

KAU FINEMUI

---

*TOHI LĒSONI
FIKA 3*

Ko e Tohi Lēsoni ‘a e Kau Finemuí 3

Pulusi ‘e he
Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní
Sōleki Siti, ‘Iutā

© 1994 by Intellectual Reserve, Inc.
Ma'u 'a e totonu fakalao kotoa pē
Paaki 'i he 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká.
Tali 'i he lea faka-Pilitāniá: Sānuali 1992
Tali ke liliú:
Liliu 'o e *Young Women Manuals* 3

Fakahokohokó

Fika mo e Tefito 'o e Lēsoní	Pēsí
Talamu'akí	v
Mo'ui 'o Taau Mo e 'Ōfefine 'o e 'Otuá	1
1 Ko e 'Otua ko e Tamaí	2
2 Ko Hono 'Ilo'i 'o e Fakamo'uí	7
3 Ko Hono Mo'ui Faka'aho'aki 'a e Ongoongoleleí	11
Ko Hono Fakahoko 'o e Ngaahi Tufakanga Faka'otua 'o e Kakai Fefiné	15
4 Ko e Teuteu Ke Hoko ko ha Hoa Ta'e ngata	16
5 Ko Hono Fakatupu 'O ha Āatakai 'oku Fakalaumalie 'i he 'Apí	20
6 Ko e Fatongia 'o e Fefiné Ke Ne Faiako	24
7 Ko 'Etau Taumu'a 'i he Mo'uí Ni	28
Ko e Tokoni ki he Mo'ui Fakafāmilí	33
8 Ko e Ngaahi Fāmili Ta'e ngatá	34
9 Ko Hono Pouaki 'o e Uouangataha 'a e Fāmili	38
10 Ko Hono Tanumaki 'o Hono Fakahoko 'o e Ngaahi 'Ekitivitī Fakafāmili 'Oku Fakafiefiá	41
11 Ko e Fetu'utaki Mo e Kāinga Offí	45
Ko e Ako ki he Lakanga Fakataula'eikí	49
12 Ko e Ngaahi Tāpuaki 'o e Lakanga Fakataula'eikí	50
13 'E Lava Ke Tāpuekina 'e he Lakanga Fakataula'eikí 'a e Ngaahi Fāmili	55
14 'Oku 'i ai Hotau Tofi'a Tukufakaholo Faka'ofo'ofa	59
Ko e Ako ki he Hisitōlia Fakafāmilí pea mo e Ngāue Fakatemipalé	63
15 Ko e Ngaahi Tāpuaki 'o e Fale 'o 'Isilelí	64
16 Ko e 'Enitaumeni 'i he Temipalé	68
17 Ko e Teuteu ke 'Alu ki he Temipalé	72
18 Ko e Mali Temipalé	76
19 Ko e Koloa Tukufakaholó	80
Kau 'i he Ngāue Fakafaifekaú	85
20 Ko e Ma'u 'O ha Mahino Fekau'aki mo e Ngaahi Fatongia 'o e Faifekaú	86
21 Ko e Ako Ki hono Fakamafola 'o e Ongoongoleleí	90
Ko e Tupulaki 'i he Anga Fakalaumālié	95
22 Ko e 'Ilo Ta'e ngatá	96
23 Ko Hono Ikuna'i 'o e Faingata'a	100

24	Ko e Tau'atāina Ke Filí	105
25	Ko e Talangofuá	109
26	Ko e Fakatomalá	113
27	Ko Hotau Fakamolemole'í	117
28	Ko e Fakatapui mo e Feilaulaú	121
29	Ko e Liliu 'o e Lotó	125
30	Ko Hono Ako 'o e Folofolá	128
31	Ko e Ngāue 'i he Siasí	132
32	Ko e Ngāue 'i he Koló	137
	Ko e Mo'ui Anga-ma'á	141
33	Ko e Toko taha Kotoa pē 'Oku Faka'otua pea Ta'e ngata	142
34	Faka'ehi'ehi mei he Ta'e Faitotonú	146
35	Ko e Ngaahi Fili 'i he Taimi 'o e Faikaume'á	149
36	Ko e Ngaahi Tu'unga 'o e Nofo Malí	153
37	Ko e Hoko 'a e Folofola 'a e 'Otuá ko ha Fuka	157
	Ko Hono Tauhi Ma'u 'o e Mo'ui Lelei Fakasinó	163
38	Ko e Ngaahi 'Ulungaanga Fakatupu Mo'ui Lelei	164
	Ko e Fakalakalaka Fakasōsiale mo Fakaelotó	167
39	Ko Hono 'Ilo'i Hotau Mahu'inga Fakatāutahá	168
40	Ko Hono 'Ofa'i Kitautolu Mo e Ni'ihi Kehé	172
41	Hoko 'o Falala'anga	176
42	Ko e Teuteu ki he Liliu 'e Hokó	180
43	Ko e Feohi mo e Ni'ihi Kehé	184
	Ko Hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Fakatāutahá	189
44	Faka'ehi'ehi mei he Mo'ui Ta'e Palaní	190
45	Ko Hono Fili Ho'o Ngāué	163
46	Ko Hono Pule'i 'o e Pa'angá	166
	Ko Hono Fakatupulaki 'o e Ngaahi Poto Fakatakimu'á	169
47	Ko e Ngaahi Pōpoaki 'a e Kau Palōfita 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní	170
48	Ki he Faiakó: Ko Hono Fa'u 'o e Ngaahi Lēsoní mei he Ngaahi Malanga 'o e Konifelenisi Lahí	174
	Ngaahi Fakatātā	

Talamu'aki

FAKAMATALA
FAKALŪKUFUA

'Oku fa'ufa'u 'a e lesoni ko 'ení ma'á e fanau fefine ta'u hongofulu ma uá ki he hongofulu ma fitu 'o e Siasí. 'I hono ako ko ia 'e he finemui taki taha 'a e ngaahi lesoni 'i he tohí, 'oku totonu ke toe mahino lelei ange ai kiate ia 'a e palani 'a e 'Eikí ma'aná peá ne lava lelei ange foki ai ke fai 'a 'ene ngaahi fili fakafo'ituituí pea 'ai mo hono 'ulungaangá ko e fakava'e ia 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e Oongoongoleleí.

Ko e na'ina'i 'eni na'e fai 'e 'Eleta M. Lasolo Palati: " 'Oku 'oatu hení 'a e fale'i ki he kau faiakó ke nau tomu'a lau mo ako fakalelei 'a e folofolá pea mo 'enau ngaahi tohi lesóni. 'Oku toko lahi 'aupito 'a e kau faiako 'oku nau he mama'o kinautolu mei he ngaahi naunau ko ia kuo fakangofua mai 'e he kau takí ke faka'aonga'i 'i he ngaahi kalasí ta'e te nau lau fakalelei kinautolu. Pea kapau leva 'oku ongo'i 'e ha kau faiako 'oku nau fie ma'u ke faka'aonga'i ha ngaahi ma'u'anga tokoni kehe mei he folofolá pea mo e ngaahi tohi lesóni ki hono fai 'o e lesóni, pea 'oku totonu ke nau 'uluaki fakakaukau pe ke faka'aonga'i 'a e ngaahi makasini 'a e Siasí." ('i he Lipooti Konifelenisi, 'Epeleli 1983, p. 93; pe *Ensign*, 'o Me, p. 68).

Ko hono ako'i
faka'iunití

'Oku vahevahé 'a e tohi lesóni ko 'ení ki ha ngaahi 'iunití 'o peheni:
Mo'ui Taau 'o hange ko ha 'Ofefine 'o e 'Otuá
Ko Hono Fakahoko 'o e Ngaahi Tufakanga Faka'otua 'o e Kakai Fefiné
Ko e Tokoni Ki he Mo'ui Fakafamilí
Ko e Ako ki he Lakanga Fakataula'eiki
Ko e Ako ki he Hisitolia Fakafamilí pea mo e Ngaue Fakatemipalé
Kau 'i he Ngaue Fakafaifekaú
Ko e Tupulaki 'i he Anga Fakalaumalié
Ko e Mo'ui Anga-ma'á
Ko Hono Tauhi Ma'u 'o e Mo'ui Lelei Fakasinó
Ko e Fakalakalaka Fakasosialé mo Fakaelotó
Ko Hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Fakatautahá
Ko Hono Fakatupulaki 'o e Ngaahi Poto Fakatakimu'á

'Oku fakatupu 'i he 'iunití taki taha ha ngaahi tefito'i mo'oni 'oku kaunga lelei pea mo fakamalohi'i hono faka'aonga'i koe'uhí ke mahino 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki he kau finemui mo nau faka'aonga'i. 'I hono ako'i 'o e ngaahi 'iunití ko 'ení, hanga 'o fakafuofua'i 'a e ngaahi fie ma'u 'a e kau finemui 'i he kalasí 'aki ha'o fai 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení kiate koe:

Ko e ha nai 'a e ngaahi palopalema 'oku nau fehangahangai mo iá?
Ko e ha ha ngaahi lesóni kuo nau 'osi fai ki mu'a fekau'aki mo e tefító?
Ko e ha e me'a kuo nau 'osi 'ilo'i 'o fekau'aki mo e tefító?
Ko e fe 'a e lesóni 'i he ngaahi lesóni ko 'ení 'e fe'unga mo lelei taha ki he'enau ngaahi fie ma'u?

Ko e taimi ko e kuó ke 'osi fakakaukau'i fakalelei ai 'a e ngaahi fie ma'u 'a e kau finemui 'i he kalasí, hanga leva 'o lau mo ako 'a e ngaahi tefító pea mo e taumu'a 'o e lesóni taki taha ke fakapapau'i mei ai 'a e ngaahi lesóni ko ia 'e lelei taha mo fe'unga mo 'enau ngaahi fie ma'u. Ko e taimi ko ia 'okú ke teuteu ai ki mu'a, te ke fakapapau'i ai 'e fai 'a e ngaahi lesóni 'i he ngaahi 'iunití kotoa ki he kau finemui pea 'e kakato mo potupotu tatau ho'o fakahoko 'a e ngaahi lesóni.

Faka'aonga'i 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ko 'ení 'i he taimi te ke teuteu ai ho'o ngaahi lessoní:

Ko e Ngaahi Folofolá: Ko e ngaahi folofolá 'oku fakava'e mei ai 'a e ngaahi lessoní. Hanga 'o fakalotolahi'i 'a e kau finemuí ke nau ha'u ki he kalasí mo 'enau ngaahi Tohi Tapú 'i he uike kotoa pe.

Faka'aonga'i 'a e ngaahi folofolá 'i he lessoní he uike kotoa pe. Kapau 'oku nounou 'a e taimí pe 'ikai ke loko tokanga 'a e kalasí ki he lessoní peá ke fili 'a e ngaahi potu folofola pe ko ia 'e 'aonga tahá. 'E hoko 'a e folofolá ko ha me'angaue 'oku ivi lahi fakafaiako 'o kapau te ke mateuteu.

'Oku totonu ke lau taha taha 'a e finemui kotoa pe 'i ho'o kalasí mei he folofolá 'i he meimeei taimi kalasi kotoa pe. Hanga 'o faka'ai'ai kinautolu ke nau fai 'eni 'aki ha'o fai ange ha fo'i fehu'i kiate kinautolu pe ko ha'o fokotu'u ange ha fo'i palopalema ke nau fakakaukau ki ai. Mahalo pe na'a ke fie ma'u ke ke hiki 'a e ngaahi fakamo'oni fakafolofolá 'i he palakipoé koe'uhí ke 'ilo 'e he kau finemuí 'a e feitu'u ke nau kumi aí. 'Oku fa'a totonu foki ke ke fai ma'u pe ha fo'i fehu'i ki mu'a pea toki lau 'a e potu folofolá. He kapau 'e 'ikai, 'e toe lau tu'o ua 'e he kau finemuí 'a e potu folofolá pea nau toki lava ke tali 'a e fehu'i. 'Oku 'i ai e taimi ia 'e ni'ihí 'e fai mai pe 'e ha finemui ia 'a e tali totonú 'i he'ene lea pe 'a'aná ta'e te ne toe huke hake 'a e potu folofolá. Ko e taimi ko ia 'oku hoko ai 'a e me'a peheé, hanga 'o toe fai atu ha fehu'i 'e taha koe'uhí ka ne lau mei he folofolá, 'o hange ko 'ení. "Na'e lea'aki fefe 'e Paula 'a e me'a ni?" pe "Ko e ha nai mo ha ngaahi 'ilo kehe 'oku tau ma'u mei he potu folofola ko 'ení?"

Ki mu'a peá ke toki 'ai 'a e kau finemuí ke nau fiefia 'i he kumi folofolá, kuo pau ke ke tomu'a loto'aki 'e koe hono fai iá. Hanga 'o teuteu'i koe 'aki ha'o aka lahi, lotu, pea mo fakalaulauloto ki he ngaahi potu folofola ko ia te mou alea'i 'i he kalasí.

Ko ha ma'u'anga tokoni mahu'inga 'aupito ki he kau faiakó kotoa 'a e tohi ko ia ko e 'Oku 'Ikai ha Uu 'e Mahu'inga Ange 'i he Faiakó (33043 900). 'Oku 'i ai ha ngaahi fokotu'u ai ki he anga hono teuteu 'o e lessoní; teuteu fakalaumalié; pea mo e ngaahi founiga fakafaiakó 'o hange ko e fakafaiava'i ha me'a, ngaahi fealelea'aki, fai 'o ha ngaahi fehu'i, ngaahi fakatata 'oku ta 'i he palakipoé, ngaahi taumu'a 'o e lessoní, pea mo hono fakakau mai ko ia 'o e kalasí ki he lessoní. 'Oku ha foki ai mo ha ngaahi fakakaukau fekau'aki mo hono mapule'i 'o e 'ulungaangá 'i loki akó, fokotu'utu'u 'o e loki akó, pea mo hono toe fakalelei'i ange 'o e ngaahi poto fakafaiakó. Faka'aonga'i ia ke tokoni kiate koe 'i hono teuteu'i mo hono aka'i 'o e ngaahi lessoní.

Ngaahi Makasini 'a e Siasí: 'Oku ha 'i he ngaahi makasini 'a e Siasí 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi talanoa 'e tokoni mo fakalahi atu ki ho'o lessoní.

Ko e lesioni taki taha 'oku nau ma'u 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

1. *Taumu'uá.* 'Okú ne hanga 'e ia 'o fakaha 'a e taumu'a 'o e lessoní—"a e me'a ko ia 'okú ke fie ma'u ke mahino ki he kau finemuí pe ke nau fai tupu mei he lessoní.
2. *Teuteú.* 'Oku kau hení 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku fie ma'u ke fakahoko'aki 'a e lessoní, 'o hange ko e ngaahi fakatata, ngaahi me'a ke tufa ki he kalasí, pea mo e ngaue 'oku fie ma'u ke teuteu'i ki mu'a ke 'oange ki he kalasí. Ko e konga lahi 'o e ngaahi fakatata 'e fie ma'u 'oku 'i mui 'i he tohi lessoní. 'Oku fakaha atu 'e he ngaahi fika 'oku ha'i ko e fakatata ko iá 'oku 'i he laipeli 'o e pale lotú. 'Oku 'ikai totonu ke to'o 'a e ngaahi fakatataá mei he tohi lessoní. 'Oku 'i he konga foki ki mui 'o e ngaahi lessoní 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke tufa ki he kalasí. Ka fie ma'u peá ke toki faitaa'i pe 'e koe ha ngaahi tatau 'o tufa ki he kalasí. Meimeei ko e ngaahi lesioni lahi ia 'e fie ma'u ki ai 'a e ngaahi tohi tapú, sioka pea mo e palakipoe.
3. *Founiga 'oku Fokotu'u Atu ki hono Fakahoko e Lesoni:* Ko e ngaahi lea ko e 'oku ha atu 'i he tafa'aki taupotu ki to'ohemá 'oku fokotu'u atu ai 'a e ngaahi founiga fakafaiako ko iá ke faka'aonga'i, pea ko e sino leva 'o e lessoní 'okú ne fakaha mai 'e ia 'a e ngaahi me'a ke aka'i. Hanga 'o to'o mei he fakamatala ko ia 'oku 'oatú 'a e ngaahi me'a pea mo e ngaahi founiga 'e lelei taha ma'a ho'o kau finemuí 'o fakatatau ki he lahi 'o e taimi 'oku ma'u. (Pea kapau 'e fie ma'u, 'e lava pe ke tolo'i atu 'a e ngaahi lessoní ia 'o toki faka'osi 'i he taimi lesioni ka hokó.)

Ko e ngaahi me'a 'eni 'oku 'i he sino'i lesóni:

- a. *Talamu'akí*. Ko e founiga 'eni 'oku fokotu'u atu ke kamata'aki 'a e lesóni pea pukepuke mai ai 'a e tokanga 'a e kalasi.
- b. *Ngaahi Fakakaukau Tokoni ki he Tefító*. 'Oku 'i he ngaahi konga taki taha 'o e lesóni 'a e ngaahi tefito'i taumu'á. Ako'i 'a e konga taki taha 'o faka'aonga'i ai 'a e folofolá, ngaahi talanoá, ngaahi lea 'a ha ni'ihi, pea mo e ngaahi 'ekitiviti ko ia 'oku 'oatu ke faí.
- c. *Faka'osi*. 'Okú ne hanga 'e ia 'o fakamatala'i fakanounou 'a e lesóni pea fokotu'u mai ai 'a hono fai 'o ha fealelea'aki fekau'aki mo e ongo 'a e kalasi 'o kau ki he tefito'i mo'oni ko ia na'e aleá'i pea mo hono fai ha fakamo'oni fekau'aki mo e tefito'i mo'oni ko iá.
- d. *Ko Hono Fakahoko 'o e Lesóni*. 'Oku 'omi hení ha palani ngaue, ngaue 'oku vahe ke fai, pe ko ha taumu'a ke tokoni'i ai 'a e finemuí taki taha ke ne faka'aonga'i 'a e tefito'i mo'oni ko ia 'i he'ene mo'ui. Ka fe'unga ke fai, pea 'ai ha ki'i taimi 'i he kamata'anga 'o e kalasi hono hokó ke vahevahe mai ai 'e he kau finemuí 'a e me'a na'a nau a'usiá. Te ke lava pehe ange, " 'I he uike kuo 'osí, na'a tau ako ai 'o kau ki he _____. Na'a mou 'ahi'ahi fai iá. Ko e ha 'a e ongo na'a ke ma'ú? Kapau 'e 'ai atu ia 'oku 'ikai ke nau tali mai 'e kinautolu, 'e lava pe ke ke pehe ange, "Na'a ku 'ahi'ahi fai ia 'e au pea ko e me'a 'eni na'e hokó". I ho'o vahevahe mo kinautolu 'a e me'a lelei na'a ke a'usiá, 'okú ke lava ke tokoni ai ki he kau finemuí ke nau ako 'a e founiga ke nau faka'aonga'i ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'i he'enau mo'ui.
- e. *Ngaahi 'Ekitiviti 'oku Fokotu'u Atu ke Faí*. Ko e ngaahi 'ekitiviti pe 'eni 'oku fekau'aki mo e lesóni pea 'e lava ke palani ia ke ne toe fakamalohia lahi ha tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'oku ako'í.

'Oku 'oatu 'a e ngaahi talanoa pea mo e ngaahi fakatata ko ia 'i he ngaahi lesóni ke tokoni'i 'a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu 'a e founiga ki hono faka'aonga'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'o e ongoongolelei 'i he'enau mo'ui faka'ahó. Ko e taimi ko ia 'okú ke teuteu ai mo fai ho'o lesóni 'i he fa'a lotú, te ke ongo'i pe 'e koe 'a e taimi ke fai ai ha ngaahi talanoa pe ko ha fakamatala ki ha ngaahi me'a ne ke a'usia totonu pe mei ha ngaahi me'a 'oku maheni mo 'ilo 'e he kau finemui ko ia 'okú ke ako'í. Ko e taimi ko e 'okú ke fai ai 'a e ngaahi talanoá pe fakamatala ko 'ení, manatu'i ma'u pe 'a e fo'i tefito'i mo'oni ko ia 'o e ongoongolelei 'oku ako'í. 'Oku totonu ke poupou'i mo tokoni'i 'e he ngaahi talanoa mei he konga fakalahi 'o e lesóni 'a e tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'oku fakaha mai 'i he taumu'a 'o e lesóni.

'Oku 'ikai fie ma'u ia ke ako'i fakahokohoko 'a e lesóni 'o muimui pau ki he'ene ha atu 'i he tohi lesóni, ka 'oku totonu ke ako'i kotoa 'a e ngaahi tefitó 'i he lolotonga 'o e ta'u ko iá.

KO HONO AKOI 'O E KAU FINEMUÍ

Manatu'i ko ho'o ako'í 'a e kau finemuí, ka 'oku 'ikai ko ho'o ako'í pe 'a e lesóni. Lotu ke ke ma'u ha tataki fakalaumalie ke tokoni'i ai kinautolu ke nau lava 'o a'usia 'a honau tu'unga taupotu taha ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá.

Ko e founiga ako'i leleí 'oku kau ai 'a hono 'ilo'i 'o e finemuí fakatautaha, mo 'ene ongo matu'á, pea mo hono famili. Fakakaukau ki he ki'i finemui taki taha pea mo hono famili. 'Ai angé ke ke lava 'o mamata ki ai 'o hange ko e anga 'o e mamata 'a e Tamai Hevaní kiate iá. Hanga 'o tali lelei 'a e finemui kotoa pe 'i he tu'unga pe 'okú ne 'i aí mo ke tokoni'i ke tupulaki 'i he ongoongolelei.

Ako ke ke 'ilo'i 'a e finemui kotoa pe 'aki ha'o fai 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení kiate koe:

- Ko e ha e ngaahi me'a 'okú ne manako aí, 'a e ngaahi me'a 'oku holi ki ai 'a hono lotó, 'a hono ngaahi talenití pea mo 'ene ngaahi taumu'á?
- Ko e ha e me'a kuó ne 'ilo pea mo e ngaahi me'a kuó ne a'usia 'i hono 'apí, 'i fale lotú, 'i he 'api akó, 'i he ngaue, pea fakataha mo hono to'ú?
- Ko e ha 'a 'ene ngaahi fie ma'ú?
- Te u lava nai ke tokoni'i fefee'i ia?

Ko e founга lelei taha pe ke tokoni'i ai 'a e finemuí taki taha ko hono tokoni'i ia ke ne ako mo mo'ui'aki 'a e ongoongoleleí. Na'e akonaki mai 'a Palesiteni Maloni G. Lomeni 'o pehe: " 'Oku 'ikai fe'unga 'a hono ako pe 'o e ongoongoleleí. . . . mei he me'a kuo tohí. Kuo pau ke mo'ui'aki foki ia. Ko e mo'oni, 'oku fefakafalala'aki 'a hono ma'u ko ia 'o ha 'ilo ki he ongoongoleleí pea mo hono mo'ui'aki 'o iá. 'Okú na fetakinima pe. 'E 'ikai lava 'e ha taha ia ke ne 'ilo kakato 'a e ongoongoleleí ta'e te ne mo'ui'aki ia. 'Oku fakahokohoko 'a hono ma'u 'o ha 'ilo ki he ongoongoleleí: 'okú te ako ha k'i me'a si'i, talangofua ki he me'a kuo akó; toe ako mo ha me'a lahilahi ange pea talangofua ki ai. 'Oku 'alu takatakai pe 'a e fo'i siakale ko 'ení 'o 'ikai hano ngata'anga. Ko e founга ia 'e lava ai 'e ha taha 'o laka atu ki mu'á ke ma'u ha 'ilo kakato ki he ongoongoleleí" ("Records of Great Worth," *Tuhulu* 'o Sepitema 1980, p. 4).

**KO HONO
FAKAKAU 'O
KINAUTOLU 'OKU 'I
AI HONAU NGAALI
FAINGATA'AIA
FAKASINÓ**

Na'e ta 'e he Fakamo'uí 'a e sipinga ma'atautolu 'i he ongo'i manava'ofa ko ia kiate kinautolu 'oku 'i ai honau ngaahi faingata'a'ia fakaesinó. 'I he taimi na'a ne 'a'ahi ai ki he kakai Nifaí hili 'ene toetu'u, na'a ne folofola 'o pehe:

" 'Oku 'i ai hamou ni'ihi 'oku mahaki? Mou 'omi 'a kinautolu ki hení. 'Oku 'i ai hamou ni'ihi 'oku ketu, pe kui, pe pipiki, pe mutu, pe kilia, pe mate hano kupu, pe tuli, pe puke 'i ha mahaki 'e taha? 'Omi 'a kinautolu ki heri, pea te u fakamo'uí 'a kinautolu, he 'oku ou 'ofa kiate kinautolu" (3 Nifai 17:7).

'I ho'o hoko ko ia ko e faiako 'i he loki ako 'o e Siasí, 'okú ke 'i ha tu'unga lelei 'aupito ai ke ke fakaha 'a e 'ofá. Neongo kuo 'ikai ke ako'i totonu koe ke ke fai ha ngaahi tokoni fakapalofesinale, ka 'i ho'o hoko ko e faiakó te ke lava ke fakaha ha tokanga pea mo mahino kiate koe 'a e toko taha kotoa pe 'oku 'i ai hano faingata'a'ia fakaesino. 'E lava ke ke fakakau 'a e toko taha kotoa pe 'i ho'o kalasí 'i he ngaahi 'ekitiviti ke ako mei ai ki he lahi taha 'e lavá.

'E lava ke fehangahangai 'a e kau memipa 'o e kalasí 'oku faingata'a'ia fakaesinó mo ha faingata'a'ia 'i hano ako ha me'a, 'ikai fu'u malohi honau 'atamaí, palopalema fakalea, 'ikai lelei 'enau vakaí pe 'ikai lava 'o fanongo lelei, palopalema faka'ulungaanga mo fakasosiale, mahaki'ia faka'atamai, 'ikai lava ke ngaue holo, pe ko ha mahaki tauhi. 'E lava ke faingata'a'ia ha ni'ihi ia 'i he lea fakafonuá pe 'ulungaanga fakafonuá 'o 'ikai ke nau feangainga mo e tukunga 'o honau 'atakaí. Tatau ai pe pe ko e ha honau tu'ungá fakatautaha, 'oku 'inasí tatau pe 'a e memipa kotoa 'o e kalasí 'i he fie ma'u ko ia ke 'ofa'i mo tali lelei, ke ne ako 'a e ongoongoleleí, kau lelei 'i he ngaahi me'a 'oku faí, pea mo tokoni ki he ni'ihi kehé.

Faka'aonga'i 'a e ngaahi fokotu'u ko 'ení 'i ho'o ako'i kinautolu 'oku faingata'a'ia fakaesinó.

- 'Oua na'a ke sio ki hono faingata'a'ia ka ke 'ai ke ke 'ilo'i 'a e toko taha fakafo'ituitui ko iá. 'Oua te ke toe liliu mei ho 'ulungaanga totonú, anga fakakaume'a, pea mo fiefia.
- 'Ai ke ke fakatou 'ilo'i 'a e malohinga 'o e toko taha ko iá pea mo e ngaahi faingata'a 'oku fepaki mo iá.
- Ako'i 'a e kalasí ke nau 'ilo'i 'a honau fatongia ko ia ke faka'apa'apa ki he ni'ihi kehe 'i he kalasí. 'Oku hoko 'a hono tokoni'i ko ia ha taha 'oku faingata'a'ia fakaesinó ko ha fa'ahinga 'ulungaanga faka-Kalaisi 'e lava ke ako mei ai 'a e kalasí kotoa.
- Kumi 'a e ngaahi founга lelei taha ki hono ako'i 'o e memipa 'i he kalasí 'aki ha'o fepotalanoa'aki mo e matu'a, kau memipa kehe 'o e familí, pea 'o ka faingamalie, talanoa mo e kau memipa 'o e kalasi.
- Ki mu'a peá ke toki ui ha taha he fa'ahinga pehení ke lau ha tohi, lotu pe kau ki ha fa'ahinga me'a pe, tomu'a 'eke ange pe ko e ha 'a 'enau ongo fekau'aki mo ha'anau kau mai 'i he ngaahi me'a pehe 'i he kalasí. Hanga 'o fakamamafa'i 'a e ngaahi me'a 'oku malava 'e he toko taha taki taha mo hono ngaahi talenítí fekumi ha ngaahi founга 'e ongo'i fiemalie ai mo ola lelei 'a 'ene kau mai.
- Hanga 'o fulifulihi 'a e ngaahi me'a 'i he lessoní pea mo e fokotu'utu'u ho loki akó ke fe'unga mo e ngaahi fie ma'u ko ia 'anautolu 'oku faingata'a'ia fakaesinó.

Mo‘ui ‘o Taau mo ha ‘Ofefine ‘o e ‘Otuá

Ko e 'Otua ko e Tamaí

TAUMU'A	'E fakatupulaki 'e he finemui taki taha 'a e mahino 'okú ne ma'u 'o kau ki he'ene Tamai Hēvaní.
TEUTEU	<ol style="list-style-type: none"> 1. Fakatātā fika 1, Ko e 'Uluaki Mata Me'a Hā Maí (62470), 'oku 'i he tafa'aki ki mui 'o e tohi lësoní. 2. Fa'iteliha pē: Teuteu'i ha saati faka'ali'ali kuo hiki ai 'a e ngaahi fakamo'oní mo e ngaahi 'ulungaanga ko ia 'oku hā 'i he konga ua 'o e lësoní. 3. Vahe'i ha taha ke ne hiva'i toko taha pe ko ha'ane tataki 'a e kalasí ke nau hiva'i 'a e " 'Oku Fakaofo Ho'o Ngāue" <i>Himi</i>, fika 167) pe " 'E Tamai 'i Hēvani ē" <i>Himi</i>, fika 185). 4. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá, pe ha ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.
FOUNGA FAI 'O E LESONI 'OKU FOKOTU'U ATU	<p>Talateú</p> <p>Fakamatala'i ange 'oku fakatātaa'i mai 'i he talanoa hono hokó 'a e me'a 'oku hoha'a tatau ki ai 'a e toko lahi 'i he mahino 'oku nau ma'u fekau'aki mo e 'ulungaanga totonu 'o e 'Otua ko e Tamaí.</p>
Talanoá	<p>Ko e ngaahi me'a si'i pē na'e tu'u ma'u 'i he mo'ui 'a e talavou ko 'eni ko 'Ivi, 'a ia na'e tupu hake 'i Siōsia (Georgia) 'i he ngaahi ta'u 'o e 1950, he na'e fetongitongi ma'u pē 'a e ngaahi me'a na'e hoko 'i he'ene mo'uí. Ka neongo iá, na'e 'i ai pē 'a e me'a 'e taha na'á ne 'ilo fakapapau 'e hoko 'i he uike kotoa pē, 'a ia ko hono tānaki ma'u 'e he'ene fine'eikí honau fāmili toko lahí ni 'o 'ave ki he lotú. He ko e tangata'eiki 'a 'Ivi ko e faifekaú ia.</p> <p>'I he taimi na'e ta'u hongofulu mā fā ai 'a 'Ivi, na'á ne kamata ke fehu'ia 'a e ngaahi akonaki 'e nī'ihī 'a honau siasí. Na'e fakatautautefito 'ene puputu'u ki he fakamatala ko ia 'a e siasí fekau'aki mo e 'Otua. Na'á ne faingata'a'ia 'aupito 'i hono fakakaukau'i atu ha 'Otua 'oku 'ikai ke 'i ai hano sino, ngaahi kupu pe ongo 'o e lotó, peá ne toe lava foki ke 'i he feitu'u kotoa pē 'i he taimi tatau pē, ka neongo iá 'oku 'ikai ke 'i ha feitu'u pau. Na'e ki'i saisai ange 'a e fakakaukau na'á ne ma'u 'o kau kia Sīsuú koe'uhí he kuó ne 'osi mamata 'i hono ngaahi fakatātaá peá ne lau 'a e ngaahi fakamatala 'i he Tohi Tapú 'o kau ki he'ene ngāue 'i he māmaní.</p> <p>Na'e faka'au pē ke faingata'a ange kia 'Ivi ke 'alu ki he lotú neongo 'ene manako ke hiva 'i he kuaeá. Ka ko e me'a na'e mahu'inga ange hení, 'a e faka'au ko ia ke faingata'a ke ne lotu ki he 'Otua fakamisiteli ko 'ení. Na'e faifai pē pea fakatokanga'i 'e 'Ivi kuo lahi 'a e ngaahi me'a na'e fetongi 'i he'ene mo'uí 'o kehe mei hono ohi fakalaumālie hake iá.</p> <p>'I he 'osi ha ngaahi ta'u mei ai na'á ne fetaulaki mo ha ongo faifekau 'a e Siasí 'i he'ene ngāue'angá. Na'á ne ongo'i ha fa'ahinga ongo 'oku hake mei hono fatafatá ki he kalasi mo'ui fakalotu ko ia na'e 'ohake ai iá, ko ia na'á ne kole ki he ongo faifekaú ke na ō ange mu'a ki hono 'apí 'o ako'i ia. Pea 'i he taimi na'e fai ange 'e he ongo faifekaú 'a e talanoa 'o Siosefa Sāmitá, na'e 'ikai ke ofo 'a 'Ivi 'i he puputu'u 'a e talavou ko Siosefá pe ko fē 'a e siasi ke kau ki aí koe'uhí na'á ne manatu'i 'a e ngaahi ongo na'á ne ma'u 'i he'ene kei talavoú.</p>
Fakatātaá	<p>Faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e 'Uluaki Mata Me'a Hā Maí.</p> <p>Na'e toe fai 'e he ongo faifekaú 'a e talanoa ko ia ki he 'uluaki mata me'a hā mai 'a Siosefá, 'o na fakahā ange kia 'Ivi 'a e hā mai e Tamaí mo e 'Aló kiate ia ko e ongo tangata na'á na ma'u 'a e sino nāunau'ia māvahevahé. Na'e 'ilo'i 'e 'Ivi e mo'oni 'o e mata me'a hā mai ko 'ení, pea na'á ne ma'u ha ongo māfana mo'oni 'i hono lotó.</p>

Na'e faifai pea na'e papitaiso ia. Koe'uhí ko e mahino ko 'eni kia 'Ivi ko e 'Otuá 'ene Tamai Hēvaní pea ko e fānau fakalaumālie ia 'a e 'Otuá, na'e lava leva ke ne ma'u ha taumu'a ki he'ene mo'uí.

'E lava ke Tau Fakatupulaki 'etau Mahino Fekau'aki mo e 'Otua ko e Tamaí

Fealēlea'akí

- Ko e hā hono 'uhinga na'e faingata'a ai kia 'Ivi ke lotu ki he'ene Tamai Hēvaní?
- Ko e hā e me'a na'e ako 'e 'Ivi mei he talanoa ko ia ki he 'uluaki mata me'a hā mai 'a Siosefa Sāmitá?
- Ko e hā nai hono 'uhinga na'e fu'u ongo ai ki hono lotó 'a e fo'i talanoa ko 'ení?
- 'Oku tau aka fēfē 'o kau ki he 'ulungaanga totonu 'o e 'Otuá?

Hanga 'o fakapapau'i 'oku mahino ki he kau finemuí 'oku tau 'ilo ki he 'ulungaanga 'o e 'Otuá 'o fakafou 'i he ngaahi fakamo'oni 'a e kau palōfitá, ngaahi folofolá pea mo e fakahā fakafo'ituitúi.

Fakamatala 'a e faiakó mo e ngaahi folofolá

Fakamatala'i ange na'e akonaki 'aki 'e Siosefa Sāmita "ko e 'uluaki tefito ia 'o e Ongoongoleí ke 'ilo'i fakapapau 'a e 'Ulungaanga 'o e 'Otuá" (*Teaching of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1938] p. 345).

Tala ange ki he kau finemuí na'e fakamatala'i 'e Siosefa Sāmita 'a e me'a ko ia na'e hoko 'i he'ene mamata ki he Tamaí mo Hono 'Aló. Fekau 'a e kau finemuí ke nau lau le'o-lahi 'a e Siosefa Sāmita 2:17 pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:19–24.

Fakamatala'i ange ko e huafa 'o e 'Otua ko e Tamaí ko 'Elohimí pea ko e tamai ia 'o e ngaahi laumālie e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa. Ko e toe tamai foki Ia 'a Sīsū Kalaisi 'i he kakanó.

Lau 'a e fakamatala ko 'eni 'a e Kau Palesitenisi 'Uluakí: "Ko e 'Otua ko e Tamai Ta'e ngatá, 'a ia 'oku tau ui 'aki 'a e huafa ko 'Elohimí, ko e Tamai mo'oni ia 'a hotau 'Eikí mo hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisi, pea mo e ngaahi laumālie kotoa 'o e fa'ahinga e tangatá" ("The Father and the Son: A Doctrinal Exposition by the First Presidency and the Twelve," *Improvement Era*, Aug. 1916, p. 934).

Fakamatala'i ange na'e hā 'a e 'Otua ko e Tamaí peá ne folofola ki he kau palōfita 'i he māmaní 'i he ngaahi me'a pē 'e ni'ihi. Pea ko e taimi na'a ne fai ai iá, ko hono tefito'i 'uhinga pē ke ne fakamo'oni'i ki he mālohi faka-'Otua na'e ma'u 'e hono 'Alo ko Sīsū Kalaisi.

- Ko fē 'a e taimi na'e fakamo'oni'i ai 'e he Tamaí 'a Hono 'Aló? ('I he 'uluaki mamata me'a hā mai 'a Siosefa Sāmitá, taimi ko ia na'e papitaiso 'a Kalaisi, taimi na'e liliu 'a Kalaisi 'i he lotolotonga 'o 'ene Kau 'Apostoló, pea mo e taimi na'e hā ai 'a Kalaisi ki he kakai Nīfaí hili 'Ene toetu'ú.)

Palakipoé mo e leá

Fakamatala'i ange na'e fakahā mai 'e Siosefa Sāmita 'oku totonu ke tau ma'u ha mahino ki he ngaahi me'a ko 'eni 'o kau ki he 'ulungaanga ko ia 'o e 'Otua ko e Tamaí. 'I ho'o lau ko ia 'a e ngaahi fo'i tefito'i me'a 'e onó, hanga 'o hiki kinautolu 'i he palakipoé: 1. *Tae Ngata*, 2. *'Alo'ofa*, 3. *Tae toe liliu*, 4. *Mo'oni*, 5. *Ikai Hū ki ha Taha*, 6. *'Ofa*.

" ' Uluakí, ko e 'Otua ia ki mu'a pea fakatupu 'a e māmaní, pea ko e 'Otua tatau ai pē hili hono fakatupu 'o e mamaní.

"Ko hono uá, 'okú ne 'alo'ofa mo anga-'ofa, tuai ki he houhaú, mohu 'i he leleí, pea na'e pehē pē mei he ta'e ngatá, pea 'e pehē ai pē 'o a'u ki he ta'e ngatá.

"Ko hono tolú, 'oku 'ikai ke toe liliu, pea 'oku 'ikai ha me'a 'e feliuliuki kiate ia; ka ko ia pē mei he ta'e ngatá ki he ta'e ngatá, 'o tatau ai pē mei he 'aneafí ki he 'ahó ni, pea ta'e ngata; pea ko hono halá ko e takai pē mei he ta'e ngata ki he ta'e ngata, 'o 'ikai toe kehe ha taimi.

"Ko hono faá, ko e 'Otua ia 'o e mo'oni pea 'oku 'ikai lava ke ne loi.

"Ko hono nimá, 'oku 'ikai ke ne hū ki ha taha: ka 'okú ne tali 'e ia 'a e tangata 'okú ne manavahē ki he 'Otuá mo ngāue 'i he anga mā'oni'oni 'i he pule'anga kotoa pē.

“Ko hono onó, ‘okú ne ‘ofa” (*Lectures of Faith*, comp. N. B. Lundwall [Salt Lake City: N. B. Lundwall, n.d.], p. 35).

Palakipoé pe saati
faka‘ali‘ali

Hiki ‘a e ngaahi fakamo‘oni fakafolofola ko ‘ení ‘i he tafa‘aki ‘e taha ‘o e palakipoé pea mo e ni‘ihī ‘o e ngaahi ‘ulungaanga ‘o e ‘Otuá ‘i he tafa‘aki ‘e tahá. (Pe ko ha‘o fokotu‘u hake ‘a e saati faka‘ali‘ali ko ia kuó ke ‘osi teuteu‘í.) Tuku ke kumi hake ‘e he kau finemuí ‘a e ngaahi potu folofolá pea nau lau le‘o-lahi ia. Fekau leva ke nau tā ha laine ke fakafehokotaki ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ‘oku totonú mo e ngaahi fakamo‘oni fakafolofolá.

Sione 3:16	Ko e tamai ia hotau ngaahi laumālié.
T&F 130:22	‘Okú ne ‘ofa ‘iate kitautolu.
Hepelū 12:9	‘Okú ne ma‘u ha sino ‘o e kakano mo e hui.
T&F 109:77	‘Oku ‘ikai feliliu‘aki.
Molomona 9:9	‘Okú ne ‘afio ‘i Hēvani.

Ko e Fānau Kitautolu mo e ‘Ea Hoko ki he‘etau Tamai Hēvaní

Leá

Fakamatala‘i ange kuo akonekina kitautolu ‘e hotau kau palōfita ‘o e ‘aho ní ko e fānau fakalaumālie kitautolu ‘etau Tamai Hēvaní.

Lau ‘a e lea ko ‘ení:

“Ko kitautolu ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá, ko e fānau ‘a e ‘Otuá. Pea kapau na‘e mahino ki he tangatá, pea nau tui mo tali ‘a e fo‘i mo‘oni ko ‘ení ‘o tau mo‘ui‘aki ia, ‘e toe fa‘ufa‘u fo‘ou mo fakamo‘ui ‘a e fa‘ahinga sōsaieti ko ‘ení ‘oku tau nofo aí, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e mahamahakí pea mo e faka‘au ki he maté, pea ‘e ma‘u leva ‘e he tangatá ‘a e nonga ‘i he taimí ni pea mo e fiefia ta‘e ngatá ‘i he hili ‘a e mo‘ui ni” (Marion G. Romney, in Conference Report, Apr. 1973, p. 133; pe *Ensign*, July 1973, p. 11).

Fealēlea‘aki

Fakalotolahī‘i ‘a e kau finemuí ke nau fakakaukau angé ki ha ngaahi founiga ‘oku lava ke uesia ai ‘enau mo‘ui ‘i hono ‘ilo‘i ko ‘ení ko e fānau kinautolu ‘a e ‘Otuá. Mahalo pē na‘á ke fie ma‘u ke fai ange ha ngaahi fehu‘i hangē ko ‘ení:

- ‘Oku uesia fēfē ‘a e fa‘ahinga ‘ulungaanga ko ia ‘okú ke fai kiate koé ‘i ho‘o ‘ilo ko ia ko e fānau koe ‘a e ‘Otuá?
- ‘Oku uesia fēfē ‘e he ‘ilo ko ‘ení ‘a e fa‘ahinga ‘ulungaanga ‘okú ke fai ki he kau mēmipa ‘o ho fāmilí pea mo ho ngaahi kaungāme‘á?
- ‘E anga fēfē nai ‘a ho‘o mo‘ui ‘o kapau na‘e ‘ikai te ke ‘ilo ‘oku ‘i ai ho‘o Tamai ‘i Hēvani ‘a ia te ke lava ‘o lotu ki ai?

Ko e taimi ko ia ‘oku tau ‘ilo‘i ai ko ‘etau Tamaí ‘a e ‘Otuá, ‘okú ne ‘omi kiate kitautolu ‘a e nonga mo e fiefia, peá ne tokoni foki ke mahino kiate kitautolu ‘a hono fu‘u mahu‘inga ‘o e toko taha kotoa pē ‘i he māmaní.

Fealēlea‘aki ‘i he
folofolá

Fekau ha finemui ke ne lau ‘a e Loma 8:16–17.

Fakamatala‘i ange ‘oku ako‘i mai ‘e he ngaahi veesi ko ‘ení ko e fānau kitautolu ‘a e ‘Otuá pea ko ‘ene fānau hoko kitautolu. Te tau lava ‘o ma‘u ‘a e mo‘ui ta‘e ngatá, ‘a ia ko e fa‘ahinga mo‘ui ia ‘oku mo‘ui‘aki ‘e he ‘Otuá. He ‘e fakangofua ‘e he ‘Otuá ke tau ‘inasi ‘i he ‘ilo pea mo e nāunau tatau pē ko ia ‘okú ne ma‘ú. Ka kuo ‘osi fokotu‘u ‘e he ‘Otuá ‘a e ngaahi me‘a kuo pau ke tau fai ka tau toki ma‘u ‘a e mo‘ui ta‘e ngatá.

- Ko fē feitu‘u te tau ‘ilo ai ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fie ma‘u ke tau fai? (I he ngaahi folofolá, ngaahi akonaki ‘a e kau palōfita ‘o e ‘aho ní, ngaahi akonaki ‘etau mātu‘á, pea mo ‘etau ngaahi fakataha‘anga fakasiasi.)

Fakamatala'i ange ko e ngaahi me'a ko 'ení, ko e ngaahi fekau ia 'oku tuku mai 'e he 'Otuá kiate kitautolu. Pea 'oku fakahā mai 'e he ngaahi fekau ko 'ení 'a e founiga ke tau fiefia 'i he mo'ui ní pea mo ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá 'i he maama kaha'ú.

Tokoni'i 'a e kau finemú ke mahino kiate kinautolu 'oku 'ikai mo ha toe me'a 'e lahi mo toe faka'ofo'ofa ange ka ko e fa'ahinga mo'ui ko ia 'oku mo'ui'aki 'e he 'Otuá. He 'ikai pē te tau lava 'o fakakaukauloto ki he fiefia mo e faka'ofo'ofa 'o e mo'ui ko iá. Pea 'oku fe'unga pē 'a e ngāue lahi 'oku fie ma'u ke tau fai ke tauhi 'a e ngaahi fekaú koe'uhí ko e taimi te tau fai ai iá, te tau lava ke hoko 'o tatau mo 'etau Tamaí pea tau ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá.

Te Tau Lava 'o Ako ki he Tamai Hēvaní 'aki 'etau Ako Kia Sisū Kalaisi

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Fekau ha finemui ke ne lau 'a e Sione 14:7.

Fakamatala'i ange 'oku si'isi'i 'aupito 'a e ngaahi folofola mo e ngaahi me'a na'e fakahoko 'e he Tamai Hēvaní 'oku hā 'i he ngaahi folofolá. Ka ko e taha 'o e ngaahi founiga lelei taha te tau lava ke ako ai 'o kau ki he 'etau Tamai 'i Hēvaní ko 'etau ako ki hono 'Aló ko Sisū Kalaisí.

Fakahā ange 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení, ke tokoni'i 'a e kau finemú ke mahino 'a hono 'uhinga 'oku tau ako ai 'o kau ki he Tamaí 'i he taimi 'oku tau ako 'o kau kia Sisū Kalaisí:

1. 'Oku taha pē 'a e Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi.

- Ko e hā 'a e ngaahi founiga 'oku taha ai 'a e 'Otua ko e Tamaí mo Sisū Kalaisí?

Fakapapau'i 'oku mahino ki he kau finemuí 'oku taha 'a e Tamaí mo e 'Aló 'i he'ena ngaahi fakakaukaú, ngaahi ngāue pea mo e ngaahi taumu'á. Ko e ongo tangata mavahevahe kinaua, ka koe'uhí 'okú na fāitaha kakato 'i he ngaahi me'a ko ia 'okú na fakakaukau ki ai mo faí, 'e lava pē ke lea 'a e taha ko ē ma'á e toko taha ko ē. Te tau toe ako foki ki he ngaahi me'a na'e lea'aki 'e Kalaisi mo faí, pea 'oku lava pē ke tau 'ilo'i 'e folofola'aki mo fai 'e he Tamaí 'a e ngaahi me'a tatau pē. (Vakai, Sione 17:20–23.)

'Oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku fa'a fifili ai 'a e kau finemuí pe ko fē 'a e taimi 'oku lea ai 'a Sisū Kalaisi 'i he ngaahi folofolá pea ko fē 'a e taimi 'oku folofola ai 'a e Tamaí. 'E tokoni 'a e lea ko 'ení ki hono tali 'o e fo'i fehu'i ko iá:

"Ko e lahi 'o e ngaahi folofola ko ia 'oku lau kau ki he 'Otuá pe ko e 'Eikí 'oku 'ikai ha fu'u tokanga ai ke fakafaikehekehe'i 'a e Tamaí mei he 'Aló, koe'uhí 'oku 'ikai fu'u mahu'inga ia pe ko e 'Otuá fē 'oku folofolá. He 'okú na taha pē. Pea ko e ngaahi lea mo e ngāue 'a e toko taha ko ē, ko e ngaahi lea pē ia mo e ngāue 'oku fai 'e he toko taha koeé.

“ ‘Ikai ko ia pē, ka ‘o kapau ‘oku fai mai ha fakahā ‘e he Laumālie Mā'oní'oni pe fakafou mai ‘i he Laumālie Mā'oní'oni, ‘oku fa'a pehē ia ko e folofola ia ‘a e ‘Aló, neongo ko e me'a ko ia ‘oku lea'aki ‘e he ‘Aló ko e ngaahi lea pē ia ‘e folofola mai ‘aki ‘e he Tamaí, pea ‘oku lau ia ko e ngaahi folofola ‘a e Tamaí” (Bruce R. McConkie, “Our Relationship with the Lord,” in *Brigham Young University 1981-82 Fireside and Devotional Speeches* [Provo: Brigham Young University Press, 1982], p. 101).

Fakamatala 'a e faiakó

2. ‘Oku ‘ofa tatau pē ‘a e Tamai Hēvaní mo Sīsū ‘iate kitautolu.

‘Oku fakahā mai ‘e Sīsū ‘i he me'a kotoa pē ‘okú ne faí ‘a e ‘ofa ta'e ngatá. Pea ‘oku ‘ofa tatau pē ‘a e Tamai Hēvaní ‘iate kitautolu. Ko e taimi ko ē ‘oku tau lau ai ‘o kau ki he ngaahi ngāue na'e fakahoko ‘e Sīsū ‘i he ‘ofa ‘i he lolotonga ‘o e kakai Siú mo e kakai Nīfái, ‘oku lava ke tau ‘ilo mei ai ‘oku ‘ofa ‘a e Tamaí ‘iate kitautolu ‘aki ‘a e ‘ofa haohaoa tatau pē. Na'e akonaki ‘aki ‘e Kalaisi ki he fu'u ‘ofa lahi ko ia ‘oku ma'u ‘e he Tamaí kiate kitautolú.

Fekau ha finemui ke ne lau ‘a e Mātiu 7:7–11. Fakamatala'i ange ‘oku fu'u ‘ofa lahi ‘a e Tamaí ‘iate kitautolu pea he ‘ikai ke ne teitei fai ha fa'ahinga me'a ‘e ‘ikai ke tau lelei ai.

3. Na'e fakahoko ‘e Sīsū Kalaisi ‘a e palani fakamo'ui ‘a e Tamaí.

Ko e palani ‘o e fakamo'ui ko e palani ia ‘a e Tamaí. Na'á ne fakahā mai ia ‘i he'etau kei ‘i he maama fakalaumālié peá ne fili leva ‘a hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisi ke ne fakahoko ia. Na'e hā'ele hifo ‘a Kalaisi ki he māmaní ‘o ne ako'i kiate kitautolu ‘a e palani ‘o e fakatomalá mo e talangofua ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. Hili ko iá, na'á ne mamahi koe'uhí ko ‘etau ngaahi angahalá peá ne toetu'u koe'uhí ka tau toe lava ‘o foki ki he'etau Tamaí ‘o kapau te tau fakatomala. Pea ‘e lava ‘o mahino kiate kitautolu ‘a e poto mo e ‘ofa ‘etau Tamai ‘i Hēvaní ‘i he taimi ko ia te tau aka ai ki he palani faka'ofo'ofa ‘o e fakamo'ui ‘a ia na'e fakahoko ‘e Sīsū Kalaisi.

4. Ko Sīsū Kalaisi ko e ko e ‘Alo Tofu pē Taha ia ‘o e Tamaí na'e fakatupu ‘i he kakanó. ‘Okú ne fōtunga mo ngāue tatau pē mo ‘ene Tamaí. Vakai, Sione 1:14; Hepelū 1:1–3.
5. ‘Oku tau lotu ki he Tamai Hēvaní ‘i he huafa ‘o Sīsū Kalaisi. Vakai, 3 Nīfai 18:19–21; 2 Nīfai 32:9.
6. Na'e fakahā mai ‘e Sīsū Kalaisi ‘i he sipinga na'á ne taá ‘a e founiga ke tau toe foki hake ai ki he Tamaí. Vakai, Sione 14:6; 2 Nīfai 31:16–18.

Faka'osí

Fakamatala'i ange ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e finemui taki taha, ‘i he'ene hoko ko ia ko e ‘ōfefine ‘o e ‘Otuá, ke ne fakatupulaki ‘ene mahino fekau‘aki mo e ‘ulungaanga ‘a e ‘Otuá. Pea ko e lahi ange ko ia ‘o ‘ene aka ‘o kau ki he'ene Tamai Hēvaní, te ne loto leva ke talangofua ki he'ene ngaahi fekaú peá ne a'usia ‘a e me'a te ne malava ke fakahoko ‘i he'ene hoko ko ia ko hono ‘ōfefiné.

Hivá

Fai hono solo'i pē ko hono hiva'i fakataha pē ‘e he kau finemuí ‘a e “ ‘Oku Fakafo Ho'o Ngāue” pe “ ‘E Tamai ‘i Hēvaní ē.”

Fakahoko ‘o e Lēsoní

1. Kole ki he kau finemuí ke nau manatu'i mu'a ‘i he uike hoko maí ko e fānau kinautolu ‘a e ‘Otuá, pea ko e kakai kehé ko honau ngaahi tuonga'ane mo e tokoua. Fekau ke nau hiki ‘i he'enau ngaahi tohinoá ‘a e ngaahi founiga ko ia ‘oku hanga ‘e he ‘ilo ko ‘ení ‘o liliu ‘a honau ‘ulungaangá pe ko e fa'ahinga ‘ulungaanga ‘oku nau fai ki he kakai kehé.
2. Kole ki he kau finemuí ke nau aka ma'u loto ‘a e Sione 17:3.

TAUMU'A

Ke feinga 'a e finemui taki taha ke hoko 'a Sisū Kalaisi ko hono kaume'a.

TEUTEU

1. Fakatātā 2, Ko Sisū 'i he Matapaá (62170), 'oku 'i he tafa'aki ki mui 'o e tohi lēsoní.
2. Faka'ali'ali 'a e fakatātā 'oku 'i mu'a 'i he loki akó.
3. Kole ki ha finemui ke ne fakamatala mu'a ki he ngaahi ongo 'okú ne ma'u 'o kau ki he Fakamo'uí pea mo 'ene fetu'utaki mo iá.
4. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá, pe lau 'a e ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Talanoá

Talateú

Fai 'a e talanoa ko 'ení:

Na'e 'i ai ha tangata na'e pekia peá ne toetu'u, pea 'i he'ene tatali 'i ha loki ke fai hono faka'eke'eké. Na'e mu'omu'a 'iate ia ha tangata 'e taha. Na'e ava hake 'a e matapaá, pea hū atu 'a e tangata ne mu'omu'a ki lotó, pea toe mapuni 'a e matapaá. Na'e lava pē ke ongo'i atu 'e he tangata ko ia 'i tu'á 'a e fepōtalanoa'aki na'e fai 'i he tafa'aki 'e taha 'o e matapaá. Na'e kamata'aki 'e he toko taha fai faka'eke'eké 'ene pehē: " ' Oku ou loto ke ke fakahā mai 'a e me'a 'okú ke 'ilo'i fekau'aki mo Sisū Kalaisí."

"Na'e 'alo'i ia 'e Mele 'i Pētelihema; na'a ne mo'ui 'i he ta'u 'e tolungofulu mā tolu, pea 'i he ta'u hono tolu fakamuiumí na'a ne fokotu'u hono siasí, fili 'ene Kau 'Apostoló, peá ne 'omai 'a e ongoongolelé ke fakahinohino'i 'etau mo'ui."

Na'e ki'i ta'ofi ia 'e he taha fai faka'eke'eké mo ne pehē ange: " ' Io, 'io, 'oku mo'oni kotoa ia, ka 'oku ou loto ke ke fakahā mai 'a e me'a 'okú ke 'ilo'i 'o kau kia Sisū Kalaisí." "Na'a ne mamahi mo pekia koe'uhí ka tau ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá. Hili mei ai 'a e 'aho 'e tolu peá ne toetu'u koe'uhí ka tau toe lava 'o foki ki he Tamai Hēvaní."

" ' Io, 'io, 'oku mo'oni ia, ka 'oku ou loto ke ke fakahā mai 'a e me'a 'okú ke 'ilo'i 'o kau kia Sisū Kalaisí." Na'e hangē 'oku ki'i puputu'u 'a e tangatá ni peá ne toe kamata: "Na'a ne toe fakafoki mai 'a e ongoongolelé 'i hono kakató ki he māmaní 'o fakafou 'ia Siōsefa Sāmita, toe fokotu'u hono siasí, foaki mai mo ha ngaahi temipale koe'uhí ke tau lava 'o fai ha ngāue ke fakamo'ui 'a hotau kau pekiá. Na'a ne foaki mai ha ngaahi ouau fakatāutaha ke ma'u ai 'a hotau fakamo'uí mo hotau hākeaki'i."

Na'e toe ta'ofi ia 'e he taha fai faka'eke'eké peá ne pehē ange: " ' Oku mo'oni kotoa 'a e ngaahi me'a ko ia kuó ke fakahā mai." Na'e fakaafe'i leva 'a e tangatá ni ke ne hū mai mei he lokí. 'I he'ene hū mai pe ko ia ki tu'á, na'e ava hake 'a e matapaá pea hū atu 'a e tangata hono uá. 'I he'ene ofi atu ko ia ki he tangata faka'eke'eké, na'a ne fakatōmape'e ki hono tuí peá ne kalanga, " ' E hoku 'Eiki, mo hoku 'Otua."

Te tau Lava 'o Ako ke 'Ilo'i 'a Sisū Kalaisi

Fealēlea'akí

Kole ange ki he finemui taki taha ke ne fakakaukau ki he tu'unga 'okú ne 'i aí peá ne tali 'a e fehu'i ko 'ení 'i he'ene fakakaukaú. Tuku ha miniti ke ki'i fakalongolongo 'a e kalasí 'o fakakaukau loto ki he'enau ngaahi talí.

- 'Okú ke maheni lelei nai mo e Fakamo'uí he taimí ni ke ke lava pē 'o 'ilo'i ia kapau te ke hū atu ki hono 'Aó?

	Tuku ke fealēlea'aki 'a e kalasí ki he ngaahi ongo 'oku nau ma'u. Fakapapau'i 'oku mahino kiate kinautolu 'oku 'ikai fie ma'u ke te mamata ki he Fakamo'u kae toki lava ke te 'ilo'i ia. Neongo na'a ne tala'ofa mai te ne fakahā ia ki he kakai mā'oni'oní 'i he founiga mo e taimi pē 'a'ana (vakai, T&F 93:1), na'a ne toe fakahā kia Tōmasi, “ ‘Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku 'ikai mamata, kae tuí” (Sione 20:29).
Fealēlea'aki 'i he fakatātaá	Faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o Sisū 'i he matapaá. • Ko e hā e me'a 'oku hā ngali kehe 'i he fakatātā ko 'ení? ('Oku 'ikai ha me'a fakaava ia 'o e matapaá 'i he tafa'aki ki tu'á.) • Ko e hā 'a e me'a 'e hoko kapau 'oku fie ma'u ke hū mai 'a Kalaisi ki loto? (Kuo pau ke tau taki taha fakaava 'a e matapaá.)
Folofolá	Hiki 'i he palakipoé 'a e 3 Nifai 9:14. Kole ki he finemui taki taha ke ne kumi hake 'a e potu folofola ko iá. Mou lau pea alea'i leva ia mo e kalasí.
Talanoá	Tokoni'i 'a e kalasí ke nau vakai 'o 'ilo'i kuo 'osi fakaafe'i fakatautaha kitautolu 'e Kalaisi ke tau 'alu ange kiate ia. Ka kuo pau ke tau fai 'a e fili ke fai iá.
	Lau 'a e me'a na'e a'usia tonu 'e 'Eletā Māvini J. Palati 'o ne 'ilo'i 'a e fiefia 'oku lava ke ma'u 'e kinautolu 'oku nau ha'u mo'oni kia Kalaisí. “ ‘Oku ou manatu'i 'a e me'a na'e hoko kiate au 'i he ta'u 'e ua kuo hilí 'one fakamo'oni'i ki hoku laumālié 'a e mo'oni 'o 'Ene pekiá, Hono tutuki 'i he 'akaú, pea mo 'Ene toetu'u, 'a ia 'e 'ikai ke toe ngalo 'iate au. 'Oku ou fai atu kiate kimoutolu, 'a e kau talavou mo e finemui 'i he poó ni; 'o 'ikai 'i he laumālié ke pôlepole ai, ka 'i he loto hounga mo'oni mo e fakafeta'i 'i hoku laumālié. 'Oku ou 'ilo'i 'okú Ne mo'ui, pea 'oku ou 'ilo'i kuo pau ke fekumi 'a e tangatá ke ma'u 'a honau fakamo'u 'o fakafou pē 'iate Ia, pea 'e 'ikai ke tau lava 'o tukunoa'i 'a e tāpuaki lahi ko 'eni kuó Ne tuku mai kiate kitautolu ko ha founiga ia ke tau tupulaki fakalaumālié 'o teuteu'i kitautolu ke tau ha'u kiate Ia 'o fakatonuhia'i ai kitautolu. “ ‘I he feitu'u ko 'eni ko Footi Peeki Leseiveisini (Fort Peck Reservation) [feitu'u na'e nofo ai 'a e kau 'Initia Kulá] 'a ia na'a ku ngāue fakafafeikau aí . . . , na'a ku misi 'i ha pō 'e taha 'oku ou 'i he fale toputapu ko ia ko e tempipalé. Hili ha'aku lotu mo e fiefia lahi, na'e fakahā mai te u ma'u 'a e faingamālie ke u hū ki ha taha 'o e ngaahi lokí 'o fe'iloaki mo ha tangata nāunau'ia mo'oni, pea 'i he'eku hū atu 'i he matapaá, na'a ku mamata ki he toko taha nāunau'ia taha kuo mamata ki ai hoku matá pe kuó u mamata 'okú ne mo'ui 'i hono kotoa 'o e ngaahi maama ta'e ngatá, pea na'a ne nofo mai 'i ha nofo'anga 'oku mā'olunga hake. 'I he'eku 'alu ke fakafe'iloaki kiate iá, na'a ne tu'u hake 'o laka mai kiate au, mafao mai hono ongo nimá, peá ne malimali mo ne lea'aki hoku hingoá 'i he le'o vaivai mo'oni. Pea kapau te u mo'ui 'o a'u ki he ta'u 'e lau miliona, he 'ikai pē ngalo 'Ene malimalí kiate au. Na'a ne fa'ofua mo 'uma kiate au, puke atu au ki hono fatafatá, peá ne tāpuaki'i au 'o a'u ki he'eku ongo'i 'o hangē 'e vela 'a e uho hoku ngaahi huí! 'I he'ene 'osi ko iá, na'a ku fakatōmape'e 'i hono va'é, peá u fufulu'aki ia hoku lo'i matá peá u 'uma ki ai, pea na'a ku mamata ki he ongo mata 'o e fa'o 'i he to'ukupu 'o e Huhu'i 'o e māmaní. Ko e ongo ko ia na'a ku ma'u 'i he 'ao 'o Ia na'a ne puke 'i Hono ongo nimá 'a e me'a kotoa pē, 'a 'eku ongo'i ke u ma'u mai 'Ene 'ofá, 'Ene anga-'ofá pea mo 'Ene tāpuakí, pea kapau pē ā te u lava ha 'aho ke ma'u 'a ia kuó u 'osi a'usia 'a hono kongá, te u foaki 'a hoku kotoá, mo ia kotoa pē 'e lava ke u ma'u ke u ongo'i 'a e fa'ahinga ongo ko ia na'a ku ma'u he taimi ko 'ení!” (Melvin J. Ballard: <i>Crusader for Righteousness</i> [Salt Lake City: Bookcraft, 1966], pp. 138–39).

‘Oku Ako'i Kitautolu 'e he Folofolá mo e Kau Palōfítá 'i he Founiga ke Tau Ha'u ai Kia Kalaisí

- 'Oku fie ma'u nai ke tau hoko ko ha 'Aposetolo ka tau toki hoko ko ha kaume'a 'o Kalaisi? 'Oku fie ma'u nai ke tau haohaoa?

Leá

Fekau ha finemui ke ne lau 'a e fakamatala ko 'ení:

“ ‘Okú ne finangalo ke tau ha'u kiate ia 'i he tu'unga pē ko ia 'oku tau 'i aí. 'Oku 'ikai fie ma'u ia ke tau haohaoa ka tau ha'u kiate ia. 'I he kei 'i māmaní 'a Sisuú, na'a ne feohi mo e kau tānaki tukuhaú pea mo e kakai na'e faiangahalá, pea na'e fehu'i ange 'e he'eene kau ākongá pe ko e hā hono 'uhinga na'a ne feohi ai mo kinautolú, pea ko e tali faka'ofo'ofa mo faingofua mo'oni na'e fai ange 'e Sisū ki he fo'i fehu'i ni: "Oku 'ikai 'aonga 'a e faito'ó kiate kinautolu 'oku mālōloó, ka ki he mahaki" (Ma'ake 2:17.) 'Oku 'ikai kole mai 'a e 'Eikí ia ke tau tomu'a si'aki hotau 'ulungaanga ta'e haohaoá pea tau toki ha'u kiate ia, ka ke tau

ha'u kiate ia mo e ngaahi 'ulungaanga ta'e haohaoa ko iá pea te ne tokoni'i kitautolu ke tau ikuna'i kinautolu. 'Oku 'ofa 'a e 'Eikí 'iate kitautolu pea 'okú ne finangalo ke tau ikuna'i 'etau ngaahi angahalá pea te ne tokoni'i kitautolu 'i he'etau faka'aonga'i 'etau tau'atāina ke filí. Kuo pau ke tau kamata 'a e fakatomalá pea feinga'aki hotau mālohi kotoa ke ikuna'i hotau ngaahi vaivai" (*Gospel Doctrine [A Course of Study for the Melchizedek Priesthood Quorums, 1970–71]*, p. 57).

Folofolá mo e palakipoé

Hanga 'o fakamamafa'i ange te tau taki lava pē ke 'ilo'i 'a e Fakamo'ui 'o māmaní. Pea 'oku 'ikai ke ne fie ma'u ke tau haohaoa, ka 'okú ne fie ma'u ke tau feinga.

- Ko e hā 'a e me'a kuo pau ke tau fai ke tau ofi atu ai ki he Fakamo'ui, 'o fakatatau ki he fakamatala ne tau toki fanongo ki aí?

Hiki 'a e ngaahi tali 'a e kau finemuí 'i he palakipoé 'i lalo 'i he ngaahi 'ulu'i lea ko 'ení "Te u lava fēfē ke 'unu'unu ofi ange ki hoku Fakamo'ui?" (Vakai, fakatātā 'o e anga 'o hono hiki 'i he palakipoé.)

Fakamatala'i ange na'e toe fakahā mai 'e Sisū 'i he Sione 15:14 'a e me'a 'e taha 'okú ne fie ma'u ke tau faí. Lau 'a e potu folofolá; 'osi ko iá pea tānaki atu 'a e fo'i fie ma'u ko iá ki he palakipoé.

Leá

Lau 'a e lea ko 'ení ke tokoni'i 'a e kalasí ke mahino kiate kinautolu 'a hono 'uhinga 'o e pehē ko ia "kotoa pē 'a ia 'oku ou fekau kiate kimoutolú":

"Ko kimoutolu kau talavou mo e finemui tāutaha 'a e kakai lelei taha 'i ha fa'ahinga to'u tangata pē. Puke ke ma'u homou anga-ma'a. Mou hoko ko e fa'ahinga ke to'o 'a e fuká 'i he laka lahi ko ia 'oku fai ke 'omi 'a e kakai kotoa pē ki he 'Eikí. Teuteu'i ho'omou ngaahi fakakaukaú 'aki hono fakafonu 'aki 'a e ngaahi mo'oni ta'e ngata ko ia 'oku 'i he ngaahi folofola toputapú. Talangofua ki ho'omou mātu'a mo e 'Otuá. Fakafanongo mo hiva'i 'a e ngaahi hiva 'o e langí. Si'aki 'a e ngaahi ongo ta'e fe'unga mo fakamātatū'a 'oku 'omi 'e he fa'ahinga mūsika 'a Sētané. He 'okú ne loto ke mou manako mo sai'ia 'i he'ene ngaahi fasi fakakakanó ke ne toho hifo kimoutolu ki heli. Ka mou matu'uaki 'a e 'ahi'ahí 'aki ha'amou fa'u ha fetu'utaki 'oku mālohi 'i homou vā mo Sisū Kalaisí. He 'oku 'ikai ha fetu'utaki te mou ma'u ai ha fiefia 'oku toe lahi angé 'o tatau mo 'eni" (William R. Bradford, in Conference Report, Apr. 1976, p. 146; pe *Ensign*, May 1976, p. 98).

Fealēlea'akí

Mou alea'i ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a 'oku fokotu'u mai 'e 'Eletā Peletifootí. Tokoni'i 'a e kau finemuí ke nau 'ilo 'e tokoni'i kinautolu 'e he ngaahi fokotu'u ko 'ení ke nau tauhi 'a e ngaahi fekaú. Pea te nau 'unu'unu ofi ange ai ki he Fakamo'ui 'i he'enau talangofua ki he ngaahi fekaú mo muimui ki he ngaahi akonaki 'a e kau palōfta mo'uí.

Folofolá

Hiki 'i he palakipoé 'a e *Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava* 88:62–63. Tuku ke kumi hake 'e he kau finemuí 'a e potu folofola ko iá.

- Ko e hā mo ha toe me'a na'e kole mai 'e he Fakamo'ui ke tau fai ke hoko ai ko hono ngaahi kaume'a?

- Te tau lava fēfē 'o " 'unu'unu ofi," "fekumi," pea mo "kole"? Hiki 'a e ngaahi fo'i lea ko 'ení 'i he palakipoé.

Fakamatala
Fakanounouú

Fakamamafa'i ange ko e taimi ko ia 'oku feinga ai 'a e kau finemuí ke fai 'a e ngaahi me'a 'oku hiki 'i he palakipoé, te nau toe 'unu'unu ofi ange ai ki honau Fakamo'ui. 'E tokoni 'a e ngaahi lēsoni 'o e ta'u ní ke lelei ange 'a e mahino 'oku nau ma'u 'o kau kia Sisū Kalaisí pea ke nau hoko ko hono kaume'a.

Te u lava fēfē ke 'unu'unu ofi ange ki hoku Fakamo'ui?

1. Ha'u kiate ia ke ma'u ha tokoni ke ikuna'i hoku ngaahi 'ulungaanga ta'e haohaoá.
2. Feinga ke u fakatomala mo lava'i hoku ngaahi vaivai.
3. Fai 'a ia 'oku fekau mai 'e Kalaisí 'aki hano tauhi kotoa 'o e ngaahi fekaú.
4. Unu'unu ofi ange, fekumi, pea kole.

Faka'osi

Leá

Faka'osi 'a e lēsoní 'aki hono lau 'a e ongo lea ko 'eni 'e uá:

"Hoko ko ha takaua 'o Kalaisi, pea te ne 'unu'unu ofi atu kiate koe mo hoko ko ho kaume'a lelei. Pea 'oku 'ikai mo ha toe kaume'a lelei ange ka ko Kalaisi" (William R. Bradford, in Conference Report, Apr. 1976, p. 146; pe *Ensign*, May 1976, p. 98).

" ' Oku ou tuku 'a 'eku fakamo'oní kiate kimoutolu ko hotau kaume'a 'a Sisū Kalaisi, ko hotau 'Eikí ia mo hotau Fakamo'uí. 'Okú ne fakamo'oní'i faka'aho mai 'eni kiate kitautolu 'i he'ene founiga 'ofá, valokí, talitalí, fakahaá, fakalotolahí, mo e kātaki fuoloá. Ko e mo'oni 'okú ne loto fiemālie ke tali kitautolu 'i he fa'ahinga mo'ui pē ko ia 'oku tau 'i ai he taimi ní, ka 'okú ne fie ma'u ke 'osi angé kuo tau fakalakalaka ki mu'a 'i he'ene folofolá pea mo hono ngaahi halá" (Marvin J. Ashton, in Conference Report, Oct. 1972, p. 34; pe *Ensign*, Jan. 1973, p. 43).

Fakamo'oní

Tuku ki he finemui na'e 'osi vahe'i ki aí ke ne fakamatala ki he anga 'o e ngaahi ongo 'okú ne ma'u 'o kau ki he Fakamo'uí. Tuku ki ha ní'hi kehe pē 'i he kalasí ke nau fai 'a e me'a tatau.

Fai ha'o fakamo'oni ki he 'ofa ko ia 'okú ke ma'u ki he Fakamo'uí. Fakalotolahí'i 'a e finemui taki taha ke ne feinga mālohi ke 'unu'unu ofi ange ki hono Huhu'í lolotonga 'a e ta'u hoko maí. He 'e hanga 'e he ngaahi lēsoni 'o e ta'u ní 'o 'orange mo ha toe fakalotolahí foki ki he finemui taki taha. 'Oku totonu ke 'omi 'e he kau finemuí 'enau ngaahi folofolá ki he kalasí pea nau ako 'a e ngaahi folofola ko ia 'a e Fakamo'uí 'oku fakafou mai 'i he kau palōfita 'o ono'ahó mo kinautolu 'o e ngaahi 'aho ní. Ko e finemui kotoa pē 'okú ne ako 'a e folofolá, fakatomala mei ha'ane ngaahi angahala mo ha'ane ngaahi fehālaaki, pea tauhi 'a e ngaahi fekaú, te ne fakatokanga'i 'oku tupulaki mo faka'au ke toe mālohi ange 'a hono vā pea mo 'ene fetu'utaki mo Sisū Kalaisí.

Mo‘ui Faka‘aho ‘aki ‘a e Ongongolelei

Lēsoni

3

TAUMU‘A

Ke feinga ‘a e finemui taki taha ke ne ongo‘i ‘oku ofi ki he ‘Eikí ‘i he‘ene mo‘ui faka‘ahó.

TEUTEU

1. Fakatātā 3, ko e Fakamo‘uí (62572), ‘oku ‘i he tafa‘aki ki mui ‘o e tohi lēsoní.
2. Fa‘iteliha pē: Teuteu‘i ha saati faka‘ali‘ali ‘oku hiki ai ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:23.
3. Fa‘iteliha pē: Teuteu‘i ha ngaahi la‘i pepa pe ko ha saati faka‘ali‘ali kuo hiki ai ‘a e ngaahi lea ko ‘ení, ‘Ofa, Lotu, Ngāue-‘ofa, Talangofua, Ako, Ngāue.
4. Fa‘iteliha pē: Teuteu ha ki‘i me‘a faka‘ilonga tohi pe me‘a tatau mo ia ke taki taha ‘a e kau finemuí, pea tohi‘i ai ‘a e ngaahi lea ko ‘ení, “Ko e hala pau ki he nongá mo e fiefia ‘i he mo‘ui ko ‘ení pea mo e mo‘ui kaha‘ú ko e tauhi ki he ‘Eikí ‘i he ‘ahó ni pea mo e ‘aho kotoa pē.”
5. Vahe‘i ki ha kau finemui ‘e toko ono ke nau taki taha ‘a e ngaahi tefito ko ‘ení: Fakamatala ki ha taimi na‘e tokoni‘i ai koe ‘e he (1) ‘ofá, (2) lotú, (3) ngāue-‘ofá, (4) talangofuá, (5) ako ‘o e folofolá, pe (6) ngāue, ke ke ongo‘i ofi ange ai ki he ‘Eikí. Kapau ‘oku ‘ikai ke a‘u ho‘o kalasi ki he toko onó, pea ke vahe ange ha ngaahi tefito ‘oku si‘isi‘i.
6. Vahe‘i ha finemui ke he hiva‘i pe lau ‘a e “Muimui ‘Iate Au” (*Himi*, fika 57), “ ‘Oku Ou Fie ma‘u Koe” (*Himi*, fika 58), pē ko ha toe himi pe ‘okú ne ‘omai ‘a e pōpoaki tatau.
7. Vahe‘i ha kau finemui ke nau fai ‘a e ngaahi talanoa, lau ‘a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea ‘okú ke fie ngāue‘akí.

FOUNGA FAI
‘O E LESONI ‘OKU
FOKOTU‘U ATU

Fakatātā, saati
faka‘ali‘ali mo e
fealēlea‘akí

Talateú

Faka‘ali‘ali ‘a e fakatātā ‘o e Fakamo‘uí mo e saati faka‘ali‘ali ‘oku hiki ai ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:23. Mou alea‘i ‘a e potu folofolá, pea fakamamafa‘i ‘a hono mahu‘inga ko ia ke ako ‘o kau kia Kalaisi pea mo mo‘ui‘aki ‘ene founга mo‘uі kae lava ke tau fiefia ‘i he tāpuaki ko ia ‘o e melinó mo e nongá ‘i he‘etau mo‘uі. Fekau ‘a e kau finemuí ke nau faka‘ilonga‘i ‘a e veesi ko ‘ení ‘i he‘enau folofolá, pea tala ange ke nau manatu‘i ‘a e ngaahi fakakaukau ko ‘ení ‘i he taimi ‘oku fai atu ai ‘a e lēsoní.

Te Tau Lava ‘o Ongo‘i Ofi ki he ‘Eikí ‘i He‘etau Mo‘ui Faka‘ahó

Fealēlea‘aki ‘i he
palakipoé

Fakamatala‘i ange kuo pau ke tau fai ha feinga ke ‘unu‘unu ofi ange kia Kalaisi ‘i he ‘aho kotoa pē kapau ‘oku tau fie ma‘u ke tau ongo‘i ‘i ‘a e melino ‘a Kalaisí ‘i he‘etau mo‘uі.

- Ko e hā nai ‘a e me‘a te tau lava ‘o fai ke tau ongo‘i ai ‘oku tau ofi ki he ‘Eikí ‘i he‘etau mo‘ui faka‘ahó?

Hiki ‘a e ngaahi tali ‘a e kau finemuí ‘i he palakipoé. Mahalo ‘e kau atu ‘i he‘enau talí ‘a e ngaahi fakakaukau ko ‘ení, hangē ko e fakahā ‘o ha ‘ofa ‘oku lahi angé, lau ‘a e ngaahi folofolá, lotu fakamātoato angé pea mo hono fai ha ngāue-‘ofa ‘oku toe lahi angé.

Kole ange ki ha ni‘ihi ‘o e kau finemuí ke nau lau ‘a e ngaahi lea ko ‘ení ‘a e kau taki ‘o e Siasí ‘i he hili ‘enau fakahā atu ‘ene ngaahi fakakaukaú. Fakamahino‘i ange ‘oku fakahā mai ‘e he ngaahi lea ko ‘ení ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘oku tau lava ‘o fai ke tau ongo‘i ofi ange ai ki he Fakamo‘uí ‘i he ‘aho taki taha. ‘I he ‘osi ko ia hono lau ‘o e lea taki taha, peá ke kole ange leva ki he finemui na‘á ne lau iá ke ne fakamatala ki he anga hono tokoni‘i ‘e he tefito‘i mo‘oni ko ‘ení ke ne ongo‘i ofi ange ai ki he ‘Eikí.

Ngaahi lea 'oku hiki
he la'i pepá

Lolotonga hono lau 'e he kau finemuí 'a e ngaahi leá, hanga 'o fakahā hake 'a e ngaahi la'i pepa totonu kuo 'osi hiki ai 'a e ngaahi fo'i leá pe saati faka'ali'alí, pe ko ha'o hiki ia 'i he palakipoé.

'Ofá. "‘ Oku fie ma'u 'e he fānau 'a e 'Otuá ke 'ofa'i kinautolu, pea ke 'i ai ha taha ke nau 'ofa ai. . . . 'Oku 'i ai 'a e ongo me'a lalahi 'e ua 'oku tau fepaki mo ia, 'a koe mo au, pea 'e 'ikai ke 'i ai hano ngata'anga 'ona ia lolotonga 'oku tau ma'u 'a e mānavá: 'a ia ko 'etau fili kiate ia pea mo 'etau fe'ofa'akí. Pea te tau toki lava leva ke fakapapau'i 'oku tau 'ilo'i ia 'i he maama ko 'ení pea 'i he pule'anga ko ia 'oku 'ikai 'o māmaní" (Marion D. Hanks, in Conference Report, Apr. 1980, pp. 42–44; pe *Ensign*, May 1980, pp. 30–31).

Lotú. "Ko e lotu fakamātoató ko e uho ia 'o ha mo'ui 'oku fiefia mo lelei hono fuá. 'Oku hanga 'e he lotú 'o fakamālohia 'a e tuí. Ko e lotú ko e teuteu ia ki ha ngaahi me'a mana ke hoko mai. Pea 'oku hanga 'e he lotú 'o fakaava 'a e matapā ki he fiefia ta'e ngatá" (H. Burke Peterson, in Conference Report, Oct. 1973, p. 13; pe *Ensign*, Jan. 1974, p. 19).

Ngaue-'ofá. "‘ Oku totonu ke kau 'i he ngaahi 'ulungaanga tu'u-ki-mu'a taha 'oku tau ma'u 'a e loto fie ngāue-'ofa mo ta'esioikita ma'a e n'i'hi kehé. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau fili pe te tau fai pe 'ikai. Ka ko e ngafa ia pea mo e fekau toputapu. . . .

"Ko ia ai, tuku ke tau fetokoni'aki 'i he 'ofa fakatokouá, pea 'oua na'a tau fiu hono fai 'ení, pea tau fai ia 'i he fa'a kātaki, mo e vilitaki pea mo e anga-'ofa" (Ezra Taft Benson, "Your Charge," *New Era*, Sept. 1979, p. 44).

Talangofuá. "Ko e taumu'a 'e taha 'oku tatau ai hotau tokolahí 'i he mo'ui ko 'ení ko 'etau ma'u 'a e holi ke ma'u 'a e fiefia mo'oni mo e ta'e ngata ko ia 'o e fiefiá. 'Oku taha pē 'a e founiga ke fakahoko ai 'ení, 'a ia ko 'etau talangofua ki hono kotoa 'o e ngaahi fekau 'a e 'Otuá . . . Ko e lao 'eni 'i he mo'ui 'a e fuofua palōfita 'o e kuongá ni 'oku pehē, 'Ko e taimi ko ia 'oku fekau'i mai ai 'e he 'Eikí ha me'a, fai leva ia.' 'Ofa ke hoko ia ko ha moto mo ha me'a ke tau fakahoko 'e kitautolu taki taha" (Delbert L. Stapley, in Conference Report, Oct. 1977, pp. 26, 30; pe *Ensign*, Nov. 1977, pp. 19, 21).

Akó. "‘ Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi lelei mo e ngaahi tāpuaki kehekehe 'oku tau ma'u 'i he taimi ko ia 'oku tau muimui ai ki he akonaki 'a hotau kau takí ke tau lau mo ako 'a e ngaahi folofolá . . . He ko e hā mo ha toe me'a 'aonga ange ke faka'aonga'i ki ai hotau taimí ka ko e laukonga mei he laipeli fakalaumālié, 'a e ngaahi tohi ko ia 'okú ne ako'i mai 'a e founiga te tau 'ilo'i ai 'a e 'Otuá pea mahino 'a e anga 'o 'etau fetu'utaki mo iá?" (Howard W. Hunter, in Conference Report, Oct. 1979, p. 91; pe *Ensign*, Nov. 1979, p. 64).

Ngaué. "‘ Oku tupu mei hono fai 'o e ngāue lahi mo 'aonga 'a e sino 'oku longomo'ui, lavame'a 'oku taau mo vikiviki'i, ha loto 'oku tau'atāina, pea ma'u mo ha mālōlō lelei he taimi mohé. Kuo hoko ma'u pē 'a e ngāué ko ha tāpuaki lahi ia ki he tangatá. 'Ofa ke mou ma'u ha faka'apa'apa kakato ki hono fakahoko 'o e ngāué, 'o tatau ai pē pe ko e ngāue'aki 'a e fakakaukaú, lotó pe nimá" (Ezra Taft Benson, "Your Charge," p. 44).

Fealēlea'akí

'I he hili ko ia hono lau 'a e ngaahi leá pea fai mo e ngaahi fakamatala 'a e kau finemuí, fai ange leva 'a e fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fa'a faingata'a ai he taimi 'e n'i'hi ke te ofi ki he 'Eikí 'i he 'aho taki taha? Fakalotolahí'i 'a e kau finemuí ke nau fai mai ha ngaahi tali mahino.

Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí kapau 'oku nau fie ma'u ke nau 'unu'unu ofi ki he 'Eikí kuo pau ke nau 'ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ke hoko ia ko e konga 'enau mo'ui he taimi hono kotoa. 'Oku 'ikai fe'unga 'a e toki mo'ui anga mā'oni'oni pē 'i he ngaahi 'aho Sāpaté pe ko ha toki ngaahi taimi pē.

Leá

Fekau ke lau 'a e lea ko 'ení: "Ko e hala pau pē ki he nongá mo e fiefia 'i he mo'ui ko 'ení pea mo e mo'ui kaha'ú ko e tauhi ki he 'Eikí 'i he 'ahó ni pea mo e 'aho kotoa pē" (Marion G. Romney, "Serve the Lord Today," *Ensign*, June 1979, p. 3).

Me'a faka'ilonga tohí

Tufa ki he finemui taki taha 'a e me'a faka'ilonga tohí pe me'a tatau mo ia na'á ke 'osi teuteu'i. Fokotu'u ange ke ne tauhi ia 'i ha feitu'u te ne lava ke fakamanatu faka'aho kiate ia 'ene pōpoakí.

	<p>'E Tokoni'i Kitautolu 'e he 'Eikí ke tau Lava'i 'a e Ngaahi Tukupā Faka'ahó 'i he Taimi 'oku Tau Mo'ui'aki ai 'a e Oongoongoleí</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'E lava nai 'e he'etau mo'ui ofi ki he 'Eikí 'o to'o kotoa 'etau ngaahi palopalemá? <p>Fakamatala'i ange 'e hoko ma'u pē 'a e ngaahi faingata'a ko e konga 'o 'etau mo'ui, neongo pe 'oku tau mo'ui'aki 'a e ontoongoleí. Ka 'oku hanga 'e he ontoongoleí 'o 'omi ha fakahinohino ke tokoni kiate kitautolu 'i hono veteki 'o 'etau ngaahi palōpalema, pea 'oku tokoni 'a e fiemālie mo e nonga ko ia 'oku tau ma'u mei he'etau mo'ui 'o ofi ki he 'Eikí ke tau lava 'o fehangahangai mo e ngaahi palōpalema ko 'ení ta'e 'i ai ha hoha'a mo ha manavahē.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā nai ha ni'ihi 'o e ngaahi faingata'a mo e ngaahi palopalemá 'okú ke fehangahangai mo ia 'i he 'aho taki taha? Hiki e tali 'a e kau finemuí 'i he palakipoé. <p>Fakamatala'i ange 'oku kehekehe 'a e faingata'a 'o e ngaahi tukupā ko ia 'oku tau fetaulaki mo iá. 'Oku faingofua pē 'a e ni'ihi ia pea 'ikai ke fu'u mahu'inga fēfē. Ka 'o kapau he 'ikai ke tokanga'i ia 'i he founiga totonú, 'e lava pē ke ne fakatupu 'a e feta'emahino'aki, loto mamahi mo e 'ita. 'Oku lahi foki mo e ngaahi palopalemá lalahi ange mo ki'i fakatu'utāmaki ange 'a ia 'e lava ke hokohoko atu ia 'o ki'i fuofuoloa, 'a ia 'okú ne fakatupu 'a e loto hoha'a he 'aho ki he 'aho.</p> <p>Kole ange ki he kau finemuí ke nau fili ha ngaahi palopalemá 'e ua pe tolu kuo 'osi hiki 'i he palakipoé. Tāmate'i 'a e palakipoé pea hiki 'i 'olunga 'a e ngaahi palōpalema ko 'ení. Kole ange ki he kau finemuí ke nau fokotu'u mai ha ngaahi founiga 'e lava ai 'o faka'aonga'i 'a e ngaahi teftito'i mo'oni 'e ono ko 'eni ne nau alea'i—'ofa, lotu, ngāue'ofa, talangofua, ako mo e ngāue—ke tokoni'i kinautolu ke nau lava'i 'a e ngaahi faingata'a pe tukupā ko 'ení. Hangā 'o hiki 'a 'enau fokotu'u 'i lalo 'i he palopalemá totonu.</p> <p>Fakahā ange ki he kau finemuí te ke 'oange ha ngaahi me'a na'e hoko 'a ia 'oku fakamatala'i ai ha ni'ihi 'o e ngaahi palopalemá faingata'a ange te nau fetaulaki mo ia pe ko honau ngaahi kaungā-me'á. Kole ange ke nau fokotu'u mai angé ha ngaahi founiga te nau lava 'o faka'aonga'i ai 'a e ngaahi teftito'i mo'oni 'o e ontoongoleí ke tokoni ki hono veteki 'o e ngaahi palopalemá.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ki mu'a atú, na'e 'ikai ke teitei tala atu 'e ho kaume'a ia ha me'a 'e taha 'o kau ki he ni'ihi 'o e ngaahi palopalemá fakafāmili 'okú ne fu'u hoha'a ki aí. Kuo kamata ke ifi tapaka 'a hono tokouá pea lahi 'ene 'alu holo mo hono ngaahi kaungā-me'a na'e 'ikai ko ha tamaiki lelei. Kuo faka'au pē ke fākalalahi 'a e fa'a felau'aki 'ene ongo mātu'a pea kuo lau 'eni ke fai ha vete. 'Okú ne fifili pe 'oku anga fēfē 'a e lava ke hoko 'a e ngaahi palopalemá ko 'ení ki hono fāmilí pea mo 'ene mo'ui. Kuo a'u pē 'eni ke ne kamata fakafehu'ia 'a e mo'oni 'o e ontoongoleí. 'Okú ne tala atu 'a e ngaahi palopalemá ko 'ení mo kole ho'o fale'i. Ko e hā nai 'a e me'a te ke fakahā ange ki aí 'a ia 'e lava ke tokoni'i ai ia ke ne lava'i 'a e ngaahi faingata'a ko 'ení? 2. Kuo hoko 'eni ha palopalemá kiate koe ko e tupu pē mei ho'o fakavavevavé mo e hala ho'o fili na'e faí. 'I he faka'osinga 'o e teemi he akó, peá ke ongo'i 'a e mafatukituki 'o e ngaahi me'a na'e fie ma'u ke ke faka'osi'osi 'i he ngaahi kalasí hono kotoa, na'a ke hanga ai 'o hiki fakakāinga ha fakamatala na'e fie ma'u ho'o kalasi hisitōliá. Na'a ke ma'u ha fo'i maaka "A" ki he lipooti na'a ke faí, ka kuó ke ongo'i halaia 'eni mo mā. 'Okú ke ongo'i loto mamahi koe'uhí ko ho'o kākaá, ka 'okú ke toe hoha'a foki he kapau te ke fakahā 'a e fehālaaki kuó ke faí, 'e ofo 'a e toko lahi pea 'ikai ke nau sai'ia he me'a na'a ke faí. Ko e hā leva 'a e me'a 'oku totonu ke ke faí? 3. 'Okú ke manako 'i ha talavou 'oku 'ikai ke Siasi pea hangehangē 'okú ne tokanga mai kiate koé. Ko e tamasi'i ako lelei 'eni, teuteu lelei ma'u pē, pea 'oku lelei pē 'a e tu'unga anga-ma'a 'okú ne ma'ú. Ka neongo iá, 'okú ke 'osi 'ilo'i 'okú ne fa'a ifi tapaka mo inu kava mālohi he taimi 'e ni'ihi. Ko e hā leva 'a e me'a te ke fai 'o kapau te ne kole atu ke mo ki'i 'alu 'o 'eva? <p>Kole ange ki ha finemuí ke ne lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:2–4.</p> <p>Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí na'e te'eki ai ke tala'ofa mai 'a e 'Eikí te tau hao mei he ngaahi palopalemá, ka kuó ne tala'ofa mai te ne tokoni'i kitautolu 'i hotau ngaahi faingata'a. Pea kapau te tau fai totonu, te tau ma'u ha pale 'oku lahi 'i he Pule'anga 'o e Langí.</p>
Fealēlea'aki	
Fealēlea'aki 'i he folofolá	

Faka'osí

Kole ange ki ha finemui ke ne hiva'i pē lau 'a e "Muimui 'Iate Au", " 'Oku ou Fie ma'u Koe," pe ko ha himi pē 'okú ne 'omi 'a e pōpoaki tatau mo iá.

Fakahoko 'o e Lēsoní

1. Fokotu'u ange ki he kau finemuí ko e taimi ko ē te nau palani ai 'a e me'a ke fai 'i he 'aho taki taha 'i he uike hoko maí, ke nau palani ha fo'i ngāue pe 'ekitiviti faingofua 'e lava ke tokoni'i kinautolu ke nau ongo'i ofi ange ki he 'Eikí 'i he 'aho ko iá. Mahalo pē na'a nau fie ma'u ke faka'aonga'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'e ono ne mou lau ki ai 'i he lēsoní ke tokoni kinautolu 'i hono fili 'o e 'ekitiviti pe ngāue ko 'ení.
2. Fokotu'u ange ki he kau finemuí ke nau feinga ke faka'aonga'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia na'e lau ki ai 'a e lēsoní 'i he taimi 'oku nau fetaulaki ai mo e ngaahi palopalema faka'ahó.

*Fakahoko ‘o e Ngaahi Tufakanga
Faka‘otua ‘o e Kakai Fefiné*

Teuteu ke Hoko ko ha Hoa Ta‘e ngata

TAUMU‘A

Ke lava ‘e he finemui taki taha ‘o tala ‘a e ngaahi founiga te ne lava ai ‘o teuteu ke ne hoko ko ha hoa ta‘e ngata.

TEUTEU

1. ‘Omai ha pepa mo ha peni vahevahe ke taki taha ‘a e kau finemuí.
2. Fa‘iteliha pē: Teuteu‘i mai ha la‘i pepa kuo hiki fakataimi tēpile‘i ai ‘a e ngaahi tafa‘aki ke fai hono teuteu‘i ki he nofo malí. ‘E lava pē ke kau ‘i he taimi tēpile ko ‘ení ‘a e ngaahi folofolá, tohi noá, ngaahi me‘akai kapá, ngaahi ngāue fakatuituí, pe ngaahi nāunau fakangoué.
3. Vahe‘i ha kau finemui ke nau fai ‘a e ngaahi talanoa, lau ‘a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea ‘okú ke fie ngāue‘akí.

FOUNGA FAI
‘O E LESONI ‘OKU
FOKOTU‘U ATU
Talanoá

‘Oku Totonu ke Teuteu‘i ‘e he Finemui Taki taha ia ki he Nofo Malí

Fai ‘a e fo‘i talanoa ko ‘ení:

Ko e ‘aho 23 ‘ení ‘o Tisemá. Kuo faifai ‘ení ‘o a‘u ki he ‘aho ‘e foki mai ai ‘a Taieni ki ‘api mei ha kolo mama‘o ke Kilisimasi mo hono familí. I he tau mai ‘a e kaá ki he kí‘i hala sima ki honau ‘apí, na‘e lele mai ki tu‘a ‘ene fine‘eikí, tangata‘eikí, fanga tuonga‘ané mo e fanga tokouá ke nau fe‘iloaki. Hili ‘enau fekita mo fe‘iloakí, na‘e foki atu leva ‘a e familí ki honau loto fale mafaná ‘a ia na‘e ‘alaha namu lelei mai ‘a e ngaahi me‘atokoni na‘e ta‘o ki he ‘aho Kilisimá. Na‘e ‘ikai ha taimi ‘e toe ha faka‘ofa ange ai ‘a honau ‘apí kia Taiane ‘o hange ko e fo‘i taimi ko ‘ení. Na‘á ne fu‘u ‘ofa lahi mai ‘aupito ki hono familí.

‘I he‘ene tokoni ko ia ki he‘ene fine‘eikí ‘i hono fufulu ‘a e ipú ‘i he po‘uli hifo ‘o e ‘aho ko ‘ení, na‘á ne talanoa ai ‘o kau ki he ngaahi me‘a lahi kuó ne ako lolotonga ‘ene mama‘o. Na‘á ne pehe ange, “Ko e me‘a ‘e taha na‘á ku ako ‘ou ‘ilo‘i fine‘eiki, ‘oku te‘eki ai ke u mateuteu au ia ke hoko ko ha uaifi. Ko e taimi ko e ‘oku fakafokifa ai pe ha‘o nofo toko taha pea ke ‘ai ke lelei ho va mo ha ni‘ihí ‘oku mou nofo fakataha ‘i ha fale, ‘okú ke ako ‘aupito ‘a e me‘a lahi ‘o kau kiate koe pe, ho ‘ulungaangá, pea mo ho ngaahi poto fakatauhí‘apí—pe ko e ‘ikai ke ke poto he ngaahi me‘a fakatauhí‘apí. ‘Oku ou faka‘amu ange na‘á ku tokanga ange ki he founiga na‘á ke faka‘aonga‘i ki hono fakama‘a ‘o e ‘apí, ngaohi kaí mo hono patiseti‘i ‘o e pa‘angá. He na‘e mei toe faingofua ange ai kiate au. Ko e me‘a pe ‘oku sai aí ko ‘eku ma‘u ‘a e faingamalie ke u ako hono fai ‘ení ki hoku kaunga nofó kae ‘ikai ko ‘eku ‘ahi‘ahi ke fai ‘a e me‘a kotoa pe ki haku husepaniti fo‘ou!

“Na‘á ku ako ‘o ‘ilo‘i ‘oku fie ma‘u ke u toe kataki lahi ange mo ongo‘i ngofua ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘oku ongo‘i ‘e he kakai kehé. Ka ne ta‘e‘oua koe mo e tangata‘eikí ne u mei falala fakatafataha pe ki he‘eku Tamai Hevaní. Kuo tupulaki ‘eku holi ke ako ‘a e folofolá mo teuteu ke u ako ‘a e ongoongoleí ki ha ni‘ihí kehe. Te u feinga ke u ako ‘a e lahi taha ‘o e me‘a te u ala lavá lolotonga ‘eku ‘i ‘api ní peá u ngaué malohi ange ‘i he taimi te u foki atu ai ki he kolomu‘á koe‘uhí ke u teuteu‘i au ki he ‘aho ko ia te u ngaohi ai ha ‘api fiefia ma‘a hoku familí.”

Fealēlea‘akí

- Ko e hā e me‘a na‘e ako ‘e Taieni kiate ia lolotonga ‘ene mama‘o mei ‘apí? Ko e hā ‘a e ngaahi tafa‘aki na‘á ne ongo‘i ta‘e fe‘unga mo ta‘e mateuteu aí?

Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange 'oku fakahoko 'e he kakai fefine 'o e 'aho ní ha ngaahi ngāue kehekehe. Ka neongo iá, 'oku 'i ai 'a e fatongia pe ngafa 'e taha kuo pau ke fakahoko 'e he kakai fefine toko lahi 'i ha taimi 'i he'enau mo'uí. Kole ange ki he kau finemuí pe 'oku nau pehē ko e hā 'a e ngafa ko 'ení. (Ko e uaiffi.) 'E hanga 'e he founiga 'oku fakahoko'aki 'e ha finemui 'a e ngafa ko 'ení 'o fakapapau'i mai 'ene ma'u 'a e fiefia 'oku ta'e ngatá pea mo e fiefia ko ia 'anautolu 'oku ofi kiate iá.
Leá	Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: " 'Oku totonu ke palani mo teuteu 'a e kau finemuí ki he malí pea mo hono fanau'i mo hono ohi hake 'o e fānaú. He ko e totonu faka-'Otua ia 'oku mou ma'u pea ko e hala ia ki he fiefia lahi mo taupotu tahá" (<i>Ensign</i> , Nov. 1978, p. 103).
Fealēlea'aki 'i he folofolá	Lau mo alea'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení mo e kau finemuí: Sēnesi 2:18, 24; 1 Kolinitō 11:11; Mōsese 3:18, 21–24. Tokoni'i 'a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu ko e malí 'oku fekau'i ia 'e he 'Otua.
Fealēlea'aki	Fakamatala'i ange 'oku toko lahi 'aupito 'a e kakai fefine 'oku nau mali lolotonga ko iá 'oku si'si'i 'aupito 'a e teuteu na'a nau fai ki aí. Hiki 'a e ngaahi lea ko 'ení 'i he palakipoé: <i>Fakalaumālié</i> mo e <i>Tauhi-apí</i> . Fakamatala'i ange 'oku 'i ai mo e ngaahi tafa'aki kehe 'oku totonu ke mateuteu ai 'a e kau finemuí, ka 'e alea'i pē 'a e me'a 'e ua 'i he lēsoni ko 'ení. • Ko e hā 'a e ngaahi founiga 'e lava ke teuteu ai ha finemui 'i he ongo tafa'aki taki taha ko 'ení? Hiki 'a e tali 'a e kau finemuí 'i he palakipoé.
Leá	Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: " 'Oku ou pehē ki he kau finemuí. . . . ke nau fai 'a ia kotoa pē 'oku nau ala lavá ke nau hā faka'ofa fakatu'asino 'i he vala 'oku nau tuí mo 'enau teuteú, faka'atamai 'i he'enau 'ilo ki he ngaahi me'a lahí, fakalaumālié 'i he'enau ongongofuá, fakaeongo 'aki 'enau mo'oni mo tāú" ("Marriage Is Honorable," in <i>Speeches of the Year</i> , 1973 [Provo: Brigham Young University Press, 1974], pp. 261–62). Hanga 'o fakamahino'i ange mahalo pē 'e 'ikai ke fu'u poto fēfē 'a e kau finemuí 'i he ngaahi tafa'aki taki taha ko 'ení 'i he taimi ko ia te nau mali aí. Ka ko e lelei ange ko ia 'enau mateuteú, ko e pau ange ia te nau ma'u ha nofo mali fiefiá.
'Ekitivitií	'Oange ki he finemui taki taha ha la'i pepa mo ha peni vahevahé. Lolotonga hono fai 'o e fealēlea'aki hono hokó, kole ki he finemui taki taha ke ne hiki ha lisi 'o e ngaahi tafa'aki pau ko ia 'oku fie ma'u ke ne mateuteu lahi ange aí.

Teuteu Fakalaumālié

Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange kapau 'oku tau mateuteu fakalaumālie, te tau lava lelei ange ke fetaulaki mo e ngaahi faingata'a 'o e nofo malí. 'Oku fu'u mahu'inga ke fakatupulaki 'e he kakai fefiné ha ngaahi 'ulungaanga lelei fekau'aki mo hono ako 'o e folofolá, lotú, 'aukaí, mo hono hiki 'o ha tohi noá. Na'e fai 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni 'a e akonaki ko 'ení ki he kakai fefine 'o e Siasí:
Leá	" 'A e kau finemui, 'oku ou na'ina'i hení kiate kimoutolu ke mou kau 'i ha polokalama 'oku fai ai hono lau faka'aho 'o e folofolá pea fifili ki ai. . . . He 'e hanga 'e he Tohi 'a Molomoná 'o liliu ho'omou mo'uí. Te ne hanga 'o malu'i kimoutolu mei he ngaahi kovi 'o hotau 'aho ní. Te ne toe 'omi foki ki ho'omou mo'uí ha mālohi fakalaumālié 'e 'ikai ke toe lava 'e ha tohi kehe ke 'oatu. 'E hoko ia ko e tohi mahu'inga taha te mou lau 'i ho'omou teuteu ki he ngaahi faingata'a 'o e mo'uí. Ka 'i ai ha finemui 'okú ne 'ilo'i peá ne 'ofa 'i he Tohi 'a Molomoná, 'okú ne lau tu'o lahi ia, peá ne ma'u ha fakamo'oni mālohi ki hono mo'oní, peá ne faka'aonga'i 'a hono ngaahi akonaki, te ne lava ke matu'uaki 'a e ngaahi tauele 'a e tēvoló pea hoko ko ha me'angāue mālohi 'i he to'ukupu 'o e 'Eiki" (<i>Ensign</i> , Nov. 1986, p. 82).
Fealēlea'aki	• Na'e fēfē nai hano tāpuekina ho'o mo'uí 'e he Tohi 'a Molomoná? 'E lava fēfē ke hoko 'a e ako e folofolá ko ha tāpuaki kiate koe 'i he taimi kuó ke mali ai pea 'i ai ho fāmilí?
Talanoá	'Oku fakahā mai 'i he fo'i talanoa ko 'ení 'a e hanga 'e he mateuteu fakalaumālie 'a ha finemui 'o tokoni'i ia 'i he'ene hoko ko ha uaifi fo'ou.

'I he 'aho na'e mali ai 'a Puleti mo Kefí na'a na ma'u ha fale'i fakapotopoto mo'oni mei he toko taha fai sila he temipalé: " 'E i ai ha ngaahi fakafekiki 'e hoko. Ka mou ako ke mo lava 'o fetu'utaki. Lotua 'a e ngaahi me'a 'oku mo faikehekehe aí pea mo ho'omo ngaahi palopalemá. Mo gefakamolemole'aki. Peá mo fetauhi'aki 'i he ta'e siokita."

Neongo na'e hounga kiate kinaua 'a e fale'i ko 'ení, ka na'e 'ikai ke ngali 'aonga ia 'i he taimi ko 'ení. Ka neongo iá, na'e taimi si'i pē 'ena nofo malí pea hoko 'ena 'uluaki fakafekikí. 'I he te'eki ai ke na malí, na'e 'ikai 'aupito pe ke fakakaukau 'a Kefí ia 'e 'i ai ha taimi te na fakafekiki ai. Lolotonga ko 'eni 'ena fakafekikí, na'a na fakatou lea'aki 'a e ngaahi me'a na'e totonu ke 'oua na'a na lea'aki, pea hoko ai pē mo e hū faka'ita atu 'a Puleti ki tu'a.

Ne te'eki ai ke ongo'i mamahi peheni 'a Kefí 'i hono lotó 'i ha taimi. Ki mu'a pea toki malí, na'e 'i ai ma'u pē ha taha 'o 'ene ongo mātu'a 'ofá pe ko hano ngaahi kaungāme'a ke ne talanoa mo ia 'i he ngaahi taimi faingata'a ko 'ení 'okú ne fu'u ongo'i tuēnoa 'aupito. Ko ia na'a ne tū'ulutui hifo 'o fakahā hono lotó ki he'ene Tamai Hēvaní. Na'a ne lotu ke fakamolū ange mu'a hona lotó pea toe foki 'a hona 'apí 'o 'i ai 'a e uouangatahá.

'I he 'osi 'ene lotú na'a ne 'ilo'i 'e tatau ai pē pe ko e hā 'a e ngaahi faingata'a 'e hoko mai, na'a ne fie ma'u 'ena nofo malí ke ta'e ngata. Kapau te na fekumi ki he tokoni 'a e 'Eikí, te na lava ke veteki 'ena ngaahi palopalemá. Ko e taimi ko ē na'e foki mai ai 'a Puleti, na'a na fe'iloaki māfana peá na gefakamolemole'aki. Pea na'a na tū'ulutui fakataha hifo leva 'o lotu.

Fealēlea'akí

- Na'e tokoni fēfē 'a e mateuteu fakalaumālie 'a Kefí ke ne hoko ko ha uaifi lelei ange? Ko e hā nai e me'a na'e mei iku ki ai 'ena fakafekiki'aki kapau na'e 'ikai ke lotu 'a Kefí? Ko e hā nai 'a hono lelei 'o e sila na'e fakahoko 'i he temipalé ki he'ena nofo malí?

Mateuteu 'i he Poto Fakatauhí'apí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange na'e 'i ai ha talavou na'e 'alu 'o ngāue fakafaifekau, pea na'e fehu'i ange pe ko e hā 'a e me'a na'e ongo taha kiate ia 'i he'ene mama'o mei 'apí. Na'e 'ikai hano taimi kuó ne tali mai leva, "Ko e ngaohi me'atokoni lelei 'eku fine'eiki." Na'e 'eke ange ki ha finemui 'e taha na'e 'alu 'o ako pe ko e hā e me'a na'a ne ongo'i tahá. "Ko e fa'ahinga ongo fakafiefia ko ē 'oku fakatupu 'e he'eku fine'eiki 'i homau 'apí. Na'e maau ma'u pē peá ne teuteu'i 'aki 'a e fanga ki'i me'a na'a ne ngaohi, pea na'a ne hanga 'o 'omi kiate kimautolu ha ongo makehe ki homau 'apí." Na'e fehu'i ange ki ha tamai fo'ou 'e taha pe ko e hā e me'a na'a ne ongo'i taha 'i he taimi na'e 'ave ai hono uaifi ki fale-mahaki ke fanau'i 'ena fuofua pēpeé. "Mahalo na'e 'ikai ke u fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a kotoa ko ia na'a ne fai ke hoko ai homa 'apí ko ha feitu'u faka'ofo'ofa. Ka ko 'eni kuo 'omi ha pēpē fo'ou ki homa 'apí, 'oku ou fu'u hounga'ia 'aupito hono ma'u 'e hoko uaifi 'a e ngaahi poto fakatauhí'api 'oku fie ma'u ke tokanga'i 'aki homa fāmilí pea mo homa 'apí."

Fealēlea'akí

- Ko e hā fua 'a e ngaahi me'a na'e ongo'i taha 'e he toko tolu ko 'ení? (Ko e ngaahi poto fakatauhí'apí.) 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e fa'ahinga poto ko 'ení 'i ha nofo malí pea 'i ha 'apí?

Leá

Na'e pehē 'e he hoa 'o Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló, ko Kamila Kimipolo: "Ka 'i ia ha taha 'okú ne lea peheni, 'Ko e toko taha tauhi-'api pē au,' ta 'oku te'eki ai ke fu'u hounga'ia 'a e toko taha ko 'ení 'i he mahu'inga pea mo e lahi 'o e fa'ahinga ngāue 'okú ne fai. Ko e ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungaanga 'oku fie ma'u ke te hoko ai 'o lavame'a ko ha 'ofa lahi 'oku ta'e fakangatangata mo e kātaki pea mo e ta'e siokita.

" 'Oku totonu ke poto 'a e fefiné 'i hono ako'i 'o e fānaú, 'i he ngaahi me'a 'oku fekau'aki mo e anga 'o e fakakaukaú pea mo e anga 'o e nofó, 'i he ngaahi me'a fakapa'angá mo e anga hono fakalelē, pea 'ilo ki he me'atokoní pea mo e ngaahi me'a fakanēsi foki" ("A Woman's Preparation," *Ensign*, Mar. 1977, p. 58).

Fealēlea'akí

- Ko e hā fua 'a e ngaahi tafa'aki 'o e mateuteu na'e lave ki ai 'a Sisitā Kimipolo? Ko e hā e me'a 'okú ke fai he taimi ni ke ke mateuteu ai ki he fatongia fakatauhí'apí? Hanga 'o fakalotolahí' 'a e kau finemui ke nau ale'a'i 'a e ngaahi me'a pau te nau lava 'o fai ke teuteu'i ai kinautolu ke nau hoko ko e kau tauhi-'api lelei.

Faka'osí

Fakamatala 'a e faiakó

Na'e pehē 'e ha taha, “ ‘ Oku ‘ikai ha taimi ke tatali ai, ko e taimi pē ke teuteu.” Ko e akonaki lelei 'eni ia 'i hono faka'aonga'i ki he nofo malí. 'Oku fa'a lahi 'a e nofo pē 'a e kau finemuí 'o talitali ki he malí kae 'ikai ke nau teuteu lolotonga 'enau tatalí. Fakamatala'i ange ki he kau finemuí kapau 'oku nau mateuteu, ko e fa'ahinga kakai kinautolu te nau hā matamatalelei ki he kau talavou 'oku mo'ui tāú.

'E mali 'a e finemui taki taha 'i he ngaahi taimi kehekehe. Ka neongo iá, kapau te nau teuteu'i kinautolu 'i he ngaahi tafa'aki kuo 'osi lave ki ai 'a e lēsoni ko 'ení, 'e fakatupulaki ai honau ngaahi faingamālie ko ia ke nau ma'u ha nofo mali 'oku iku lelei mo fieifiá.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Fakalotolahii'i 'a e kau finemuí ke nau 'alu mo 'enau ngaahi lisí ki 'api pe a tauhi ia 'i he'enau tohi noá pe ko ha feitu'u 'oku malú pea nau toutou vakai ki ai. Fakatukupaa'i kinautolu ke nau fili ha taha 'o e ngaahi me'a ko ia kuo nau hikí pea ngāue'i ia lolotonga 'a e ngaahi uike hoko maí. Toe fakatukupaa'i foki ke nau vakai'i 'enau ngaahi lisí pea nau fili mo ha toe ngaahi me'a kehe ke nau ngāue ki ai lolotonga 'a e ngaahi ta'u hoko maí.

Ngaohi ha ‘Ātakai Fakalaumālie ‘i he ‘Apí

TAUMU'A

Ke feinga ‘a e finemui taki taha ke ne ngaohi ha ‘ātakai fakalaumālie ‘i hono ‘apí.

TEUTEU

1. ‘Omi ha pepa mo ha peni vahevahe ke taki taha ‘a e kau finemuí.
2. Vahe‘i ha kau finemui toko lahi ke nau ‘omi mei honau ‘apí ha fa‘ahinga me‘a ‘okú ne fakaofonga‘i mai ‘a e ngaahi ongo‘i māfana ‘oku ma‘u ‘i honau ‘apí. Kole ange ke nau fakamatala‘i ‘a e ngaahi me‘a ko iá ki he kalasí.
3. Vahe‘i ha kau finemui ke nau fai ‘a e ngaahi talanoá, lau ‘a e ngaahi potu folofolá pe lea ‘okú ke fie ngāue‘akí.

FOUNGA FAI
‘O E LESONI ‘OKU
FOKOTU‘U ATU

Tohi

Talateú

Tufotufa atu ‘a e pepa mo e peni vahevahe. Fekau ‘a e kau finemuí ke nau hiki ‘i he tafa‘aki to‘ohemá ‘a e fika ‘uluaki ki he valu, ‘o fakaholoholo mei ‘olunga ki lalo. Tala ange ki he kau finemuí ke nau hiki ‘enau tali ‘uluakí ‘o faka‘aonga‘i pe ki ai ha fo‘i lea ‘e taha pe ua ki he fo‘i lea kotoa pē te ke lau angé. ‘Osi ko iá pea lau leva ‘a e ngaahi fo‘i lea ko ‘ení:

1. ‘Apí
2. Malimali
3. Ta‘e maau
4. Temipale
5. Loki mohe
6. Fakapo‘uli
7. Mūsika
8. Ongo Mātu‘a

Fealēlea‘akí

Tuku ke fakafehoanaki ‘e he kau finemuí ‘a e ngaahi talí; ‘osi ko iá pea mou alea‘i ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení:

- Ko fē ‘i he ngaahi fo‘i lea ko ‘ení ‘okú ne fakatupu ha fa‘ahinga ongo māfana ‘iate koe? Ko e hā hono ‘uhingá?
- Ko fē ‘i he ngaahi fo‘i lea ko ‘ení ‘okú ne fakatupu ha fa‘ahinga ongo ‘oku kovi kiate koe? Ko e hā hono ‘uhingá?
- ‘Oku lava fēfē ‘e hotau ‘ātakaí, hangē ko e ngaahi fo‘i lea ko ‘ení, ‘o fakatupu ‘a e ngaahi fa‘ahinga ongo kehekehe ‘oku tau ma‘ú?

‘Oku Fakatupu ‘e ha Finemui ha Fa‘ahinga Ongo ‘i hono ‘Apí

Palakipoé

Fakamatala‘i ange ‘oku lahi ‘a e ngaahi me‘a ‘e tokoni ki hono fakatupu ha fa‘ahinga ongo ‘oku ma‘u ‘i he ‘apí. ‘E lau ‘a e lēsoni ko ‘ení ki ha ongo me‘a ‘e ua: (1) ko e ‘ātakai fakatu‘asinó mo e (2) ko e ngaahi ‘ulungaanga ‘oku ma‘u ‘e kinautolu ‘oku nofo ‘i he feitu‘u ko iá. Hiki ‘a e ongo me‘a ko ‘ení ‘i he palakipoé.

Ko e ‘Ātakai Fakatu‘asinó

Tohi	Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau loto angé ki he anga honau loki mohé (pe ko ha konga pē honau 'apí 'okú ne tokanga'i) pe na'e fefé 'a e anga 'o e lokí 'i he taimi na'a ne mavahe ai mei aí. Fekau ke nau hiki 'i he tafa'aki to'omata'u 'o 'enau la'i pepá 'a e ngaahi fo'i lea ko ia 'e fā 'okú ne fakamatala'i 'a e anga 'o e lokí pe feitu'u ko iá 'i he taimí ni.
Talanoa	Fai 'a e talanoa ko 'ení, 'a ia na'e fai 'e he hoa 'o ha palesiteni fakasiteiki: "Na'a mau nofo mo 'Eletā Likuleni Lisiate he taimi na'e fai ai 'a e konifelenisi fakasiteiki. I he'eku 'ave ia ki he loki ke ne mālōlō aí, na'a ku fakakaukau ki he ni'ihi ko ē na'a nau nofo 'i he lokí ki mu'a atú. "Na'e 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi, na'a mau nofo ai mo ha kau talavou na'e 'i ai 'enau ngaahi palopalema pea na'a nau teuteu'i 'a e lokí 'o fakatatau ki he fa'ahinga laumālie na'a nau ma'u mo 'enau ongó. Ko e taimi 'e ni'ihi na'a ku mei ilifia hono fakaava hake 'o e matapaá he 'oku 'asi mai 'a e fanga manu mata fakailifia, kau tangata heka paiki na'a nau 'asi ta'e maau, pe ko e kau tangata hiva 'ulu loloa mo teunga ta'e maau, 'oku nau sio mai mei he ngaahi la'i tā lalahi 'i he holisí. Na'e 'ikai ko ha loki 'eni ia ke te hū ki ai peá te ma'u ha ongo fiemālie. "Ki muí ni mái na'e hiki 'ema ongo tamaiki fefiné ki he loki ko 'ení peá na teuteu'i ia 'o fakatatau ki he fa'ahinga 'ulungaanga na'a na ma'u. Pea 'i he'eku fakava hake 'a e matapaá, na'a ku 'ilo'i ko ha loki 'eni na'e fe'unga ke faka'aonga'i 'e ha 'Apostolo 'a e 'Eikí."
Fealēlea'aki 'i he folofolá	Kole ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a e tefito 'o e tui hono hongofulu mā tolú pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 90:18. • Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke fakamama'o meiate koe 'a e fakapikopikó mo e ngaahi me'a ta'e ma'a?
	Fekau 'a e kau finemuí ke nau vakai hifo ki he ngaahi fo'i lea na'a nau faka'aonga'i ke fakamatala'i 'aki honau ngaahi lokí. • 'Oku hā nai mei he ngaahi lea ko 'ení ha 'ulungaanga fakalaumālie? <i>Ngaahi 'ulungaangá</i> Fakamatala'i ange 'oku lava pē 'e he ngaahi 'ulungaanga ia 'o ha toko taha 'i he fāmilí 'o uesia 'a hono kotoa 'o e fāmilí. • 'E anga fefé hano uesia ho 'ulungaangá 'a e ni'ihi kehe 'i homou 'apí?
Talanoa	Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení: I he 'aho 'e taha na'e foki mai e fine'eiki 'a Hetá hili ia ha'ane fakataha palani lōloa mo e kau palesitenisí 'o e Kau Finemui 'i he uōtí. Na'a ne fu'u helia'ia 'aupito pea na'a ne faka'amu ke fei mo a'u mai ki he nonga ko ia te ne ma'u 'i hono 'apí. Ka ko e lea talitali 'a Heta kiate iá na'e fu'u māsila pea ongo kovi. "Fine'eiki, na'a ke 'i fē ai pē? 'Okú ke fa'a 'i hení ma'u pē 'i he taimi 'oku mau a'u mai aí. Na'e hanga 'e Puleti ia 'o fakamatalili'i 'a e fānau fefine ikí. 'Oku ou fiekaia, pea 'oku 'ikai ke u 'ilo'i pe ko fē 'a e kofu ko ia na'a ke palōmesi mai te ke monomonó. Pea ko 'ene taimi si'i pē mei hení kuó u 'alu ki he 'api 'o Selí." Na'e ki'i māpuhoi pē 'a e fine'eiki 'a Selí mo ne fehu'i ange, "Na'e fefé ho'omou va'inga he ho'ataa ní?" Ko e tali 'eni 'a Hetá, "Kovi 'aupito. Na'a mau fo'i, ka 'oku 'ikai ko ha kovi ia 'amautolu. He na'e kākā 'a e fakamāú ia!"
Fealēlea'akí	• Ko e hā e fa'ahinga ongo na'e fakatupu 'e Heta 'i hono 'apí? • Na'e mei fefé nai ha'ane 'omai ha ongo 'oku leleí?
	Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki ha ngaahi me'a na'e hoko 'i honau fāmilí 'o ne fakatupulaki pe holoki hifo ki lalo 'a e ongo 'oku fakalaumālie 'i honau 'apí. Fakaafe'i kinautolu ke nau vahevahe 'a e ngaahi me'a ko 'ení mo e kalasí.
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange ki he kau finemuí ko e ngaahi 'ulungaanga ko ia 'oku nau fa'ufa'u he taimí ni 'o kau ki hono tokanga'i honau ngaahi 'apí mo e fa'ahinga 'ulungaanga ko ia 'oku nau fai aí, te ne hanga 'o uesia 'a e 'ātakai mo e fa'ahinga ongo 'e ma'u 'i honau 'apí 'i hono kotoa 'o 'enau mo'uí. He te nau lava ke fakatupulaki pe holoki ki lalo 'a e tu'unga fakalaumālie 'i honau 'apí.

Kau mēmipa 'o e kalasi	Kole ange ki he kau finemui ne 'osi vahe'i ke nau faka'ali'ali 'a e ngaahi me'a kuo nau 'omi me'i 'apí pea fakamatala'i kinautolu.
	'Oku Fie ma'u 'a e Mateuteu mo e Ngāue ki hono Fakatupu ha 'Atakai Fakalaumālie 'i 'Apí
Lea mo e fealēlea'akí	Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Tēvita O. Makei: "Ko e fakalaumālié 'a hono 'ilo'i 'okú ke ikuna'i hoto 'ulungaangá, pea mo hono 'ilo'i 'okú te vāofi mo e Ta'e ngatá" (in Conference Report, Apr. 1949, p. 17). Fakamatala'i ange kuo pau ke tau ako ke ikuna'i hotau ngaahi 'ulungaanga 'oku koví 'o kapau 'oku tau fie ma'u ke tau fakalakalaka fakalaumālie 'i hotau ngaahi 'apí.
Talanoa mo e fealēlea'akí	Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení: "Na'e 'i ai haku kaume'a 'i he akó na'á ne mo'ui fiefia 'o hangē pē ia ko ha huelo 'o e la'aá. Na'á ne fakalotolahí'i kimautolu taki taha peá ne fiefia, kae fakatautautefito pē 'eni ki he taimi pongipongí. 'Oku 'ikai foki ke u loko fiefia 'i he taimi 'oku ou 'á hake ai 'i he pongipongí, pea na'e 'ikai foki ke mahino kiate au pē ko e hā e me'a ne fiefia ai pē ia 'i he pongipongí. " 'I he 'aho 'e taha na'á ku 'eke ange pe ko e hā hono 'uhinga 'okú ne fu'u fiefia ai 'i he taimi pongipongí. Na'e 'ikai ke toe ngalo 'iate au 'a 'ene talí. Na'á ne tala mai ko e taimi na'á ne kei si'i aí, na'á ne 'ite'ita ma'u pē 'i he taimi pongipongí pea na'e 'ikai ke 'i ai ha taha 'e fie nofo mo ia. 'I he 'aho 'e taha, na'e fakahā ange ai 'e he'ene fine'eikí kapau he 'ikai ke liliu hono 'ulungaangá, 'e fu'u loto mamahi 'aupito hono husepānití mo 'ene fānaú ha 'aho. Na'á ne fu'u 'ohovale 'aupito he me'a na'e fakahā ange 'e he'ene fine'eikí. "Ko ia ai na'á ne fakapapau leva ke ne liliu 'i he 'ikai ko ia ke ne fie ma'u ke fakamamahi'i hono fāmili 'i he kaha'ú 'aki hono fa'ahinga 'ulungaanga ta'eoli ko 'ení. Na'á ne fakamālohi'i ia 'i he pongipongi kotoa pē 'i ha ngaahi māhina lahi ke ne tu'u hake mei hono mohengá 'o 'ai pē ke hangē 'okú ne fiefiá. Na'e faingata'a 'i he'ene 'uluaki kamatá. He ko e feinga lahi 'aupito 'a'ana ke fai 'ení. Ka 'i he 'osi mei ai ha ki'i taimi si'i na'e 'ikai toe fie ma'u ke ne kei fakangalingali ia. "Na'á ku fakapapau'i leva te u 'ahi'ahi'i ia. Na'e faingata'a, ka 'i he 'osi ha ngaahi māhina si'i na'á ku fakatokanga'i kuo lava pe ke u 'á hake 'o fiefia pē. Ko e taimi ní ko ha fefine 'osi mali au, pea 'oku lava pē ke u vakai 'o tala 'a e faikehekehe 'oku hoko 'i he tu'unga fakalaumālie 'i homau 'apí ko e tupu pē mei hoku 'ulungaangá."
	<ul style="list-style-type: none"> • Na'e lava fēfē ke hanga 'e he fuofua 'ulungaanga ki mu'a 'o e finemui ko 'ení 'o holoki 'a e tu'unga fakalaumālie 'i ha 'api? • Na'e anga fēfē 'ene liliú?
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua hono fakatupulaki 'o e ngaahi 'ulungaanga ko ia 'okú ne fakatupu 'a e laka ki mu'a fakalaumālié ka 'oku mahu'inga 'aupito ke fai ia. He 'oku 'omi 'e he tupulaki fakalaumālié 'a e 'ofa mo e fiefia ki hotau 'apí. Fakamatala'i ange kuo pau ke fai 'a hono palani, teuteu mo ngāue'i kae toki ma'u ha me'a 'aonga.
Fealēlea'aki	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke liliu 'a e ngaahi 'ulungaanga 'oku koví? • Te ke lava fēfē ke liliu 'a e 'ulungaangá? <p>Mahalo pē na'á ke fie ma'u ke fakamatala fakanounou'i 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé, lolotonga hono alea'i 'o e me'a ni. 'E lava pe ke kau 'i he lisí 'a e ngaahi me'a ko 'ení:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Fakapapau'i te ke liliu. 2. Fekumi ki he tokoni 'a e 'Eikí 'o fakafou 'i he lotu. 3. Ngāue mālohi ke ke liliu.
Fakamatala 'a e faiakó	Kole ange ki he kau finemuí ke nau hiki 'i he'enau 'ū la'i pepá ha fa'ahinga 'ulungaanga 'oku nau ma'u 'a ia 'e 'ikai ke ne tokoni'i 'a e ongo fakalaumālié 'i honau 'apí.

Fakatukupaa'i kinautolu ke nau fakatupulaki 'a e anga fakalaumālie 'i honau 'apí 'aki 'ene ngāue mālohi ke liliu 'a e 'ulungaanga ko 'ení. Fakamatala'i ange 'e faingofua hono fai 'ení 'o kapau te nau tauhi ha feitu'u 'oku ma'a mo maau ke lata ma'u pē ai 'a e Laumālie 'o e 'Eikí. Te nau lava ke fakatupulaki 'enau anga fakalaumālié 'aki ha'anau kamata he taimí ni mo fekumi ki he tokoni 'a e 'Eikí, 'o tatau ai pē pe ko e hā e me'a 'oku fai 'e he toenga 'o e fāmilí.

Kole ange ke nau hiki 'a e ngaahi me'a pau ko ia te nau lava 'o fai he taimí ni ke fakatupulaki ai 'a e anga fakalaumālie 'i honau ngaahi 'apí.

Faka'osí

Fakamo'oni 'a e faiakó	Fakamo'oni ki he kau finemuí ko e taimi ko ia 'oku nau ngaohi ai honau 'apí ke hoko ko ha ngaahi feitu'u 'oku toe fakalaumālie angé, te nau toe fiefia ange he taimí ni pea a'u pe foki ki he ta'e ngatá.
-

Fakahoko 'o e Lēsoní

Fakalotolahii'i 'a e kau finemuí ke nau hiki 'i he'enau tohi noá 'a 'enau fakalakalaka 'i hono ikuna'i 'o e ngaahi me'a ko ia 'i he'enau mo'uí 'okú ne holoki 'a e anga fakalaumālié 'i honau 'apí.

Ko e Fatongia 'o e Kakai Fefiné ke Faiako

TAUMU'A

Ke mahino ki he finemui taki taha ke ne fakahoko hono fatongia ko ia ke faiakó.

TEUTEU

1. Fakatātā 4, Ko Sīsū mo e Fānau Īkí, fakatātā 5, Ko e Akonaki 'a Sīsū mei ha Vaká; fakatātā 6, Ko e Malanga 'i he Mo'ungá (62166). Ko e ngaahi fakatātā kotoa ko 'ení 'oku 'i mui 'i he tohi lēsoní.
2. Vahe'i ha nī'ihi 'o e kalasí ke nau fakamatala ki he ngaahi 'ulungaanga ko ia 'e nima 'o e akonaki 'a Kalaisí 'o hangē ko ia 'oku alea'i 'i he konga hono ua 'o e lēsoní. 'Oku totonu ke fakamatala'i 'e he finemui taki taha 'a e 'ulungaanga ko ia na'e vahe ange kiate iá, peá ne faka'aonga'i 'a e fakamo'oni fakafolofola 'oku 'oatú.
3. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Ngaahi folofolá mo
e fealēlea'akí

Te Tau Ma'u ha Faingamālie ke Faiako Lolotonga 'Etau Mo'uí

AKole ki ha kau finemui 'e toko tolu ke nau lau 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení:
Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:77; 88:118; Mōsaia 4:14–15.

- 'Oku 'uhinga ki he hā 'o hono ako'i ha tahá?
- Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke ako'i 'a e nī'ihi kehé?

Hanga 'o fakamamafa'i ange ko e taimi ko ia 'oku tau faiako ai 'i he founa totonú 'oku tau 'oange ai ki he nī'ihi kehé 'a e 'ilo mo e mālohi ke nau faka'aonga'i ke fakalelei'i ai 'enau mo'ú pea mo e mo'ui 'a e nī'ihi kehé. 'Oku tau ako 'a e konga lahi 'o e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke tau 'iló mei he kakai kehé, 'i he'enau leá pe sīpingá.

- Ko e hā 'a e ngaahi founa 'oku hoko ai ha fefine ko ha faiako?

Fakamatala'i ange ki he kau finemuí te nau ma'u 'a e ngaahi faingamālie ke faiako 'i he lolotonga ko ia 'enau mo'ú. 'Oku nau faiako foki 'i honau fāmili; 'api akó; kaungā'apí, kaungā'me'a, mo honau to'ú; 'i honau koló; pea 'i honau ngaahi uiui'i 'i he Siasí. Pea te nau toe faiako foki 'i he taimi 'oku hoko ai ha ngaahi me'a 'i honau fāmili 'i he kaha'ú.

Kuo nau 'osi faiako foki kapau na'a nau talanoa mo hanau kaume'a, fale'i ha taha, pe feinga ke tokoni'i ha ki'i tamasi'i pe ta'ahine. He 'oku nau faiako faka'aho 'i he'enau leá, 'ulungaangá, ngāue, mo e sīpingá. Pea 'oku nau faiako ma'u pē.

Leá

Na'e pehē 'e Eletā Pooti K. Peeka: "Ko e konga lahi 'o e me'a 'oku tau fai ko e faiako. Ko hono fakahinohino ange ko ia ki ha ki'i tamasi'i 'a hono nono'o hono suú. . . . tokoni'i hao 'ōfefine 'i he founa ngaohi kai fo'oú, fai ha malanga 'i he lotú, fai 'o ha fakamo'oni, tataki 'o ha fakataha fakatakamu'a, pea mo hono ako'i 'o ha kalasi foki—ko e ngaahi me'a kotoa ko 'ení ko e faiakó ia, pea 'oku tau fai ia 'i he taimi kotoa pē" (*Teach Ye Diligently* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1975], p. 2).

Palakipoé
Fealēlea'akí

Hiki 'eni 'i he palakipoé: *Hoko ko ha Faiako Ma'u Pē*

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau angé ki he ngaahi founa kuo nau faiako ai 'o fakafou 'i he leá, 'ulungaangá, ngāue pe sīpingá 'i he lolotonga ko ia 'a e houa 'e uofulu mā fā kuo hilí. Fakalotolahii 'a e kau finemuí ke nau fakamatala ki he ngaahi me'a pau na'a nau fai.

- Ko fē 'a e feitu'u mahu'inga taha 'e lava ke faiako ai ha taha?

Leá

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Tēvita O. Makei: "Ko 'api 'a e 'uluaki feitu'u lelei taha ke ako ai 'e he fānaú 'a e ngaahi lēsoni 'o fekau'aki mo e mo'ui: 'a e mo'oní, faka'apa'apá, anga-leleí, mo e mapule'i kitá: 'a e mahu'inga 'o e akó, ngāue faitotonú, pea mo e taumu'a 'o e faingamālie 'i he mo'ui ní. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a te ne lava 'o fetongi 'a e 'apí 'i hono 'ohake mo ako'i 'o e fānaú, pea 'oku 'ikai ha ngāue lavame'a te ne lava ke totongi huhu'i ha fehālaaki 'e hoko 'i he 'apí" (in *Family Home Evening Manual*, 1968–69, p. iii).

Talanoá

Fai 'a e talanoa ko 'ení 'o kau ki hono tāpuekina 'e he ngaahi akonaki 'a ha fa'ē 'ene tama tangatá 'i he taimi na'a ne fu'u fie ma'u lahi ai ha tokoní.

Na'e ngāue fakafaifekau 'a 'Eletā Felengi Kolofití 'i he feitu'u fakatonga 'o 'Ameliká 'i he ngaahi ta'u ko ia na'e toki kamata fo'ou ai 'a e Siasí. Na'a ne ako'i 'a e ongoongolelei 'i ha feitu'u na'e fu'u 'ita lahi ai 'a e kakái 'i he ngaahi me'a na'a ne ako'i. Na'e ha'u ai ha kau tangata kuo nau 'osi to'o me'atau 'o 'ave fakamālohi'i ia ki he vaotaá, pea nau fekau ke ne vete kotoa hono valá mei hono kongalotó 'o fai ki 'olunga. Na'a nau ha'i hono ongo nimá mo hono sinó ki ha fu'u 'akau pea nau teuteu ke uipi hono tu'á kae 'oua kuo fetoto'i.

Na'e 'ikai ke toe lava 'e 'Eletā Kolofití 'o fai ha me'a ka ke fai pē 'a e me'a na'e fekau 'e he kau tangatá ni ke ne faí, ka 'i he'ene fai iá, na'e tō hifo mei hono kató ha tohi. Ko ha tohi ia na'e fai mai 'e he'ene fine'eikí 'a ia na'e nofo i 'Iutā. Ki mu'a atú, na'e tohi ai 'a 'Eletā Kolofití ki he'ene ongo mātu'a 'o fakahā 'a e lahi 'o e fakatangá, pea ko e tohi ko 'eni mei he'ene fine'eikí ko ha tali ia ki he ngaahi me'a na'e hoha'a ki ai hono lotó. Na'e peheni 'a e fakalea 'o e tohí:

"Si'eku tama 'ofeina, kuo pau ke ke manatu'i 'a e ngaahi folofola 'a e Fakamo'ui 'i he taimi na'a ne folofola ai 'o pehē, " 'Oku monū'ia 'a kinautolu kuo fakatanga'i koe'uhí ko e mā'oni'oní, he 'oku 'onautolu 'a e pule'anga 'o e Langí," pea " 'Oku monū'ia 'a kimoutolu 'oku manukia, mo fakatanga'i, mo lohiekina 'a kimoutolu 'i he me'a kovi kotoa pē, koe'uhí ko au. Mou fiemālie 'o fiefia lahi 'aupito: he 'oku lahi ho'omou totongi 'i he Langí: he na'e pehē 'enau fakatanga'i 'a e kau palōfita na'e 'i mu'a 'iate kimoutolú." Manatu'i foki 'a e taimi na'e tutuki ai 'a e Fakamo'ui ki he 'akaú 'o ne mamahi koe'uhí ko e ngaahi angahala 'a māmaní, peá ne fai ai 'a e ngaahi lea tu'uloa ko 'ení, " 'E tamai, fakamolemole 'a kinautolu, he 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'a ia 'oku nau faí". Si'eku tama, 'oku 'ikai ke 'ilo 'e kinautolu ia 'oku nau fakatanga'i 'a kimoutolu ko e kau 'Eletā 'a e me'a 'oku nau faí, he ka ne pehē, kuo 'ikai ke nau fai ia. 'E 'i ai pē ha taimi, mo ha feitu'u, 'e toki mahino kiate kinautolu pea te nau fakatomala koe'uhí ko ia kuo nau faí pea te nau faka'apa'apa'i kimoutolu koe'uhí ko e ngāue nāunau'ia ko ia 'okú ke faí. Ko ia ai si'eku tama, ke ke fa'a kātaki, pea 'ofa kiate kinautolu 'oku nau ngaohikov'i koé pea mo fai kiate koe 'aki 'a e ngaahi lea kovi kotoa pē, pea 'e tāpuaki'i koe 'e he 'Eikí mo fakaongoongolelei'i koe 'i honau 'aó pea 'e lava lelei ai ho'o ngāue"

Na'e to'o hake 'e he taki 'o e kau fakatangá 'a e tohí pea kamata ke ne lau. Na'e hā mei hono matá 'a e 'ita mo e loto fita'a pea na'e 'osi 'ilo 'e 'Eletā Kolofití ia he 'ikai pē ha loto 'ofa ia 'a e tangatá ni. Na'a ne kuikui leva 'o fakaongoongo ki ha kamata hono uiipi'i iá, 'o ne fakakaukau loto pe ki honau 'apí pea mo si'ene fine'eiki 'ofeiná. 'Osi mei ai ha ngaahi miniti si'i, na'a ne 'ā'ā hake 'o ne sio atu 'oku hekeheka mai 'a e tangata takí 'i ha kupu'i 'akau 'o toe lau 'a e tohí. Kuo hā mai 'eni ia ha fu'u liliu lahi 'i hono matá. "Kuo mole atu mei hono matá ha konga lahi 'o e loto 'ita mo fita'a na'e hā mei aí; kae kamata 'eni ke ne fakaté lo'imata. Hangē 'eni ia kuo liliu kotoa 'a 'ene tō'ongá. Na'a ne lau ha fo'i laine 'e taha pe ua pe ko ha fo'i palakalafi 'e taha peá ne nofo hifo 'o fakakaukau, pea na'e ongo'i 'e he faifekaú 'i hono lotó 'oku 'i ai 'a e 'amanaki, 'io, 'a e tui ko ia kuo malave 'i he loto 'o ha tangata 'a hono faka'ofa'ofa 'o e tohi 'ene fine'eiki."

Faifai pea tu'u hake 'a e tangatá ni 'o ne pehē ange, "Tamasí'i, ko ha toki fine'eiki fakaofo mo'oni 'okú ke ma'u. 'Okú ke 'ilo'i, na'e 'i ai 'a e taimi 'e taha na'e 'i ai mo 'eku fine'eiki pehē.' 'Osi ko iá, na'a ne lea atu leva ki hono toe 'o e kau fakatangá, 'Kau tangata, 'i he 'osi ko ia 'eku lau 'a e tohi e fine'eiki Māmonga ko 'ení, he 'ikai pē ke u toe lava ke fakahoko 'a e me'a ni. Mahalo 'oku lelei ange ha'atau tuku ange ia ke 'alu.' Pea na'a nau tuku ange 'a 'Eletā Kolofití, peá ne 'alu" (Arthur M. Richardson, *The Life and Ministry of John Morgan* [Nicholas G. Morgan, Sr., 1965], pp. 267–68).

Fealēlea'aki

- Na'e anga fēfē hono ako'i 'e he fa'ē ko 'ení 'ene tamá?
- 'Oku mou pehē ko e hā 'a e me'a na'e fai 'e he fa'ē ko 'ení ke teuteu'i ai ia ke ne faiako'aki 'a e 'ofa mo e mālohi lahi pehē?

- Ko e hā ‘a e me‘a ‘oku mou lava ke ako mei he fa‘ē ko ‘ení fekau‘aki mo e fatongia ko ia ‘o ha fefine ke faiako?

Fakamatala‘i ange ki he kau finemuí ko e kau faiako kinautolu ‘i honau ‘apí ‘i he taimí ni, pea ‘oku nau lolotonga teuteu foki ke ako‘i ‘a ‘enau fānau ‘i he kaha‘ú.

Ko Sisū Kalaisi ‘a ‘Etau Fa‘ifa‘itaki‘anga ki he Faiakó

Fakamatala ‘a e faiakó	Fakamatala‘i ange ki he kau finemuí ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi founiga lahi te nau lava ai ke teuteu he taimí ni ke nau hoko ko ha kau faiako lelei. <ul style="list-style-type: none"> • Ko hai ‘a e faiako ma‘ongo‘onga tahá?
Ngaahi fakatātaá	Faka‘ali‘ali ‘a e fakatātā ‘o e faiako ‘a Sisúú, pea ke fakamatala‘i ange ko Sisú ‘a e faiako tu‘u ki mu‘a tahá. Fakamatala‘i ange te tau lava ke ako ‘a e me‘a lahi ‘i he‘enau ako ko ia ki he‘ene ngaahi founiga pea mo muimui ki he‘ene fa‘ifa‘itaki‘angá. <p>Kole ange ki he kau mēmipa na‘e ‘osi vahe‘i ‘i he kalasí ke nau fakamatala ki he ngaahi founiga faiako ‘a Sisúú pea mou alea‘i ‘a e anga hono fakahā mai ‘e he ngaahi potu folofola ko ‘ení ‘a e ngaahi founiga ko ‘ení. Hanga ‘o hiki ha ki‘i fakamatala nounou ‘i he taimi ‘e fai ai ‘e he kau finemuí ‘ene fakamatalá.</p>
Ngaahi potu folofolá mo e fealēlea‘aki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Na‘e ‘ofa ‘a Sisú ‘i he kakai na‘á ne ako‘i, pea na‘a nau ongo‘i foki ‘ene ‘ofá. Vakai, 3 Nifai 17:3–10. (Na‘e ‘ofa lahi ‘a Sisú ki he kakai ko ia na‘á ne nofo ai mo kinautolu ‘o ki‘i fuofuoloa ange koe‘uhí ko ‘enau faka‘amú ia. Pea na‘á ne fakamo‘ui ‘enau kau mahaki‘iá, pea ne nau hū kiate ia.) 2. Na‘á ne faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi talanoa mo e fakatātā na‘e maheni mo e kakaí koe‘uhí ke mahino kiate kinautolu pea lava ke nau fai ki he‘enau ngaahi akonakí. Vakai, Luke 15:3–10. (Na‘e faka‘aonga‘i ‘e Sisú ‘a e talanoa fakatātā ki he tangata tauhisipí mo e fefine na‘á ne fakama‘a hono falé ke fakahā‘aki e fiefia ‘a e Tamai Hēvaní ‘i he taimi ‘oku fakatomala ai ‘a kinautolu ‘oku faiangahalá.) 3. Na‘á ne ako‘i ‘a e kakaí ‘i he taimi na‘e fie ma‘u ai ke ako‘i kinautolú. Na‘e ‘ikai ke ne fakahā ange ke nau tatali kae ‘oua kuó ne faingamālie. Vakai, Luke 9:10–11. (Na‘e hā‘ele ‘a Sisú ia mo ‘ene kau ‘apostoló ki ha feitu‘u ‘e ‘ikai toe fakahoha‘asi ai kinautolu, ka na‘e muimui ange pē ‘a e kakaí ia. Na‘e ‘ikai ke fakahā ange ‘e Sisú ia ke nau foki ki honau ‘apí ka nau toki foki ange ‘anai. Ka na‘á ne ako‘i mo fakamo‘ui kinautolu.) 4. Na‘á ne ‘osi ‘ilo‘i ‘a e folofolá peá ne ‘osi mateuteu fakalaumālie ia ke faiako. Vakai, Mātiu 4:1–11. (Na‘e hā‘ele ‘a Sisú ki he toafá koe‘uhí ke ne lava ‘o ‘aukai mo feohi mo e Tamai Hēvaní. Pea ‘i he taimi na‘e ha‘u ai ‘a e tēvoló ‘o ‘ahi‘ahi‘i já, na‘e lava ke ne matu‘uaki ‘a e ngaahi ‘ahi‘ahí koe‘uhí na‘á ne ‘ilo‘i ‘a e me‘a na‘e ako‘i ‘e he ngaahi folofolá.) 5. Na‘á ne lotu ma‘u pē ki he Tamai Hēvaní ke tokoni‘i ia he‘ene faiakó pea ke tāpuekina ‘a e kakai ‘okú ne ako‘i. Vakai, 3 Nifai 17:14–17. (‘I he taimi na‘e lotu ai ‘a Sisú ki he Tamai Hēvaní mo kole ke tāpuekina ‘a e kakai ‘okú ne ako‘i, na‘e fu‘u tapuhā ‘a e ngaahi me‘a ko ia na‘á ne folofola‘aki ‘o ‘ikai ke lava ‘e he kakaí ke tohi ia.) <p>Fakamatala‘i ange ‘e lava ‘e he kau finemuí ‘o aki‘i ha ni‘ihī kehe mo tokoni‘i kinautolu ke liliu ‘enau mo‘u, ‘i he‘enau muimui ki he fa‘ifa‘itaki‘angá ‘a Sisúú.</p>
Ngaahi aki ki he palopalema	‘E ma‘u ‘e he kau finemuí ha faingamālie ke nau faiako ‘i he ngaahi aki fakapalopalema ko ‘ení. Fehu‘i ange ki he kau mēmipa ‘o e kalasí pe ‘e anga fēfē hono faka‘aonga‘i ‘e he kau finemuí ‘a e ngaahi tō‘onga mo‘ui ‘a Kalaisi ‘a ia kuo ‘osi fai hono alea‘i.
	Fai ‘a e ngaahi aki fakapalopalema ko ‘ení, pea tuku ha taimi ke fai ai hono alea‘i ‘e he kalasí.
	<i>Ako ki he palopalema 1</i>
	Na‘e fetaulaki ‘a Sala mo Siuti, ‘a ia ko ha ki‘i ta‘ahine ‘okú ne tokoua ‘aki ‘oku ‘ikai Siasi, ‘i ha fakataha fakafāmili. Na‘á na kamata fetohi‘aki peá na hoko ko ha kaume‘a vāofi. Na‘e toki tohi mai ‘a Siuti kia Sala ‘o fehu‘i ange ‘o kau ki ‘ene tui fakalotú.
	<i>Ako ki he palopalema 2</i>
	Na‘e fai ha kole kia Liani ke tokoni ki he lēsoni fika ‘a hono ki‘i tuonga‘ane si‘i ko Tomú. He na‘á ne pehē ‘e ia ‘oku ‘ikai ke ne sai‘ia ‘i he fiká pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga kiate ia ha mata‘ifika ‘e taha.

Ako ki he palopalema 3

Na‘e toki ui ‘a ‘Ileini ko ha fefine ‘a‘ahi ‘i he houalotu Fine‘ofá. Pea na‘e fakaafe‘i ange ia ‘e ha taha ‘o e kau fine‘ofá ke ne ‘a‘ahi ange kae ‘ikai ke ne fai ha pōpoaki fakalaumālie.

Ako ki he palopalema 4

Na‘e vahe‘i ange ‘e he tangata‘eiki ‘a Sōaná ke ne fakamatala ki he taumu‘a ‘o e fakatomalá ‘i he‘enau efiaifi fakafāmilí. Na‘e toko tolu ‘a e ngaahi tehina iiki ‘o Sōaná pea mo ‘ene kui fefine ‘i honau fāmilí.

Faka‘osí

Leá

Fakamatala‘i ange na‘e me‘a ‘a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ki he‘etau tefito‘i fatongia mahu‘inga taha ke faiakó:

“ ‘ Oku tau manatua ‘a e lea ‘a Nifai ‘i he‘ene akonaki: ‘Pea ‘oku mau lea ‘ia Kalaisi, ‘oku mau fiefia ‘ia Kalaisi, ‘oku mau malanga‘aki ‘a Kalaisi, ‘oku mau kikite ‘ia Kalaisi . . . koe‘uhí ke ‘ilo‘i ‘e he‘emau fānaú ki he tupu‘anga ‘a ia te nau lava ke sio ki aí.’ (2 Nifai 25:26.) Ko e hā mo ha toe mālohi ‘e lava ke ‘i ha taha kapau ‘okú ne ‘ilo‘i ko e ‘Eikí pea mo ‘Ene ngaahi akonakí ‘a ‘ene ngaahi ma‘u‘anga fakahinohinó, ‘ene ngaahi ma‘u‘anga fa‘ifa‘itaki‘anga totonú, mo ‘ene ma‘u‘anga tokoni kāfakafá! Ko ‘etau ‘uluaki tefito taumu‘a mahu‘inga taha ia ‘i he kotoa ‘etau akonaki ‘i hotau ‘api” (“Therefore I Was Taught,” *Ensign*, Jan. 1982, p. 4).

Fakahoko ‘o e Lēsoní

Kole ange ki he kau finemuí ke nau feinga ke faka‘aonga‘i ha ni‘ihí ‘o e ngaahi founiga faiako ‘a Kalaisí ‘i he lolotonga ‘o e uiké. Mahalo pē te ke fie ma‘u ke nau fakakaukau ki ha ngaahi founiga te nau lava ai ‘o faiako ‘i he lolotonga ‘a e uiké.

Ko ‘Etau Taumu‘a ‘i he Mo‘ui ní

TAUMU‘A

Ke fekumi ‘a e finemui taki taha ke ne ‘ilo‘i ‘ene taumu‘a ‘i he mo‘ui ní peá ne fakakakato ia.

TEUTEU

1. Teuteu‘i ke taki taha ‘a e kau finemuí ha tatau ‘o e ngaahi founiga ko ia ‘e nima te tau lava ai ‘o ako ki he‘etau taumu‘a ‘i he mo‘ui ní, ‘a ia ‘oku hā ‘i he konga hono ua ‘o e lēsoní.
2. Kapau ‘oku ma‘u ‘i homou feitu‘ú ‘a e fo‘i tepi vitiō ko e *Man's Search For Happiness*, ko e konga pē ia ‘o e ngaahi fo‘i tepi vitiō ‘oku ui ko e *Come unto Me* (53146), pea ke hanga ‘o hulu‘i.
3. Vahe‘i ha kau finemui ke nau fai ‘a e ngaahi talanoa, lau ‘a e ngaahi potu folofola pe lau ‘a e ngaahi lea ‘okú ke fie ngāue‘akí..

FOUNGA FAI
‘O E LESONI ‘OKU
FOKOTU‘U ATU

Lea

‘Oku ‘i ai ‘Etau Taumu‘a ‘i he Mo‘ui ni

Fakamatala‘i ange ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni‘ihī ‘oku tau ongo‘i ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hatau mahu‘inga pea tau fifili ai pe ‘oku ‘i ai nai ha ‘aonga ‘o ‘etau mo‘ui. Kuo fakapapau‘i mai ‘e ‘Eletā Kōtoni B. Hingikeli ‘oku mahu‘inga ‘a e toko taha kotoa pē ‘i he palani ta‘e ngata ‘a e ‘Eikí, pea ‘oku ‘i ai ‘Ene taumu‘a ma‘atautolu ko ia ‘oku fanau‘i mai ‘i he kuonga ko ‘ení.

‘Oku ou tui kuo fili ‘e he ‘Otuá . . . ‘a kimoutolu taki taha ki ha fa‘ahinga ‘uhinga ‘i he‘ene palani fakaofó. . . . ‘okú ne ‘ofa ‘iate kimoutolu pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue kuo ne tuku kiate kimoutolu taki taha ke mou fai” (in Conference Report, Oct. 1972, p. 106; pe *Ensign*, Jan. 1973, p. 91).

Fakamatala ‘a e faiakó

Hanga ‘o fakamatala‘i ange ko e taimi ko ē ‘oku tau hanga ai ‘o fakafehoanaki ‘a e ki‘i kakai Siasi tokosi‘i ki he fu‘u kakai toko lahi ‘o e māmaní, ‘oku hangē ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hatau mahu‘ingá. Hangē leva kuo ‘asi ngali lahi ki hotau ki‘i tokosi‘i ‘a hotau fatongia faka-‘Otuá ko ia kuo tuku mai ke tau teuteu ki he hā‘ele ‘angaua mai ‘a e Fakamo‘ui. ‘Oku ‘omi ‘e he ngaahi fakamatala hoko maí ha fale‘i mo ha fakalotolahi ‘o fekau‘aki mo e ngāue ‘oku fie ma‘u ke tau fakahokó:

Lea

“Kuo lava ‘eni ‘a e meimeī ta‘u ‘e ono afe mo hono tuku fakatatali kimoutolu ‘e he ‘Otuá ke mou toki ha‘u ‘i he ngaahi ‘aho faka‘osí ni ki mu‘a pea toki Hā‘ele ‘Angaua mai ‘a e ‘Eikí. Kuo hē ‘a e kuonga fakakosipeli kotoa pē ki mu‘a mei he mo‘oní, ka he ‘ikai hē ‘a hotau kuongá ni. . . . he kuo fakatatali ‘e he ‘Otuá ‘a e ni‘ihī ‘o ‘ene fānau mālohi tahá ke nau toki ha‘u he takai faka‘osí ke tokoni ki hono fataki ‘o e Pule‘angá ki he ikuná. Pea ko e me‘a ia ‘oku mou kau aí, he ko kimoutolu ‘a e to‘u tangata kuo pau ke fai hono teuteu‘i ke fe‘iloaki mo homou ‘Otuá.

“Talu mei mu‘a mo e lava ke mamata mai ‘a e kau palōfita ‘i he ngaahi to‘u tangata lahi ‘o a‘u mai pē ki hotau kuongá ni. ‘Oku lau piliona ‘a e kakai kuo pekia mo kinautolu kuo te‘eki ai ke fanau‘i mai ‘oku nau siofi kitautolu. ‘Oua na‘a mou ta‘e tui ki hení—ko kimoutolú ko ha to‘u tangata kuo ‘osi faka‘ilonga‘i. He kuo te‘eki ai ha taimi ‘e fie ma‘u ai ha ngāue lahi ke fakahoko ‘e he kau mā‘oni‘oní ‘i ha ki‘i taimi nounou ‘o hangē ko ia ‘oku fie ma‘u meiate kitautolú” (Ezra Taft Benson, “In His Steps,” in *Speeches of the Year*, 1976 [Provo: Brigham Young University Press, 1980], p. 59).

Fakamatala ‘a e faiakó

Fakamatala‘i ange na‘a nau nofo ‘i ha taimi fuoloa mo ‘etau Tamai Hēvaní ki mu‘a pea toki fanau‘i mai kitautolú pea ‘okú ne ‘afio‘i ‘a e me‘a kotoa pē kau kiate kitautolú—‘a hotau ngaahi mālohi‘angá mo e vaivai‘angá, ‘a e ngaahi me‘a ‘oku tau manako aí mo ia ‘oku ‘ikai ke tau sai‘ia aí, ‘a e loloto ‘o ‘etau tuí mo e fakamo‘oní, ‘a hotau ngaahi talenítí mo e me‘a

'oku tau lavá, pea mo e ngaahi me'a 'oku tau ongo'i i hotau lotó. 'Okú ne 'afio'i 'a e founiga te tau lava 'o faka'aonga'i ai 'a e ngaahi 'ulungaanga ko 'ení ke tau tupulaki ai 'o a'u ki he lelei taha te tau lavá pea ki hono langa hake 'o e pule'anga 'o e 'Otuá i he ngaahi 'aho faka'osí ni.

Lea

Na'e pehē 'e Pisope H. Peeki Pitasoni:

" 'Oku mou fakakaukau nai na'e faka'ohovale pē kuo tuku mai 'e he Tamai Hēvaní ha taha 'o 'Ene fānáu ki he māmaní, ta'e 'i ai ha fa'ahinga ngāue mahu'inga ke ne fakahoko hení? . . .

" 'E hoku ngaahi kaume'a 'ofeina, ko ha to'u tangata faka'e'i'eiki 'a kimoutolu. Na'e fakatatali kimoutolu ke mou toki ha'u ki he māmaní he taimi ko 'ení koe'uhí ko ha taumu'a mahu'inga. 'O 'ikai ko hamou ni'ihi pē, ka ko kimoutolu hono kotoa. He 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia ke mou taki taha fai 'a ia 'e 'ikai lava 'e ha taha kehe ke fai 'o toe lelei ange 'iate koe. . . . Kapau te mou tuku ki he Tamai Hēvaní ke ne fai 'ení, 'oku ou fakamo'oni hení te ne 'a'eva mo koe lolotonga ho'o fononga 'i he mo'ui ní pea te ne ue'i 'a ho laumālié ke ke 'ilo'i 'a e taumu'a makehe 'okú ke 'i hení ai" ("Your Life Has a Purpose," *New Era*, May 1979, pp. 4-5; 'oku fakamamafa'i 'ení).

E Lava He'etau Ako ke 'Ilo 'a e Finangalo 'o e 'Eikí 'o 'Omi ha Ngaahi Fakahinohino ki He'etau Mo'uí

Folofola mo e fealēlea'akí

Mou lau fakataha mo faka'ilonga'i 'a e Lea Fakatātā 3:5-6.

- Ko e hā 'a e me'a 'oku kole mai 'i he potu folofola ko 'ení ke tau fai?
- Te tau lava fēfē 'o ako ke 'ilo'i 'a e ngaahi taumu'a makehe ko ia kuo fokotu'u 'e he Tamai Hēvaní ki he'etau mo'ui?

Palakipoe

Hiki 'a e ngaahi tali 'a e kau finemuí 'i he palakipoé pea ke hiki'i atu mo e ngaahi me'a ko 'ení kapau 'oku 'ikai ke kau mai 'i he'enau talí:

1. *Lotu Fakafo'ituituí*

Fakamatala'i ange 'e lava pē ke tau fetalanoa'aki mo e Tamai Hēvaní 'i he'etau lotu liló mo fehu'i kiate ia pe ko e hā e me'a 'okú ne finangalo ke tau fai lolotonga 'etau mo'ui 'i he māmaní. Na'e fale'i mai 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o pehē, "Pea 'e 'ikai foki ke 'i ai hano kovi kapau 'e 'osi 'etau lotú pea tau ki'i fakafanongo fakalelei ange—'i ha ki'i miniti pē 'e taha pe ua—pea tau lotu ma'u pē 'o hangē ko ia na'e fai 'e he Fakamo'uí, 'kae 'oua na'a fai hoku lotó, ka ko e finangalo 'o'ou' (Luke 22:42)" (in Conference Report, Oct. 1979, p. 5; pe *Ensign*, Nov. 1979, pp. 4-5).

Fealēlea'akí

• 'Oku 'i ai nai ha taimi 'e fepaki ai hotau lotó pea mo e finangalo 'a e 'Eikí? Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā atu ha ni'ihi 'o e ngaahi taimi 'e hoko ai 'ení.

- Ko e hā leva e me'a 'oku totonu ke ke fai 'i he ngaahi taimi pehení?

2. *Ako mo Fakalaaulauloto*

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange ko hono lau ko ia 'o e folofolá 'i he fa'a lotú 'e tokoni ia ke mahino kiate kitautolu 'a e me'a 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke tau fai. He 'oku fakahā mai 'e he folofolá 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá kiate kitautolú, pea 'oku totonu ke tau muimui hono kotoa ki ai. Ka te tau toe lava 'o toutou faka'aonga'i 'a e ngaahi folofolá ke ma'u mei ai 'a e ngaahi tali ki he ngaahi me'a 'oku hoko kiate kitautolú.

Folofolá mo e fealēlea'akí

Fakamatala'i ange na'e foaki mai 'a e ngaahi folofola lahi ke tokoni'i 'aki 'a e fakafo'ituituí ke mahino kiate kinautolu 'a e me'a 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke nau fai. Na'e mo'ui 'a e kakai ia ko 'ení 'i he taimi kehe, ka 'e kei 'aonga pē 'a e fale'i na'e 'orange kiate kinautolú kia kitautolu. 'Oku hā 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava vahe 121 'a e lotu na'e fai 'e Siosefa Sāmita 'i he taimi na'a ne fu'u fie ma'u tokoni ai 'i he fale fakapōpula 'i Lipetií. Na'a ne fie ma'u ke ne 'ilo'i 'a e me'a na'e finangalo e 'Otuá ke ne fai.

Lau 'a e veesi 7 mo e 8 'a ia 'oku 'asi ai 'a e konga 'o e tali na'e fai ange 'e he 'Eikí.

- 'E tokoni'i fēfē kitautolu 'e he tali ko 'eni ki he lotu 'a Siousefa Sāmitá ke tau 'ilo'i 'a e me'a 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke tau fai he 'aho ní?

3. Meafoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní

Fakamatala'i ange ko 'etau hoko ko ia ko e kau mēmipa 'o e Siasí, 'oku tau 'osi ma'u kotoa pē 'a e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní. 'Oku hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oní ko e taha ia 'o e ngaahi fai fakahinohino lahi taha 'oku tau ma'u ke mahino kiate kitautolu 'a e me'a 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke tau fakahoko 'i he māmaní. Te ne ue'i mo fakahinohino kitautolu 'i hono kotoa 'o 'etau mo'uí.

Lea

"Tuku ke tataki koe 'e he ki'i le'o si'i ko iá. Manatu'i na'e hilifaki 'e he toko taha 'okú ne ma'u 'a e mafai 'a hono ongo nimá ki ho 'ulú 'i he taimi na'e fakama'u ai koe mo foaki 'a e laumālié, 'o ne pehē, 'Ke ke ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oní.' Fakaava hake 'a homou ngaahi lotó, pea mo homou laumālié foki, ki he ongo 'o e le'o makehe ko ia 'okú ne fakamo'oní ki he mo'oní. Pea hangē ko e tala'ofa ko ia na'e fai 'e he palōfita ko 'Isaiá, 'E fanongo 'a ho telingá ki he leá . . . Ko e halá 'eni, ke ke 'a'eva aí' (30:21)" (Thomas S. Monson, "The Lighthouse of the Lord," *New Era*, July 1980, p. 19).

Fealēlea'aki

Kole ki he kau finemuí ke nau fakamatala mu'a ki ha ngaahi me'a na'e hoko kiate kinautolu 'o nau ongo'i ai 'a e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Mahalo pe te ke fie ma'u ke ke fakamatala ki ha fa'ahinga me'a na'e hoko kiate koe.

4. Tāpuaki 'o e Lakanga Fakataula'eiki

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange ko e taimi ko ē 'oku ongo'i ai 'e he kau finemuí 'oku nau fie ma'u ha tokoni mo ha fakahinohinó, 'e lava pē ke nau kole ki he'enau tamaí, kau faiako faka'apí pe ko ha kau ma'u lakanga fakataula'eiki 'oku mo'ui taau ke foaki ange hanau ngaahi tāpuaki. 'E lava ke ue'i 'e he 'Eikí 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eiki ko 'ení ke nau lea'aki 'a e ngaahi lea 'o e fakahinohino mo e fakafiemālie.

5. Ngaahi Tāpuaki Fakapēteliaké

Fakamatala'i ange ko 'etau hoko ko ia ko e kāingalotu mo'ui taau 'o e Siasí, 'oku 'i ai 'etau totonu taki taha ke ma'u hatau tāpuaki fakapēteliaké 'ia 'oku foaki fakafo'ituitui pē ia mei he 'Eikí kiate kitautolu. Ko e taimi ko ē 'oku tau ma'u ai hotau tāpuaki fakapēteliaké, 'oku fakahā mai 'a e ngaahi tāpuaki lahi 'oku teuteu mai 'e he Tamai Hēvaní ma'atautolu 'i he mo'uí ni pea mo e mo'ui ta'e ngatá foki. Pea 'e'atautolu kotoa 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení 'o kapau te tau mo'ui'aki 'a e mo'oni pea mo'ui angatonu. 'Oku fa'a fakahā mai 'e he ngaahi tāpuaki fakapēteliaké 'a 'etau ngaahi foaki fakalaumālié. Pea 'e tokoni'i kitautolu 'e he'etau 'ilo'i 'a e ngaahi me'a-foaki ko 'ení ke tau fakapapau'i 'etau taumu'a 'i he mo'uí ni. (Vakai, T&F 46:10-12.) 'Oku 'i ai 'a e taimi 'e ní'ihí 'oku fai mai ai 'a e fakatokanga ke tau faka'ehi'ehi mei he ngaahi mālohi 'o e tēvoló 'a ia kuo 'osi 'afio'i 'e he Tamaí ia te ne 'ahi'ahi'i kitautolu. Te tau lava ke toe fai ha ngaahi fili 'oku fakapotopoto ange 'i he'etau mo'uí, 'i he'etau 'ilo'i ko ia 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení kuo tala'ofa mai kiate kitautolú, 'a ia ko hotau ngaahi foaki fakalaumālié ia, pea mo e ngaahi fakatokanga.

Talanoa

Na'e 'ikai ke 'ilo 'e Seneti pe ko e hā e me'a te ne faí. Kuo 'osi lea ange 'a Tomu ke na mali. Ko e ta'u 'eni 'e taha 'ena kaume'a pea na'a na fu'u fe'ofa'aki 'aupito. Na'e pehē 'e Seneti ko e 'aho fakafiefia taha 'i he'ene mo'uí 'a e 'aho ko ē 'e kole ange ai 'a Tomu ke ne hoko ko hono uaií. Ka ko 'eni kuo hoko 'a e 'aho ko iá ka na'e kei lotolotoua pē 'a Seneti. Na'e te'eki ai ke ne fai ange ha tali pau kia Tomu ka na'a ne tala ange te ne fakahā ange 'i he 'aho hono hokó. Ko e hā e me'a na'a ne kei hoha'a aí? Ko e kau mātu'a 'a Tomu 'i he Siasí, pea na'a ne 'osi tala ange pē kia Seneti te na mali 'i he temipalé kapau ko hono lotó ia. Na'e kí'i fuofuoloa mai 'ení 'a e 'ikai ke 'i ai hano fatongia 'i he Siasí koe'uhí ko 'ene ngāué, ka kuó ne 'osi palōmesi ange ko e 'osi pē 'ena malí 'e liliu.

Na'e manatu'i 'e Seneti na'e lau 'a hono tāpuaki fakapēteliaké 'o kau ki he toko taha te na malí, ko ia na'a ne to'o mai leva hono tāpuaki 'o lau: " 'E hokosia 'a e taimi te ke mali aí. 'Oku ou tapou hení ke ke lotu fakamātoato koe'uhí ke ke ma'u 'a e poto ke ke lava 'o fili meiate kinautolu 'e fie ma'u ke mou malí 'a e toko taha ko ia 'oku mo'ui taau mo fe'ungá. Pea te ke 'ilo 'i he ngaahi faka'ilonga ko 'ení 'a e toko taha ko ia 'e finangalo ki ai 'a e 'Eikí. Te ne sino ma'a mo fakakaukau ma'a. Pea te ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí pea te ne ma'u 'a e loto holi ke 'ave koe ki he temipalé ke fakama'u ai koe kiate ia, pea mo ia kiate koe, ki taimi mo 'itāniti." Na'e 'ilo'i 'e Seneti na'e 'ikai ke ma'u 'e Tomu 'a hono kotoa 'o e ngaahi me'a ni. Na'a ne 'ilo'i 'e 'ikai ke fiemālie 'a e 'Eikí ki he toko tahá ni.

Lea

Na'e pehē 'e 'Eletā Tōmasi S. Monisoni: " ' Oku lava ke fakafou mai 'a e tokoní 'i ho tāpuaki fakapēteliaké. 'Oku 'i he tāpuaki ko 'ení ha ngaahi vahe lahi mei he tohi ko ia 'oku tu'u ai ho ngaahi fatongia ta'e ngatá. Lau ma'u pē ho tāpuaki fakapēteliaké. Ako fakalelei ke ke 'ilo. Tuku ke hanga 'e he ngaahi tokanga 'okú ne 'oatú 'o tataki koe. Mo'ui ke ke taau mo fe'unga mo hono ngaahi tala'ofá" ("The Lighthouse of the Lord," p. 19).

Ko Hotau Fatongiá ke Tau Ngāue 'o Fakatatau ki he Fakahinohino 'oku 'Omi Kiate Kitautolú

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange kuo 'osi lave 'eni 'a e lēsoní ki he ngaahi founiga te tau lava 'o fekumi ki ha fakahinohino pea mo ma'u. Ka kuo pau ke tau fatongia'aki hono fakahoko 'o e fakahinohino ko iá. He 'ikai lava ke tau nofo pē 'o tatali ke toki fakahā mai 'e he 'Eikí 'a e me'a ke tau faí. Na'e pehē 'e 'Eletā Sione Kolipoki:

Lea

" ' I he kuo hilí, na'a ku feinga ai ke fakakaukau'i pe te u ngāue fakapisinisi pe faiako pe 'alu 'i he tafa'aki faka'atí pe ko ha me'a pē. 'I he kamata ko ia ke u fai ha me'a 'e tahá, pea kuó u 'osi 'ilo 'eni 'a e me'a kotoa fekau'aki mo e tafa'aki ko iá, na'a ku 'ilo'i kapau na'e hala 'a 'eku fili ko iá, pe te ne tataki 'e ia au 'i he hala 'oku 'ikai totonú—'o 'ikai ke pehē 'eni ia ko ha hala 'oku kovi, ka na'e 'ikai ko e hala ia ma'akú—'oku fakahā mai pē ia kiate au 'e he 'Eikí: " 'Oku hala ia; 'oua te ke 'alu ai. 'Oku 'ikai ma'au ia!"

" ' I hono fakalea 'e tahá, mahalo na'e 'i ai ha founiga ia 'e ua pe tolu na'a ku mei 'alu ai, pea na'e mei totonu pē ha hala ia 'i he tolú ni ke u 'alu ai peá u a'usia 'a e ngaahi founiga te u lava ke fakahoko ai 'a e misiona na'e teuteu'i mai 'e he 'Eikí ma'aku. Koe'uhí 'okú ne 'afio'i 'a e me'a 'oku fie ma'u ka tau tupulaki aí, 'oku 'ikai ke ne tuhu pē mo pehē, 'Fakaava 'a e matapaá pea ke 'alu 'i he 'iate 'e hongofulu mā ua ki he tafa'aki ko ē; 'osi iá pea ke tafoki ki to'ohema 'o ke 'alu ai 'i he maile 'e ua. . . 'Ka 'o kapau 'oku hala ia, te ne fakahā mai kiate kitautolu—te tau lava pē 'o ongo'i ia. 'Oku ou 'ilo fakapapau 'eni ia. 'Oua mu'a na'a tau pehē, 'He 'ikai te u ngāue kae 'oua pē kuó u ongo'i māfana 'i hoku lotó,' ka tau fulihi ia 'o pehē, 'Te u ngāue kae 'oua leva pē kuó u ongo'i 'oku hala ia, pea kapau 'oku hala pea he 'ikai leva ke u fai ia.' 'I he'etau si'aki taha taha ko ia 'a e ngaahi hala ko 'eni 'oku 'ikai totonú, te ke fakatokanga'i leva 'okú ke 'alu 'i he hala 'oku totonu ke ke 'alu aí, pea lava ke ke ongo'i fakapapau 'i ho lotó 'o pehē: 'Io, 'oku ou 'alu 'i he feitu'u totonú. 'Oku ou fai 'a e me'a 'oku finangalo 'eku Tamai Hēvaní ke u faí koe'uhí he 'oku 'ikai ke u fai 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku 'ikai ke ne finangalo ke u faí.' Pea te ke 'ilo fakapapau ia. Ko e konga ia 'o e founiga 'oku hoko ai 'a e tupulakí pea mo e konga 'o hono fakakakato 'o e me'a 'oku faka'amu 'a e Tamai Hēvaní ke tau faí" ("What Is Your Mission?" in *Speeches of the Year, 1979* [Provo: Brigham Young University Press, 1980], pp. 97–98).

Fealēlea'aki

- Ko e hā hotau fatongia 'i hono fai 'o e ngaahi fili fekau'aki mo 'etau mo'ui fakafo'ituitui? Na'e 'ilo'i fefē 'e 'Eletā Kolipoki ko e feitu'u totonu pe hala ia na'a ne 'alu aí?

Ngaahi fehu'i fakatupu fakakaukaú

Fakamatala'i ange ko e taimi ko ia 'oku tau fatongia'aki ai ha ngaahi me'a ki he 'etau mo'ui, 'oku fie ma'u ia ke tau ngāue. Kole ki he kau finemuí ke nau tali ange 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení kiate kinautolu pē.

1. Ko fē nai 'a e taimi fakamuimui taha na'a ku 'aukai ai mo lotu fakamātoato ke ma'u ha fakahinohino 'i he 'eku mo'ui?
2. 'Oku ou fakafanongo nai ki he ngaahi tali 'a e 'Eikí 'i he hili 'eku ngaahi lotú?
3. Kuo ma'u nai hoku tāpuaki fakapēteliaké? Kapau 'oku 'io, ko e hā nai hono fuoloa mei he taimi na'a ku lau fakamuimui ai iá? 'Oku ou faka'aonga'i nai ia ke hoko ko e fakahinohino 'i hono fai 'eku ngaahi fili?
4. Kuó u kole hangatonu nai ki he 'eku Tamai Hēvaní ke ne fakahinohino'i au 'i he'eku fekumi ko ia ke 'ilo'i 'a hono finangalo ki he'eku mo'ui?
5. 'Oku ou mo'ui taau nai ke u lava 'o ongo'i 'a e ngaahi ue'i 'a e Laumālié?
6. 'Oku ou fai nai ha ngaahi fili pea fokotu'u mo ha ngaahi taumu'a te ne fokotu'u au 'i he hala 'o e mā'oni'oni?
7. 'Oku hōifua nai 'a e 'Eikí ki he'eku ngaahi ngāue faka'ahó?

Fakamatala Fakanounou

Lea

I ha lea na'e fai 'e 'Eletā Sione Kolipoki ki he to'u tupú, na'a ne fokotu'u mai ai ke tau "fakamamafa'i 'i he'etau mo'uí 'a hono mahu'inga 'o e ngaahi me'a ko 'eni 'e tolu: 'uluakí, 'oku 'i ai 'a e misiona pau 'a e 'Otua ko 'etau Tamai Hēvaní ma'atautolu kotoa pē ke tau fakahoko mo ngāue'i lolotonga 'etau 'i he māmaní; ko hono uá, te tau lava pē ke 'ilo'i hení 'i māmani pea 'i he taimí ni pē, 'a e misiona ko iá; pea ko hono tolú, te tau lava ke fakahoko 'a e misiona ko iá 'i māmani 'i he taimí ni pea 'i he'ene tokoni maí, te tau 'ilo'i fakapapau 'oku hōifua 'a e Tamai Hēvaní ki he me'a ko ia 'oku tau faí. Ko e ngaahi fakakaukau ko 'ení 'oku nau fu'u mahu'inga 'aupito; pea 'oku nau mo'oní hono kotoa" ("What Is Your Mission?" p. 92).

Fakahoko 'o e Lēsoní

Tufotufa atu 'a e ngaahi tatau 'o e founiga 'e nima te tau lava ai 'o ako ki he'etau ngaahi taumu'a 'i he mo'uí ni. Fakalotolahī'i 'a e finemui taki taha ke ne fakalaulau loto ki he ngaahi fakakaukaú ni peá ne feinga ke ne ako ke toe lahi ange ki he'ene ngaahi taumu'a 'i he mo'ui ní.

Tokoni ki he Mo‘ui Fakafāmilí

Ngaahi Fāmili Ta‘e ngatá

TAUMU‘A	Ke mahino ki he finemui taki taha kuo ‘osi tuku ‘e he ‘Eikí ha founга ke tau mo‘ui ai ko e ngaahi fāmili ta‘e ngata pea tau ma‘u ai mo e holi ki he ngaahi tāpuaki ko ia ‘oku ‘a e fāmili ta‘e ngatá.
TEUTEU	<p>1. Fakatātā 7, Ko ha Fāmili ‘i he Ve‘e Temipalé, ‘oku ‘i he konga ki mui ‘o e tohi lēsoní.</p> <p>2. ‘Omi ha pepa mo ha peni vahevahe ma‘á e kau mēmipa ‘o e kalasí.</p> <p>3. Vahe‘i ha kau finemui ke nau fai ‘a e ngaahi talanoa, lau ‘a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea ‘okú ke fie ngāue‘akí.</p> <p>Fakatokanga‘i angé: ‘Ai ke ke ‘ilo‘i mo ongo‘i ‘a e ngaahi fie ma‘u mo e ngaahi ongo ko ia ‘a e kau finemui ‘oku ‘ikai Siasi ‘a e toenga honau fāmilí pe ko ha kau finemui ‘oku nau ha‘u mei he ngaahi ‘api ‘oku palopalema‘ia.</p>
FOUNGA FAI ‘O E LESONI ‘OKU FOKOTU‘U ATU	Ko e Fāmilí ‘a e ‘Iuniti Mahu‘inga Taha ‘i he Palani e ‘Otuá
Lea	Lau ‘a e fakamatala ko ‘ení:
Fealēlea‘aki ‘i he palakipoé	<p>“Ko e taumu‘a fakakātoa ‘o e ongoongolelé ke lava ‘e he tangatá mo e fefiné—‘a ia kuo ‘osi fakataha‘i kinaua ‘e he ‘Eikí ke na hoko ‘o taha—ke fakatupu hanau fāmili ‘oku ta‘e ngata ‘i he mo‘ui ta‘e ngatá. ‘Oku hanga ‘e he malí fakasilesitrialé ‘o teuteu‘i kitautolu ke tau ma‘u ‘a e fiefia lahi taha kuo a‘usia ‘e he tangatá ‘i he māmaní, pea mo‘ui ta‘e ngata ‘i he maama kaha‘ú.</p> <p>“Hangē ko ia ne lea‘aki ‘e he toko taha ‘i he kuo hilí, tuku mu‘a ke mau pehē ko e me‘a ko ia ‘oku ui ‘e he kakaí ko e Tui Faka-Māmongá ko e ngaahi tefito‘i lao ia mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni te ne ‘ai ‘a e māmaní ke hoko ko ha hēvani pea mo e tangatá ke ne hoko ko ha ‘otua” (Bruce R. McConkie, in Conference Report, Oct. 1979, p. 82; pe <i>Ensign</i>, Nov. 1979, p. 55).</p> <p>Fakamatala‘i ange ki he kau finemuí ‘e fakatefito ‘a e lēsoni ko ‘ení ki he founга ‘e lava ke ta‘e ngata ai ‘a e fāmilí.</p>

Tā 'a e fakatātā ko 'ení 'i he palakipoé:

Mo'ui he Te'eki ke 'i Māmaní

Mo'ui 'i he Māmaní

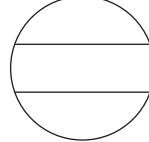
Mou toe fakamanatu mo e kau finemuí 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

1. Na'a tau 'ilo 'i he langí 'a e palani 'a e 'Otuá ma'atautolú pea tau toki ha'u ki he māmaní 'o hoko ko e ngaahi fāmili.
2. Ko e mo'ui 'i he māmaní ko ha sivi ia ke 'ilo mei ai pe 'oku tau taau mo fe'unga ke fakalakalaka 'o tatau mo 'etau ongo mātu'a fakalangí.
3. Fakatatau ki he palani 'a e 'Otuá, kapau te tau mo'ui angatonu mo taau 'i he mo'uí ni, te tau ma'u ha ngaahi tāpuaki 'oku toe lahi angé. Pea ka 'ikai, 'e fakangatangata 'a e ngaahi me'a te tau a'usia 'i he maama kaha'ú.
4. Kapau te tau fai totonu mo taau, 'e fakama'u hotau fāmilí pea 'e kei hokohoko atu ai pē 'etau mo'ui fakafāmilí ki he ta'e ngatá. Ko e konga pe 'o e palani 'a e 'Otuá ke 'i ai ha founa te tau nofo fakataha ai ko e ngaahi fāmili ta'e ngata.

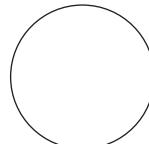
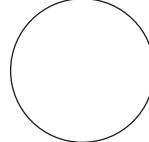
Fealēlea'aki 'i he palakipoé

Toe fakalahi atu 'a e ngaahi me'a ko 'ení ki he fakatātā 'i he palakipoé:

Mo'ui he Te'eki ke 'i Māmaní

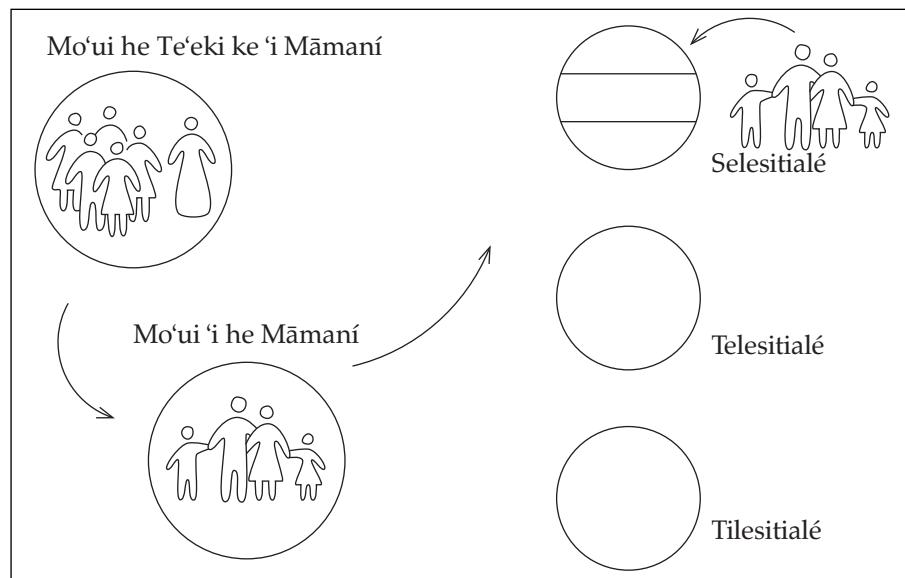
Mo'ui 'i he Māmaní

Fekau 'a e kau finemuí ke nau faka'aonga'i 'enau ngaahi folofolá ki hono tali 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā e me'a 'oku tau 'ilo'i 'o kau ki he mo'ui fakafāmilí 'i he maama kaha'ú? (Vakai, T&F 132:19–20; ko kinautolu ko ia 'oku fakama'u 'enau malí 'i he temipalé pea nau mo'ui taau mo fe'ungá, 'e ma'u honau hakeaki'i pea te nau hoko ko e ngaahi fāmili 'o ta'e ngata.)
- Ko e mata'itohi fē 'o e pule'angá 'e lava 'e he ngaahi fāmili ke nau nofo fakataha aí? (T&F 131:1–4.)

Fakakakato 'a e fakatātā 'i he palakipoé 'o hangē ko ia 'oku hā atú, pea ke fakamamafa'i hení ko e taimi ko ia na'e fokotu'utu'u ai 'e he 'Otuá 'a e nofo fakafāmilí, na'á ne fakataumu'a ia ke hokohoko atu ia 'o ta'e ngata. Ka neongo iá, te tau toki ma'u pē 'a e tāpuaki ko iá 'o kapau 'oku tau mo'ui taau ke ma'u ia. Kuo pau ke tau taau ke tau a'u ki he tu'unga taupotu taha 'o e nāunau fakasilesitalé ka tau lava 'o kei hoko ko ha fāmili ki he ta'e ngatá. 'Oku hā mai 'i he palakipoé 'e fakataha 'a e ngaahi fāmili ki he tu'unga taupotu taha 'i he nāunau fakasilesitalé.

'E Toki Lava Ma'u 'a e Ngaahi Tāpuaki 'o e Mo'ui Fakafāmili Ta'e ngatá 'i he Ngaahi Temipalé pe

Lau folofolá mo e fealelea'akí

Lau 'a e Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 132:13–20 ki he kau finemuí pea mou alea'i 'a e ngaahi vési.

- Ko e mafai 'o hai 'oku fie ma'u ke fakahoko'aki 'a e ngaahi fuakavá kae toki lava ke tolonga, 'o fakatatau ki he lau 'a e ngaahi veesi ko 'ení? (Vakai, T&F 132:13–14.)
- Ko fē 'a e feitu'u 'e fie ma'u ke ke mali ai kae lava ke tolonga 'o ta'e ngata ho'o fuakava 'o e nofo mali?
- Ko e hā nai e me'a 'oku hoko 'i he mo'ui kaha'ú kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau faka'aonga'i 'a e faingamālie 'oku nau ma'u 'i he mo'ui ko 'ení ke nau mali 'i he ngaahi temipale 'o e 'Eiki? (Vakai, T&F 132:15–17.) Fēfē leva 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e faingamālie 'i he mo'ui ní? ('Oku lava pe ke fakahoko 'a e fakama'u he temipalé ma'a e kakai pekiá.)
- Ko e hā 'a e tu'unga 'o kinautolu ko ia 'oku nau hoko ko e ngaahi fāmili 'i he mo'ui kaha'ú? (Vakai, T&F 132:18–20.)

Fakatātā

Faka'ali'ali hake 'a e fakatātā ko ia 'o e fāmili 'i he ve'e temipalé.

Hanga 'o fakapapau'i 'oku mahino ki he kau finemuí ko kinautolu ko ia 'oku nau a'usia 'a e tu'unga taupotu taha ki 'olunga 'o e nāunau fakasilesitalé te nau mo'ui ko e ngaahi fāmili pea te nau hoko ko e ngaahi 'otua.

Kuo pau ke Tau Teuteu he Taimí ni ki he Mo'ui Fakafāmili Ta'e ngatá

Lea mo e fealēlea'akí

Lau mo alea'i 'a e lea ko 'ení:

"Kapau 'e 'ikai tauhi 'e ha tangata (pe fefine) ha fono fakasilesitiale, 'e 'ikai ke ne ma'u 'a e nāunau fakasilesitalé; kapau 'e 'ikai ke tauhi 'e ha tangata ha fono fakatelesitiale 'e 'ikai ke ne ma'u 'a e nāunau fakatelesitalé; pea kapau 'e 'ikai ke ne tauhi ha fono fakatilesitiale 'e 'ikai ke ne ma'u 'a e nāunau fakatilesitalé, ka te ne nofo ia 'i he pule'anga 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai hano nāunau. Pea 'oku fakatatau 'eni ki he ngaahi fakahā kuo fai mai 'e he 'Otuá kiate kitautolú" (Wilford Woodruff, in *Journal of Discourses*, 12:278).

- Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau mateuteu he taimí ni ki he mo'ui ta'e ngatá?

Hanga 'o fakapapau'i 'oku mahino ki he kau finemuí 'e 'ikai ke nau lava 'o nofo ta'e ngata fakataha mo honau fāmili kae 'oua pē ke nau feinga mālohi he taimí ni ke nau mo'ui'aki 'a e fono fakasilesitalé. Te nau mo'ui 'o ta'e ngata 'i he nāunau kuo nau teuteu'i mo'onaotolú, pea 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ke fai 'a e feinga he taimí ni ke mo'ui taau ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e nāunau fakasilesitalé.

Fakamo'oní

Fakahā ange ho'o ongo kau ki he me'a ni pea fai ho'o fakamo'oní ki hono mahu'inga hono ma'u 'o e ngaahi ouau fakatemipale 'oku fie ma'u pea mo 'etau mo'ui'aki ha fono fakasilesitiale 'i hotau fāmili 'i he māmaní koe'uhí ka tau lava 'o hoko ko ha ngaahi fāmili ta'e ngatá.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Tufotufa atu 'a e pepa mo e peni vahevahé ki he kau finemuí. Fakamanatu'i ange kuo nau 'osi alea'i 'eni ha ngaahi me'a mahu'inga lahi 'i he lēsoní fekau'aki mo 'enau mo'ui ki he kaha'ú. Kole ange ke nau fakakaukau mu'a ki ha me'a 'okú ne ta'ofi kinautolu mei he'enau hoko ko ha toko taha fe'unga ke ne ma'u ha nofo fakafāmili 'oku ta'e ngatá.

Te nau lava ke hiki ha'anau tali hangē ko 'ení: "Te u feinga ke 'oua na'a ku. . ." pea tānaki atu leva ki ai 'a e me'a ko ia 'oku nau fakakaukau ke fakalelei'i. Ko ha ngaahi fakatātā 'eni 'e ni'ihi—

1. Ita ngofua 'i 'api.
2. Siokita 'o fakamu'omu'a 'eku ngaahi fie ma'u mo 'eku ngaahi holí 'i he lelei hoku fāmili.
3. 'Osi ngofua 'eku kātakí 'i he 'eku ongo mātu'a.

Ko 'ene 'osi ko ia hono hiki 'e he kau finemuí 'a e ngaahi me'a te nau ngāue ki ai mo fakalelei'i pea ke fokotu'u ange leva ke nau fakakaukau ange ki ha me'a 'oku fie ma'u ke nau kamata fai he taimí ni ke nau lava 'o hoko ai ko e konga 'o ha fāmili ta'e ngatá.

'Ai ke nau hiki 'ení, "Te u feinga ke u . ." pea toki fakafonu atu leva 'a hono toe 'o e sētesí. Ko ha ngaahi fakatātā 'eni—

1. Fakahā 'a e 'ofa mo ha faka'apa'apa 'oku toe lahi angé ki he 'eku ongo mātu'a.
2. 'Ofa mo anga faka'apa'apa ki hoku ngaahi tuonga'ané mo e ngaahi tokouá.
3. Toe tokoni lahi ange 'i hono fai 'o e ngaahi ngāue faka'apí.
4. Foaki tau'atāina ange ho'o tokoní.

Fakalotolahī'i 'a e kau finemuí ke nau fakakakato 'a e ngaahi taumu'a kuo nau 'osi fokotu'u mo'onaotolú pea nau fai kotoa 'a ia te nau ala lava he taimi ní ke teuteu'i kinautolu ke nau taau mo fe'unga mo e ngaahi tāpuaki 'o ha mo'ui fakafāmili 'oku ta'e ngatá.

Ko Hono Poupou'i 'a e Uouangataha 'o e Fāmilí

TAUMU'A

'E poupou mo fakamālohia 'e he finemui taki taha 'a e uouangataha 'i hono fāmilí.

TEUTEU

1. 'Omi ha pepa mo ha peni vahevahe ma'á e kalasí.
2. Teuteu'i mai ha ngaahi konga maea, tuaine pe kulasi, pea 'ai ke mafunofuna 'a e mui 'e tahá ke faka'aonga'i 'i he faka'ali'ali 'e faí pea 'orange foki ke tauhi 'e he kau finemuí 'i he 'osi 'a e lēsoní. Fakapapau'i 'oku lava ke veteveteki pe vahevahe'i 'a e fanga ki'i tu'oni maeá pe tuainé. Hanga 'o tomu'a fai 'a e faka'ali'ali ko 'ení pea ke toki fai ia ki he kalasí.
3. Teuteu'i ha ngaahi tatau 'o e ngaahi me'a ko ia na'e hoko 'a ia 'oku hā 'i he konga hono tolu 'o e lēsoní.
4. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

Fakatokanga'i angé: 'Ai ke ke 'ilo'i mo ongo'i 'a e ngaahi fie ma'u mo e ongo ko ia 'a e kau finemui 'oku nau ha'u mei he ngaahi 'api 'oku palōpalema'

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Lēsoni fakatātā'i

Talateú

Hanga 'o 'orange ha konga maea ki ha finemui pea kole ange ke ne feinga angé ke ne motuhi ia 'i ha fa'ahinga founga pē kae 'oua pe na'á ne hanga 'o tu'usi. 'Osi ko iá peá ke faka'ali'ali ange leva ki he kalasí 'a e founga 'e lava ke motuhi'aki 'a e maeá 'aki ha'o motuhi tahataha 'a e ngaahi tu'oni maeá.

Fakamatala 'a e faiakó

Hanga 'o fakamatala'i ange 'oku tatau pē 'a e ngaahi 'ulungaanga 'oku ma'u 'e he fāmilí pea mo e maea ko 'ení. 'Oku mālohi 'a e fāmilí 'i he taimi 'oku ngāue fakataha ai honau kau mēmipá, pea 'e 'ikai ke motuhi ngofua ia 'o hangē ko e maeá. Ka ko e taimi ko ia 'oku 'ikai ngāue fakataha mo uouangataha ai 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí 'oku kamata leva ke vaivai 'a e fāmilí, hangē pē ko ia na'e hoko ki he maeá, pea faingofua ange ai foki hono maumau'i. 'Oku lelei ki he toko taha kotoa pē 'i he fāmilí 'a e taimi ko ia 'oku ngāue fakataha ai hono kau mēmipá.

Ko e Uouangataha 'a e Fāmilí ko e Konga Ia 'o e Palani 'a e 'Eikí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange na'e 'osi fokotu'u 'a e fa'ufa'u ia 'o e mo'ui fakafāmilí ki mu'a pea toki fakatupu 'a e māmaní. Na'a tau hoko ko ha konga 'o ha fāmili fakalangi 'i he taimi na'a tau kei 'i langi aí, pea na'a tau ha'u ki he māmaní ko e konga 'o ha fāmili fakaemāmani. 'Oku fakamo'oni'i mai 'i he folofolá 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke tau taha pē. Kole ange ki he kau finemuí ke nau lau mo alea'i 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení:

1. 3 Nifai 11:29
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:27 (sētesi fakamuimuí)
3. 4 Nifai 1:15–16
  - Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fu'u mahu'inga ai ke uouangataha 'a e ngaahi fāmilí? (Te nau toki leva ke fetokoni'aki ke nau hoko 'o hakeaki'i pea tokoni foki ki he ngāue 'a e 'Eikí.)

Te Tau Lava 'o Tokoni ki he Uouangataha 'a e Fāmilí 'Aki Hotau 'Ulungaangá mo e Me'a 'oku Tau Faí

Fakamatala 'a e faiakó	<p>Fakamatala'i ange 'oku 'ikai uouangataha 'a e fāmili kotoa pē. Mahalo 'oku 'i ai ha nī'ihí 'o e kau finemui 'i he kalasí 'oku nau faka'amu ange 'oku toe lahi ange 'a e fe'ofo'ofaní kae si'iisi'i 'a e feke'ike'i 'i honau ngaahi 'apí. 'Oku 'i ai pē 'a e taimi ia 'e nī'ihí 'oku fie ma'u ke ngāue mālohi ange 'a e ngaahi fāmili ko ia 'oku hangē 'oku nau fe'ofo'ofaní ke nau hoko 'o uouangataha.</p> <p>Fakamahino'i ange 'oku 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'i he fāmili kotoa pē pea 'okú ne finangalo ke tokoni'i kinautolu ke nau ma'u 'a e fiefia ko ia 'oku ha'u mei he fa'ahinga mo'ui fakafāmili 'oku uouangatahá. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi founiga 'e lava ai 'e ha toko taha ia 'i he fāmili 'o fakatupulaki 'a e ongo'i 'o e 'ofa mo e uouangataha 'i he fāmili hono kotoa.</p> <p>Fakamatala'i ange te ke fai ha fo'i talanoa mei he folofolá ke fakatātaa'i 'aki 'a e lava ko ia 'e ha toko taha pē 'o uesia 'a e uouangataha 'a ha fāmili.</p>
Talanoa mei he folofolá mo e fealēlea'akí	<p>Fai 'a e talanoa ki he motu ko ia 'a e kaufana 'a Nīfaí mei he 1 Nīfaí 16:17–32. 'Osi ko iá pea ke fai 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení pea tuku ke lau mai 'e he kau finemuí 'a e ngaahi veesi folofola ko ia 'oku nau 'omai 'a e talí.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā e me'a na'e fai 'e he ongo ta'okete 'o Nīfaí 'i he taimi na'e motu ai 'ene kaufaná? (Veesi 20.) Na'e anga fēfē 'a hono uesia 'e he me'a na'á na fai 'a e kau mēmipa kehe 'o e fāmili? • Ko e hā 'a e me'a na'e fai 'e he tangata'eiki 'a Nīfaí? (Veesi 20.) • Ko e hā e me'a na'e fai 'e Nīfaí ki he palopalemá? (Veesi 22–23.) Na'e anga fēfē hono uesia 'e he me'a na'á ne faí 'ene tangata'eikí mo hono ongo ta'oketé, pea mo hono toenga 'o e fāmili? • Ko e hā e me'a na'e hoko ki he uouangataha 'a e fāmili tupu meia Nīfaí? <p>Hokohoko atu pē 'a e fealēlea'aki 'a e kalasí 'aki hono fai 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení:</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'E lava fēfē ke uesia 'e he lāungá 'a e uouangataha hotau ngaahi fāmili? • 'E lava fēfē 'e he'etau 'ulungaanga siokitá 'o uesia 'a e uouangataha hotau fāmili? • Ko e hā nai ha ngaahi 'ulungaanga 'e ma'u 'e ha finemui ke tupu ai ha'ane hangē ko ha toko taha "Leimaná"? Hangē ko ha toko taha "Nīfaí"?
Talanoa	<p>Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení:</p> <p>Na'e meimeí kē ma'u pē 'a e fāmili ia 'o Ané, pea na'á ne fa'a fakaanga'i ma'u pē kinautolu koe'uhí ko 'enau fefakaanga'akí pea mo 'enau 'ulungaanga koví.</p> <p>'I he 'aho 'e taha, na'á na talanoa tokoua ai pē mo 'ene tangata'eikí. Na'á ne fakamatala'i ange 'oku 'i ai 'a e ngaahi palopalema fakapa'anga 'oku tofanga ai honau fāmili. Na'e 'ikai ke fakatokanga'i 'e Ane ia na'e kau atu pē mo e nī'ihí 'o hono 'ulungaangá ki hono fakatupu 'o e ngaahi feke'ike'i ko 'eni 'i honau 'apí. He na'á ne fa'a lāunga 'i he taimi na'e totonu ai ke ne fufulu ipú, pea na'á ne loto ke 'osi ma'u pē ha pa'anga 'ene fine'eikí ki he ngaahi me'a na'á ne fie ma'u. Pea ko e taimi 'e nī'ihí na'e 'ikai ha pa'anga ia pea na'e launga le'o-lahi 'a Ane.</p> <p>Na'e fakamatala'i ange 'e he'ene tangata'eikí ki he feilaulau lahi ko ia na'e fai 'e he'ene fine'eikí. Na'e 'ikai ke 'i ai ha'ane pa'anga ke ne kumi 'aki hano vala. Pea ko e ki'i sēniti na'e ma'u mei he 'ene fakatau atu 'a e vesitapolo mei he'ene ngoué, na'e 'ai ia ki he ngaahi fie ma'u 'a e fāmili. Na'e 'ikai ke ne lava 'o fakatau mai hano mata-sio'ata lau tohi pea ko e taimi 'e nī'ihí na'e fu'u faingata'a ai 'ene lau tohí.</p> <p>Hili 'a e fakafanongo 'a Ane ki he'ene tangata'eikí, na'á ne fakakaukau leva ke fetongi 'ene ngaahi fakakaukaú mo e ngaahi me'a 'e nī'ihí na'á ne fa'a fai. Na'e 'ikai ke ne kei fakahoha'asi 'ene fine'eikí ka na'á ne loto fiemālie ke ne to'o tama kae ki'i 'alu 'ene fine'eikí 'o 'eva mo e tangata'eikí. Na'á ne feinga ke loto fiemālie ange ki hono fai 'o e ngaahi ngāue 'i falé, pea na'á ne toe feinga foki ke 'oua na'á ne fakafekiki mo hono ngaahi tuonga'ané mo e ngaahi tokouá.</p> <p>Na'e fakatokanga'i leva 'e Ane kuo kamata ke liliu mo e ngaahi me'a kehe 'i honau 'apí. Na'e faka'au ke loto lelei ange hono ngaahi tuonga'ané mo e ngaahi tokouá ke fai 'enau ngaahi ngāue, pea tupu mei he'ene feinga ke 'oua te ne toe fakafekiki, na'e si'iisi'i leva ha</p>

toe fakafekiki ‘i honau ‘apí. Na‘e kamata leva ke fiefia ‘a e fāmilí ‘i he taimi ‘oku nau fakataha ai ‘i he‘enau efiafi fakafāmilí.

Na‘e kamata leva ke fai ‘e Ane ‘i he ngaahi māhina hono hokó ha ngaahi kalasi ako tā piano ma‘á e fānau ‘i honau feitu‘ú. Na‘á ne tānaki ha konga ‘ene pa‘angá pea lava ke ne tuku ‘i he‘enau lalo ‘akau Kilisimasí ha ki‘i kofukofu makehe ma‘a ‘ene fine‘eikí. Na‘e fa‘o ‘i loto ‘a e mata-sio‘ata lau tohi makehe na‘e fie ma‘ú. Na‘e tokoni ange ‘ene tangata‘eikí ki hono kumi mai ‘o e fika ‘o e mata-sio‘atá. Pea koe‘uhí ko e ngaahi feinga na‘e fai ‘e Ané, na‘á ne lava ai ‘o fai ha ngāue‘ofa ‘aonga mo‘oni ma‘a hono fāmilí.

Fakamatala ‘a e faiakó

Tala ange ‘oku lahi ‘a e ngaahi faingamālie ‘i he anga ‘o e nofo fakafāmili faka‘ahó ke fai fakataha ai ha ngāue pe fai ai ha me‘a ma‘a ha taha kehe ‘i he fāmilí. ‘Oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni‘ihí kuo pau ai ke tau feilaulau‘i hotau taimí mo e me‘a ‘oku tau ma‘ú ke fakalato ‘a e ngaahi fie ma‘u ‘a ha taha kehe.

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki ha founiga te nau lava ‘o tokoni ke fai ha ngaahi liliu ‘i honau fāmilí.

Ngaahi me‘a ‘oku hoko mo e fealēlea‘akí

Tufotufa atu ‘a e ngaahi la‘i pepa kuo ‘osi hiki māvahеваhe ai ‘a e sīpinga ‘o e ngaahi me‘a ko ‘eni na‘e hokó. Kole ange ki he finemui taki taha ke ne lau ‘a e la‘i pepa na‘e ‘oange ki aí peá ne fokotu‘u mai ha ngaahi founiga te ne lava ‘o tokoni ai ‘i he me‘á ni ke uouangataha ‘a e fāmilí:

1. Kuo kamata ke ifi tapaka ho tuonga‘ané pea na‘e kole atu ho‘o ongo mātū‘á ke ke tokoni ange. ‘Okú ke ongo‘i mā koe‘uhí ko e me‘a ko ‘eni kuo fai ‘e ho‘o tuonga‘ané.
2. ‘Oku lolotonga ngāue fakafaifekau ho tuonga‘ané pea ‘okú ne fakafalala mai ki ha tokoni fakapa‘anga mei he fāmilí.
3. ‘Oku mama‘o ho‘o fine‘eikí mei ‘api lolotonga ‘a e taimi ‘ahó, pea ‘oku fakafekiki ma‘u pē ‘a ho ngaahi tuonga‘ané mo e tokoua īkí ‘i he taimi ‘oku nau foki mai ai mei he akó.
4. ‘Oku ‘i ai ha faingata‘a‘ia fakaesino ho tokouá pea ‘okú ne fie ma‘u ha tokoni makehe.
5. Na‘e muimui ‘a ho‘o tangata‘eikí ki he fale‘i ‘a e palōfitá ‘o ne tō ha ngoue ‘i he fa‘ahita‘u failau ko ‘ení.
6. ‘Oku ‘ikai ke hoko ‘a e pō fakafāmilí ia ‘i homou ‘apí ko ha me‘a ke mou hanganaki fiefia atu ki ai, ‘o a‘u pē kiate koe. ‘Oku ‘ikai ke fie kau mai ha taha ia ki he lēsoní, pea ko e taimi si‘i pe kuo mātuku kotoa ia.

Faka‘osí

Hanga ‘o fakamatala‘i ange na‘a tau fuakava ‘i he taimi na‘e papitaiso ai kitautolú ke tau “fefua‘aki ‘a ho‘omou ngaahi kavengá koe‘uhí ke nau ma‘ama‘a,” “tangi fakataha mo kinautolu ‘oku tangí,” pea ke “fakafiemālie‘i ‘a kinautolu ‘oku ‘aonga ki ai ‘a e fakafiemālié” (vakai, Mōsaia 18:8–9).

- Te tau lava fēfē ke faka‘aonga‘i ‘a e fuakava ko ‘ení ki hotau ngaahi fāmilí?

Lea

Lau ‘a e lea ko ‘ení ke lava ‘o ma‘u ai ha ngaahi fakakaukau ‘a e kau finemuí:

“‘ Oku ou fokotu‘u atu ke toe lahi ange mu‘a ‘etau foakí<!\s>. <!\s>. <!\s>. Pea mahalo ko ha ki‘i me‘a ma‘ama‘a pē ‘o hangē ko ha‘o malimali ke toe lahi ange ‘i homou ‘apí.

“Fēfē kapau te ke toe talanoa fiefia ange? Feinga ma‘u pē ke ke pehē fakamolemole mo mālō?

“Fēfē ha‘o fakakaukau ke ke kumi ha faingamālie ke ke fai ai hano fakamālō‘ia‘i fakamātoato ‘o e [toko taha] ‘i he ‘aho kotoa pē, ‘osi ko iá pea ke vakai angé ki he me‘a ‘e hā mai meiate kinautolú?

“Fēfē kapau te ke fakakaukau ke ke fiefia he taimi kai efiafi ‘anaí, pea ke kei fiefia tatau ai pē ‘o tatau ai pē pe ko e hā ha me‘a ‘e fai pe lea‘aki ‘e ha taha. Vakai angé pe ko e hā hono fuoloa ha‘o lava ‘o ‘ai ke hokohoko atu ai ‘a e fiefia ‘a e fāmilí kotoa” (H. Burke Peterson, in Conference Report, Oct. 1972, pp. 148–49; pe Ensign, Jan. 1973, p. 115).

Fakahoko ‘o e Lēsoní

Fakalotolahi‘i ‘a e kau finemuí ke nau fakakaukau angé ki ha fa‘ahinga founiga te nau lava ‘o fakatupulaki ai ‘a e uouangataha ‘i honau fāmilí he uiké ni. Tufa ange ha ngaahi la‘i pepa mo ha peni vahevaha pea fekau ke nau hiki ‘a e me‘a ko ia kuo nau ‘osi filí. ‘Oange leva ha konga maea ke taki taha ‘a e kau finemuí ke ne fakamanatu‘i ange te ne lava ‘o tokoni ke uouangataha mo mālohi honau fāmilí.

Ko Hono Poupou'i 'o e Ngaahi 'Ekitiviti Fakafāmili 'oku Fakafiefiá

Lēsoni

10

TAUMU'A

Ke 'ilo'i 'e he finemui taki taha 'a e ngaahi founiga te ne lava 'o poupou ai ki he ngaahi 'ekitiviti fakafāmili 'oku fakafiefiá.

TEUTEU

1. 'Omi ha pepa mo ha peni vahevahe ma'á e finemui taki taha.
2. Teuteu'i mai ha ki'i tangai pepa pe tupenu faingofua 'oku 'osi tohi'i ai 'a e ngaahi fo'i lea ko 'ení "Ki'i Tangai Fakafiefia 'a e Fāmilí."
3. Kapau 'oku ma'u 'i homou feitu'ú 'a e fo'i filimi vitiō ko ia ko e *Family First* (53119) peá ke hulu'i.
4. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU
'Ekitivitií

Talateú

Faka'ali'ali ange ki he kau finemuí 'a e ki'i tangai fakafiefia 'a e fāmilí. Tala ange neongo 'oku fa'a ngāue fakataha hotau ngaahi fāmilí pea lahi mo e ngaahi fatongia fakafo'iuitui 'o e mēmipa taki taha 'o e fāmilí, ka 'oku mahu'inga ke fiefia fakataha 'a e fāmilí. Kole ange ki he kau finemuí ke nau hiki 'i ha la'i pepa ki ha fo'i 'ekitiviti pau te nau loto ke fai mo honau fāmilí. (Mahalo pē 'e kau 'i he'enau ngaahi fakakaukaú 'a e ngaahi me'a 'o hangē ko ha'anau 'eva lalo fakataha, fai ha fo'i va'inga, ngaohi ha fa'ahinga me'atokoni 'oku nau manako ai, pe ko ha'anau õ 'o mālōlō 'eve'eva.) Fekau ke nau taki taha tuku 'enau la'i pepá ki he loto tangai fakafiefia 'a e fāmilí.

'E Lava 'o Tokoni 'a e Kau Finemuí ki Honau Fāmilí ke nau Fiefia Fakataha

Fakamatala 'a e faiakó

Toho mei he ki'i tangai 'a e ngaahi la'i pepá pea lau 'a e ngaahi fakakaukaú 'oku hiki atu 'i he la'i pepa taki taha. Fakamahino'i ange 'a e kehekehe 'o 'enau ngaahi fakakaukaú, pea tuku ke nau ale'a'i ia. Fakamatala'i ange 'e lava mo totonu ke tokoni 'a e kau finemuí ki honau ngaahi fāmilí ke nau fiefia fakataha 'aki 'enau kau ki he ngaahi 'ekitiviti ko ia kuo fokotu'u atu 'e he mēmipa taki taha 'o e fāmilí.

- Ko e hā nai ha ngaahi founiga 'e ni'ihi 'e lava 'o fai ke toe fakafiefia ange ai 'a e ngaahi 'ekitiviti fakafāmili? Tuku ke ale'a'i 'eni 'e he kau finemuí pea fakamamafa'i 'a e ngaahi me'a ko 'ení:
  1. 'Oku totonu ke lava 'e he mēmipa taki taha 'o e fāmilí 'i he ngaahi 'ekitiviti fakafāmili 'o fakahā 'enau sai'ia pea mo e me'a 'oku nau lava ke faí. Fakamatala'i ange na'e 'i ai ha fāmili 'e taha na'e manako ai 'a Sione ia ke kaukau tahi, pea sai'ia 'a Nenisi ia he 'alu 'o mamata he ngaahi musiume 'oku faka'ali'ali ai 'a e ngaahi me'a faka'ātī, pea sai'ia 'a Timi ia ke tānaki mo tauhi 'a e fanga ki'i inisēkite kehekehé. Ko e me'a leva 'oku fai 'e he fāmili ko 'ení 'i he'enau ngaahi taimi 'eva fakatahá ko 'enau õ he taimi 'e ni'ihi 'o kaukau tahi, 'eva 'i he taimi 'e ni'ihi ki he ngaahi musiumé, pea nau õ he taimi 'e ni'ihi 'o tānaki 'inisēkite.

Fakamatala'i ange 'oku lava ke faka'aonga'i hení 'a e ngaahi manako 'o e mēmipa taki taha 'o e fāmilí, pea 'oku fakatupulaki leva ha fe'ofo'ofani pea mo ha femahino'aki 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí pea nau tali lelei 'a e ngaahi me'a 'oku sai'ia mo manako ai 'a e ni'ihi kehe 'o e fāmilí. 'Oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'e lava ke palani 'e he ngaahi fāmilí ha fa'ahinga 'ekitiviti ke fakafe'unga ki he ngaahi me'a ko ia 'oku lava 'e he mēmipa 'o e fāmilí 'oku kei si'i angé, matu'otu'a angé pe 'i ai hano faingata'a'ia fakaesinó.

2. 'Oku fu'u mahu'inga ke ke ma'u ha loto lelei mo fie poupou 'i he taimi 'okú ke kau ai 'i he ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí. Fakamatala'i ange ko e taimi ko ia 'oku 'ikai ke tau loto lelei aí pea tau fakaanga'i 'a e ni'ihi kehé lolotonga hono fai 'o e ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí, 'oku ta'eoli leva 'a e ngaahi 'ekitiviti ia. Ka ko e taimi ko ē 'oku tau fakahikihiki'i ai mo fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a lelei 'oku nau lava 'o faí, ko 'etau fakahā ia 'a e 'ofa pea 'oku tokoni ia ke ongo'i lelei 'a e ni'ihi kehé.

'E lava ke tokoni 'a e 'ulungaanga mo e ngaahi lea 'oku fai 'e he fānau tupu 'i he fāmilí ki hono 'ai ke oli pe ta'e oli 'a e ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí. Fehu'i ange ki he kau finemuí pe ko e hā 'enau tō'onga 'e fai 'i ha 'ekitiviti fakafāmili ke fakatupulaki mo fakalotolahi'i 'a e ngaahi tuonga'ané mo e ngaahi tokouá mo e mātu'á.

3. 'Oku fu'a fie ma'u ke fai ha ngaahi feilaulau, palani pea fetongitongi 'a e ngaahi me'a kotoa 'o fakatatau ki honau mahu'ingá, kae lava ke fokotu'utu'u 'etau ngaahi taimi tēpilé kae 'atā ha taimi ki he fiefia fakafāmilí. Na'e pehē 'e he kau Palesitenisí 'Uluakí, " 'Oku totonu ke 'ai 'e he kau talavoú mo e kau finemuí ke potupotu tatau 'enau ngaahi 'ekitiviti fakaakó pea mo 'enau ngaahi 'ekitiviti fakafeohi kehé 'aki 'enau kau 'i he ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí pea fakamoleki ha taimi fe'unga 'i 'api" (*Heaven in Our Home* [family home evening manual, 1980–81], p. iv).

- 'Oku mou pehē ko e hā e ongo 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí 'o kapau 'e tātātaha pē ha kau mai 'a ha ki'i tuonga'ane pe tuofefine ia ki he ngaahi 'ekitiviti fakafāmili 'oku fai?

Kole ange ki he kau finemuí ke nau alea'i ha ngaahi founiga 'e fakahoko 'i he 'ofa ke veteki'aki 'a e ngaahi palopalema ko 'ení:

Na'a palani 'e he fāmili 'o Susaná 'i he'enau efiafi fakafāmilí ha'anau kai efiafi ki he pō Tokonakí ke fakafiefia'i ai 'a e 'aho fa'ele'i pea mo hono papitaiso 'o hono ki'i tuonga'ané. 'Oku fakaafe'i mai ki ai 'enau ngaahi kuí pea mo honau ngaahi kāinga ofi pē. 'I he 'aho na'e fai ai 'a e kai ko 'ení, na'e telefoni mai ha kaume'a 'o Susana 'o kole ke na 'alu mu'a ki ha paati 'e fai he pō ko iá. Na'e fu'u fie 'alu 'aupito 'a Susana ki he pātī mo fe'iloaiki ai mo hono ngaahi kaume'a.

Kuo 'osi taimi tepile'i 'e Pola 'ene ngāue ki he uike ní. Ko e efiafi pē 'e taha 'okú ne 'atā aí. 'Oku palani 'ene tangata'eikí ke 'alu kotoa honau fāmilí he efiafi ko 'ení ki ha polokalama faiva fakafonua 'oku fai, ka 'oku palani 'a Pola ia ke 'alu mo hono ngaahi kaume'a 'o mata faiva.

4. 'E lava pē ke fai ha fakafiefia 'oku 'ikai ha loko fakamole ki aí. Fakamatala'i ange 'e lava pē 'e hotau tokolahí 'o fakakaukau'i ha fa'ahinga fakafiefia ma'a e fāmilí 'a ia 'e 'ikai ha fu'u fakamole lahi ki aí. Ka 'oku fie ma'u ia ke tau 'ai ke fālahi ange 'etau ngaahi fakakaukaú pea tau hanga 'o fakakaukau'i ha fa'ahinga 'ekitiviti fo'ou ke fai.

Tau pehē 'oku fie ma'u 'e ha toko taha ia 'i he fāmilí ke nau Ó 'o kai fale kai 'i he'enau pō 'ekitiviti fakafāmilí. Mahalo pe 'e lava ke palani mo tātānaki 'e he kau mēmipa 'o e fāmilí ha pa'anga fe'unga ke nau Ó ai 'o kai fale kai. Ka neongo iá, kapau 'e fu'u lahi 'a e fakamole ki he te u kai fale kai ko 'ení, 'e lava fēfē ha ngāue fakataha 'a e fāmilí ke lava 'o fakahoko'aki 'a e palani ko 'ení?

Tuku ke fai mai 'e he kau finemuí ha ngaahi fokotu'u. 'E lava nai ke nau toe fokotu'utu'u fo'ou 'a e fotunga anga maheni 'o e fale kai? Ko e hā nai ha ngaahi founiga 'e lava ke fakakau ai 'a e mēmipa taki taha 'o e fāmilí ki hono palani 'o e 'ekitiviti ki he efiafi ko 'ení? ('E lava ke palani ha ngaahi me'atokoni makehe, fokotu'utu'u fakalelei 'a e tēpile kai, pea 'e lava pē ke kau kotoa 'a e fāmilí ki hono teuteu'i 'o e me'atokoní. 'E faka'ofo'ofa kapau 'e fai 'e he kau mēmipa 'o e fāmilí ha ngaahi faiva ke fakafiefia'i 'aki 'a e fāmilí.)

- 'Oku mou pehē 'e manatua 'a e kai fakafāmili ko 'ení 'i 'apí ki he fāmilí? Ko e hā nai hono 'uhingá?

'E Lava ke Faingofua pe Faingata'a 'a e Ngaahi 'Ekitiviti Fakafāmili 'oku Faí

Hiki 'a e potu folofola ko 'ení 'i he palakipoé: " 'Oku fakahoko 'a e ngaahi me'a lalahi 'aki 'a e fanga ki'i me'a 'oku mā'ulalo" (Alāmā 37:6).

Ngaahi ako ki he palopalemá mo e fealēlea'akí

Fakamatala 'a e faiakó mo e fealēlea'akí

Fealēlea'aki 'i he palakipoé

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fokotu'u mai ha ngaahi founiga 'e lava ke fakahoko ai 'e honau ngaahi fāmilí ha ni'ihi 'o e ngaahi fokotu'u 'oku faingofua pe ma'ama'a angé mei he ki'i tangai fakafiefia 'a e fāmilí.

PE

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fokotu'u mai ha ngaahi 'ekitiviti fakafāmili 'e 'ikai ke fu'u fie ma'u ki ai ha teuteu makehe. Fakamahino'i ange 'e lava pe ke fakahoko fakatu'upakē 'a e ngaahi 'ekitiviti ko 'ení. ('E lava ke kau 'i he'enau ngaahi fakakaukaú ha'anau va'inga 'i he fuofua sinou 'e tō mai, fai 'o ha ki'i fo'i va'inga fakafāmili, tō ngoue, pe ko ha'anau 'a'ahi ki ha taha toulekeleka 'i honau kaungā'apí.)

PE

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fokotu'u mai ha ngaahi 'ekitiviti 'e fie ma'u ke fai hono palani ki mu'a pea mo ki'i faingata'a angé, hangē ko ha'anau ako fakataha hono fai 'o ha fa'ahinga me'a, langa pe fa'u ha fa'ahinga me'a, kamata ha polokalama ki hono fakatolonga 'o e me'akaí, fai ha ngāue-'ofa fakafāmili, ō 'o 'eva, pe ko ha'anau palani ha fakataha fakafāmili. Ko fē nai 'a e taimi pea mo e founiga te nau lava 'o fakahoko ai ki honau ngaahi fāmilí 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení? Te nau lava fēfē 'o 'ai ke hoko hono palani 'o e ngaahi 'ekitiviti ko 'ení ko ha konga pē mo ia 'o e 'ekitiviti?

Talanoa

Fakamatatala'i ange 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku fa'a hoko 'a e ngaahi 'ekitiviti fakafāmili faingofuá ko ha me'a fakamānako mo fie kau mai ki ai 'a e fāmilí:

Na'e 'i ai ha fāmili 'i 'Ositolia na'e 'i ai 'enau mīsini lalanga tupenu ko hono motu'á ko e ta'u 'e 100 tupu nai. Na'e kamata ke nau manako ke ako ki he lalangá. Pea a'u pē ki he tangata'eikí na'á ne ako pe he 'aho 'e taha peá ne poto he lalangá. Ko e taimí ni, 'oku lalanga kotoa 'a e fāmili 'i honau taimi 'ataá pea nau ngaohi ha ngaahi vala niti faka'ofo'ofa mei ai. 'Oku fa'a tā kitā pē 'a e ta'ahine 'e taha mo hiva kae lalanga hono toengá. Na'e 'ikai ke ngata pē 'i hono lava 'e he 'ekitiviti ko 'ení 'o fakalato ange 'a e ngaahi fie ma'u 'a e fāmili ka na'á ne toe tohoaki'i mai foki mo e tokanga 'a honau ngaahi kaume'a na'e te'eki ai ke nau kau ki he Siasí (vakai, Richard M. Romney, "A Close-Knit Family," *New Era*, Jan. 1979, pp. 27–29).

Fakamatatala 'a e faiakó

Fakahā ange 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'e lava ke hoko 'a e ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí ko ha ngaahi me'a tukufakaholo. Mahalo pe na'a fie ma'u 'e he kau finemuí ke nau tokoni 'i hono fakakaukau'i 'o ha fo'i ngāue fakafāmili pe fokotu'u ha fa'ahinga 'ekitiviti 'e tukufakaholo 'a ia 'e tokoni'i ai 'a honau fāmilí ke nau manatu'i pe fakafiefia'i ha fa'ahinga me'a makehe 'oku hoko. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fāmili ia 'e ni'ihi kuo nau hanga 'o tui ha tupenu kuo 'osi tā ai 'enau moto fakafāmilí pe ko e potu folofola 'oku nau manako taha aí; hanga 'e he ngaahi fāmili ia 'e ni'ihi 'o fakavaka honau ngaahi tā fakafāmilí 'i ha founiga makehe; pea hanga 'e ha ni'ihi ia 'o tānaki fakataha ko ha tohi 'a e ngaahi fakatātā mo e ngaahi talanoa mei he mo'ui 'enau ngaahi kuí. Pea 'oku ako 'a e ngaahi fāmili 'e ni'ihi ki he'enau kuí'aki 'enau talanoa fekau'aki mo kinautolu 'i he taimi 'oku hokosia ha me'a mahu'inga na'e hoko 'i he ngaahi ta'u ki mu'á.

Fealēlea'akí

Vakai ki he potu folofola ko ia 'i he palakipoé.

- Ko e hā 'a e ngaahi me'a lalahi 'oku lava ke fakahoko'aki 'a e ngaahi 'ekitiviti fakafāmili faingofuá? (Ko e uouangataha 'a e fāmilí, ngaahi me'a tukufakaholó, ngaahi ngāue'ofa fakafāmilí, pea mo hono fakatupulaki 'o e ngaahi talenítí.)

Faka'osí

Lea

Kuo tuku mai 'e he kau Palesitenisí 'Uluakí ha ngaahi fale'i pau 'o fekau'aki mo e taimi 'oku fakamoleki 'e he ngaahi fāmilí ke nau fakataha aí: "Mou toutou fakataha, pea mou vahevahe 'a e ngaahi palopalema mo e ngaahi me'a na'e lava lelei 'i he 'aho ko iá. Palani fakataha ho'omou ngaahi ngāue pea mo ho'omou ngaahi 'ekitiviti koe'uhí ke lava ai 'e he toko taha kotoa 'o fakahoko 'a 'ene konga 'a'aná pea tokoni ki hono fa'ufa'u 'o ha fāmili fiebia. 'Oku mau tala'ofa hení kiate kimoutolu, kapau te mou fai 'eni pea mou fa'a lotu fakataha ma'u pē, hiva fakataha, lau mo ale'a'i fakataha 'a e folofolá, pea mou fevahevahe'aki 'a ho'omou ngaahi fakamo'oní, 'e tupulaki 'o lahi 'a e 'ofá pea mo e fāitahá 'i homou 'api" (*Personal Commitment* [family home evening manual, 1979–80], p. v).

Hanga 'o fakamamafa'i ange 'a e tala'ofa ko ia 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakī 'e tupulaki 'o lahi 'a e " ' ofá mo e fāitahá" 'i honau ngaahi 'apí 'o kapau te nau tokoni ki honau ngaahi fāmilí ke nau fakahoko fakataha ha ngaahi 'ekitiviti 'a ia 'e 'ikai ke teitei ngalo 'iate kinautolu. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a 'e lava 'e he finemui taki taha ke tokoni ai ki hono fāmilí ke nau fai ha ngaahi 'ekitiviti 'oku fakafiefiá.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Kole ange ki he finemuí taki taha ke ne tokoni mu'a ki hono fāmilí he uiké ni 'i hono palani 'enau ngaahi 'ekitiviti pe ko ha'ane fokotu'u ha fa'ahinga 'ekitiviti ke fai 'e hono fāmilí.

'Ekitiviti 'oku Fokotu'u Atu ke Faí

'E lava pe ke palani ha 'ekitiviti 'i he lolotonga 'o e uiké ke lava ai 'e he kau finemuí 'o taki taha ngaohi ha ki'i tangai fakafiefa 'a honau ngaahi fāmilí.

Ko e Ngaahi Fetu'utaki mo e Kāinga Ofí

Lēsoni

11

TAUMU'A

Ke feinga 'a e finemui taki taha ke fakamālohaia ange 'a e ngaahi fetu'utaki mo e kau mēmipa 'o e kāinga ofí.

TEUTEU

1. Teuteu'i ha tatau 'o e la'i pepa fehu'i ko e "Ko Hai Au?" ke taki taha 'a e kau finemui. 'Omi foki mo ha 'ū peni vahevahe.
2. Faka'ali'ali 'a e ngaahi fakatātā 'o e feohi fakataha 'a e kau mēmipa 'o e kāinga ofí.
3. Vahe'i ha tokoua 'i he kalasí ke na teuteu ke fakamatala ki he ngaahi founiga 'oku hanga ai 'e honau fāmilí 'o fakamālohaia 'enau fetu'utaki mo kinautolu 'i honau kainga ofí.
4. Vahe'i ha tokoua 'i he kalasí ke na fai fakanounou pē 'a e talanoa ko ia kia Lute mo Nāomí (vakai, Lute 1–4) pea mo e talanoa kia Mōsese mo Seteloó (vakai, 'Ekesōtosi 18:7–27).
5. Vahe'i ha kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

La'i peesi tufa

Talateú

Kole ange ki he finemui taki taha ke ne fakakakato 'a e la'i pepa fehu'i ko e "Ko Hai Au?"

Ko Hai Au?

Fakafonu'aki 'a e ngaahi me'a kuo 'osi faka'atā atú 'a e lahi taha 'o e ngaahi hingoa 'okú ke lavá.

Ko e 'ōfefine au 'o _____

Ko e tokoua au 'o _____

Ko e tokoua-i he-fono au 'o _____

Ko e mokopuna au 'o _____

Ko e fakafotu au 'o _____

Ko e tokoua (cousin) au 'o _____

Ko e mehikitanga au 'o _____

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange 'oku kau ki he ngaahi fāmilí 'a e ongo mātu'á mo 'ena fānaú, ka 'oku toe kau pē foki ki he ngaahi fāmilí 'a e ni'ihi kehe hangē ko e ngaahi kuí, mehikitangá, fa'ētangatá, fa'ahinga 'oku tau tokoua'akí (cousins), mali 'o e ngaahi tuonga'ane mo e tuofāfiné, 'ilamutú mo e fakafotú. 'Oku ui 'a e kāinga ko 'ení ko e kāinga ofí pea te nau lava 'o fakakoloa'i lahi 'aupito 'a hotau ngaahi siakale fakafāmilí.

Fealēlea'akí

Kole ange ki he kau finemui ke nau lau pe ko e toko fiha 'o honau kāinga ofí na'a nau hiki 'i he'enau la'i pepá. Fakamahino'i ange 'oku toko lahi 'a e kakai 'oku 'i ai honau kāinga ofí 'oku nau lava ke nau fetu'utaki 'o fuoloa.

'Oku Totonu ke Tau Fakamālohia 'Etau Ngaahi Fetu'utaki mo e Kau Mēmipa 'o Hotau Kāinga Ofí

Fakamatala 'a e faiakó	<p>'Oku 'omi 'e he folofolá ha ngaahi fakatātā 'o e anga 'o hono fokotu'u 'e he kāinga ofí ha ngaahi fetu'utaki 'oku mālohi pea nau fakahā foki 'enau fe'ofa'aki mo e fetokanga'aki 'oku lahi. Ko e fakatātā 'e taha ko Siosefa 'a ia na'e fakatau ki 'Isipite 'e hono ngaahi ta'oketé. Na'e hoko 'a Siosefa ko ha pule 'i 'Isipite, pea na'e ha'u kiate ia 'a hono fanga ta'okete na'a nau lavaki'i iá 'o kole tokoni. Na'e 'ikai ke nau 'ilo'i ko honau tehina 'eni na'a nau fakatau atu 'i he ngaahi ta'u kuo hilí. Na'e faingofua pē kia Siosefa ke ne feinga ke sāuni 'eni, ka na'e 'ikai, 'o ne palōmesi ange te ne tokoni'i kinautolu mo honau ngaahi 'unohó, fohá, 'ōfefiné, pea mo hono kotoa 'o e fāmili 'o 'ene tangata'eikí. (Vakai, Sēnesi 45; 47:11–12.) Na'e lava ke ne hoko ko ha tāpuaki lahi ki hono kotoa 'o hono fāmili.</p>
Fakamatala 'a e mēmipa 'o e kalasí	<p>Kole ange ki he ongo finemui kuo 'osi vahe'i ke na fai 'a e talanoa kia Lute mo Nāomí (vakai, Lute 1–4), pea mo Mōsese mo Seteló (vakai, 'Ekesōtosi 18:7–27).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā e me'a te tau lava ke ako mei he kakai ko 'ení 'o fekau'aki mo e founiga 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke tau fetu'utaki ai mo e kau mēmipa 'o hotau kāinga ofí?
Lea	<p>Fakamatala'i ange kuo fale'i kitautolu 'i he ngaahi 'aho faka'osí ni ke tau hanga 'o fa'u ha fetu'utaki vāofi mo e kau mēmipa 'o hotau kāinga ofí. Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: “ 'Oku totonu ke tau fakalotolahí'i 'etau fānaú ke nau 'ilo'i honau kāingá. 'Oku totonu ke tau talanoa 'o kau kiate kinautolu, tau feinga ke fetu'utaki mo kinautolu, 'a'ahi kiate kinautolu, fokotu'u ha ngaahi kautaha fakafāmili, mo e hā fua” (in Conference Report, Oct. 1974, p. 161; pe <i>Ensign</i>, Nov. 1974, p. 112).</p>
Fealēlea'aki	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau 'ilo'i hotau kāingá? <p>Fakamamafa'i ange 'a e ngaahi me'a ko 'ení: (1) 'E lava 'e he 'ofa 'a e kau mēmipa 'o hotau kāinga ofí 'o 'ai ke tau ongo'i malu pea tau ongo'i 'oku tau kau 'i he fāmili. (2) 'Oku 'i ai hotau fatongia ke tau tokoni'i 'a e kau mēmipa 'o hotau kāinga ofí pea 'oku totonu foki ke tau 'ilo'i 'enau ngaahi fie ma'u koe'uhí ke tau lava 'o tokoni 'i he taimi 'oku fie ma'u aí. (3) Kapau te tau ngāue fakataha mo hotau kāinga ofí, 'e toe lelei ange ai 'etau ngaahi fekumi ki hotau hisitōlia fakafāmili mo ma'u 'a e hingoa 'o e kau mēmipa kehe 'o e fāmili ke fakahoko ki ai 'a e ngāue fakatemipalé.</p>

Te tau Lava 'o Fakamālohia 'a e Ngaahi Fetu'utaki ko 'ení 'i he Ngaahi Founiga Kehekehe

Fakamatala 'a e faiakó	<p>Fakamatala'i ange 'oku faingofua 'aupito pē ha'atau pehē 'oku tau fu'u femo'uekina, fu'u mama'o, mo 'ikai pē ke tau loto ke tau fakamālohia 'etau fetu'utaki mo e kau mēmipa 'o hotau kāinga ofí. Ka 'o kapau te tau kī'i fakakaukau ange ki ai mo fakamoleki ha kī'i taimi si'i ki ai, te tau lava 'o fai fakataha mo e kau mēmipa 'o hotau kāinga ofí ha ngaahi me'a te tau fiefia taha he manatu ki aí.</p>
Ngaahi fakamatala 'a e kau mēmipa 'o e kalasí	<p>Kole ange ki he kau finemui ko ia na'e 'osi vahe'i ke nau fakamatala'i ki he kalasí 'a e ngaahi founiga na'e fakamālohia 'aki 'e honau fāmili 'a 'enau fetu'utaki mo honau kāinga ofí.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā mo ha toe ngaahi founiga kehe te tau lava ke fakamālohia ai 'a e ngaahi fetu'utaki ko 'ení?
Fealēlea'aki	<p>Mahalo 'e kau 'i he'enau talí 'a e ngaahi fakataha fakafāmili; ngaahi tohi fe'ave'akí; ngāue fakataha ki he hisitōlia fakafāmili; fokotu'u pe ko hono fakataha'i 'a e ngaahi kautaha fakafāmili; fakaafe'i mai 'a kinautolu 'i he kāinga ofí ki he ngaahi 'aho fā'ele'i, papitaisó, mo e kātoanga malí; ngāue fakataha ke tokoni ki ha mēmipa 'o e fāmili; ngāue fakataha ke tokoni'i ha ni'ihí 'i he fāmili 'i he ngaahi taimi 'o 'enau faingata'a'iá pe 'i ha hoko ha fakatamaki.</p>
Talanoa	<p>Fakamatala'i ange ko e founiga 'e taha ke fakamālohia ai 'a e ngaahi fetu'utaki mo e kāinga ofí ko hano palani 'o ha fa'ahinga fakafiefia ke tānaki fakataha'i mai ai 'a e kau mēmipa 'o e fāmili. 'E lava ke kau 'i he ngaahi 'ekitiviti ko 'ení 'a e ngaahi kai me'akaí, fakafiefia'i 'o ha ngaahi 'aho fā'ele'i, ngaahi 'eve'eva mālōlō fakataha, pe ko e fe'a'ahi'aki pē 'i he ngaahi 'apí.</p>

- Ko e hā ha ngaahi 'ekitiviti na'a mou fiefia fakataha ai mo homou kāinga off?

Ko e founiga 'e taha ke fakamālohia ai 'a e ngaahi fetu'utaki mo e kāinga offi 'oku fakafou ia 'i he fetohi'akí, 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he talanoa ko 'eni fekau'aki mo ha finemui pea mo 'ene kui fefine.

Na'e loto 'a Nenisi ke ne foaki ha me'a makehe ma'a 'ene kui fefiné he hokosia hono 'aho fā'ele'i. Na'e nofo ofi pē 'a Nenisi ki he'ene kuí 'o a'u ki hono ta'u faka'osi 'i he ako'anga mā'olungá, pea na'e hiki atu leva hono fāmilí 'o'ona ia mei ai. Kuo faka'au ke si'i ange 'eni 'a e lava ke mamata 'a Nenisi ki he'ene kuí. Na'e fakakaukau leva 'a Nenisi ke ne fai ha tohi ki he'ene kuí 'o ne fakamatala'i ai ki hono kotoa 'o e ngaahi me'a makehe 'okú ne manatu'i na'a na fakahoko fakatahá. Na'a ne fakahā ai 'ene 'ofá, loto hounga'iá mo 'ene fakamāloó. Na'e fu'u fiefia 'aupito 'ene kuí 'one tangi he'ene fiefiá. Talu mei ai mo 'ene toutou fakahā ange kia Nenisi 'a hono mahu'inga kiate ia 'a 'ene tohí. Na'a ne lau mo toutou lau 'a e tohí pea a'u pē ki he'ene 'ave ha ngaahi tatau 'o e tohí ni ki he kau mēmipa toko lahi 'o honau fāmilí.

Fealēlea'aki

- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e fai ai 'e he kui fefiné ni 'a e me'a na'a ne faí? Ko e hā ha me'a na'a ke mei lava 'o fai ke fakatupu ai 'a e fa'ahinga vāofi ko 'ení mo ho'omou ngaahi kuí pea mo e kau mēmipa kehe 'o e fāmilí?

'Oku 'Omi 'e he Ngaahi Fetu'utaki mo e Kāinga Ofi 'a e Ngaahi Tāpuaki

Fakamatala 'a e faiakó

Hanga 'o fakamatala'i ange ko e meimeい toko taha kotoa pē kuó ne mama'o atu mei 'api, mei he fāmilí pea mo e kāingá 'o ki'i fuoloa, ko 'ene taimi si'i pē kuó ne 'ilo'i 'a e ngaahi lelei 'oku ma'u mei he ngaahi fetu'utaki fakafāmili 'oku mālohí. Kā neongo iá, 'oku fu'u faingofua pe ke tau tukunoa'i 'a e ngaahi lelei ko 'ení 'o kapau 'oku tau ma'u ma'u pē kinautolu mo kitautolu.

'Ekitiviti mo e fealēlea'aki

Mahalo 'e mavahe atu mei 'api ha ni'ihi 'o e kau finemui 'i he kalasí 'i he ngaahi ta'u si'i ka hoko maí ke ō ki he akó pe ngāué. Kole ange ki he kalasí kotoa ke nau fakakaukau loto atu angé 'o hangē pē kuo nau mavahe atu 'eni mei 'api pea 'oku 'ikai ke nau nofo ofi ki ha taha 'o hono kāinga offi. Kole ange ke nau fakahā atu ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a te nau manatu ki ai 'i he 'ikai ko 'eni ke nau toe ofi ki he fa'ahinga ko 'ení. (Mahalo 'e kau 'i he ni'ihi 'o 'enau ngaahi talí 'a e ngaahi kai fakafāmili fakatahá, ha fetu'utaki vāofi mo ha taha 'okú ne tokoua'aki, fuofua hano ki'i 'ilamutu pe fakafotu na'e toki fa'ele'i, talanoa mo ha taha 'okú ne fa'ē'aki 'a ia 'okú ne fu'u sai'ia 'aupito ai, heka he hoosi 'a 'ene fa'ētangatá, mamata ki he malimali fiefia 'a 'ene kui fefiné mo e ngaahi va'inga, paati, mo e fakafiefia 'oku mou fa'a kau fakataha ki aí.)

Fakamatala'i ange 'oku tatau ai pē pe 'oku tau nofo ofi pe mama'o mei he kau mēmipa 'o hotau kāinga offi, ka 'oku totonu ke tau mahu'inga'ia pea tau tauhi 'a e ngaahi tāpuaki lahi ko ia 'oku nau 'omi ki he'etau mo'uí.

Fakamatala 'a e faiakó

Na'e fakamatala 'a 'Eletā J. Fetositouri (Featherstone) ki he fa'ahinga takiekina na'e ma'u 'e he'ene kui fefine hono uá ki hono mehikitangá:

" ' Oku 'i ai hoku mehikitanga ko Peili Holiniteleki. Na'a ne fakahā mai ko e taimi ko ē na'a ne ta'u tolu pe fā aí, na'e fa'a huki ia 'e he'eku kui fefine hono uá, 'a ia ko 'ene kui fefiné ia, 'o ne fai ange kiate ia 'a e ngaahi talanoa faka'ofo'ofa kau ki he Fakamo'uí. Peá ne manatu foki ki hono fakamatala'i ange 'e he'eku kui uá 'a hono fakamāu'i 'o e Fakamo'uí pea mo 'enau taa'i mo lea kovi mo 'anuhi iá—"a 'enau toho 'o fakama'u ia ki he kolosí mo nau tuki 'a e ngaahi fo'i fa'o lalahi ki hono ongo to'ukupú. Na'a ne pehē, 'Ko e taimi pē na'e fai mai ai 'e he'eku kui fefiné 'a e ngaahi talanoa ko 'ení kiate aú, na'e tafe hifo 'a e lo'imata'i hono kou'ahé.' Peá ne pehē mai, 'Na'a ku ako ke u 'ofa ki he Fakamo'uí 'aki hoku lotó mo hoku laumālié 'i he funga 'eku kui fefiné'" (in Conference Report, Oct. 1974, p. 39; pe Ensign, Nov. 1974, p. 30).

- Kuo hanga nai 'e ha taha 'o homou kāinga offi 'o fakamālohia ho'o fakamo'oni ki he ongoongoleleí? 'I he founiga fē?

Faka'osí

Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí ko e ngaahi tāpuaki mo'oni 'a e kau mēmipa ko ia 'o honau kāinga ofí. 'Oku totonu ke nau muimui ki he akonaki 'a honau kau takí pea ke nau fakamoleki ha taimi ke nau feinga ai ke fakamālohaia 'a e ngaahi fetu'utaki ko 'ení. Pea 'e hanga leva 'e he ngaahi fetu'utaki ko 'ení 'o fakakoloa'i 'enau mo'uí pea hoko ko e fakafiemālie pea mo ha mālohi ke nau unga ki ai.

Fakahoko 'o e Lēsoní

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fili ha taha mei honau kāinga ofí 'a ia 'oku nau loto ke toe vāofi ange mo ia pea faka'aonga'i leva 'a e ngaahi founiga na'e alea'i 'i he lēsoní ke fakamālohaia'aki 'a e fetu'utaki ko iá.

*Ko e Ako ki he Lakanga
Fakataula‘eiki*

Ko e Ngaahi Tāpuaki 'o e Lakanga Fakataula'eiki

TAUMU'A

Ke toe mahino lahi ange ki he finemui taki taha 'a e lakanga fakataula'eikí mo e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'o fakafou mai 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí.

TEUTEU

1. Fakatātā 8, Ko ha Tēpile Sākalamēniti kuo 'Osi Teuteu; fakatātā 9, Ko ha Finemui 'oku Papitaiso; fakatātā 10, Ta'ahine 'oku Hilifakinima. Ko e ngaahi fakatātā kotoa ko 'ení 'oku 'i he tafa'aki ki mui 'o e tohi lēsoní.
2. 'Ai ha saati faka'ali'ali 'o e siakale lakanga fakataula'eiki 'oku fakahā atu 'i he lēsoní.
3. I hano ma'u ha ngofua mei ho'o taki lakanga fakataula'eikí, kole ange ki ha tamai 'a ha taha 'o e kau finemui 'i he kalasí pē ko ha taha pē 'okú ne ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, ke ne fakamatala ki ha ni'ihi 'o e ngaahi founiga ko ia kuó ne faka'aonga'i ai 'a e lakanga fakataula'eiki 'okú ne ma'u ke tāpuekina ha ni'ihi kehe.
4. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.
5. Kapau 'oku ma'u 'i homou feitu'ú 'a e fo'i filimi vitiō ko ia ko e "The Blessings of the Priesthood," mei he *Family Home Evening Video Supplement 2* (53277).

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Talateu

- Ko e hā 'a e lakanga taula'eikí?

Lea

Lau 'a e lea ko 'ení pe ko ha'o fakamatala fakanounou'i 'a e fakamatalá 'i ho'o lea pe 'a'au: "Ko e mālohi mo e mafai 'o e 'Otuá 'a e lakanga fakataula'eikí. Na'á Ne ma'u ia talu pē mei he kamata'angá, pea 'e hokohoko pehē atu ai pē 'o a'u ki he ta'e ngatá kotoa (vakai, T&F 84:17). 'Okú Ne ngāue'akí ia ke fakatupu, tokoni'i, pule'i, huhu'i, mo hakeaki'i." " 'Oku foaki 'e he 'Otuá 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí ki he kau mēmipa tangata pē 'o e Siasi 'a ia 'oku nau fe'unga mo tāú, pea 'oku nau ma'u ia 'i he kikite mo e hilifaki 'o e nima 'e He'ene kau tamaio'eiki kuo fakamafai'i (vakai, Tefito 'o e Tui fika 5; Hepelū 5:1, 4). 'Oku hanga 'e he lakanga fakataula'eikí 'o faka'atā 'a e kakai fakamatelié ke nau ngāue 'i he huafa 'o e 'Otuá, koe'uhí ke hoko ia ko ha fakamo'ui ki he fa'ahinga 'o e tangatá. 'E lava 'o fakamafai'i ai 'a kinautolu ke nau malanga'aki 'a e ongoongolelei, fakahoko 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'ui, mo pule'i 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní" (*Tohi Tu'utu'uni 'a e Kau Takimu'a 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí*, p. 1).

'Oku Tau Ma'u 'a e Lakanga Fakataula'eiki 'e Ua: Ko e Faka-'Éloné mo e Faka-Melekisētekí

- Ko e hā e hingoa 'o e ongo lakanga fakataula'eiki 'i he Siasi?
- Ko e hā nai ha ni'ihi 'o hona ngaahi faikehekehé?

Fealēlea'aki mei he folofolá

Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:1, 6–8.

- Ko e hā nai 'a e ngaahi lakanga 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Éloné?

Fakamatala'i ange ko e ngaahi lakanga 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné, ko e tikoni, akonaki, taula'eiki mo e pīsope. Ka neongo iá, 'oku ui 'a e kau pīsopé mei he Lakanga Taula'eiki Faka Melekitētekí he ko kinautolu 'oku nau ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekitētekí 'oku nau ma'u 'a e mafai ke ngāue 'i he ngaahi lakanga kotoa pē 'o e lakanga taula'eiki si'i angé (vakai, T&F 68:14–15; 107:14–17).

- Ko e hā ha ni'ihi 'o e ngaahi fatongia 'o kinautolu 'oku nau ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné?

Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a e vahe 13 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.

Fakamatala'i ange 'oku fai 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné 'a hono tufa 'o e sākalamēnítí, tānaki 'o e ngaahi foaki 'aukaí, mo tokoni foki ki he pīsopé 'i hono tokanga'i 'o e kāingalotu 'i he uōtí. 'E lava foki 'e kinautolu ko e kau taula'eiki 'o tāpuaki'i 'a e sākalamēnítí mo papitaiso 'a e kau mēmipa fo'ou.

- Ko e hā nai 'a e ngaahi lakanga 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekitētekí?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange ko e ngaahi lakanga 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekitētekí ko e kau mātu'a, taula'eiki lahi, pēteliake, fitungofulu, mo e 'Apostolo. Ko kinautolu 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki ko 'ení 'oku nau ma'u 'a e mafai ke pule'i 'a e ngaahi me'a fakalaumālie 'o e Siasí (vakai, T&F 107:18). Ko e taimi ko ia 'oku nau ngāue ai 'o fakaongoongo ki he tataki 'a e ma'u mafai pulé, te nau lava ke fai papitaiso, foaki 'a e Laumālie Mā'oni'oní, fakanofo 'a e kakai tangatá ki he ngaahi lakanga 'o e lakanga fakataula'eiki, pea fakahoko 'a e ngaahi ouau fakama'u 'i he temipalé. Te nau toe lava pe foki ke faingāue ki he kau mahakí pea fakahoko mo e ngaahi ouau kehe pe. Pea te nau lava foki ke fai kotoa 'a e ngaahi fatongia 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné.

Ko e kakai tangata ko ia 'oku nau fe'unga ke ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekitētekí, 'oku nau to'o kiate kinautolu ha fatongia molumalu 'a ia 'oku ui ko e fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eiki.

Fealēlea'aki 'i he palakipoé

Fekau 'a e kau finemuí ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:33–34 pea nau alea'i 'a e potu folofola ko iá. Hiki 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení 'i he palakipoé.

Fakapapau mo e Fuakava 'o e Lakanga Fakataula'eikí

Tala'ofa 'a e 'Otuá ki he Kau Ma'u Lakanga Fakataula'eikí

1. 'E fakamā'oni'oni'i kinautolu 'e he Laumālié
2. 'E fakafo'ou 'a honau sinó
3. Te nau hoko ko e kakai fili 'a e 'Otuá
4. Te nau ma'u 'a e Tamaí mo e 'Aló
5. Te nau ma'u 'a e me'a kotoa pē 'oku ma'u 'e he Tamaí pea nau hoko ko e ngaahi 'otua

Fuakava 'a e Kau Ma'u Lakanga Fakataula'eikí ki he 'Otuá

Ke ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí pea nau fakamā'oni'oni'i ia

- Ko e hā 'a e fuakava 'a e toko taha ma'u lakanga fakataula'eikí ki he 'Eikí?
- Ko e hā e tala'ofa 'a e 'Eikí ki he taha ma'u lakanga fakataula'eiki ko ia 'okú ne faka'apa'apa'i 'a e fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eikí?
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'a e 'Eikí 'i he'ene tala'ofa ko ia ki he kau faivelengá 'o pehē te nau ma'u " 'a e me'a kotoa pē 'oku ma'u 'e he Tamaí"? ('Okú ne tala'ofa 'aki 'a e mo'ui ta'e ngatá.)

'Oku Ha'u 'a e Ngaahi Tapuaki Lahi ki he Tangatá mo e Fefiné 'i he Lakanga Fakataula'eikí

Fealēlea'aki	Fakamatala'i ange 'e lava 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'o 'omi 'a e ngaahi tāpuaki lahi ki he ni'ihi kehé 'i he taimi 'oku nau faka'apa'apa'i ai 'a e ngaahi fuakava 'o e lakanga fakataula'eikí.
Palakipoé mo e ngaahi fakatātaá	Kole ki he kalasí ke nau fakakaukau ange ki he fo'i fehu'i ko 'ení: Ko e hā 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku lava ke ma'u 'e he kakai fefine kotoa pē 'i he Siasí? Faka'ali'ali 'a e ngaahi fakatātā 'o e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí 'i hono taimi totonu 'i hono fai ko ia 'o e fealēlea'aki.
	Hiki 'a e ngaahi fakakaukau 'a e kau finemuí 'i he palakipoé. Fakapapau'i angé 'oku 'i ai 'a e faingamālie 'a e toko taha kotoa pē ke 'oatu ha'ane fakakaukau. 'E lava pē ke kau 'i he ngaahi talí 'a e ngaahi me'a ko 'ení: papitaiso ki he fakamolemole 'o e ngaahi angahalá, fakama'u mo e hilifakinima ke ma'u 'a e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, sākalamēniti, 'enitaumeni 'i he temipalé, mali temipalé, fakahoko e ngaahi ouau 'i he temipalé ma'a e kau pekiá, fahingoa mo tāpuaki'i 'o ha pēpē, tāpuaki fakatamaí, faingāue ki he mahakí, ngaahi tāpuaki fakapēteliaké, vahe'i ki ha fatongia 'i he Siasí, hoko ko e faiako 'a'ahi, mo e faka'eke'eke fakatāutaha mo ha taha 'o e kau pīsopé.
	Tokoni'i 'a e kau finemuí ke nau 'ilo'i ko e konga lahi 'o e ngaahi tāpuaki mahu'inga taha 'oku tau ma'u 'i he'etau mo'ui 'oku fakafou mai ia 'i he lakanga fakataula'eikí.
Siate faka'ali'ali	Faka'ali'ali 'a e siate kuo tā ai 'a e siakale 'o e lakanga fakataula'eikí. Fakamatala'i ange 'oku fakaofonga'i 'e he ngaahi kongokonga 'o e fo'i siakalé 'a e founiga 'oku fakafou mai ai 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí ki he kāingalotu 'o e Siasí.
	<p style="text-align: center;">'Oku foaki mai 'e he Tamai Hēvaní 'ene ngaahi tāpuakí ki he toko taha kotoa</p>
Talanoa	Fakamatala'i ange 'oku a'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí ki he fefine kotoa pē 'i he Siasí, 'o tatau ai pē pe 'oku 'i ai ha taha ma'u lakanga fakataula'eikí 'i hono 'apí pe 'ikai. 'Oku lava ke ma'u 'a e tāpuaki kotoa pē kuo lave ki ai 'a e lēsoni ko 'ení 'o fakafou mai 'iate kinautolu 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he siakale 'o e lakanga fakataula'eikí.
	Fai 'a e talanoa ko 'ení ki ha finemui na'a ne ma'u ha tāpuaki faka'ofo'ofa 'a ia na'e fou mai 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí.
	Na'e fa'ele'i a Sēini Sinitā Lisiate (Jane Snyder Richards) 'i he 1823 'i he Iunaiteti Siteití. 'I he taimi na'e meimeい mālōlō ai hono tuonga'ane ko Lōpetí, na'a ne lau 'i he Fuakava Fo'oú 'o kau ki he papitaiso 'i he fakauku pea na'a ne lotu ke ne 'ilo'i pe ko hai koā te ne lava 'o fakahoko totonu 'a e ouau ko 'ení. Na'e hangē pē na'e ha'u ki he'ene fakakaukaú 'a e hingoa ko e "Sione E. Peesi." Na'a ne toki 'ilo 'e ia ki mui ko Sione E. Peesí ko ha faifekau ia mei he Siasí na'a ne ha'u 'o malanga 'i honau feitu'u. Hili ha kole 'a Lōpetí kia 'Eletā

Peesi ke papitaiso ia mo fai ange ha faingāue kiate ia, na'a ne toe foki 'o mo'ui lelei peá ne hoko atu ia ke ne papitaiso mai ha kakai 'e laui teau.

'I he taimi na'e ta'u hongofulu mā ongo ai 'a Sēiní, kuo 'osi papitaiso 'a e toko lahi ia 'o hono fāmilí, tuku kehe pē ia. Na'a ne puke lahi 'aupito pea na'e 'ikai ke ma'u 'e he tōketaá ia ha faito'o ki hono mahakí. Na'e foki mai 'a Lōpetí mei he'ene ngāue fakafaifekaú ke 'a'ahi kia Sēini. Pea ko e fakamatala 'eni 'a Sēiní:

" ' I he'ene foki mai ko ia 'o sio ki he'eku puke lahí, na'a ne fu'u loto hoha'a 'o ne 'aukai ai mo lotu ma'aku . . . na'e 'ikai ke ne inu pe kai 'o fe'unga mo e 'aho 'e tolu pe fā nai . . . Na'a ne hū mai ki hoku lokí 'o tuku mai hono matá he funga piló 'o ofi pē ki hoku matá mo pehē mai, "E hoku toufefine, 'oku ou faka'amu ange kuó ke papitaiso."

'I he pongipongi hono hokó . . . na'e 'ikai ke u toe lava au 'o ngaue holo 'o ofi pē ke u mate. Na'e 'ikai ke u toe lava 'o lea pe ngaue holo neongo na'e kei mahino pē kiate au 'a e mea kotoa pē na'e hokó pea mo kamo pe hoku 'ulú. Na'e tangi pē hoku tuonga'ané 'i hoku tafa'akí mo ne pehē mai, na'a ne faka'amuange na'a ku papitaiso. Na'a ne kole mai leva pe 'e lava ke ne tākai lolo mo lotu ma'aku. . . . Lolotonga 'ene lotú, na'e ha'u ki hoku 'atamaí ha maama pea na'e lava ke u mamata 'o hangē tofu pē ko ha tohi kuo fofola 'i mu'a 'iate aú pea kuo hiki ai 'a e fie ma'u ko ia ke papitaiso au. Kapau na'e fie ma'u ke papitaiso 'a Kalaisi na'e 'ikai ha'ane angahalá, te u lau koā 'e au 'oku ou lelei ange au 'iate Ia?

" ' I he mōmeniti pē ko iá, kuo mole kotoa atu 'a e langá 'iate au. Mole atu foki mo e mamateá. Ko e me'a pē na'a ku kei ongo'i ko e vaivai. 'I he tu'u hake hoku tuonga'ané, na'a ku . . . kole ange ke papitaiso au. Na'e toe fakakaukau'i 'eni 'e hoku tuonga'ané he na'e kei fu'u momoko 'aupito pea 'e fie ma'u ia ke fahi 'a e 'aisí kae 'asi hake 'a e vaí, pea 'e fu'u fakatu'utāmaki 'eni ia. Ka na'e 'ikai te u manavahē au ia ki he maté—ko e me'a pē na'a ku fie ma'u ke papitaiso au.

"Pea ko e me'a 'i he'eku vili ta'e'unuá, na'e fua atu ai au ki he anovaí 'i he 'aho hono hokó, pea kuo 'osi fahi 'a e 'aisí mei ai 'a ia na'e fe'unga hono matolú mo e fute 'e taha. Pea kuo fakataha mai ki ai ha fu'u kakai tokolahí. Na'e tala mai 'e he ni'hi kiate kinautolu kapau 'e hanga 'e hoku tuonga'ané 'o fakauku au 'i he fu'u vai momokó ni lolotonga 'oku ou puke lahi pehení, 'e fakahū ia. Ka neongo iá, na'e papitaiso au, pea talu mei ai mo 'eku sai . . . ne u tala ange [ki he kakai] na'a ku loto fiemálie pē ke fakahoko 'a e me'a ni, pea na'e 'ikai fakamālohi'i au ke fai ia . . . pea 'oku 'ikai totonu ke nau fai ha me'a ki hoku tuonga'ané he ko 'ene fai pē e ngāue 'a e 'Otuá, pea 'e tautea'i kinautolu 'e he 'Otuá 'o kapau te nau kaunoa." Na'e 'ikai fakahū 'a Lōpetí ia, pea na'e 'ikai ke hoko ha me'a kia Sēini ka na'e fakamo'ui ia 'i he mana. (Autobiographical sketch of Jane Snyder Richards, in LDS Historical Department, pp. 1–7).

- Ko e hā e ngaahi founiga ne tāpuekina ai 'e he lakanga fakataula'eikí 'a Sēiní? (Na'e fai ngāue 'a hono tuonga'ané kiate ia 'i he taimi na'a ne puke aí. Na'a ne papitaiso ia, pea na'a ne mo'ui 'o ne ma'u ha fakamo'oni ki he ongoongoleleí.)
- Ko e hā ha me'a 'okú ke sai'ia ai 'o kau kia Sēini? Ko e hā ha me'a te ke lava 'o ako mei he'ene mo'uí?

Lea

Hanga 'o lau 'a e ngaahi lea ko 'ení 'a ia ko ha'o fakamatala'i fakanounou'i ia:

" ' Oku 'omai 'a e lakanga fakataula'eikí ke tāpuekina ai 'a e toko taha kotoa pē—"a e kakai tangata, kakai fefine, mo e fānau. 'Oku tau ma'u mo fakahoko 'a e ngaahi ouau 'o e ongoongoleleí 'a ia 'oku kau ai 'a e papitaisó, hilifaki nimá, sākalamēníti, ngaahi ouau fakatemipale kotoa pē 'o kau ai 'a e fakama'u ki taimi mo 'itānítí, pea mo e ngāue ma'a e kau pekiá. 'E lava 'e he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'o fakamo'ui 'a e mahakí, fokotu'u 'a e mamateá, faka'a 'a e kuí, fakafanongo 'a e tulí, 'o fakatatau pē ki he'enau tuí pea mo e finangalo 'etau Tamai 'i Hēvaní. 'Oku hanga 'e he ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí 'o fakanonga 'a kinautolu 'oku mamahí, pea tokoni'i 'a kinautolu 'oku manavaheeé" (N. Eldon Tanner, "The Priesthood of God," *Ensign*, June 1973, p. 6).

" ' Oku taau mo e kau finemuí, pehē ki he kau talavoú, ke nau fiefia 'i hono toe fakafoki mai 'o e [lakanga fakataula'eikí]. 'Oku tau fiefia . . . koe'uhí kuo toe fakafoki mai 'a e lakanga fakataula'eikí ke tāpuekina ai kotoa 'a e fa'ahinga 'o e tangatá. Ko e taimi ko ia 'oku faka'aonga'i ai 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he anga mā'oni'oní, 'okú ne hanga 'o fakataha'i 'a e kakai tangatá mo e kakai fefiné, ngaahi fohá mo e ngaahi 'ōfefiné, pea mo e ngaahi fāmilí. 'Oku 'i ai 'a e 'uhinga lelei ke tau fiefia fakataha. Ko e fakataha ko ia 'i he anga mā'oni'oní, ko e uho ia 'o e palani 'a 'etau Tamai Hēvaní ma'a hono ngaahi

foha mo e ‘ōfefiné. Pea ko ha palani nāunau‘ia mo‘oni ia ‘a ia ‘oku tau kau hono kotoa ki ai” (Ardeth G. Kapp, “Together in Righteousness,” *New Era*, June 1986, p. 20).

Fakamatala ‘a e taha
na‘e fakaafe‘i maí

Kole ange ki he tamai ko ia na‘e vahe‘í ke ne fakamatala ki ha ngaahi founiga na‘á ne faka‘aonga‘i ai hono lakanga fakataula‘eikí ke tāpuekina ‘a kinautolu ‘oku nau nofó.

Fealēlea‘aki • ‘E anga fēfē hano toe ma‘u lelei ange ‘e ha fefine ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula‘eikí?

Fakamamafa‘i ange kapau te tau mo‘ui taau, te tau lava pē ke ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki faka‘ofo‘ofa ko ia ‘o e lakanga fakataula‘eikí.

Faka‘osí

Fakamo‘oni

Fai ho‘o fakamo‘oní ki he ngaahi tāpuaki ko ia ‘e lava ‘e he lakanga fakataula‘eikí ‘o ‘omi ki he‘etau mo‘ui. Fakamamafa‘i ange ko e tupu mei he fu‘u mahu‘inga fau e mālohi mo e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula‘eikí ki he‘etau mo‘ui, ko e fatongia leva ia ‘o e finemui kotoa pē ke mahino kiate ia ‘a e lakanga fakataula‘eikí peá ne fakalotolahi‘i ‘a e kau talavou kotoa pē ke nau fakamā‘oni‘oni‘i honau ngaahi uiui‘í. ‘Oku fu‘u mahu‘inga ke ne mo‘ui taau mo ia foki peá ne fili ha toko taha ma‘u lakanga Taula‘eiki Faka Melekisēteki mo‘ui taau ke hoko ko hono husepāniti.

‘E Lava ‘e he Lakanga Fakataula‘eiki ‘o Tāpuekina ‘a e Ngaahi Fāmilí

Lēsoni
13

TAUMU‘A

Ke mahino ki he finemui taki taha ‘a e founiga ‘oku lava ke tāpuekina ai ‘e he lakanga fakataula‘eiki ‘a e ngaahi fāmilí.

TEUTEU

1. ‘Omi ha pepa mo ha peni vahevahe ke taki taha ‘a e kau finemui.
2. Teuteu‘i ha tatau ‘o e la‘i pepa tufa ko e “Ngaahi Fatongia ‘o e Tamaí” ke taki taha ‘a e kau finemui.
3. Vahe‘i ha kau finemui ke nau fai ‘a e ngaahi talanoa, lau ‘a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea ‘okú ke fie ngāue‘akí.

Fakatokanga‘i angé: ‘E ‘i ai ha kau finemui ‘i ho‘o kalasí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ma‘u lakanga fakataula‘eiki ‘i honau ‘apí he taimi lolotongá ni. ‘Ilo‘i ‘a e ngaahi ongo ‘e ma‘u ‘e he kau finemui ko ‘ení koe‘uhí ke ‘oua na‘a hoko ‘a e lēsoni ko ‘ení ko e fakalotosi‘i kiate kinautolu. He ‘oku totonu ke faka‘apa‘apa‘i ‘e he kau finemui ‘enau ngaahi tamaí ‘o tatau ai pē pe ‘oku nau ma‘u ‘a e lakanga fakataula‘eiki pe ‘ikai. ‘E lava pē ke faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ia ‘oku ako‘i ‘i he lēsoni ko ‘ení ‘i ha taimi ‘e lava ke fai aí, ‘i honau ‘api he taimi ní pea ‘oku totonu ke ako foki ke nau faka‘aonga‘i ia ‘i honau ‘api ‘i he kaha‘ú.

FOUNGA FAI
‘O E LESONI ‘OKU
FOKOTU‘U ATU

Ngaahi leá mo e
fealēlea‘akí

‘Oku Totonu ke Tataki ‘e he Kau Ma‘u Lakanga Fakataula‘eiki Honau Fāmilí ‘i he Anga Mā‘oni‘oni

Lau pea alea‘i ‘a e ngaahi lea ko ‘ení:

“Kuo ‘osi fakahā mai ‘e he ‘Otuá ‘o fakafou mai ‘i he‘ene kau palōfitá ‘oku totonu ke ma‘u ‘e he tangatá ‘a e lakanga fakataula‘eiki, pea nau hoko ko e ngaahi tamai, pea ke nau tataki mo tauhi ‘a honau fāmilí ‘i he mā‘oni‘oni, pea ‘i he anga-malū pea mo e ‘ofa haohaoa mo ta‘e siokita, ‘o hangē ko hono tataki ‘e he Fakamo‘u‘i ‘a hono Siasí (vakai, ‘Efesō 5:23). Pea kuo tuku kiate kinautolu ‘a e fuofua fatongia ki he ngaahi fie ma‘u fakalaumālie mo fakatu‘asino ‘a e famili (vakai, T&F 83:2)” (M. Russell Ballard, *Ensign*, Nov. 1993, p. 90).

“ ‘ Oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha mafai mā‘olunga ange ‘i he mafai ‘o e tamaí ki hono tataki mo fokotu‘utu‘u ‘a e fāmilí, kae tautautefito ‘o kapau ‘oku pule‘i ‘a e fokotu‘utu‘u ko iá ‘e ha toko taha ‘okú ne ma‘u ‘a e lakanga fakataula‘eiki mā‘olunga angé. ‘Oku faka‘apa‘apa‘i ‘a e mafai ko iá ‘i he taimi hono kotoa, pea na‘e faka‘apa‘apa‘i ia ‘e he kakai ‘a e ‘Otuá ‘i he ngaahi to‘u tangata kotoa pē, pea na‘e fa‘a lahi hono fakamamafa‘i ‘eni ‘i he ngaahi akonaki ‘a e kau palōfita na‘e ue‘i ‘e he ‘Otuá ke nau fai pehē. Pea ko e hokohoko fakapēteliaké ‘oku kamata ia mei he ‘Otuá pea ‘e kei hokohoko atu ai pē ia mei he taimí ni ‘o a‘u ki he ta‘e ngata” (Joseph F. Smith, “The Rights of Fatherhood,” *Juvenile Instructor*, 1 Mar. 1902, p. 146).

- Ko e hā ‘a e ngaahi fatongia kuo tuku mai ‘e he ‘Otuá ki he ngaahi tamaí?
- Ko e hā ‘a e ngaahi founiga ‘e lava ai ‘e he kau ma‘u lakanga fakataula‘eiki angatonú ke tāpuekina honau ngaahi fāmilí?

Fakamatatala‘i ange kuo tuku mai ‘e he ‘Eikí ki he ngaahi tamaí ke nau fatongia‘aki hono tataki honau fāmilí ‘i he mā‘oni‘oni ‘i he‘enau ngāue‘aki ‘a e mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eiki. ‘E lava ‘e he tataki ‘a e tamaí ‘o ‘omi ‘a e ngaahi tāpuaki lahi ki he fāmilí. Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tamai ‘i he ‘apí pe ‘oku ‘ikai ma‘u ‘e he tamaí ‘a e lakanga fakataula‘eiki, ‘e lava pē ke ma‘u ‘e he fāmilí ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula‘eiki

Fealēlea'aki 'i he folofolá	<p>'o fakafou mai 'i honau kāinga 'oku mo'ui angatonú, 'i he pīsopé pe palesiteni fakakoló, kau taki fakakōlomú, pea mo e kau faiako faka'api ko ia 'oku vahe ki he fāmilí. 'Oku lava ke ma'u 'e he kāingalotu kotoa 'o e Siasi'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí.</p> <p>Fakamatala'i ange kuo 'osi foaki mai 'e he 'Eikí ki he kau taki 'o e lakanga fakataula'eikí ha ngaahi fakahinohino ke nau tataki'aki honau fāmilí. Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:41–45.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā 'a e ngaahi 'ulungaanga fakatakimu'a 'oku fie ma'u ke fakatupulaki 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí?
Fealēlea'aki	<p>'Oku Lahi 'a e Ngaahi Fatongia 'o e Tamaí</p>
Ngaahi la'i pepa ke tufá	<p>Fakamatala'i ange 'oku lahi 'a e ngaahi fatongia mahu'inga 'o e tamaí 'i he'enau feinga ko ia ke tataki honau fāmilí 'i he mā'oni'oni. Kole ange ki he kalasí ke nau fakahā mai ha ni'ihi 'o e ngaahi fatongia 'oku ma'u 'e he tamaí.</p> <p>Tufotufa atu 'a e ngaahi tatau kuó ke 'osi teuteu'í. Kole ki he kalasí ke nau lau 'a e fakamatala taki taha pea ale'a'i ia. Fakamatala'i ange ko e lisi 'oku 'oangé ko e sīpinga ia 'o e fa'ahinga tamai 'oku feinga 'a e ngaahi tamai mo'ui taau kotoa pē ke nau a'usiā. Hanga 'o fakamamafa'i ange ki he kau finemuí 'i he taimi te mou fai ai ho'omou fealēlea'akí, 'oku totonu ke nau tokoni ki he'enau tamaí koe'uhí ke nau feinga ke fakahoko 'a e ngaahi taumu'a mahu'inga ko 'ení.</p>
	<p>Ngaahi Fatongia 'o e Tamaí</p>
	<ol style="list-style-type: none"> 1. 'Oku totonu ke hoko 'a e tamaí ko e 'ulu ki honau 'apí 'o fakatatau mo e fakahinohino 'e he 'Eikí (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 12:41–45). 2. 'Oku ma'u 'e he ngaahi tamaí 'a e fatongia ke fakanonga mo malu'i fakatu'asino honau fāmilí (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 83:2, 4–5). 3. 'Oku 'ofa 'a e ngaahi tamaí 'i he'enau fānaú mo ako'i kiate kinautolu 'a e ongoongolelé (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:25–28). 4. 'Oku ma'u 'e he ngaahi tamai ko ia 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'a e totonu mo e fatongia ke ne— <ul style="list-style-type: none"> • Foaki 'a e ngaahi tāpuaki 'o e fakafiemālie ki honau malí mo e fānaú. • Fai ngāue ki he kau mahaki 'i honau fāmilí. • Ma'u 'a e ue'i fakalaumālie mo e fakahā ki honau fāmilí. • Fakahingoa mo tāpuaki'i, papitaiso, hilifaki nima, pea fakanofo 'enau fānaú 'o fakatatau ki he fakahinohino 'a e pīsopé. 5. 'Oku fakalotolahí 'i he ngaahi tamaí 'a kinautolu 'oku ta'u fe'unga 'i he fāmilí ke nau 'alu 'o ngāue fakafafeikau mo ma'u honau ngaahi tāpuaki fakatemipalé. 6. 'Oku tauhi 'e he ngaahi tamaí 'a e ngaahi fekaú mo tā 'a e ngaahi sīpinga lelei ma'a 'enau fānaú. 7. 'Oku hoko 'a e ngaahi tamaí ko ha ngaahi hoa angatonu ki honau malí. 8. 'Oku fale'i ma'u pē 'e he tamaí honau fāmilí pea nau tauhi ha fetu'utaki 'oku lelei mo e kau mēmipa 'o honau fāmilí. <p>Fekau 'a e kau finemuí ke nau tauhi 'a e lisi ko 'ení. Koe'uhí ko e taimi ko ē 'oku nau fai kaume'a mo teuteu ai ki he malí, mahalo te nau toe fie vakai'i 'a e lisí ke nau fakafuofua'i ai pē 'e hoko 'a e talavou 'okú na kaume'a ko ha tamai lelei pe 'ikai. 'Oku totonu ke tokoni'i 'e</p>

Ngaahi ako ki he palopalemá

he kau finemuí ‘a e kau talavoú ke nau fakatupulaki ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ko ‘ení.

Lau ‘a e ngaahi ako fakapalopalema ko ‘ení ki he kalasí. Kole ange ke nau fokotu‘u mai angé ‘a e founiga ‘e lava ai ‘e he tamaí ‘o tāpuekina mo tataki ‘a hono fāmilí ‘i he me‘a taki taha. Kapau na‘e ‘ikai ke nau fakahā mai ‘a e ngaahi fokotu‘u ‘i he hili ‘a e tali e kalasí ki he ako fakapalopalema taki taha, peá ke lau ange ‘a e ngaahi fokotu‘u.

Ako ki he palopalema 1

‘Oku ‘i ai ‘a e fānau ‘e toko ono ‘i he fāmili Tōmasí. Ko e toko tolu ‘oku ta‘u hongofulu tupu, pea ko e toengá na‘a nau si‘i hifo he ta‘u hongofulu mā uá. ‘Oku kau ‘a e ta‘ahine lahí ‘i he timi soká, pea ko hono toengá ‘oku nau kau ki he ngaahi ‘ekitiviti fakaako mo fakasiasi. ‘Oku toko lahi honau ngaahi kaungā me‘á pea ‘oku nau fiefia ‘i he uooti mo e feitu‘u ‘oku nau nofo aí. Ka na‘e foaki ange ki he tangata‘eikí ha ngāue ‘oku toe lelei ange ‘i ha feitu‘u kehe ia. Na‘e tofanga leva ‘a e fāmilí mo ha taimi faingata‘a ‘i he fili pe ko e hā e me‘a te nau fai. ‘E anga fēfē hono faka‘aonga‘i ‘e Tōmasi ‘a hono lakanga fakataula‘eikí ke tokoni‘i kinautolu ‘i hono fai ‘o e fili ‘oku totonú?

Ngaahi fokotu‘u: ‘E lava ke ui ‘e Tōmasi ha fakataha alelea fakafāmili ‘a ia ‘e lava ai ke fakahā ‘e he toko taha kotoa pē hono lotó. Te ne lava ‘o kole ki he fāmilí ke nau ‘aukai mo lotu fakataha pea mo kole ai ha fakahinohino mei he Tamai Hēvaní. ‘I he hoko ko ia ‘a e tamaí ko e ‘ulu ki he fāmilí, kuo ‘osi tuku kiate ia ‘e he ‘Eikí ke ne lava ‘o ma‘u fakahā fekau‘aki mo e ngaahi fie ma‘u ‘a e fāmilí. ‘E lava pē ke talanoa hono toenga ‘o e fāmilí mo ia, ‘o nau fai ange ha ngaahi fokotu‘u, pea nau feinga ke fakamo‘oni‘i mai ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni pē ‘oku totonu ia.

Ako ki he palopalema 2

Ko e ki‘i finemui ta‘u 16 ‘a Sūsana ‘a ia ‘oku ‘i ai hono ngaahi kaume‘a fo‘ou. ‘Oku fa‘a ifi tapaka hono ngaahi kaume‘a ko ‘ení pea ‘ikai fuoloa atu ne nau kaiha‘asi ‘a e vala mei ha fale koloa ofi mai. ‘Oku ‘ikai ke ‘ilo‘i ‘e he ongo mātu‘a ia ‘a Sūsaná hono ngaahi kaume‘a fo‘ou ko ‘ení, ka ‘okú na ongo‘i pē ‘oku ‘i ai ‘a e me‘a ‘oku fehālaaki ‘i he mo‘ui ‘a Sūsaná. ‘E anga fēfē hono faka‘aonga‘i ‘e he tangata‘eikí hono lakanga fakataula‘eikí ke tokoni‘i ‘a Sūsana?

Ngaahi fokotu‘u: ‘Oku monū‘ia ‘a Sūsana he kuo ‘osi ue‘i pē ‘ene tangata‘eikí mo e fine‘eikí ke na ‘ilo‘i ‘okú ne fie ma‘u ha tokoni. ‘E lava pē ke fakahā ‘e he ongo mātu‘a ‘a Sūsaná ‘ena ‘ofa kiate iá ‘i he ngaahi founiga lahi pea fakafaingofua ai ke ne talanoa kiate kinaua. ‘E lava pē ke faka‘eke‘eke ia ‘e he‘ene tangata‘eikí. ‘E lava ke ne foaki ange ha tāpuaki makehe ke ne ma‘u ha mālohi pea lava ke ne fakafaikehekehe‘i ‘a e leleí mei he koví ‘i he‘ene fili ‘a hono ngaahi kaume‘á pea mo hono fai ‘ene ngaahi filí.

‘Oku Totonu ke Poupou‘i ‘e he Kau Finemuí ‘Enau Ngaahi Tamaí

Fealēlea‘aki ‘i he palakipoé

- Ko e hā e ngaahi founiga te ke lava ‘o tokoni‘i ai ho‘o tangata‘eikí ke ne fakahoko hono ngaahi fatongia fakataula‘eiki? (Kapau ‘oku ‘i ai ha kau finemui ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ma‘u lakanga fakataula‘eiki ‘i honau ‘apí, ‘e lava pē ke nau fokotu‘u mai ‘a e ngaahi founiga te nau lava ke tokoni‘i ai ‘enau tangata‘eikí pe fine‘eikí ke nau hoko ko e kau taki lelei ‘i honau ‘apí.)

Hiki ‘enau ngaahi talí ‘i he palakipoé. Mahalo ‘e kau ‘eni ‘i he ngaahi talí:

- Faka‘apa‘apa mo ‘ofa ki he‘eku tangata‘eikí pea talangofua kiate ia ‘i he mā‘oni‘oni.
- Kole ha tāpuaki ki he‘eku tangata‘eikí ‘i he taimi ‘oku ou fie ma‘u aí, hangē ko e taimi ‘oku ou puke aí pe faingata‘a‘iá.
- Fakalotolahi‘i ‘eku tangata‘eikí mo hoku fanga tuonga‘ané ‘i hono fai honau ngaahi fatongia fakataula‘eikí, hangē ko e ngaahi fatongia fakatakumu‘a ‘i he Siasí, faiako faka‘apí, pea mo ‘alu ki he ngaahi fakataha‘anga ‘a e lakanga fakataula‘eikí.
- Fakahā ‘a e faka‘apa‘apa ki he kau taki lakanga fakataula‘eiki kotoa pē.

Ekitiviti tohi nima

‘Oange ki he finemui taki taha ha la‘i pepa mo ha peni vahevahé pea fekau ke ne hiki ha ni‘ihí ‘o e ngaahi me‘a ‘okú ne fie fai ke poupou‘i mo fakamālohaia ai ‘a kinautolu ‘oku nau ma‘u ‘a e lakanga fakataula‘eikí ‘i honau ‘apí.

‘E lava pē ke hiki ‘e he kau finemui ko ia ‘oku ‘ikai ha taha ma‘u lakanga fakataula‘eiki ‘i

hono 'apí 'a e ngaahi me'a te ne lava 'o fai ke poupou'i ai 'a e fatongia fakatakimu'a 'o 'ene tangata'eikí pe fine'eikí 'i honau 'apí. He 'oku totonu ke faka'apa'apa mo poupou'i 'e he finemui kotoa pē 'enau mātu'á, 'o a'u pē kapau 'oku 'ikai ha lakanga fakataula'eiki 'i honau 'apí.

Fekau 'a e kau finemuí ke nau vahevahe mai ha ni'ihi 'o 'enau ngaahi fakakaukaú 'o kapau 'oku nau fie ma'u. Fekau foki 'a e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau fokotu'u mai 'a e me'a te nau lava 'o fai ke fakapapau'i 'e tataki 'a honau 'api 'i he kaha'ú 'e he lakanga fakataula'eiki.

Faka'osí

Folofola

Lau 'a 'Efesō 6:1–4. Alea'i 'a e founiga 'e lava ai 'e he kau finemuí 'o faka'aonga'i 'a e potu folofola ko 'ení 'i honau 'apí. Fakamatala'i ange 'oku fiefia 'a e 'Eikí 'i he taimi 'oku tau talangofua mo faka'apa'apa ai ki he'etau tamaí pea mo tokoni kiate kinautolu ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia fakataula'eiki.

Ngaahi 'Ekitiviti Fakakalasi 'oku Fokotu'u Atú

'E lava pē ke fai 'a e ngaahi 'ekitiviti ko 'ení ke hangē pe ko hano vakai'i ia 'o e lēsoní.

1. 'E lava pē ke fai 'e he mēmipa taki taha 'i he kalasí ha tohi 'ofa ki he'ene tangata'eikí 'o ne fakahā ai 'a e hounga kiate ia 'o e takimu'a mo e ngaahi tāpuaki fakataula'eiki.
2. 'E lava ke tātānaki 'e he kau finemuí mo fa'ufa'u ha ngaahi tohi fakaongoongolei ke fakahā ai 'a e ngaahi ouau 'o e lakanga taula'eiki kuo nau 'osi ma'ú, 'o hangē ko hono fakahingoa mo hono tāpuaki'i kinautolu, honau papitaisó pea mo e hilifaki nimá.

'Oku 'i ai Hotau Tofi'a Tukufakaholo Faka'ofo'ofa

Lēsoni

14

TAUMU'A

Ke mahino ki he finemui taki taha ko e konga ia 'o ha tofi'a tukufakaholo faka'ofo'ofa koe'uhí he 'okú ne kau ki he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

TEUTEU

1. Lau 'a e ngaahi folofola ko 'ení: 2 Tēsalonika 2: 2–3; Mātiu 24:11–12; Īsaia 24:5: 2 Tīmote 4:3–4; Āmosi 8:11–12.
2. IKapau 'oku ma'u 'a e fo'i filimi vitiō ko ia ko e *The First Vision and Restoration of the Priesthood* fmei he seti filimi vitiō ko ia ko e *Moments from Church History* (53145) pea ke teuteu ke hulu'i ia.
3. Vahe'i ha kau finemuí ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

Fakatokanga'i angé: 'Oku teuteu'i 'a e lēsoni ko 'ení ke tokoni ki he kau faiakó ke nau fakamanatu'i ki he kau finemuí 'a e tofi'a tukufakaholo mahu'inga ko ia 'oku nau ma'u 'i he'enau kau ki he Siasi 'o e 'Eikí 'i he māmaní. Mahalo 'e fakahoko 'a e lēsoni ia ko 'ení 'i he 'aho Sāpate 'e ua.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Fakamatala 'a e faiakó

Na'e 'i ai Ha Hē Lahi Mei he Mo'oni

Fakamatala'i ange na'e fokotu'u 'e Sisū Kalaisi 'a hono Siasí 'i he taimi na'a ne 'i māmaní aí. Na'a ne fakanofo ha kau 'Apostolo pea mo ha kau taki kehe ke nau tataki 'a e Siasí 'i he hili 'ene pekiá. Na'e ako'i 'e he kau taki ko 'ení 'a e ongoongoleleí ki he māmaní hono kotoa pea nau fokotu'u mo ha ngaahi kolo lahi 'a e Siasí. Ka neongo iá, na'e kamata ke hanga 'e ha kakai ia 'e ni'ihi 'o liliu 'a e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí pea na'e hē ai ha kakai toko lahi.

Ekitivití mei he
folofolá

Hiki 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení 'i he palakipoé

2 Tēsalonika 2:2–3

Mātiu 24:11–12

Īsaia 24:5

2 Tīmote 4:3–4

Āmosi 8:11–12

Kole ange ki he kau finemuí ke nau kumi hake 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení pea lau ia ke nau 'ilo'i 'a e me'a na'e hoko ki he Siasí 'i he hili 'a e pekia 'a Sisuú. 'Oku totonu leva ke lava 'e he finemui taki taha 'o tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení 'i he hili 'enau lau 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení:

- Ko e hā e me'a na'e hoko ki he Siasi na'e fokotu'u 'e Sisū 'i he taimi na'a ne mo'ui ai 'i māmaní?
- Na'e anga fefē 'ene hoko 'ení?

Mahalo pē na'a ke fie faka'aonga'i ha ni'ihi 'o e ngaahi fakakaukau ko 'ení 'i ho'omou fealēlea'akí:

Fealēlea'akí

- Ko e hā e me'a na'e pehē 'e Paula 'i he'ene tohi ki he kakai Tēsaloniká 'e hoko ki he Siasí ki mu'a pea toe hā'ele 'angaua mai 'a e Fakamo'uí? ('E 'i ai 'a e hē mei he mo'oní; vakai, 2 Tēsalonika 2:2–3).
- Na'e hiki 'e Mātiu 'a e kikite ko ia e Fakamo'uí 'o kau ki he me'a 'e hoko ki mu'a peá ne toki hā'ele mai ki he māmaní. Ko e hā ha taha 'o e ngaahi me'a ko ia na'e pehē 'e Sisū 'e hokó? ('E kākā'i 'e he kau palōfita loi ha kakai toko lahi; vakai, Mātiu 24:11–12).
- Ko e hā e me'a na'e pehē 'e 'Isaia 'e hoko ki he ngaahi ouau 'o e ongoongolelei? ('E liliu kinautolu ia; vakai, 'Isaia 24:5.)
- Ko e hā nai hono 'uhinga 'e tafoki ai 'a e kakaí mei he mo'oní? (He te nau kumi ki he kau akonaki te nau fakahā ange 'a e me'a 'oku nau fie fanongo ki aí, kae 'ikai ko e mo'oní; vakai, 2 Timote 4:3–4.)
- Ko e fa'ahinga honge fēfē na'e pehē 'e 'Āmosi 'e hokó? (Ko e honge fanongo ki he ngaahi folofola 'a e 'Eikí; vakai, 'Āmosi 8:11–12.)

Na'e Toe Fakafoki Mai 'a e Ongoongolelei ki he Māmaní

Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange na'e ui 'a e tafoki ko 'eni mei he mo'oní ko e Hē Mei he Mo'oní. Hili 'a e Hē ko 'eni mei he Mo'oní, na'e 'ikai ke toe 'i māmani 'a e Siasi mo'oní 'i he ngaahi senituli lahi. Pea na'e hokosia etaimi na'e toe fakafoki mai ai 'e he 'Eikí 'ene ongoongolelei mo'oní, fakataha mo e kotoa 'o hono ngaahi mafai mo e ngaahi tāpuakí, 'o fakafou mai 'i he Palōfita ko Siōsefa Sāmitá.
Hulu'i 'o e filimi vitiō	Hanga 'o hulu'i 'a e fo'i filimi ko ia ko e <i>The First Vision</i> .
Fakamatala mei he folofolá	Toe vakai'i mo e kau finemuí 'a e fakamatala ko ia 'a Siōsefa Sāmita ki he'ene mata me'a hā mái 'o hangē ko ia 'oku 'i he Siōsefa Sāmita 2:7–26. Mahalo pe te ke fie ma'u ke ke lau ha ngaahi konga mei he fakamatala ko 'ení. Pe ko ha'o vahe'i ha finemui ke ne fai 'a e talanoá
Fakamo'oni	Fai ho'o fakamo'oni na'e toe fakafoki mai 'a e ongoongolelei 'o fakafou mai 'ia Siōsefa Sāmita. Fakamatala ki ha fa'ahinga me'a na'e ke a'usia pe ongo'i ne tokoni'i koe ke ke 'ilo 'a e mo'oni ko 'ení. Fakaafe'i 'a e kalasí ke nau vahevahé mai ha ngaahi me'a na'e hoko kiate kinautolu 'o tokoni'i ai kinautolu ke nau 'ilo'i kuo toe fakafoki mai 'a e ongoongolelei mo'oní. ('E lava pē ke ke faka'osi 'a e konga 'uluaki 'o e lēsoni 'i hení.)

'Oku Tau Ma'u ha Ngaahi Tapuaki Lahi Mei hono toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei

Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange kuo hoko ha ngaahi me'a mahu'inga lahi mei he 'uluaki mata me'a hā mai 'a Siōsefa Sāmitá. Ko e taha 'o e ngaahi me'a ko 'ení ko hono toe fakafoki mai e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'e toe fakafoki mai ki he māmani 'a e ongo Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné mo e Faka-Melekisētekí. Lolotonga hono liliu 'e Siōsefa Sāmita mo 'Ōlive Kautele 'a e Tohi 'a Molomoná 'i Mē 'o e 1829, na'a na fakakaukau ai ke na fehu'i ki he 'Eikí 'o fekau'aki mo e papitaisó. Na'a na ō ki he vao'akaú ke lotu, pea na'e hifo ai 'a Sione Papitaiso mei he langí 'o hilifaki hono ongo nimá ki hona 'ulú, peá ne fakanofo kinua ki he Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné.
Folofola	Kole ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a e Siōsefa Sāmita 2:69 ke nau 'ilo 'a e lea na'e fai 'e Sione Papitaisó. 'Osi ko iá pea mou toe vakai ki he veesi 70–72.
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange na'e 'osi pē ha taimi si'i mei hono fakafoki mai 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné, na'e toe foaki 'e he kau 'Apostolo 'a e 'Eikí ko Pita, Sēmisi mo Sione 'a e Lakanga Taula'eiki Faka Melekisētekí kia Siōsefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele. Na'e kau 'i he lakanga fakataula'eiki ko 'ení 'a e Lakanga faka-'Apostolo Mā'oni'oni, 'a ia na'a nau ma'u ai 'a e mafai ke lava 'o fokotu'u'aki 'a e Siasi. 'I he 'aho 6 'o 'Epeleli 1830, na'e fakataha ai 'a Siōsefa Sāmita mo ha kau tangata 'e toko nimangofulu 'i he ki'i pale papa 'i he faama 'o Pita Uitemā ko e Lahí 'i he vahefonua ko Senekā 'i Niu 'Ioake. Na'a nau toe fokotu'u hení 'a e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'e 'omai 'a e fakahā 'oku ha 'i he vahe 21 'o e Tokateline mo e Ngaahi Fuakavá lolotonga e taimi na'e fokotu'u ai 'a e Siasi.

Folofolá	Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 21:1-3.
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange na'e tupu mei he fakataha'anga ko 'ení 'a e Siasi faka'ofo'ofa ko ia 'oku tau 'ilo he 'aho ní. 'Oku hanga 'e he Siasi 'o fakafaingamālie'i ke tau 'ilo'i mo hū ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí. Te lava 'o 'alu atu ki he ngaahi fale lotú mo e tempipalé pea ako'i ai kitautolu ki he fakalelei 'a Sisū Kalaisí. Te tau toe lava foki 'o ma'u 'a e sākalamēnítí, 'a ia 'okú ne fakamanatu mai 'a e fu'u feilaulau kāfakafa na'e fakahoko 'e Sisuú. 'Oku tau lava 'o ako ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'a ia 'oku fakatau ia ki he fiefia 'i he mo'uí ni pea mo e mo'ui kaha'ú. Pea 'e toe lava foki ke fakama'u kitautolu ko e ngaahi fāmili 'i he tempipalé toputapú.
Fo'i Filimi Vitiō	Hulu'i 'a e fo'i filimi vitiō ko ia ko e <i>Restoration of the Priesthood</i> .

'Oku 'i ai Hotau Tofi'a Tukufakaholo 'o e Tuí

Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange ko e kakai loto-to'a mo'oni mo tui lahi 'a kinautolu ko ia na'a nau kau ki he Siasi 'i he ngaahi fuofua ta'u hono fokotu'u. Na'e lahi 'a e ngaahi faingata'a na'a nau fepaki mo iá, kae tautaufito ki he taimi na'e tulai ai kinautolu mei honau 'apí 'o pau ai ke nau fai fononga 'i he ngaahi maile 'e lau afe ke fokotu'u honau 'apí 'i he Tele'a Solekí. Pea neongo pē 'oku tau nofo 'i fē he taimi ní, ka kuo nau tuku mai ha sīpinga ke tau muimui ai.
Talanoá	Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení ki ha finemui paionia: Na'e ta'u hongofulu mā tolu 'a e finemui ko 'eni ko Mele Kopolo Pai, 'a ia na'e fa'a ui ko Poli, 'i he taimi na'a ne fononga ai 'i he toafá ki Sōleki Sití. Na'a ne kau mai mo hono fāmili ki he Siasi 'i Ingilani. Na'e 'i ai 'enau saliote mo e pulu 'e ua pea na'e fekau ke nau fononga fakataha mo e taha 'o e kulupu na'e 'alu mo e ngaahi saliote teketeké. Na'a nau fepaki mo e ngaahi faingata'a lahi ka na'e tokoni'i kinautolu 'i he fu'u tui lahi na'a nau ma'u ki he 'Otuá. Na'e hiki 'e Poli ki mui ni ki he me'a na'a ne a'usia:
	"Na'a mau fononga he maile 'e hongofulu mā nima ki he maile 'e uofulu mā nima he 'aho . . . kae 'oua leva kuo mau a'u ki he Vaitafe Palaté. . . . Na'a mau a'u atu 'i he 'aho ko iá kiate kinautolu na'e 'alu mo e ngaahi saliote teketeké. Na'a mau vakai atu 'i he'enau kolosi he vaitafé. Na'e tētē 'i he fukahi vaí 'a e ngaahi konga 'aisi lalahi 'aupito. Pea na'e fu'u momoko 'aupito. I he pongipongi hono hokó kuo mālōlō 'a e toko hongofulu mā fā. . . . Na'a mau foki leva ki homau 'apitangá 'o fai 'emau lotu mo mau. . . . hiva'i 'a e 'Ha'u Kāingá 'Oua Manavahē. Na'a ku fifili pe ko e hā nai e me'a na'e tangi ai 'eku fine'eikí he pō ko 'ení. . . . I he pongipongi hono hokó, na'e fanau'i ai hoku ki'i tehiná. Ko e 'aho uofulu mā tolu 'eni 'o Sepitemá. Na'a mau fakahingoa ia ko 'Itifi, pea na'a ne mo'ui pē he uike 'e ono peá ne si'i mālōlō. . . . Na'e tanu ia 'i he kolosi'anga faka'osi he vaitafe Vaimelié (Sweetwater).
	"Na'e fu'u momoko 'aupito 'i he'emaú a'u mai ki Matapā 'o e Filí (Devil's Gate). Na'a mau tuku hení ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a na'a mau fononga mai mo iá. . . . Na'e mo'ui lelei pē hoku ki'i tuonga'ane ko Sēmisí 'i he taimi na'a mau mohe ai he pō ko 'ení. Ka 'i he pongipongi haké kuó ne si'i mālōlō. . . .
	"Na'e moko teilo hoku ongo va'é; pea pehē pē ki he va'e 'o hoku tuonga'ané pea mo hoku tokouá. Na'e sinou 'a e me'a kotoa pē. Na'e 'ikai ke mau lava 'o tuki ki he kelekelé 'a e ngaahi pine ke fakama'u'aki homau ngaahi tēnítí. . . . Na'e 'ikai ke mau 'ilo'i pē ko e hā e me'a 'e hoko kiate kimautolú. Ka 'i he pō 'e tahá na'e ha'u ai ha tangata ki homau 'apitangá 'o fakahā mai. . . . kuo 'osi fekau'i mai 'e Pilikihami 'Iongi ha kau tangata pea mo ha ni'ihi ke tokoni'i kinautolu. . . . Na'a mau hiva 'a e ngaahi hiva; tau'olunga 'a e ni'ihi, pea tangi 'a e ni'ihi. . . .
	"Na'e 'ikai pē toe sai 'eku fine'eikí. . . . Pea na'a ne mālōlō 'i he vaha'a 'o e ongo 'Otu Mo'unga Īkí mo e 'Otu Mo'unga Lalahí (Big Mountains). . . . Ko hono ta'u fāngofulu mā tolu ia. . . .
	"Na'a mau a'u ki Sōleki Siti 'i he taimi hiva 'o e po'uli hifo e 'aho hongofulu mā taha 'o Tisema, 1856. Na'e ma'u 'e he momokó 'a e toko tolu mei he toko fā ko ia na'e kei mo'uí. Pea na'e si'i mālōlō pē 'eku fine'eikí 'i he loto sālioté. . . .

“‘I he hengihengi e ‘aho hono hokó, na‘e ‘alu ange ai ‘a Pilikihami ‘longi. . . . Pea ‘i he taimi na‘á ne mamata ai ki he tu‘unga na‘a mau ‘i aí, ‘a e ma‘u ‘e he momokó homau va‘é pea mālōlō mo ‘emau fine‘eikí, na‘e tafe pē ‘a e lo‘imatá ‘i hono kou‘ahé. . . .

“Na‘e hanga ‘e he tōketaá ‘o tutu‘u hoku ‘ulu‘ulu‘i va‘é . . . lolotonga ko iá ‘oku teuteu‘i ‘e he kau fefiné ‘a e fine‘eikí ke ‘ave ki fa‘itoka. . . . Pea na‘e tanu ia ‘i he efiafi ko ‘ení.

“Na‘á ku fa‘a fakakaukau ma‘u pē ki he ngaahi lea ‘eku fine‘eikí ki mu‘a pea mau mavahe mai mei ‘Ingilaní. “E Poli, ‘oku ou fie ‘alu ki Saione lolotonga ‘a e kei iiki ‘eku fānaú koe‘uhí ke ‘o hake kinautolu ‘i he Oongoongolelei ‘a Sisū Kalaisí” (quoted in Gorton B. Hinckley, “The Faith of the Pioneers,” *Ensign*, July 1984, pp. 5–6).

- ‘Oku mou pehē ko e hā e me‘a na‘e lava ai ‘e Mele mo e kau paionia kehé ‘o matu‘uaki ‘a e ngaahi faingata‘a lahi ko ‘ení?

Lea

Na‘e pehē ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ‘oku hanga ‘e he talanoa ko ‘ení ‘o ‘fakafofonga‘i mai ‘a e ngaahi talanoa kehe ‘e laui afe. ‘Oku fakahaa‘i mai ai ‘a e tui lahi mo‘oni, mo e ‘ilo‘ilo pau ‘e hanga ‘e he ‘Otua ‘o e Langí ‘i hono mālohi ‘o fakaleleif ‘a e me‘a kotoa pē pea mo fakahoko ‘ene ngaahi taumu‘a ta‘e ngatá ‘i he mo‘ui ‘a ‘ene fānaú.

“‘ Oku fie ma‘u lahi ‘aupito ke mālohi ‘etau tui ki he ‘Otua mo‘ui pea ki hono ‘afio‘angá, ‘Alo na‘e toetu‘ú, he ko ia na‘e peheni ‘a e fu‘u tui mālohi ko ia na‘e ma‘u ‘e hotau kāinga na‘a nau tu‘uaki mai ‘a e ongoongolelei mei mu‘á.” (“The Faith of the Pioneers,” p. 6).

- Ko e hā e me‘a ‘okú ke ako mei he talanoa ko ‘eni kia Melé ‘a ia ‘e tokoni kiate koe ‘i he anga ho‘o mo‘ui?

Faka‘osí

Lea

Lau ‘a e fakamo‘oni ko ‘eni na‘e fai ‘e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmitá:

“‘ Oku mau tui ‘i he hili ko ia ha fu‘u taimi lōloa ‘i he fakapo‘ulí, mo e ta‘e tuí, pea mo e mavahe mei he ngaahi mo‘oni ‘o e lotu faka-Kalisitiane ma‘a mo haohaoá, kuo toe hanga ai ‘e he ‘Eikí ‘i hono poto ta‘e fakangatangatá ‘o toe fakafoki mai ki he māmaní ‘a hono kakato ‘o e ongoongolelei ta‘e ngatá.

“‘ Oku mau ‘ilo‘i ko e palōfita ‘a Siosefa Sāmita; pea na‘e hā ‘a e Tamaí mo e ‘Aló kiate ia ‘i he fa‘ahita‘u failau ‘o e 1820 ke kamata ‘a e kuonga fakakosipeli faka‘osí ni; pea na‘á ne liliu ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i he foaki mo e mālohi ‘o e ‘Otuá; pea na‘á ne ma‘u ‘a e ngaahi kī mo e mafai mei he kau talafekau ‘a ia na‘e fekau‘i mai ke nau fakahoko ‘a e taumu‘a pē ko ‘ení; pea na‘e fakahā ‘e he ‘Eikí kiate ia ‘a e ngaahi tokāteline ‘o e fakamo‘ui.

“‘ Oku mau fakahā hení ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisí ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, ko e pule‘anga ia ‘o e ‘Otuá ‘i he māmaní, pea ko e feitu‘u pē ia ‘e lava ai ‘e he tangatá ‘o ako ki he ngaahi tokāteline mo‘oni ‘o e fakamo‘ui pea ma‘u ‘a e mafai ‘o e lakanga fakataula‘eiki mā‘oni‘oni” (in Conference Report, Apr. 1971, p. 5; pe *Ensign*, June 1971, p. 4).

Fakamo‘oni

Fai ha‘o fakamo‘oni kuo toe fakafoki mai ‘a e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí. Tokoni‘i ‘a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu, ko ‘enau kau ko ia ki he Siasi ‘o Sisū Kalaisí ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, ‘oku nau ma‘u ai ha tofi‘a tukufakaholo mahu‘inga ‘o e tui mo e mo‘oni. Fakalotolahí‘i kinautolu ke nau fakatupulaki ha ngaahi fakamo‘oni ‘oku mālohi angé ki hono mo‘oni ‘o e Siasi ni, na‘e toe fakafoki mai ia ‘ia Siosefa Sāmita, pea ‘oku lava ke ma‘u ‘e kinautolu ‘oku mo‘ui angatonú ‘a e ngaahi tāpuaki kotoa ‘o e mo‘ui ta‘e ngatá.

*Ako ki he Hisitōlia Fakafāmilí
mo e Ngāue Fakatemipalé*

Ko e Ngaahi Tāpuaki 'o e Fale 'o 'Isilelī

TAUMU'A

Ke mahino ki he finemui taki taha 'o hono ngaahi tāpuaki mo e ngafa 'i he'ene hoko ko e taha 'i he fale 'o 'Isilelī.

TEUTEU

1. Fakatātā 7, Ko ha Fāmili 'i he Ve'e Temipalé, 'oku 'i he tafa'aki ki mui 'o e tohi lēsoní.
2. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai ha ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Fakamatala 'a e faiakó

Te Tau Lava 'o Ma'u 'a e Ngaahi Tāpuaki ko ia na'e Tala'ofa 'e he 'Eikí kia 'Ēpalahamé

- Ko e hā 'a e me'a 'okú ke 'ilo'i 'o kau ki he palōfita ko 'eni ko 'Ēpalahamé?
Hili hono aleia'i 'e he kau finemui 'a e fehu'i ko 'ení, hanga 'o tala ange ko 'Ēpalahamé ko ha palōfita ma'ongo'onga ia na'a ne mo'ui 'i he taimi 'o e Fuakava Motu'a. Na'a ne angatonu mo talangofua ki he 'Eikí 'i he me'a kotoa pē, pea na'e fai ai 'e he 'Eikí ha ngaahi tala'ofa faka'ofo'ofa kiate ia.

Kole ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a 'Ēpalahame 2:8–11 ke nau 'ilo ai ha ni'ihi 'o e ngaahi tala'ofa na'e fai 'e he 'Eikí kia 'Ēpalahamé.

- Ko e hā nai ha ni'ihi 'o e ngaahi tala'ofa na'e fai 'e he 'Eikí kia 'Ēpalahamé?
Fakamatala'i ange na'e tala'ofa 'e he 'Eikí kia 'Ēpalahame 'e ma'u 'e hono hakó 'i he taimi kotoa pē 'a e ngaahi tāpuaki mahu'inga 'e tolu. Hiki 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení 'i he palakipoé 'o hangē ko ia 'oku hā atú.

Palakipoé

Ko e Fale 'o 'Isilelī

'E ma'u ma'u pē 'e 'Ēpalahame mo hono hak
ó 'a e—

1. Ngaahi tāpuaki 'o e *ongoongolelei*.
2. Ngaahi tāpuaki 'o e *lakanga fakataula'eiki*.
3. Ngaahi tāpuaki 'o e *mo'ui ta'e ngatá*.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange 'oku tau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ko 'eni ne tala'ofa kia 'Ēpalahamé 'o fakafou mai 'i hono hakó. Ko 'Ēpalahamé ko e tamai ia 'a 'Aisaké, pea ko 'Aisaké ko e tamai ia 'a Sēkopé, 'a ē na'e fetongi hono hingoá ko 'Isileli. Na'e 'i ai 'a e ngaahi foha 'e hongofulu mā ua 'o Sēkope pe 'Isileli, pea na'e 'iloa hono hakó ko e fale 'o 'Isilelī.

'Oku tau hono ko e mēmipa 'o e fale 'o 'Isilelī 'i hono fanau'i mai kitautolu ko e hako totonu 'o 'Isilelī pe ko e hako ohi. Ka 'i ai ha taha 'oku 'ikai ko e hako totonu 'o 'Isileli, 'oku ohi mai ia ki he fale 'o 'Isilelī 'i he taimi 'oku papitaiso ai iá. 'Oku ako 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'o kau ki honau hokohoko 'i he fale 'o 'Isilelī 'i he taimi 'oku nau ma'u ai honau tāpuaki fakapēteliaké.

Lau ‘a e fakamatala ko ‘ení:

“ ‘Oku hoko ‘a e toko taha kotoa pē ‘okú ne tali ‘a e ontoongoleleí ki he fale ‘o ‘Isilelí. I hono fakalea ‘e tahá, ‘oku nau hoko ko e fa’ahinga ‘oku kau ki he hako filí, pe ko e fānau ‘a ‘Epalahame ‘o fakafou mai ‘ia ‘Aisake mo Sekope ‘a ia na’e fai ki ai ‘a e ngaahi tala’ofá. Ko e toko lahi ‘o kinautolu ‘oku kau ki he Siasí, ko e hako totonu pē kinautolu ia ‘o ‘Epalahame, ‘o fakafou mai ‘ia ‘Ifalemi ko e foha ‘o Siosefá. Pea ko kinautolu ‘oku ‘ikai ko e hako totonu ‘o ‘Epalahame mo ‘Isilelí, kuo pau ke nau hoko ‘o pehē, pea ko e taimi pē ‘oku papitaiso ai kinautolú pea fakama’u ko e kāingalotu ‘o e Siasí, ‘oku fakahoko leva kinautolu ki he fu’u ‘akaú pea ‘oku ‘i ai ‘enau totonu ki he ngaahi tāpuaki mo e ngaahi faingamālie ‘oku ‘a e hako totonú” (Joseph Fielding Smith, *Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. [Salt Lake City: Bookcraft, 1954–56], 3:246).

Fakahā ange ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e finemui kotoa pē, ‘i he’enau hoko ko ia ko e ni’ihī ‘o e fale ‘o ‘Isilelí, ke ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki kotoa ko ia na’e tala’ofa kia ‘Epalahamé, ‘o kapau ‘okú ne taau.

‘Oku ‘i ai Hotau Ngaahi Tāpuaki mo e Ngafa ‘i he’etau Kau ki he Fale ‘o ‘Isilelí

Fealēlea’aki ‘i he palakipoé

Vakai ki he palakipoé pea fakamamafa’i ange ko e taha ‘o e ngaahi tāpuaki mahu’inga taha ‘oku ma’u ‘e he kau finemui ‘oku nau kau ki he fale ‘o ‘Isilelí ko ‘enau lava ko ia ke ako ki he ontoongoleleí pea ke papitaiso ki he Siasí lolotonga ‘oku nau ‘i he māmaní.

- Ko e hā ‘a e ngaahi fuakava ‘oku tau fai ‘i he taimi ‘oku tau papitaiso aí pea mo e taimi ‘oku tau ma’u ai ‘a e sākalamēnití? (Te tau talangofua ki he ngaahi fekau kotoa ‘a e ‘Otuá, te tau manatu’i ma’u pē ‘a e Fakamo’uí, te tau ‘ofa mo tokoni ki he ni’ihī kehé.)

Fakamahino’i ange ko e konga ia ‘o e tāpuaki ‘oku tau ma’u ko e mēmipa ‘o e fale ‘o ‘Isilelí ‘i he’etau lava ke fai ‘a e ngaahi tala’ofa makehe ko ‘ení.

Fakamatala’i ange kuo ‘osi foaki ki he finemui taki taha ‘i he’ene hoko ko ia ko e mēmipa ‘o e Siasí pea mo e fale ‘o ‘Isilelí, ke ne fiefia ‘i he ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí.

Kole ange ki he kau finemuí ke nau toe vakai’i ange ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘oku nau ma’u he taimi ní pe ko e ngaahi tāpuaki te nau ma’u ‘amuí. (‘Oku kau ‘i he ngaahi tāpuaki ko ‘ení ‘a hono papitaiso ia ke ne kau ki he Siasi mo’oni ‘o e ‘Eikí, ma’u ‘o e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí, ma’u ‘o e sākalamēnití, ‘alu ki he temipalé ‘o fakahoko ‘a e ouau fakatemipale ma’a kitautolu pea mo e ni’ihī kehé, ma’u ‘a e kau taki kuo fili ‘e he ‘Otuá ke tokoni’i mo tataki kitautolu, pea lava ke ‘alu ‘o mali ‘i he temipalé.)

Ngaahi me’ā na’e a’usia fakatāutahá

Fehu’i ange pē ‘oku ‘i ai ha taha ‘o e kau finemuí kuó ne a’usia ha fa’ahinga me’ā fakatāutaha na’e hoko ‘o a’usia ai he’enau mo’uí tupu mei he ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí. Fakaafe’i kinautolu ke nau vahevahe mo e kalasí, ‘a e ngaahi me’ā ko ‘eni na’ā nau a’usia. Kapau ‘oku fie ma’u peá ke fakamatala’i ki ha fa’ahinga me’ā na’e ke a’usia. Fakamamafa’i ange ‘oku ‘omi ‘e he ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘a e fu’u nonga lahi pea mo e malu ki he finemui taki taha.

Ko e Mo’ui Ta’e ngatá ko e Tāpuaki Lahi Taha ia ‘oku Tau Ma’u ‘i he’etau Kau ki he Fale ‘o ‘Isilelí

Ngaahi folofolá mo e fealēlea’akí

Fekau ‘a e kau finemuí ke nau lau ‘a e Tokātelina mo e Ngaahi Fuakava 14:7 pea faka’ilonga’i ia ‘i he’enau ngaahi folofolá.

- Ko e hā ‘a e me’ā’ofa mahu’inga taha ‘i he ngaahi me’ā’ofa ‘a e ‘Otuá? (Mo’ui ta’e ngatá.)
- Ko e hā e me’ā ‘oku folofola mai ‘e he ‘Eikí kuo pau ke tau fai ke ma’u ai ‘a e mo’ui ta’e ngatá?

Hiki ‘a e ngaahi tali ‘i he palakipoé ‘o hangē ko ia ‘oku faka’ali’ali atu ‘i he peesi hono hokó.

Kole ki he kau finemuí ke nau lau 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení ke 'ilo mei ai 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u kae lava 'o ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá. (Lau 'a e konga 'uluaki mo e faka'osi 'o e T&F 132:19 'o hangē ko ia 'oku hā atú). Tānaki atu 'a e ngaahi fie ma'u ko 'ení ki he lisi 'i he palakipoé.

Sione 3:36

2 Nifai 9:39

T&F 132:19: "Pea ko e tahá, ko e mo'oni 'oku ou tala kiate koe, kapau 'e fakama'u 'e ha tangata mo ha fefine 'i he'eku leá, 'a ia ko 'eku fonó, pea 'i he fuakava fo'ou mo ta'e ngatá, pea 'oku fakama'u ia kiate kinaua 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o e tala'ofá, 'e ia kuo paní, 'a ia kuó u vahe'i ki ai 'a e mālohi ni pea mo e ngaahi kī 'o e lakanga taula'eikí. . . . te na fakalaka hake 'i he kau 'āngelo mo e ngaahi 'otua kuo fokotu'u aí, 'o ma'u hona hakeaki'i mo e nāunau 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'o hangē ko ia kuo fakama'u ki hona 'ulú, 'a ia ko e nāunau ko e kakato ia pea ko e hokohoko atu ai pē ia 'o e ngaahi hako 'o ta'e ngata pea ta'e ngata."

Sipinga 'i
he palakipoé

Ko e Fale 'o 'Isilelí

'E ma'u ma'u pē 'e 'Ēpalahame mo hono hak
ó 'a—

1. Ngaahi tāpuaki 'o e *ongoongoleleí*.
2. Ngaahi tāpuaki 'o e *lakanga fakataula'eikí*.
3. Ngaahi tāpuaki 'o e *mo'ui ta'e ngatá*.

To gain eternal life—

Ke ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá—
Tauhi 'eku ngaahi fekaú.
Kātaki ki he ngata'angá.

Leá

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakafanongo fakalelei ki he lea ko 'ení ke nau 'ilo'i 'a e faikehekehe 'o e mo'ui ta'e fa'a maté mo e mo'ui ta'e ngatá, pea nau 'ilo ai pe ko hai 'e taau ke ne ma'u 'a e ongo me'a ni.

"*Ko e mo'ui ta'e ngatá* ko e hingoa ia 'oku foaki ki he fa'ahinga mo'ui 'oku 'afio ai 'etau Tamai Ta'e ngatá. . . .

" ' Oku 'ikai ko e mo'ui ta'e ngatá ko ha hingoa pē ia 'oku faka'aonga'i ki he mo'ui 'i he kaha'ú 'a ia 'e 'ikai ke 'i ai hano ngata'anga; ko e mo'ui ta'e fa'a maté ko ha mo'ui ia 'o ta'e ngata 'i he tu'unga 'o e sino toetu'u, pea 'e a'usia 'e he kakai kotoa pē 'a e mo'ui tuputupu'a ta'e 'i ai hano ngata'anga ko 'ení koe'uhí pe ko e 'alo'ofa 'a e 'Otuá. Ka ko kinautolu pē te nau talangofua ki hono kakato 'o e fono e ongoongoleleí te nau ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá" (Bruce R. McConkie, *Mormon Doctrine*, 2nd ed. [Salt Lake City: Bookcraft, 1966], p. 237).

Palakipoé

Tā ha laine 'i he palakipoé pea faka'osi'aki ha fo'i toti 'i mui ai.

Tala ange ki he kalasí 'oku fakafofonga'i 'e he lainé 'a 'etau mo'ui ki mu'a pea tau toki ha'u ki he māmaní. Pea na'e hanga 'e he ngaahi fili na'a tau fai aí 'o uesia 'a e fa'ahinga mo'ui 'oku tau mo'ui'aki 'i he māmaní. 'Oku fakafofonga'i 'e he fo'i toti 'a 'etau mo'ui 'i he māmaní. Hangā he taimí ni 'o tā ha laine 'o hoko atu 'i he fo'i toti ki he tafa'aki 'e taha 'o e palakipoé. Fakamatala'i ange 'oku 'ikai pē toe 'i ai hano ngata'anga ia 'o e laine ko 'ení pea 'okú ne fakafofonga'i 'a e ta'e ngatá. Pea 'e hanga 'e he ngaahi fili ko ia 'oku tau fai lolotonga 'a e ki'i taimi nounou ko ia 'oku tau 'i māmaní aí 'o fakapapau'i mai 'a e anga 'o 'etau mo'ui 'i he ta'e ngatá.

Fakamatala fakataha
mo e fakatātaá

Toe vakai ki he palakipoé pea fakamatala'i ange ko e tāpuaki mahu'inga taha 'e lava ke ma'u 'e he kau finemuí 'i he'enau kau ki he fale 'o 'Isilelí ko e mo'ui ta'e ngatá. Vakai ki he fakatāta 'o e fāmili 'i he ve'e temipalé. Fakamamafa'i ange 'oku fakaava 'e he mali temipalé 'a e matapā ki he ngaahi fāmilí ke fakama'u fakataha kinautolu ki he ta'e ngatá, pea 'okú ne 'oange 'a e faingamālie ki he finemui kotoa pē ke ne hoko ko ha uaifi mo ha fa'ē ke ta'e ngata. Pea ko e tāpuaki mahu'inga taha 'eni 'e lava 'e he 'Eikí 'o foaki ki ha taha 'o hono ngaahi 'ōfefiné.

Na'e lea 'a Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni ki he kau finemui 'o e Siasi 'o pehē:

“ ‘E hoku [ngaahi] tuofāfine kei tupu hake, ‘oku mau ma'u ha ‘amanaki lelei kiate kimoutolu. ‘Oku lahi ‘aupito ‘a e ngaahi me'a ‘oku mau ‘amanaki lelei ki ai koe'uhí ko kimoutolú. ‘Oua na'a mou tali ha me'a kehe mei he me'a ‘oku finangalo ‘a e ‘Eikí ke mou ma'ú. . . .

“ ‘Omi kiate au ha finemui ‘okú ne ‘ofa ‘i he ‘apí mo e fāmilí, pea ‘okú ne lau mo fakalaauloto ‘i he ‘aho kotoa pē ki he folofolá, mo ma'u foki ha fakamo'oni mālohi ki he Tohi ‘a Molomoná. . . . ‘Omi kiate au ha finemui ‘oku anga-ma'á, pea kuó ne tauhi ma'u ‘ene haohaoa fakafo'ituituí, pea ‘e ‘ikai te ne tali ha me'a kehe mei he mali temipalé, pea te u ‘oatu kiate kimoutolu ha finemui te ne fakahoko ha ngaahi mana ma'á e ‘Eikí ‘i he taimí ni pea ‘i he ta'e ngatá” (*Tūhulu*, Sanuali 1987, p. 96).

Faka'osí

Fakamanatu

Faka'osi'aki e lēsoní ha'o toe vakai ki he palakipoé. Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí 'a e ngaahi tāpuaki makehe ko ia 'e tolu 'e ma'u 'e kinautolu 'oku 'o e fale 'o 'Isilelí. Fakamamafa'i ange ko e fatongia ia 'o e finemui taki taha ke ne feinga ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení. Kuo pau ke ne tali pea mo'ui'aki 'a e ongoongoleléi, faka'apa'apa'i 'a e lakanga fakataula'eikí, pea mo'ui taau ke ma'u 'a e mo'ui ta'e ngatá.

Ko e 'Enitaumeni 'i he Temipalé

TAUMU'A	Ke toe mahino lelei ange ki he finemui taki taha 'a e ngaahi taumu'a 'o e temipalé mo e 'enitaumeni 'i he temipalé.
TEUTEU	<ol style="list-style-type: none"> 1. Fakatātā 11, Ko e Konga Ki loto 'o ha Temipale, 'a ia 'oku 'i he tafa'aki ki mui 'o e tohi lēsoní. Kapau 'okú ke fie ma'u pea ke toe kumi mai mo ha ngaahi fakatātā 'o e ngaahi temipale kehé. 2. Ha'u mo ha fa'ahinga me'a ngāue 'oku ha ngali fo'ou pe ha me'a pe ke fetongi'aki. 3. Fa'iteliha pē: Hiki 'a e ngaahi fakamatala ko ia 'e fitu fekau'aki mo e ngaahi taumu'a 'oku 'i ai 'a e ngaahi temipalé 'i he ngaahi la'i pepa ke tufa ki he kalasí. 4. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'aki.
FOUNGA FAI 'O E LESONI 'OKU FOKOTU'U ATU	<p>Talateu</p> <p>Faka'ali'ali ange ki he kau finemuí ha fa'ahinga me'a ngāue 'oku hā ngali fo'ou pe ha me'a pē ke fetongi'aki. Fili mei ha fa'ahinga me'a 'oku 'ikai ke nau anga maheni mo ia. Pea tuku ke nau mate'i mai angé pē 'oku faka'aonga'i ia ki he hā. 'Osi ko iá pea ke fakamatala'i nounou ange leva 'a hono 'aonga mo hono mahu'ingá.</p> <p>Fakamatala'i ange mahalo 'oku te'eki ai ke nau 'ilo'i 'a hono mahu'inga 'o e me'a ngāue ko 'ení kae 'oua leva pē ke nau ako ki hono faka'aonga'i. 'E lava pē ke fakahoa 'a e 'enitaumeni 'i he temipalé ki ha me'angāue. He 'ikai ke tau 'ilo'i 'a hono fu'u mahu'ingá mo hono 'aonga 'i he'etau mo'uí kae 'oua pē ke tau ako 'o 'ilo 'a e me'a 'oku fakataumu'a ia ki aí.</p>
Fealēlea'akí	<p>'Oku 'i ai 'a e Ngaahi Taumu'a Toputapu 'o e Temipalé</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā e me'a 'oku mou 'ilo'i 'o kau ki he ngaahi taumu'a 'o e temipalé? <p>Mahalo pē te ke fie ma'u ke hiki 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení 'i ha 'ū la'i pepa pea 'oange ia ki he kalasí ke nau lau le'o lahi koe'uhí ke tokoni ki he kau finemuí ke nau 'ilo'i 'a e ngaahi taumu'a 'o e temipalé.</p>
Lea	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Ko e temipalé ko e fale pe 'api ia 'o e 'Eikí. Kapau 'e 'a'ahi hifo 'a e 'Eikí ki he māmaní 'e hā'ele hifo ia ki he temipalé. . . . 2. "Ko e temipalé ko ha feitu'u ia 'o e fakahinohinó. 'Oku toe vakai'i hení 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi pea 'oku fakahā pea tatala 'a e ngaahi mo'oni 'oku kau ki he pule'anga 'o e 'Otuá. 3. "Ko e temipalé ko e feitu'u ia 'o e nonga. 'Oku lava ke tuku ki he tafa'aki 'i he feitu'u ni 'a e ngaahi me'a 'oku tau tokanga mo hoha'a ki ai 'i he ngaahi 'ātakaí, mo e māmani moveuveú ni. . . . 4. "Ko e temipalé ko ha feitu'u ia 'o e ngaahi fuakava, 'a ia 'e tokoni'i ai kitautolu ke tau mo'uí'aki 'a e ngaahi fono 'o e 'Otuá. . . . 5. "Ko e temipalé ko ha feitu'u ia 'o e ngaahi tāpuaki. Na'e fai ai ha ngaahi tala'ofa kiate kitautolu, 'i he tu'unga 'o 'etau tui mateakí.

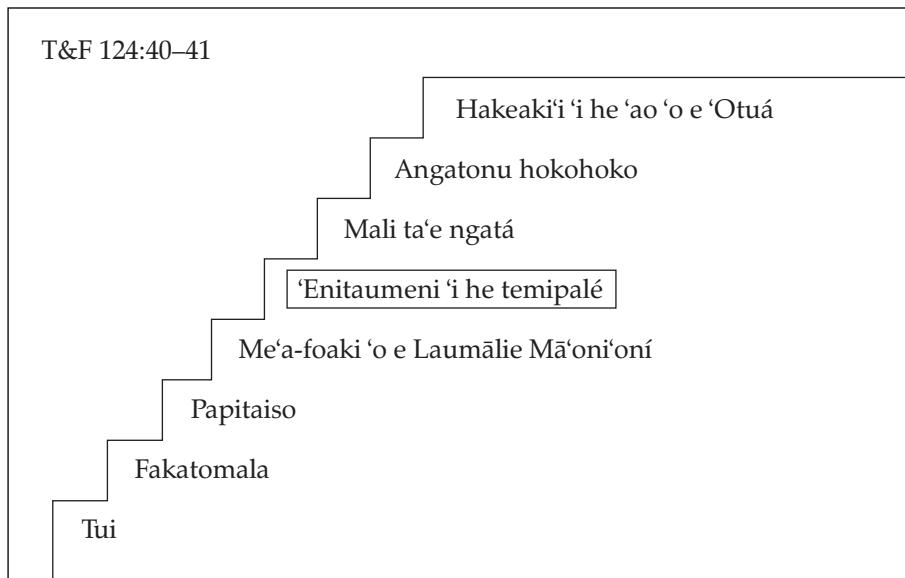
	<p>6. "Ko e temipalé ko ha feitu'u ia 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi ouau fekau'aki mo e ngaahi me'a faka-'Otuá. 'Oku fakamahino'i mai 'i he feitu'u ni 'a e ngaahi me'a fakamisiteli 'o e mo'ui, pea mo e ngaahi fehu'i 'a e tangatá 'oku 'ikai lava ke talí: (1) Na'a ku haú mei fē? (2) Ko e hā hono 'uhinga 'oku ou 'i hení aí? (3) Te u 'alu ki fē 'i he hili 'a e mo'ui ní? . . .</p> <p>7. "Ko e temipalé ko ha feitu'u ia 'o e fakahā. 'E lava ke 'omi hení 'e he 'Eikí ha ngaahi fakahā, pea 'e lava ke ma'u ai 'e he toko taha kotoa pē ha fakahā ke tokoni'i ia 'i he mo'ui ni" (John A. Widtsoe, "Looking toward the Temple," <i>Ensign</i>, Jan. 1972, pp. 56–57).</p>
Fakatātā	Faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e konga ki loto 'o ha tempipale, 'a ia 'oku 'i he tafa'aki ki mui 'o e tohi lēsoní, pe 'i ha makasini ki muí ni mai 'a e Siasí.
Fakamatala 'a e faiakó	<p>Fakamatala'i ange 'oku fakahoko 'e he kāingalotu 'oku taau mo fe'ungá 'a e ngaahi ouau 'i he loto temipalé, kau ai 'a e—</p> <ul style="list-style-type: none"> • Papitaiso ma'á e pekiá. • Ngaahi ouau lakanga fakataula'eiki ma'á e pekiá • Ngaahi 'enitaumeni. • Ngaahi mali. • Ngaahi ouau kehe 'o e silá.
Folofola	<p>Fekau 'a e kau finemuí ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 124:40–41.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā e me'a 'oku ako'i mai 'e he potu folofola ko 'ení 'o kau ki he mahu'inga 'o e temipalé?

'Oku Mahu'inga 'Aupito 'a e Ngaahi 'Enitaumení ki Hono Hakeaki'i 'o e Finemui Taki taha

Fakamatala 'a e faiakó	<p>Fakamatala'i ange ko e 'enitaumeni 'i he temipalé ko e taha ia 'o e ngaahi ouau mahu'inga taha te tau ma'u 'i he māmaní. Ko e 'uhinga 'o e fo'i lea <I>'enitaumení<I> ko ha me'a-foaki 'o e ngaahi tāpuaki fakalaumālié. Hanga 'o faka'aonga'i 'a e ngaahi fakamatala hono hokó ke tokoni'i 'a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu 'a e ouau ko 'ení.</p> <p>'Oku ma'u 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'i he 'enitaumení ha ngaahi fakahinohino pea nau fai mo ha ngaahi fuakava. 'Oku nau ma'u ha fakahinohino fekau'aki mo 'etau 'uluaki ongo mātu'á, 'a 'Ātama mo 'Ivi; 'ena hingá; pea mo e palani ma'ongo'onga 'o e huhu'í 'a ia na'e lava ai ke na fakatomala pea tupulaki. 'Oku ako'i mai 'e he 'enitaumení 'a e fu'u Hē ko ia mei he Mo'oní, 'a hono toe fakafoki mai 'o e ongoongoleleí fakataha mo hono ngaahi mālohi mo e ngaahi faingamālié, pea mo e fie ma'u ko ia ke tauhi kotoa 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá.</p>
Lea	<p>'Oku fuakava 'a e kāingalotú 'i he 'enitaumení ke "tauhi ki he fono 'o e anga-ma'á, ke anga-ofa, manava'ofa, fa'a kātaki mo loto ma'a; ke foaki 'a e talenítí mo e ngaahi koloa fakamatelie 'oku ma'ú ki hono fakamafola 'o e mo'oní pea mo hono tokoni'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatá; ke faitotonu ki he mo'oní; ke fekumi 'i he founiga kotoa pē ke lava 'o tokoni ai ki hono teuteu'i 'o e māmaní ke mateuteu ki hono talitali hono Tu'í,—ko e 'Eiki ko Sisū Kalaisí. Ko e fuakava kotoa pē 'oku faí pea mo hono fakahoko 'o e fuakava ko iá, 'oku 'i ai hono tāpuaki 'oku tala'ofa mai'aki, ka 'oku fakafalala pē 'eni ki hono tauhi totonu 'o e ngaahi fuakava kuo faí" (James E. Talmage, <i>The House of the Lord</i> [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1968], p. 84).</p> <p>Na'e fai 'e Palesiteni Pilikihami 'longi 'a hono faka'uhinga'i ko 'eni 'o e 'enitaumení: "Ko ho'o 'enitaumení ke ma'u 'a e ngaahi ouau kotoa 'i he fale 'o e 'Eikí, 'a ia 'oku 'aonga kiate koe 'i he taimi 'okú ke mavahe atu ai mei he mo'ui ko 'ení, 'o ke lava ai ke foki atu ki he 'ao 'o e Tamaí, 'o fakalaka atu 'i he kau 'āngelo le'ó, 'o ke lava ke fakahā ange kiate kinautolu 'a e ngaahi lea faka'ilongá, 'a e ngaahi hingoa mo e ngaahi faka'ilonga 'oku fekau'aki mo e Lakanga Fakataula'eiki mā'oni'oní, pea ma'u ai ho hakeaki'i ta'e ngatá neongo 'a māmani pea mo heli" (<i>Discourses of Brigham Young</i>, sel. John A. Widtsoe [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1941], p. 416).</p>

Palakipoe

Hiki 'i he palakipoé 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 124:40–41. Tā 'a e fakatātā ko ia 'oku hā 'i laló ke fakahā'aki 'a hono mahu'inga 'o e 'enitaumení ki hono a'usia 'o e hakeaki'i, pe ko ha'o teuteu'i mai pē ha ngaahi la'i pepa kuo hiki ai 'a e ngaahi lea ko 'ení 'o fakahokohoko pe 'o fakatatau ki he'ene hā atu 'i laló:

Fakamatala'i ange 'oku mahu'inga 'a e 'enitaumeni 'i he temipalé ki hono ma'u 'o e hakeaki'i e finemui taki taha. Pea ko ha sitepu ia kuo pau ke ne kaka ai kae lava ke ne toe foki atu ki he 'ao 'o 'ene Tamai 'i Hēvaní.

'Oku 'Omi 'e he 'Enitaumení 'a e Ngaahi Tāpuaki Lahi

Lea

Fakamatala'i ange na'e fehu'i ange ki ha fa'ahinga na'a nau palesiteni temipale ki mu'a ke nau fakamatala ange ki he ni'ihi 'o e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku nau 'alu ki he temipalé. Mou toe fealelea'aki mo e kau finemui ki he'enau ngaahi fakamatalá. "Ko e ongo faka'ofo'ofa mo'oni 'okú ke ma'u 'i ho'o hū ki tu'a mei he temipalé. 'Okú ke ako hení 'a e anga-'ofá mo e 'ofá pea mo e manava'ofá. Pea 'okú ke tuku 'i tu'a 'i he ngaahi matapā 'o e temipalé 'a e ngaahi me'a 'o e 'aho ko iá, pea ko e taimi 'okú ke hū mai ai ki tu'á, 'okú ke ongo'i kuo tataki atu koe ki he ngaahi hala na'a ke fekumi ki ai ke tokoni'i ai koe 'i ha fa'ahinga palōpalema 'okú ke ma'u.

"Hili ko ia ho'o fakahoko 'a e ngaahi fuakavá, 'oku 'ikai ke kei faingofua hano gefusi'aki holo koe 'e māmani. Pea ko ha mālohinga ia ki ho'o mo'uí pea 'okú ne tokoni'i koe ke ke tauhi 'a e ngaahi taumu'a 'oku mā'onī'oní."

" ' Okú ke mavahe mei he ngaahi me'a 'o māmaní 'i he taimi 'okú ke hū mai ai ki he molumalu 'o e temipalé. Pea te ke lava 'o ngalo 'iate koe 'a e ngaahi me'a 'okú ke tokanga ki aí koe'uhí ko e ngāue ko ia 'okú ke faí."

" ' Okú ke ma'u ha taumu'a ki ho'o mo'uí 'a ia 'okú ne fokotu'utu'u 'o maau 'a e anga ho'o mo'uí. Pea 'okú poupou mai 'a e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he temipalé ki he founiga mo'ui 'a e kakai Siasí. 'Okú ne 'oatu kiate koe ha langolango, ha fakamo'oni ko e me'a 'okú ke faí 'oku mā'onī'oní ia" (quoted in Kathleen Lubeck, "Preparing for the Temple Endowment," *New Era*, Feb. 1987, p. 11).

Talanoa

Fai 'a e talanoa ko 'ení ki ha finemui na'a ne 'ilo'i 'a e ngaahi tāpuaki mahu'inga ko ia 'oku 'omi 'e he temipalé:

I he 1846, na'e hanga ai 'e he kāngalotu 'o e Siasí 'o fakatapui 'a e temipale 'i Nāvuú. Ko e toko lahi 'o e Kāngalotú ia kuo nau 'osi kolosi kinautolu 'i he vaitafe Misipí pea nau mavahe atu mei Nāvū he taimi ko 'ení ke kamata 'enau fononga ki he Nofo'anga he Fa'ahita'u Momokó (Winter Quarters). "Ko e tokosi'i pē 'o kinautolu na'a nau kamata fāi fononga ki he Nofo'anga he Fa'aita'u Momokó na'a nau foki mai ki hono fakatapui 'o e temipalé, ka na'e foki mai 'a e ki'i finemui ta'u hongofulu mā fā ko 'ení ko 'Elevila Sitivení.

Ko 'Elevilá ko ha ki'i ta'ahine paea ia mei Nāvū, pea na'a ne fononga fakataha mo hono tokouá pea mo hono husepānítí, pea na'e kolosi tu'o tolu 'a 'Elevila 'i he vaitafe Misisipí ke a'u mai ki he ouau [fakatapui] ko 'ení, pea ko ia toko taha pē 'i he'enau kau fonongá ne fai pehē. Na'a ne tohi 'o pehē, 'Na'e fu'u lahi pehē fau 'a e mālohi 'o e langí. Pea na'a ku toutou kolosi ai 'i he vaí ke ma'u ha'aku lelei mei ai, neongo 'eku kei si'i. Na'e te'eki ai ke ma'u 'e 'Elevina 'a e ngaahi ouau fakatemipalé, ka na'e hoko 'a e mālohi fakalaumālie 'o e fu'u fale faka'ofo'ofa ko 'ení mo e ngaahi ouau na'e fai 'i hono fakatapuí ko ha me'a ia ke piki ma'u ai 'ene manatu ki he anga 'o 'ene . . . mo'ui 'i Nāvuú" (Carol Cornwall Madsen, *In Their Own Words: Women and the Story of Nauvoo* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1994], p. 23).

Faka'osí

Tala ange ki he kau finemuí 'oku finangalo 'a e Tamai Hēvaní ke nau taki taha ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e 'enitaumeni 'i he temipalé. 'E fu'u fakamālohi lahi kinautolu 'e he fakahinohino mo e ngaahi fuakava 'oku nau ma'u 'i he temipalé ke nau mo'ui angatonu pea tokoni'i kinautolu ke nau teuteu ki he mo'ui ta'e ngatá. Fakahā ange 'a ho'o fie ma'u 'a e finemui kotoa pē ke mo'ui angatonu ke ne ma'u 'a e ouau ko 'ení.

Ko e Teuteu ke 'Alu ki he Temipalé

TAUMU'A

Ke ma'u 'e he finemui taki taha ha loto holi ke teuteu'i ia ke ne 'alu ki he temipalé.

TEUTEU

1. Fa'iteliha pē: Kole ange ki he pīsopé pe palesiteni fakakoló ke ne fai kotoa pe ha konga pē 'o e lēsoni ko 'ení ki he kau finemui.
2. Hiki 'a e ngaahi fehu'i 'e hiva ke fai 'e he kau finemui kiate koé pe pīsopé 'i ha ngaahi la'i pepa.
3. Kapau 'oku ma'u 'i homou feitu'ú 'a e fo'i filimi vitiō ko ia ko e "Temple Are For Eternal Covenants," mei he seti filimi vitiō ko e *Family Home Evening Video Supplement 2* (53277) pea ke hulu'i 'o kapau te ke fie ma'u.
4. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea te ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Fakamatala 'a e faiakó
pe pīsopé

Kuo pau ke Mo'ui Taau 'a e Finemui Taki Taha ke Ma'u Ha'ane Lekomeni Temipale

Fakamatala'i ange ko e toko taha kotoa pē 'oku 'alu ki he temipalé kuo pau ke fuofua ma'u ha'ane lekomeni temipale. Pea kuo pau ke faka'eke'eke 'a e mēmipa 'o e Siasi 'e he pīsopé mo ha taha 'o e kau palesiteni fakasiteikí kae toki lava ke ma'u ha'ane lekomeni.

Kapau 'oku 'a'ahi mai 'a e pīsopé ki he kalasí, 'e lava ke ne fakamatala'i 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u kae toki lava ke ma'u ha lekomeni temipale.

Kole ange ki he kau finemui ke nau taki taha vakai'i hifo pē mu'a 'a 'ene mo'ui ke nau sio angé pe 'oku nau fe'unga ke ma'u ha lekomeni temipale he taimí ni. Kapau 'oku 'ikai, pea 'oku totonu ke nau kamata he taimí ni ke fakafe'unga'i kinautolu.

Fakamatala'i ange ko e taimi ko ē 'oku fakahoko ai ha faka'eke'eke mo'oní, 'e faka'eke'eke fakafo'ituitui pē 'a e finemui taki taha. Pea kuo pau ke ne fakamo'oni hingoa foki ki he'ene lekomení ke fakahā kuó ne tali totonu mo mo'oni ki he ngaahi fehu'i kotoa. 'Osi ko ía pea 'oku fakamo'oni leva ki ai mo e pīsopé. 'Oku toki fakamo'oni faka'osi atu leva 'a e taha 'o e kau palesiteni fakasiteikí ki he lekomení.

Fealēlea'akí

Kole ange ki he kau finemui ke nau fokotu'u atu ha ngaahi founga te nau lava ke teuteu ai ki honau faka'eke'eke ke ma'u 'enau lekomeni temipalé pea mo ha'anau hū ki he temipalé.

'I he hili 'enau fealēlea'aki ki aí pea 'e lelei kapau te ke fokotu'u ange ha ngaahi fakakaukau hangē ko 'ení:

1. Ako fakamaatoato 'a e folofolá. Hangē ko e lea na'e fai 'e ha palesiteni temipale mālōlō 'e taha: "Fekumi pē 'iate koe ke ke 'ilo'i pē ko hai 'a Sisū Kalaisi. Te lava pē ke ke 'ilo'i ia, pea 'i he taimi ko ia 'okú ke fai ai 'a e ngaahi fuakava fakatemipale mo e 'Otuá, 'okú ke ala atu ho nimá ki hono nimá, pea ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki mei hono nimá 'i he taimi kotoa pē" (quoted in Kathleen Lubeck, "Preparing for the Temple Endowment," *New Era*, Feb. 1987, p. 11).
2. Tauhi 'a e ngaahi fekaú koe'uhí ke ke mo'ui taau 'i he taimi kotoa pē. Tuku ke lau 'e he kau finemui 'a e Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 97:15–17. Mou ale'a'i pe ko e hā hono 'uhinga 'o e potu folofola ko 'ení ki he kau finemui 'i he'enau teuteu ko ia ki he temipalé.
3. Talanoa mo e ngaahi mātu'á pe ko ha ni'ihí kehe pē kuo nau 'osi hū 'i he temipalé. Kole ange ke nau fakamatala ange ki hono mahu'inga 'o e temipalé kiate kinautolu pea mo e founga kuo tāpuekina ai 'e he temipalé 'a 'enau mo'ui.

Fakamo'oni

Fai ha fakamo'oni ki he fiefia ko ia 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku nau mo'ui taau ke hū ki he temipalé 'o ma'u 'a honau ngaahi 'enitaumení pea nau kei mo'ui taau pe ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ko 'eni 'i hono kotoa 'o 'enau mo'ui.

Fealēlea'aki mo e faiakó pe pīsopé

Ko e Ngaahi Fehu'i Fekau'aki mo e Temipalé

Ko e faingamālie lelei 'eni ke tali ai ha ngaahi fehu'i 'e fie fai 'e he kau finemuí 'o kau ki he 'enitaumení. 'Oku 'oatu hení 'a e ngaahi fehu'i 'e hiva 'oku fa'a fai 'e he kau finemuí 'i he taimi ko ia 'oku nau teuteu ai ke fuofua hū ki he temipalé. Kapau 'okú ke fie ma'u pea ke tufotufa ki he kau finemuí ha ngaahi la'i pepa 'e hiva kuo 'osi fakafikefika pea hā ai 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení. Faka'aonga'i 'a e fakamatala 'i laló 'o ka fie ma'u ke tali'aki 'a e ngaahi fehu'i.

1. Ko e hā nai e me'a 'oku totonu ke 'amanaki atu ki ai ha finemui 'i he taimi 'okú ne fuofua hū ai ki he temipalé?

'E 'i ai 'a e kau ngāue fai ouau te nau fakahā ange 'a e 'ofa mo e tokoni kiate ia. Pea 'e 'i hono tafa'akí ma'u pē ha kau fefine 'i he mōmeniti kotoa 'o ka ne ka fie ma'u ha tokoni.

" ' Oku totonu foki ke [ke] 'ilo'i ko e fuofua taimi ko ē 'okú ke hū ai ki he temipalé, 'e 'ikai ke ta'e 'i ai ha taha ai ke tokoni'i mo tokanga'i koe. 'Oku 'i ai 'a e kau fai ouau 'a e temipalé, kau sekelitali, pea mo e ni'ihi kehe kuo vahe'i ke nau ngāue ai, pea te nau tokoni'i koe ke hoko 'a ho'o hū 'i he temipalé mo e me'a te ke a'usia aí ko ha taimi faka'ofo'ofa pea mahu'ingamālie kiate koe" (ElRay L. Christiansen, "Some Things You Need to Know About the Temple," *New Era*, June 1971, p. 27).

2. E lava nai ke kau fakataha mo au 'a hoku fāmilí, toko taha 'okú ma teu malí pe ngaahi kaume'a 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi ouaú?

Ka ai ha finemui ko 'ene toki fuofua hū 'eni 'i he temipalé, 'e lava pē ke ne 'alu mo 'ene fine'eikí, tokouá, faiakó, pe ko hono kaume'a 'o kapau 'oku 'i ai ha'anau lekomeni temipale 'oku kei ngāue'aki.

3. Ko e hā 'a e me'a 'e fie ma'u ke u 'alu mo ia ki he temipalé?

Ko e ongo me'a pē 'e ua 'e fie ma'u. Ko e 'uluakí ko ha lekomeni temipale 'oku kei ngāue'aki ('oku fie ma'u 'a e lekomeni fo'ou 'i he ta'u kotoa pē) kuo 'osi fakamo'oni hingoa ki ai 'a e pīsopé mo ha taha 'o e kau palesiteni fakasiteikí. Ko e me'a 'e tahá ko ha kāmeni. 'Oku totonu ke fetu'utaki 'a e kau finemuí ki he palesiteni 'o e Fine'ofá ke 'ilo mei ai 'a e feitu'u 'e lava ke fakatau mei ai 'a e kāmení.

4. Ko e hā 'a e fa'ahinga vala 'oku totonu ke tui ki he temipalé?

'Oku totonu ke tui 'e he finemuí ha kofu lelei mo taau ki he temipalé. 'Oku fe'unga ke tui ha kofu 'oku 'i ai hono nimá. Ko e 'osi ko ē hono ma'u 'a hono 'enitaumení, 'oku totonu ke ne faka'aonga'i 'a e ngaahi kofu 'oku tātú, 'o tatau ai pē pe ko e tui ki he temipalé pe 'ikai. 'Oku 'ikai fe'unga ke tui 'e ha finemui ha talausese loloa ki he temipalé.

5. E fie ma'u nai ha vala makehe ke u faka'aonga'i 'i he temipalé?

'I he temipalé, ko kinautolu ko ia 'oku ma'u honau 'enitaumení 'oku nau tui 'a e vala hina makehe. 'E lava pē ke ke totongi ka ke faka'aonga'i 'a e teunga ko ia 'oku fie ma'u, pe ko ha'o fakatau ha'o teunga. 'Oku totonu ke talanoa 'a e finemuí ia mo 'ene pīsopé ki he me'a ko 'ení peá ne toki hū ki he temipalé.

'Oku fokotu'u mai 'e 'Eletā Hiu B. Palauni 'a e 'uhinga 'oku faka'aonga'i ai 'a e teunga makehe ko 'ení:

" ' Oku 'ikai ke ngata pē 'etau hanga hení 'o to'o atu 'a e ngaahi vala 'oku tau faka'aonga'i 'i he halá, ka 'oku tau to'o atu foki ai mo e ngaahi fakakaukau 'o e halá, pea 'ikai ke ngata pē 'i he'etau feinga ke fakakofu'i 'aki hotau sinó 'a e teunga hina 'oku ma'a ka ke fakakofu'i 'aki foki 'etau ngaahi fakakaukaú 'a e fakakaukau 'oku ma'a. Fakatauange ke tau ma'u ha lelei mei he folofolá pea mei he me'a 'oku toe tolóngá mo molumalu angé, 'a ia ko e fakahinohino 'oku foaki mai 'e he Laumālié" (as quoted by ElRay L. Christiansen, "Some Things You Need to Know About the Temple," p. 26).

6. Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku tui ai ‘e he toko taha kotoa pē ‘a e teunga tatau ‘i he temipalé?

“ ‘ Oku teunga hina tatau ‘a e toko taha kotoa pē ‘i he temipalé. Ko e hinehiná ko e faka‘ilonga ia ‘o e ma‘a. ‘Oku ‘ikai ha totonu ‘a ha tangata ta‘e ma‘a ke ne hū ki he fale ‘o e ‘Otuá. ‘Ikai ko ia pē, ‘oku fakahaa‘i ‘e he teunga tahá ‘a e tatau e taha kotoa pē ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá ko ‘etau Tamai ‘i hevaní. ‘Oku nofo fakataha pē ‘a e taha masivá mo e ma‘u koloá, ‘a e potó mo ia na‘e ‘ikai ke akó, ‘a e pilinísí mo e me‘avalé ‘i he temipalé pea ‘oku nau mahu‘inga tatau pē ‘o kapau te nau mo‘ui angatonu ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí ko e ‘Otua, ‘a ia ko e Tamai ‘a hotau ngaahi laumálié. He ko e mālohi mo e mahino fakalaumálie ia ‘oku ma‘u ‘e ha taha ‘i he temipalé. Pea ‘oku tatau kotoa pē ‘a e fa‘ahingá ni ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí” (John A. Widtsoe, “Looking Toward the Temple,” *Ensign*, Jan. 1972, p. 58).

7. I he hili ‘a e ma‘u ‘enitaumeni ‘a ha taha, ‘oku totonu nai ke tui ‘a e kāmení ‘i hono kotoa ‘o ‘ene mo‘uí?

‘Oku ma‘u ‘e he kāingalotú ‘a e kāmeni ‘o e temipalé ‘i he ouau ‘enitaumení pea nau tui ia ‘i hono kotoa ‘o ‘enau mo‘uí. Pea ‘oku ‘ikai totonu ke nau fulihi pē to‘o honau kāmení koe‘uhí pē kae lava ke nau tui ‘a e ngaahi teunga ‘oku ta‘e fe‘ungá. Na‘e pehē ‘e Palesiteni Siosefa F. Sāmita:

“Kuo ‘osi foaki mai ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi kāmeni ‘o e lakanga taula‘eiki toputapú. . . . Kae lolotonga iá ‘oku ‘i ai hotau fa‘ahinga ‘oku nau hanga ‘o fulihi ia koe‘uhí ka tau lava ‘o muimui ki he ngaahi founa ta‘e fakapotopotó, ta‘e ‘aonga mo ta‘e taau ‘o e māmaní. ‘Oku ‘ikai ke toe tatali ‘a e fa‘ahinga ko ‘ení ka nau tafoki hake pē ‘o fakamele‘i ‘a e me‘a ‘oku totonú . . . ke tauhi ke toputapú. . . . koe‘uhí pē ke nau muimui ki he ngaahi ākenga fo‘ou ‘o e valá. ‘Oku totonu ke nau tauhi ke toputapu ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení kuo foaki kiate kinautolu ‘e he ‘Otuá. Tuku mu‘a ke tau ma‘u ‘a e loto to‘a ke tau matu‘uaki mo matatali ‘a e ngaahi sīpinga ‘o e teuteú, kae tautaufitó ki he taimi ko ē ‘oku hanga ai ‘e he ākenga fo‘ou ‘o e teuteú ‘o fakakouna‘i kitautolu ke tau maumau‘i ha fuakava pea tau fakahoko ai ha faiangahala ‘oku fakamamahí” (“Editor’s Table,” *Improvement Era*, Aug. 1906, p. 813).

8. E lava nai ha fefine Siasi ‘osi mali ke ‘alu ki he temipalé ‘o ma‘u hono ‘enitaumení kae ‘ikai ha husepāniti? E lava nai ‘e ha fefine te‘eki mali ‘o ma‘u hono ‘enitaumení?

‘E lava pē ke ‘oange ha lekomeni ‘a ha fefine ‘oku te‘eki ai ke ma‘u ‘enitaumeni hono husepāniti, ke ma‘u hono ‘enitaumení ia ‘o kapau ‘okú ne mo‘ui taau pea ma‘u ‘e he pīsopé ha tohi mei hono husepāniti ‘o fakahā mai ‘okú ne loto fiemálie pē ke ma‘u ‘e hono uaiff ‘a hono ‘enitaumení. ‘Oku totonu ke ongo‘i fiemálie ‘e he pīsopé mo e palesiteni ‘o e siteikí he ‘ikai ke hanga ‘e he ma‘u ko ‘ení ‘e he fefiné ‘a hono ‘enitaumení ‘o maumau‘i ‘a e lelei ‘o ‘ene nofo malí.

‘E lava pē ke ma‘u ‘e ha fefine Siasi te‘eki mali ‘a hono ‘enitaumení ‘o kapau ‘okú ne taau mo fe‘unga peá ne matu‘otu‘a fe‘unga ke mahino kiate ia ‘a e ngaahi fuakava ‘oku fa‘u ‘i he temipalé peá ne tauhi ia. ‘Oku totonu ke talanoa ‘a e kau mēmipa te‘eki mali ko ia ‘oku nau fie ma‘u ‘enitaumení mo e pīsopé pea mo e palesiteni siteikí.

‘E lava pē ke hū ‘a e kau fefine te‘eki malí ki he temipalé ‘o ma‘u honau ‘enitaumení ‘o kapau ‘oku teu ke nau ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau.

9. Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fu‘u toputapu ai ‘a e ‘enitaumeni ‘i he temipalé?

“ ‘ Oku fu‘u toputapu fau ‘a e ngaahi ouau ‘o e temipalé ‘o ‘ikai ‘atā ia ke mamata ki ai ‘a e kakaí. Ka ‘oku fakangofua pē ia kiate kinautolu ‘oku nau mo‘ui anga mā‘oni‘oni. ‘Oku fakahoko kinautolu ‘i he ngaahi feitu‘u kuo ‘osi fakatapui mavahe ki ai. Pea ‘oku pehē fau hono toputapú ‘oku ‘ikai ai totonu ke fakamatala‘i ia ‘i tu‘a he temipalé.

“ ‘ Oku ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki lahi ‘e kinautolu ‘oku nau ma‘u ‘a e ngaahi ouau toputapu ko ‘ení pea nau faka‘apa‘apa‘i iá, pea ‘oku fie ma‘u ‘ení kae ma‘u ‘a e hakeaki‘i. Pea ‘oku ‘omi ‘e he kau ki he ngāue fakatemipalé ‘a e fakahinohino mahino mo ‘aonga lahi ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongoleleí, pea ko e temipalé ko ha feitu‘u ia ‘o e fakalaulauloto mo e lotu.

“Ko e temipalé ko ha malu‘anga ia mei māmani, ko ha konga ‘o hēvani ‘a ia ‘oku ‘i māmani, pea ‘oku totonu ke kei hokohoko atu ai pē ‘a e mo‘ui taau ‘a e taha kotoa pē koe‘uhí ke ne lava ‘o toutou‘alu ki he temipalé ‘o fakafo‘ou ‘ene ngaahi fuakavá” (ElRay L. Christiansen, “Some Things You Need to Know About the Temple,” p. 27).

	Faka'osí
Folofolá	<p>Fekau 'a e kau finemuí ke nau lau 'a e Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 105:18, 'i he hili hano ma'u ha taimi fe'unga ke fai ai 'enau ngaahi fehu'i 'o kau ki he temipalé mo e 'enitaumeni 'i he temipalé. Fai ha'o fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e potu folofola ko 'ení, mo hono mahu'inga 'o e 'enitaumení.</p> <p>Kole ange ki he kau finemuí ke nau palōmesi hifo kiate kinautolu ke nau mo'ui taau 'i he 'aho kotoa pē ke ma'u ha'anau lekomeni temipale pea ke nau ako faka'aho 'a e teunga lelei mo taau 'i he fa'ahinga teuteu 'oku nau tuí koe'uhí ke nau mateuteu ai ki hono tui 'o e kāmeni 'o e temipalé.</p>
	<p>Ngaahi 'Ekitiviti Fakakalasi 'e Lava Faí</p> <p>'E lava 'o hoko ha taha 'o e ngaahi 'ekitiviti ko 'ení pe lahi hake ai ko ha founiga lelei ia ke faka'aonga'i ai 'a e lēsoni ní.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Fai ha faeasaiti mo e pīsopé ke toe fai ai ha ngaahi fakamatala peheni mo tali ai foki mo e ngaahi fehu'i. 2. A'ahi ki ha temipale 'oku fakangofua ki he kakaí 'i he te'eki ai ke fakatapuí. 3. 'Alu ki he temipalé 'o fakahoko 'a e papitaiso ma'á e kakai pekiá.

TAUMU'A

Ke mahino ki he finemui taki taha 'oku 'i ai 'a e ngaahi ola ta'e ngata 'o 'ene fili ko ia ke mali 'i he temipalé..

TEUTEU

1. Teuteu'i ha la'i pepa 'e nima kuo hiki ai 'a e ngaahi fehu'i ke fai 'i he konga hono ua 'o e lēsoní.
2. 'Ai ha 'ū la'i pepa tapatolu ke taki taha 'a e kalasí, pea tohi'i leva 'i he ngaahi tuliki 'e tolú 'a e 'Otua, Husepāniti mo e Uaifi, pea tohi'i leva 'i mu'a ai 'a e ngaahi fo'i lea ko 'ení, "Ko ha Tapatolu Toputapu."
3. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

Fakatokanga'i angé: 'I ho'o ako'i ko ia 'a e lēsoni ko 'ení, manatu'i 'oku 'i ai 'a e kau finemui 'e ni'ihi ko 'enau ha'u mei he ngaahi fāmili 'oku 'ikai ke nau mo'ui'akí 'a e fa'ahinga mo'ui ko ia te nau lava ke nofo fakataha ai 'i he nāunau fakasilesitalé. 'Ai ke ke ki'i tokanga'i ange ia. Tokoni'i 'a e kau finemuí ke nau 'ilo'i te nau lava pē 'o takiaki'i honau ngaahi fāmilí he taimí ni ki he leleí pea fakatupu hanau ngaahi fāmili ta'e ngata 'i ha 'aho.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Talateú

Hiki 'i he palakipoé 'a e ngaahi fo'i lea ko 'ení, *Ko Ha Tapatolu Toputapu*. Taa'i leva 'i lalo ai ha fo'i tapatolu.

Tala ange ki he kalasí te nau fai ha fo'i fehu'i 'e uofulu ke nau 'ilo ai pe 'oku 'uhinga ki he hā 'a e fo'i tapatolú. Te ke tali 'io pe mo 'ikai ki he'enau ngaahi fehu'i. Ko 'enau 'ilo'i pē 'oku fakafofonga'i 'e he fo'i tapatolú 'a e fetu'utaki 'a e husepāniti, uaifi mo e 'Otuá, pea ke tohi'i leva 'a e 'Otua 'i he tafa'aki taupotu ki 'olunga 'o e tapatolú, pea 'i he ongo tuliki kehé 'a e ongo fo'i lea ko e *husepāniti* mo e *uaifi*.

Fealēlea'akí

Fakamatala'i ange ko e taimi ko ia 'oku fakahoko ai 'a e mali temipalé, 'oku lava leva ke tāpuekina mo fakahinohino 'e he 'Otuá 'a e husepāniti mo hono uaifi 'o kakato ange ia 'i ha toe fa'ahinga mali kehe.

Fai 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e toko fiha 'iate kimoutolu kuo mou 'osi fanongo 'i ha lēsoni pe malanga 'o kau ki he mali temipalé?
- Ko e toko fiha kuo laka hake he lēsoni pe malanga 'e taha kuó ne fanongo ai 'o kau ki he mali temipalé?
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e ue'i ai 'e he 'Eikí 'a 'ene kau takí ke nau fakahinohino'i kitautolu ke tau toutou ako'i 'a e tefito'i mo'oni toputapu ko 'ení?

Hanga 'o fakamatala'i ange 'oku tokanga 'a e 'Eikí ke 'ilo'i 'e he kakai kotoa pē 'i hono Siasí 'a honau ngafa toputapu ke fakama'u kinautolu ki he taimí ni mo e ta'e ngatá, pea pehē ki he ngaahi ola lelei 'oku ha'u mei he fili ko 'ení.

Hiki 'i he palakipoé 'a e tefito 'o e lēsoní, pea fekau ki he kau finemuí ke nau lau fakataha ia.

Fealēlea'aki 'i he palakipoé

'Oku 'Omi 'e he Mali Temipalé 'a e Ngaahi Tāpuaki Lahi

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā atu 'a e fa'ahinga mali 'e ua 'oku lava ke fakahoko 'e kitautolu ko e kāingalotu 'o e Siasi.

Ko e taimi ko ia 'oku fai ai ha lau kau ki he mali fakapule'angá peá ke fakapipiki 'a e la'i pepá pe hiki 'i he palakipoé 'eni: "Aleapau ki he Taimí ni pē". Ko e taimi ko ē 'oku nau fakahā atu ai 'a e mali temipalé, hanga leva 'o fakapipiki 'a e la'i pepa pe ko ha'o tohi'i pe 'i he palakipoé 'a e: "Fuakava ki he Ta'e ngatá."

Tufotufa atu 'a e ngaahi fehu'i kuó ke 'osi teuteu'i maí. Tuku ke lau 'eni 'e he kau finemuí pea nau alea'i 'a e ngaahi talí. Faka'aonga'i 'a e folofola mo e fakamatala 'i laló ke tokoni ki he kau finemuí ke mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi fakakaukaú. Hili ko iá peá ke fakamatala'i fakanounou 'a e ngaahi tali 'i laló 'i he tefito totonu. Fekau 'a e kau finemuí ke nau kumi hake 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava vahe 132 pea teuteu ke lau 'a e ngaahi potu folofola 'oku fokotu'u atú.

1. 'Oku fai 'i fe 'a e malí?

Fakaepule'anga: I 'api, 'api siasi, 'i he 'ōfisi fai lēsisitá, pea 'i ha toe feitu'u pē.

Temipale: I ha loki fai sila toputapu 'i he temipalé.

2. Ko hai te ne fai 'a e malí?

Fakaepule'anga: Fai lēsisita 'a e pule'angá, faifekau, fakamaau, pīsope, palesiteni fakasiteiki.

Temipale: Toko taha kuo 'osi fakanofo pea foaki ange kiate ia 'a e mālohi mei he palōfita 'a e 'Eikí ke fai sila.

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 132:7–8 ke 'ilo'i mei ai pe ko hai 'okú ne fai 'a e mali temipalé.

Fakamatala'i ange 'oku ma'u 'e he palōfita 'o e Siasi 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki ke ne sila pe fakama'u ha tangata mo ha fefine ki he taimi ni pea mo ta'e ngata. 'Okú ne foaki 'a e mālohi ko 'eni 'o e lakanga fakataula'eiki ki ha ni'ihi kehe, pea 'oku nau ma'u leva 'e kinautolu 'a e mafai mei he 'Otuá ke nau fakahoko 'a e ngaahi ouau 'o e sila 'i he ngaahi temipalé 'a ia 'okú ne ha'i fakataha 'a e ngaahi fāmilí ki he ta'e ngata.

3. Ko e hā hono fuoloa 'o e nofo mali ko iá?

Fakapule'anga: Kae 'oua pe kuo fakamāvae 'a e husepānití mo e uaifí 'e he maté.

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:14–15.

Temipale: Ki he taimí ni pea ta'e ngata.

Lau 'a e lea ko 'eni na'e faí:

" ' Oku ta'e ngata 'a e mo'ui. 'Oku 'ikai fakangata 'e he maté ia 'a e mo'ui 'a e tangatá. 'Okú ne kei mo'ui ai pē ia. . . . 'E lava ke kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi fiefia lahi ko ia 'oku ma'u 'i he nofo mali 'oku mo'oní. 'E lava pē ke tolonga 'a e ngaahi fetu'utaki faka'ofo'ofa ia ko ē 'a e mātū'á pea mo e fānaú. He 'ikai ke toe 'i ai hano ngata'angá 'o e feohi mā'oni'oni ia 'a e ngaahi fāmilí 'o kapau kuo 'osi fakama'u 'a e husepānití mo hono uaiffí 'aki 'a e ngaahi ha'i mā'oni'oni 'o e mali ta'e ngatá. 'E 'ikai pé ha ngata'angá ia 'o 'ena fiefiá mo 'ena fakalakalaká" (Spencer W. Kimball, 'i he Conference Report, 'Okatopa 1964, p. 25; pe *Improvement Era*, Tisema 1964, p. 1055).

4. Ko e hā e me'a 'a e kakai 'e fai 'i he ta'e ngatá?

Fakaepule'anga: Ko kinautolu ko ia 'oku nau ma'u 'a e faingamālie ke fakahoko 'a e fuakava 'o e mali ta'e ngatá 'i he temipale toputapú ka nau fili pe kinautolu ke nau mali 'i tu'a he temipalé, te nau lava pe kinautolu ke 'alu ki he nāunau fakasilestrialé pe ki ha taha 'o e ongo nāunau koē. Ka he 'ikai leva ke hakeaki'i kinautolu pea nau nofo 'o ta'e ngata mo honau ngaahi fāmilí. Te nau nofo pē ko e kakai fakatāutaha mo e kau talafekau kiate kinautolu na'a nau fili ke muimui ki he palani 'a e 'Otuá. 'E mole meiate kinautolu 'a e ngaahi tāpuaki lahi koe'uhí "he 'oku lahi ange 'enau fakakaukaú ki he ngaahi me'a 'o e māmaní pea mo hono ngaahi fuakava 'i he'enau fakakaukaú ki he 'Otuá mo 'ene ngaahi fuakavá" (Siosefa Filitingi Sāmita, *Doctrines of Salvation*, comp. Pulusi R. Makongikī, 3 vols. [Salt Lake City: Bookcraft, 1954–56], 2:65).

'E lava pe ke fakanofo 'a e ngaahi ouau 'o e silá pe fakama'u hili 'a e pekia 'a kinautolu 'oku 'ikai ke ma'u 'a e faingamālie ke fakahoko 'a e mali temipalé 'i he mo'ui ni.

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 132:16–17.

Temipale: Ko kinautolu 'oku nau mali 'i he temipale toputapú pea nau tauhi totonu ki he ngaahi fuakava na'a nau fakahoko aí, te nau hoko kinautolu ko e ngaahi 'otua mo e ngaahi 'otua fefine. 'E ma'u honau hakeaki'i pea nau ma'u 'a e mālohi hono kotoa. Te nau mo'ui kinautolu ko e ngaahi fāmili 'o ta'e ngata.

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 132:19–20.

5. *Ko e hā e tu'unga 'o e fāmili 'i he ta'e ngatá?*

Fakaepule'anga: Ko kinautolu ko ia 'oku nau mali pē ki he mo'ui ní 'e 'ikai ke nau ma'u 'e kinautolu 'a e kau mēmipa 'o honau ngaahi fāmili 'i he mo'ui hoko maí. Te nau mo'ui pe kinautolu ko e kakai fakafo'ituitui. Pea 'e hoko 'eni ko ha me'a 'e fakamamahi kiate kinautolu.

Temipale: Ko kinautolu 'oku nau mali 'i he temipalé pea nau mo'ui tāu 'i he kotoa 'enau mo'ui, 'e toe fakataha'i kinautolu mo 'enau ngaahi mātu'a angatonú, ngaahi tuonga'ané mo e ngaahi tokouá, pea mo 'enau fānaú 'o a'u ki he ta'e ngatá. Ko e hokohoko ko 'eni 'o e nofo fakafāmili ko e taha ia 'o e ngaahi tāpuaki lahi taha 'oku lava 'e he 'Otuá ke foaki ki he'ene fānaú.

- Ko e kalasi mali fē 'oku lava ke ne 'omi 'a e fiefia 'oku lahi tahá? Ko e ha nai hono 'uhingá?

'Oku Lava ke tau Ma'u 'a e Ngaahi Tāpuakí 'o e Mali Ta'e ngatá 'o kapau 'e Hokohoko Atu ai pē 'a 'etau Mo'ui Tāu

Lēsoni mei ha fa'ahinga me'a

Toe sio ki he tapatolu toputapú. Fehu'i ange ki he kalasí pe ko hai 'a e toko tolu 'oku nau kau 'i he ngaahi fuakava toputapu ko ia 'oku fai 'i he temipalé.

Tāmate'i 'a e laine 'oku lelei mei he husepānití mo e uaifí ki he 'Otuá, kae tupu pe 'a e laine ko ia 'oku lele fakatafa'akí.

Fakamatatala'i ange kuo pau ke fai 'e he kau finemuí 'a e me'a kotoa pē te nau lava 'o faí ke ta'ofi ai ha 'ikai ke kau 'a e 'Otuá 'i he'enau nofo malí.

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Toe lau 'a e konga ko 'eni 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 132:19. Kole ange ki he kalasí ke nau kumi ange pe ko e hā e me'a kuo pau ke hoko ki he mali temipalé kotoa kae toki lava 'o ta'e ngatá.

"Pea ko e tahá, ko e mo'oni 'oku ou tala kiate koe, kapau 'e fakama'u 'e ha tangata mo ha fefine 'i he'eku leá, 'a ia ko 'eku fonó, pea 'i he fuakava fo'ou mo ta'e ngatá, pea 'oku fakama'u ia kiate kinua 'e he Laumālie Mā'oni'oní o e tala'ofá, 'e ia 'a ia kuo paní, 'a ia kuo u vahe'i ki ai 'a e mālohi ni pea mo e ngaahi ki 'o e lakanga taula'eikí."

Fakapapau'i 'oku mahino ki he kau finemuí kuo pau ke sila'i pē fakama'u 'a e malí 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'o Tala'ofa.

Fakamatatala'i ka ai ha me'a 'oku fakama'u 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'o e Tala'ofá, 'oku fiemālie 'a e Laumālie Mā'oni'oní pea mo e 'Eikí ki he me'a ko ia. Kuo pau ke fakangofua 'a e ouau toputapu kotoa pē 'oku tau fakahoko 'i he founiga ko 'ení kae toki lava ke tolonga 'a e ha'i ko ia ki he ta'e ngatá. Kuo pau ke tau mo'ui taau ka tau lava ke ma'u 'a hono kotoa 'o e ngaahi tāpuaki ko ia kuo tala'ofa mai'aki kiate kitautolú. 'Oku 'ikai ke ha'u noa'ia pe 'a e ngaahi tāpuakí kiate kitautolu koe'uhí he kuo tau 'osi fakahoko ha ouau.

'Oku 'i ai e kakai ia 'oku nau mali 'i he temipalé pea 'ikai ke nau tauhi 'e kinautolu 'a e ngaahi fuakava na'a nau faí. He 'ikai ke nau ma'u 'e kinautolu 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ngaahi fāmili ta'e ngatá koe'uhí he 'ikai ke fiemālie 'a e 'Eikí ia ki he'enau mali temipale na'e fakahokó. Ko kinautolu 'oku nau tauhi 'enau ngaahi fuakavá pea nau mo'ui taau 'i hono kotoa 'o 'enau mo'ui, te nau ma'u 'e kinautolu 'a e ngaahi tāpuaki 'o e hakeaki'i na'e tala'ofa ange'aki kiate kinautolu koe'uhí he'e fakama'u 'enau ngaahi mali temipalé 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'o e Tala'ofá.

Fakamamafa'i ange 'oku 'ikai ke pehē ko ho'o mali pē 'i he temipalé pea kuo 'osi pau ia 'e ta'e ngata ai 'a e ngaahi fāmilí pea ma'u mo e hakeaki'i. Kuo pau ke tauhi 'e he finemuí taki taha 'a e ngaahi fekau 'a e 'Eikí pea mo e ngaahi fuakava kotoa na'e fai 'i he temipalé i he'ene mo'ui kotoa.

- Fakamatala 'a e faiakó Fakamatala'i ange ko e taimi ko ē 'oku fakahoko ai 'e ha ongo me'a angatonu mo mo'ui taau 'e toko ua 'a e ngaahi fuakava 'o e mali ta'e ngatá, 'oku hoko leva 'a e 'Otuá ia ko e konga 'o 'ena nofo malí.
- Toe tā fo'ou 'a e tapatolu toputapú. Kole ki he kau finemuí ke nau fokotu'u mai ange ha ngaahi founga 'e tāpuekina ai ha nofo mali pea hoko 'a e 'Otuá ko hono konga pē. 'E sai pē kapau te ke fie fakamatala ki ha me'a na'a ke a'usia pe hoko ki ha taha ke fakatātaa'i 'aki 'a e founga 'oku lava ke tāpuekina ai 'e he 'Otuá ha mali temipale.
- Fakamatala'i ange 'e 'ikai lava ke fai 'a e teuteu ki ha mali ta'e ngata 'i ha ngaahi houa si'i pē, pe lau uike, pe lau māhina. 'Oku lau ta'u 'a e teuteu ia ki aí, pea 'oku fie ma'u ke kamata pē ia he taimí ni.

Faka'osí

- Lēsoni mei ha fa'ahinga me'a Oange ki he finemui taki taha ha ki'i la'ipepa tapatolu 'oku 'osi tohi'i he mui tahá 'a e 'Otuá, *Husepānítí* he mui 'e tahá, pea *Uaifí* he tahá, pea tohi'i 'a e *Tapatolu Toputapú* 'o lele fakatafa'aki 'i mu'a. Fekau ke nau taki taha tohi 'i he tafa'aki ki muí 'a e ngaahi lea ko 'ení: "Te u teuteu he taimí ni ke u taau ke kau 'i he tapatolu toputapu 'o e mali ta'e ngatá."

Ko e Koloa Tukufakaholo

TAUMU'A

'E mahino ki he finemui taki taha 'a hono mahu'inga 'o e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo 'okú ne ma'u pea ke ne paasi atu ia ki he ngaahi to'u tangata kaha'ú.

TEUTEU

1. Toe fakamanatu 'a e misi ko ia 'a Lihai ki he 'akau 'o e mo'uia 'a ia 'oku ha 1 Nifai 8.
2. 'Omi ha pepa mo ha peni vahevahe ma'a e kalasí.
3. Fili ha taha pe lahi hake 'o e ngaahi 'ekitiviti ko ia 'oku fakamatala'i atu 'i he konga 'uluaki 'o e lēsoní, pea ke teuteu 'o fakatatau ki he kalasi 'ekitiviti 'e fai. Kumi mai kotoa 'a e ngaahi nāunau 'oku fie ma'u ki aí pea vahe 'a e ngaahi me'a ke teuteu mai 'e he kalasi ke fakapapau'i 'e fakafiefia 'a e konga ko 'eni 'o e lēsoní pea 'aonga foki ki he kalasí.
4. Lau 'a e nāunau ma'u'anga tokoni 'i he ngata'anga 'o e lēsoní. Faka'aonga'i ia ke tokoni kiate koe 'i hono teuteu'i 'o e lēsoní. 'E lelei pē kapau te ke fie vahevahe hano ngaahi konga mo e kau finemuí.
5. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai e ngaahi talanoá, lau e ngaahi potu folofolá, pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'aki.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Lea na'e fai

'Oku 'i ai 'a e Koloa Tukufakaholo Mahu'inga 'a e Toko taha Kotoa pē

Ko e ngaahi me'a 'eni na'e lea fakaava'aki 'e he tangata Lūsia konga Siu ko Tevyé 'i hono fai o e fo'i hiva ko ia 'oku 'iloa ko e *Fiddler on the Roof*:

" 'I homau kolo ko 'eni ko Anatevka 'oku 'i ai pē honau 'ulungaanga tukufakaholo 'omautolu ki hono fai 'o e me'a kotoa pē—'a e founa kaí, founa mohé, founa ngāue, 'o a'u pē ki he founa ke tui ai honau valá. Hangē ko 'ení, kuo pau ke mau 'ufi'ufi ma'u pe homau 'ulú; pea 'oku mau li 'a e ngaahi pulupulu ko 'ení 'i hono fai 'o emau lotú. 'Okú ne fakahā 'e ia 'emau mo'ui li'oa mo'oni maá e 'Otuá. Te ke fehu'i mai 'o pehē, na'e kamata fefé 'a e kalasi 'ulungaanga fakafonua ko 'ení? Te u fakahā atu—'oku 'ikai ke u 'ilo ia 'e au! Ka ko e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonu ia. Pea koe'uhí ko e 'ulungaanga tukufakaholo 'oku mau ma'u, 'oku 'ilo ai 'e he toko taha kotoa pē ia hení pe ko hai ia pea mo e me'a 'oku 'amanaki mai 'a e 'Otuá ke ne fai."

Fealēlea'aki

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā atu ha sipinga 'o ha ngaahi 'ulungaanga tukufakaholó 'a honau fāmilí, 'ulungaanga fakafonua pea mo e fakamatala ki hono tupu'anga 'o e 'ulungaanga tukufakaholo ko iá. Mahalo 'e kau 'i he ngaahi tali 'a e ngaahi talanoá, ngaahi kalasi tuí, ngaahi 'ulungaanga fakafonuá, pea mo e ngaahi me'a pē 'oku fakamanatu 'o 'alu hifo mei he to'u tangata ki he to'u tangata. Fakamahino'i ange 'oku taha pē 'etau ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo mahu'inga koe'uhí he ko 'etau ha'u mei he ngaahi fāmili kehekehe, pea 'oku ha'u hotau ngaahi fāmilí mei he ngaahi fonuá pea mo e ngaahi anga fakafonua kehekehe. 'Oku mahu'inga makehe pē 'a e 'ulungāanga tukufakaholo taki taha ki he fāmili fakafo'iituituí.

Ngaahi 'ekitiviti ke
fa'iteliha 'a e fili mei aí

Fili ha taha pē lahi hake mei he ngaahi 'ekitiviti ko 'ení ke fakatātaa'i 'aki 'a e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholó. 'Oku totonu ke hanga 'e he ngaahi 'ekitiviti ko 'ení 'o fakatupulaki 'a e 'ilo 'a e kau finemuí ki honau ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo fakafo'iituituí pea mo 'enau sai'ia aí. Fili 'a e 'ekitiviti pē ke ne fakahā pe 'ilo'i ha fa'ahinga me'a 'a ia ko e konga ia 'o hono tofi'a tukufakaholó.

1. Kumi ke 'ilo'i 'a e fonua na'e ha'u mei ai 'a e ngaahi kui 'a ha ni'ihi 'i ho'o kalasí. Ako ange ke 'ilo'i ha 'ulungaanga fakafonua mei ha taha pē 'o e ngaahi fonua ko 'ení pe toe lahi

ange aí. Faka'ali'ali pe fakamatala'i 'a e ngaahi 'ulungaanga fakafonua ko 'ení ki he kalasí. Tuku ke fakahā atu 'e he kalasí pe ko e fē 'a e ngaahi fonua 'oku ha'u mei ai 'a e ngaahi 'ulungaanga fakafonua aka 'ení

2. Fekau kotoa 'a e kalasí ke nau ha'u mo ha fa'ahinga me'a pe koloa tukufakaholo fakafāmili 'o hangē ko ha konga leisi, fa'ahinga me'a na'e ngaohi nima pē, pe ko ha tā 'okú ne fakaofonga'i mai 'a honau tofī'a tukufakaholo. 'Oku totonu ke nau mateuteu ke fakamatala'i 'a e me'a na'a nau omi mo iá—pe ko e ma'u ia mei fē, ko hai na'á ne ngaohi, pea mo hono 'uhinga 'o e me'a ko ia ki he fāmilí.
3. Vahe ki he finemui taki taha ke ne fakatāta'i pe fakamatala'i ha fa'ahinga 'ulungaanga tukufakaholo fakafāmili, 'o hangē ko e founiga ko ia 'oku fakafiefia'i ai 'a e ngaahi 'aho fā'ele'i pe ngaahi 'aho mālōloó. Kole ange ke ne fakamatala ki hono kamata'anga 'o e fa'ahinga me'a tukufakaholo ko ia mo hono 'uhinga kiate iá.
4. Kapau 'e lava pea ke fakafetu'utaki ki he fa'eé pe kuo fefine 'a e finemui taki taha. Kole ange kiate ia ke ne fai mu'a ha kī'i tohi ki he'ene tamá pe mokopuná 'o fakahā ange ai 'a e konga mahu'inga 'o hono tofī'a tukufakaholo 'a ia 'e fakafiefia ki he finemui ko iá. 'Oku totonu ke toki faka'ohovale'i pē 'a e kau finemuí 'aki 'a e ngaahi tohi ko 'ení, 'o toki 'o hake pē he taimi kalasí.

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamamafa'i ange kuo tāpuekina 'a e finemui kotoa pē 'aki ha tofī'a tukufakaholo ta'e 'i ai hano tatau 'oku fonu 'i he ngaahi me'a mālie kehekehe. 'Oku 'a'ana 'a e koloa ko 'ení he ko e koloa tukufakaholo ia 'a 'ene ngaahi kuí. 'Oku totonu ke ne fiefia mo laukau'aki 'a hono 'ulungaanga fakafonua.

Tala ange ki he kau finemuí, te mou lava leva he taimí ni ki he ngaahi me'a ko 'ení ke lava 'o ha'i fakataha mai ai 'a e ngaahi to'u tangatá 'o honau ngaahi fāmili 'i he kuohilí pea mo e kaha'ú.

Te tau Lava 'o Foaki ki Hotau Hakó ha Tofī'a Tukufakaholo 'oku Taau 'aki 'etau Mo'ui Angatonu

Fealēlea'aki he folofolá

Hiki 'ení 'i he palakipoé: "Ko e kalasi kui fēfē te ke hokosiá?"

Fakamatala'i ange neongo 'oku 'ikai ke tau lava 'e kitautolu 'a e kalasi kuo 'oku tau ma'ú, ka te tau taki taha lava pē 'o fakapapau'i 'a e kalasi kui te tau hokosi ma'a hotau hakó.

Tuku ke lau 'e he kalasí 'a e 1 Nifai 1:1. 'Osi ko iá pea fekau ke nau toe fakamanatu fakavavevave pē 'a e 1 Nifai 2:1–15 pea nau tali 'a e fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā e ngaahi founiga na'e angalelei ai 'a e ongo mātu'a 'a Nifai?
1. Faitotonu ki he ngaahi fekaú (vakai, 1 Nifai 2:1)
  2. Talangofua (vakai, 1 Nifai 2:3)
  3. Tāpuaki'i mo akonekina 'a e fānaú (vakai, 1 Nifai 2:9–14)

Hanga 'o fakamatala'i ange 'oku totonu ke tau holi ki he anga-mā'oni'oní 'a 'etau fānaú. Na'e ongo'i mālohi 'aupito 'e Nifai ke fai 'ení. Toe fakamanatu 'a e misi ki he 'akau 'o e mo'ui 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he 1 Nifai 8. Fekau e kalasí ke nau lau 'a e 1 Nifai 8:12.

Fakamamafa'i ange ko e me'a na'e holi lahi taha ki ai 'a Līhaí ke kai 'a hono fāmilí 'i he fua 'o e 'akaú, 'a ia 'okú ne fakaofonga'i 'e ia 'a e 'ofa 'a e 'Otuá. Pea 'oku pehē pē 'i he 'aho ni, ko e 'ulungaanga tukufakaholo lelei taha te tau lava 'o 'aonga ki hotau hakó ko 'etau hoko ko ha kāingalotu mo'ui taau 'o e Siasí pea tau ma'u ha fakamo'oni mālohi ki he ongoongoleleí.

Kole ki he kalasí ke nau lau 'a e Mōsaia 1:5.

- Na'e uesia fēfē 'e he ngaahi tala tukufakaholo 'a 'enau ngaahi tamaí 'a e kakai Nifaí mo e kakai Leimaná?

Kole ki he kalasí ke nau lau 'a e Hilamani 15:7–8.

- 'E lava fēfē ke liliu pe fetongi 'a e mālohi ko ia 'o e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholó 'oku ta'e mā'oni'oní? Fakamamafa'i ange 'e lava pē ke fakangata 'a e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo 'oku ta'e mā'oni'oní 'aki hono fakatupu 'o e tui ki he 'Eikí, lau mo ako 'a e folofolá, pea mo e liliu 'o e lotó ke ului ki he ongoongoleleí.

Lea na'e fai	Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai ke fakamamafa'i 'aki 'a hono mahu'inga 'o hono fakahokohoko mai 'o e fa'ahinga 'ulungaanga tukufakaholo 'oku mā'oni'oní:
	"Ko e koloa tukufakaholo faka-'Otua 'oku 'a'au ia. . . . 'O fanau'i i he laumālié ko e fānau 'a e 'Otuá pea fakamo'ui 'i hono mālohi mo 'ene 'ofá. Na'a ne foaki 'a hono 'Alo pē Taha Na'e Fakatupú koe'uhí ko koe. Pea na'e mo'ui a Kalaisi peá ne pekia peá ne toe mo'ui koe'uhí pē ko koe.
	" ' Oku foaki kiate ko e 'e he Siasí ha koloa tukufakaholo 'i he mo'oni, 'i he ngaahi fuakavá, 'i he faka'ai'ai, 'i he loto-to'a, 'i he fakahinohino, 'i he fakakaume'a pea mo e anga fakatakimu'a, 'i he mālohi ke tu'u hake mei he efu 'o e mo'uí ni ki ha tu'unga mo'ui fo'ou.
	"Piki ma'u ki ho tofi'a tukufakaholó. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito ia. Hiki hake ho 'ulú ki 'olunga.
Fealēlea'aki he palakipoé	<p>Fiefia ko ko e pē ko e—'oku 'ikai ko ha taha kehe koe. 'Oku lahi 'a e ngaahi me'a 'oku 'a'au, ko ia tānaki atu ki ai mo ha'o me'a pē 'a'au. Fakalahi atu. Fakakakato. Tokoni. 'ai ki he lelei tahá. Inu ke lahi mei he ngaahi me'a lelei 'o e mo'uí ni pea mo ia 'o e laumālié. Mo'ui i he tō'onga mo'ui te ke tuku atu 'i ha 'aho ki ho'o fānaú, pea mo e fānau 'a ho'o fānaú ha tāpuaki 'o ha koloa tukufakaholo 'a ia 'e toe taau ange ia 'i he koloa 'okú ke ma'u 'e koé" (Elaine Cannon, "What of Your Heritange?" <i>Improvement Era</i>, 'aokosi 1964, p. 690).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā e me'a te ke lava 'o fai he taimí ni ke teuteu ai ke ke hoko ko ha fa'ē lelei pea 'i ai hao tofi'a ko e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo mā'oni'oní ke paasi hifo ki ho'o fānaú? <p>Hiki e tali 'a e kalasí 'i he palakipoé 'i he taimi 'oku mou alea'i aí. Mahalo 'e kau 'eni 'i he'enau ngaahi talí:</p> <p>Te u hoko ko ha fa'ē lelei 'i he'eku—</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ako 'a e folofolá. 2. Ma'u ha fakamo'oni. 3. Tauhi e ngaahi fekaú. 4. Toe fakalahi atu ki he ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo 'oku leleí. 5. Fakatupulaki 'a e ngaahi talenítí mo e ngaahi me'a foakí. 6. Ako mei he ngaahi fāmili 'oku 'i ai honau ngaahi 'ulungāanga tukufakaholo 'oku leleí. 7. Tokoni ki he ni'ihi kehé. 8. Tokoni ki he pule'anga 'o e 'Eikí.

Faka'osí

'Ekitiviti Tohi	Tufa ki he kau finemuí ha peni mo ha pepa. Kole ki he finemui taki taha ke ne hiki 'a 'ene fakamo'oni pe ko ha me'a fakalaumālie nā'a ne a'usia ke kamata'aki ia ha tofi'a 'o ha ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo mā'oni'oní ma'a hono hakó. Ko e taimi ko ē 'e fe'unga ke fai aí, peá ne hiki leva ha fakamatala ki he'ene ului mai ki he ongoongoleleí. 'Oku totonu ke tauhi lelei 'a e la'i pepa ko 'ení pea tuku ia 'i he'ene tohi manatú pe ko hono hisitōlia fakatutahá.
Fakamo'oni	Fai ha'o fakamo'oni 'oku totonu ke kamata 'e he kau finemuí he taimí ni ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo mā'oni'oní ko ia te nau lava 'o foaki atu ki honau hakó. Fakamo'oni'i ko e ongoongoleleí, ko e koloa mahu'inga taha ia 'e lava ke foaki atu ki he ngaahi to'u tangata 'o e kaha'ú.

MA'U'ANGA TOKONI

"Tau pehē ko e 'ai eni ke ke ako'i ha lēsoni pe fai ha lea ki ha kau talavou 'o e Siasí 'o tefito'aki 'a e ngaahi 'uluaki fo'i lea pē ko ia 'i he Tohi 'a Molomoná: "Ko au Nifai, ko e me'a 'i he fanau'i au 'i he ongo mātu'a lelei. . . ." (1 Nifai 1:1). 'E 'ikai ke fu'u faingata'a eni ia. He 'oku 'ikai ha fo'i mo'oni ia 'e toe tali lelei ange 'e māmani ka ko eni—he ko ha toki faingamālie faka'ofo'ofa mo'oni ia ki ha taha ke fanau'i mai ia ki ha mātu'a lelei pea ki ha 'api 'oku tali lelei ai ia, pea 'e 'ofeina ia ai mo ako'i mo fakahinohino'i pea 'oange ki ai ha fa'ifa'itaki'anga 'oku lelei.

“Ka ‘e fēfē kapau ‘okú ke maheni lelei mo kinautolu te ke ako‘i peá ke ‘ilo‘i ‘oku ‘i ai hanau ni‘ihi tokolahi te nau loto mamahi mo ongo‘i faingata‘a‘ia mo mā ‘o kapau te ke ako‘i ‘a e lēsoní ‘i he founiga maheni pē ko ia ‘oku ako‘i ‘akí? Ko Sione ‘eni, ‘a ia na‘e faka‘ali‘ali mai ‘e he‘ene ongo mātu‘á ha sīpinga ‘o ha ‘api ‘oku ‘ikai ke lelei, ‘a ia na‘a na vete kinaua pe māvae tupu mei he‘ena loto mamahi mo e feta‘efaitotonu‘akí pea mo e fepaki ma‘u pē. ‘Oku feinga ‘a Sione ke ne a‘usia ha kalasi mo‘ui ‘oku leleí, peá ne fakapapau‘i ‘e ia ‘a e fa‘ahinga tu‘unga ‘o e mo‘uí te ne a‘usiá peá ne teuteu foki ke ne ma‘u ha ‘api fiefia ha ‘aho. Pea ko Filisi ‘ena ‘oku tangutu maí, ‘a ia kuo fili ‘e he‘ene ongo mātu‘a ‘a‘aná ia ha hala ‘oku mātu‘aki fu‘u fehangahangai ‘aupito ia mo e kalasi hala na‘a na fou ai ki mu‘á, pea ko e kalasi mo‘ui ia na‘e fie ma‘u ‘e Filisi. Pea ‘i he tafa‘aki ‘e taha ‘o e lokí ‘oku ‘i ai a Lōpeti ‘a ia ‘okú ne fu‘u ‘ofa ‘aupito ‘i he‘ene tangata‘eikí ka ‘oku puputu hono lotó he ‘oku pehē ‘e he‘ene tangata‘eiki ‘a‘aná ia ‘oku mahu‘inga ange ‘a e tuli manú ia mo e taumāta‘ú mo e ‘akapulú, pea a‘u pe ki he tapaká mo e kava mālohi, ‘i hono ngaahi fatongia fakataula‘eikí.

“Te ke lava o ako‘i fēfē ho‘o lēsoní lolotonga ko iá ‘oku ‘i ho‘o kalasí ‘a e fānau pehení?

“Te ke fie ma‘u ke ke ‘ilo‘i lelei ‘a e tu‘unga ‘oku ‘i ai ho‘o kalaśí pea ke toki kamata, ‘o ke ‘ilo neongo ‘oku mahino kiate kitautolu taki taha ko e tāpuaki mahu‘inga ‘a e fiefia ko ē ‘oku ma‘u mei ha tofi‘a tukufakaholo ‘oku leleí, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi mātu‘a ia mo e ngaahi ‘api ‘oku ‘ikai ke ‘i he tu‘unga ko ia ‘oku totonu ke nau ‘i aí. Taimi lahi ‘oku lava ‘e he kau talavou ‘ulungaanga leleí, mateakí pea mo loto-to‘á ‘oku nau lava ‘o ue‘i ‘a‘enau mātu‘á pea mo honau ngaahi ‘apí ki he leleí, ka ko e me‘a pē ‘eni ia ‘oku fa‘a hoko foki, ‘a e si‘isi‘i ‘aupito pē ke toe lava ‘e he ngaahi fohá pe ngaahi ‘ofefiné ‘oku nau lolotonga feinga kinautolu ke toe fakalelei‘i ange ‘a honau tofi‘a tukufakaholó ke liliu ‘a‘enau ngaahi mātu‘á.

“Ko e me‘a ‘e lava ke ako‘i pea ‘oku totonu ke ako‘i ‘a eni, neongo ‘oku tau ‘i ha tu‘unga ‘e ‘ikai ke tau lava ai ke fai ha me‘a ‘e taha ke fakalelei‘i ‘aki ‘a‘etau ngaahi mātu‘á, ka ‘oku tau lava ke fai ‘a e me‘a kotoa pē te tau lava ‘o faí ke tau fakapapau‘i ai ‘a e kalasi mātu‘a ‘e ma‘u ‘e he‘etau fānaú ‘atautolú! Mei he lau ‘a e potu folofola mahu‘inga ko ‘ení ‘okú ne pehē mai “Ko au Nifai, ko e me‘a ‘i he fanau‘i au ‘i he ongo mātu‘a leleí . . .” te tau lava ai ke faiako pea tau pehē ‘i he mo‘oni ‘o hotau lotó, “Ko au, Sione, ‘i he‘eku holi fakamātoato ke u hoko ‘i ha ‘aho ko ha tamai leleí. . . .”

“Na‘e ‘i ai ha taha na‘á ne pehē, “Ko e me‘a lelei ‘ete tupu mei ha hako lelei, ka ko e lāngilangi ia ‘oku ‘a‘etau ngaahi kuí.”

“Ko e feinga ko ia ke hoko ko ha mātu‘a leleí ko ha tukupā ia mo ha taumu‘a ‘oku fe‘unga mo e talavou mālohi tahá mo loto vilitaki tahá, pea ‘oku ‘i he uma pē ‘o e toko taha fakafo‘ituitui ‘a hono lava‘i ‘o e taumu‘a ko ‘ení. ‘E lava pē ke a‘usia ‘e ha taha ‘a e me‘a ‘okú ne holi fakamātoato mo ne fie ma‘u ke ne a‘usiá. . . .”

“ ‘ Oku ‘iate kinautolu ‘oku tupu hake ‘a e ngaahi tengā ‘o e kaha‘ú, ‘i he taimí ni. Pea hangē ‘oku tau maheni mo ia mo e me‘a ‘oku tau ‘amanaki ‘e hokó, ‘e ‘i ai ‘a e ‘aho ‘e ui ai kinautolu ‘e ha ni‘ihi ko e “tamai” pe ko e fa‘ē,” pea ‘e tākiekina lahi ‘a‘enau mo‘uí ‘e he kalasi tamai pe fa‘ē ko iá. ‘I he‘enau teuteu atu ko ‘ení ke hoko ko ha ngaahi mātu‘a ha ‘ahó, ‘oku totonu ke nau ako ke ‘ilo‘i ‘a hono mahu‘inga ‘o ha fa‘ahinga ‘ulungaanga tukufakaholo ‘oku leleí, ka ‘e lava ke ako‘i ‘eni mei he folofolá ‘i ha founiga ‘a ia ‘e faka‘ai‘ai mo ue‘i ai kinautolú, pea lava foki hení ke ‘oange kiate kinautolu ha tukupā pea mo ha ‘uhinga ke nau hoko ai ko ha ‘mātu‘a leleí” (Marion D. Hanks, “I, Johnny, Parent-to-Be. . . .,” *Improvement Era*, Fēpueli 1961, pp. 97, 113).

Kau ‘i he Ngāue Fakafaifekaú

Ko e Ma‘u ‘o ha Mahino Fekau‘aki mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Faifekaú

TAUMU‘A

‘E mahino ki he finemui taki taha ‘a e ngaahi fatongia ‘o e faifekaú.

TEUTEU

1. Fakatātā 12, Ko e Ongo Hoa Faifekau, ‘oku ‘i he tafa‘aki ki mui ‘o e tohi lēsoní.
2. Teuteu mai ha saati faka‘ali‘ali kuo hiki ai ‘a e taimi tēpile faka‘aho ‘a e toko taha faifekaú.
3. Fa‘iteliha pē: Teuteu mai ha kau finemui ke nau hiva‘i ‘a e “Called to Serve” (*Himi, fika* 249).
4. Vahe‘i ha kau finemui ke nau fai e ngaahi talanoa, lau e ngaahi potu folofolá, pe ngaahi lea ‘okú ke fie ngāue‘akí.

Ki‘i fakatokanga
ki he faiakó

‘Oku alea‘i ‘i he lēsoni ko ‘ení ‘a e ngaahi fatongia ‘o e kau faifekau taimi kakató. ‘Oku totonu ke ngāue fakafaifekau ‘a e talavou kotoa pē. Ko e kau finemui ta‘u uofulu mā tahá pe motu‘a angé ‘oku te‘eki ai ke nau malí, te nau lava pē foki mo kinautolu ‘o ngāue fakafaifekau taimi kakato. Ka neongo iá, ‘oku totonu ke ‘oua na‘a ongo‘i ‘e he kau finemui ia ko honau fatongia pau ia pea ‘oua na‘a teke kinautolu ‘o pehē kuo pau ke nau ngāue fakafaifekau taimi kakato. ‘Oku ‘ikai totonu ke hanga ‘e he ngāue fakafaifekaú ia ‘o ta‘ofi ‘a e faingamālie ‘o ha finemui ke ne mali.

FOUNGA FAI
‘O E LESONI ‘OKU
FOKOTU‘U ATUFakatātā mo e fo‘i
talanoa

Talateu

Faka‘ali‘ali e fakatātā ‘o e ongo hoa faifekaú, pea fai ‘a e fo‘i talanoa ko ‘ení:

Hili ia ha teuteu ta‘u ‘e nima ‘a e faifekaú ko ‘ení, kuó ne ‘i he mala‘e vakapuná ‘eni, kuo ne maau ke ‘alu ki Kuatemala ‘o ngāue fakafaifekau ai. Na‘á ne pehē ‘e ia: “Ko e taimi ko ē na‘á ku a‘u atu ai ki he matapa hū ki he fai‘anga fakahekeheká, na‘e pehē mai ‘eku tangata‘eikí: “ ‘E hoku foha, talangofua ki hono kotoa ‘o e ngaahi laó pea te ke ma‘u ha mo‘ui fiefia.” Na‘á ku kamo fakavavevave ange pe mo pehē ange, “Io tangata‘eikí, ‘peá u hu atu ‘o ‘alu. Na‘á ku katakata pē ‘i he‘eku lue atu ki he vakapuná mou pehē, ‘Tangata‘eikí, ‘oku toe fehālaaki pē ‘a e ‘fokotu‘utu‘u ho‘o ngaahi leá.” Na‘a ke ‘uhinga ke ke pehē mai, “Talangofua ki hono kotoa ‘o e ngaahi laó pea te ke ma‘u ha fiefia ‘i ho‘o ngāue fakafaifekaú.” ‘Osi pē ko ia pea ‘ikai ke u toe fakakaukau au ki he‘ene fale‘i, kau mono‘i atu pē ki he konga ‘o ‘eku manatú ‘o pehē ai ‘Fale‘i Fakamātú‘a.”

“ ‘Osi pē mei ai ha māhina ‘e fitu kuo mālōlō ‘eku tangata‘eikí.”

‘I he ngaahi houa si‘i hili hono fakahā ange ‘e he palesiteni fakamisioná ‘a e mālōlō ‘a ‘ene tangata‘eikí ‘i ha fakatu‘utāmaki ‘i he vakapuná, na‘á ne fu‘u puputu‘u ‘aupito mo loto mamahi. Na‘e pehē ‘e he konga ‘e taha ‘o ‘ene fakakaukaú, “Ko e hā ha‘o me‘a ‘oku fai ‘i hení? . . . [Kuo ke] ha‘u ki ha fonua muli, mo ha kakai fo‘ou mo ha ngaahi ‘ulungaanga fo‘ou; pea ko ‘eni kuo mate ‘a ho‘o tangata‘eikí. Mo‘oni ko e ongo ta‘u fakafiebia taha ia ‘o ho‘o mo‘ui. Ko e maile ‘e lau afe ‘a ho‘o mama‘o mei ‘apí, pea ‘okú ke si‘i tuēnoa.”

Kae pehē mai leva ‘a hono konga ‘e taha, “Faifekau, ke ke loto-to‘a. Na‘a ke ma‘u ha tamai ‘okú ke laukau‘aki, ha pēteliake mālohi na‘á ne akonekina kiate ko e ‘a e ongoongoleleí ‘i he me‘a kotoa pē. ‘okú ke ‘ilo‘i ko e mo‘ui ta‘e ngatá ko ha tefito‘i mo‘oni ia ‘o e ongoongoleleí, pea ‘okú ke ‘ilo‘i ‘e talitali mai pē ‘a ho‘o tangata‘eikí kiate koe. Na‘a ke ma‘u ha fakamo‘oni ki he ongoongoleleí talu pe mei he taimi na‘a ke lahi fe‘unga ai ke ke tangí. ‘Oku ‘ikai ko ha taimi ‘eni ke ke kamata ke veiveiuá aí.

“Lolotonga ‘eku fefainga ko ‘ení ‘i he vaha‘a ‘o e veiveiuá pea mo e mo‘oní, na‘e ha‘u ki he‘eku fakakaukaú ‘a e ngaahi lea faka‘osi ko ia ‘a ‘eku tangata‘eikí ‘i he mala‘e vakapuná:

"E hoku foha, talangofua ki hono kotoa 'o e ngaahi laó pea te ke ma'u ha mo'ui fiefia'. . . ."
 " . . . Na'e hoko 'a 'ene mālōloó ko ha me'a mahu'inga taha ia 'i he'eku ngāue fakafaifekaú. Mahalo 'e ngali faikehe nai ke lea'aki ha me'a peheni, pea 'oku ou fakatau ange 'e au na'e kei mo'ui 'a 'eku tangata'eikí, ka na'e talu mei hení 'a e hoko 'a 'eku ngāue fakafaifekaú ko ha fakamo'oni mo'ui ia ki he mo'ui 'a 'eku tangata'eikí. Na'a ku toki 'ilo'i 'a hono mahu'inga ke mo'ui'aki 'a 'hono kotoa 'o e ngaahi laó.' Pea tatau ai pe hono si'isi'i mo e ngaahi ta'e mahu'inga 'a e lao ko ía ko e taimi pe na'a ku talangofua ai ki aí, na'a ku fiefia" (H. Kent Rappleye. "Obey All the Rules," *New Era*, Sanuali—Fepueli 1979, pp. 24–25).

Ngaahi
fehu'i ke ale'a'i

- Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku 'omai ai 'a e ngaahi laó ke tau muimui ki ai 'i 'apí, 'i he akó pea 'i he Siasí?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuo ke ma'u koe'uhí ko ha'o fili ke ke muimui ki he ngaahi laó?

Kuo pau ke Talangofua 'a e Faifekaú ki he Ngaahi Me'a 'oku Fie ma'u ke Fai he Ngāue Fakafaifekau

Ngaahi potu folofola

Fekau e kau finemuí ke nau lau 'a e Ma'ake 16:15 pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 18:15.

- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku fu'u mahu'inga ai 'a e ngāue fakafaifekaú ki he 'Eikí?

Fakamatala 'a e faiakó

Ko e taimi ko ē 'oku kamata ai e ngāue 'a e kau faifekaú, 'oku 'aonga kiate kinautolu 'a e ngaahi laó pea mo e ngaahi taimi tēpilé ke tokoni ki he ngāue mahu'ingá ko 'eni 'oku fai ke lelei mo ma'u mei ai ha fua. Kuo pau ke palōmesi 'a e kau faifekaú ke nau talangofua ki he ngaahi lao ko 'ení kae lava ke nau fai 'a e ngāue 'a e 'Eikí mo ma'u 'a e Laumālié ke tataki kinautolu. 'Oku kau 'i he taimi tēpile faka'aho 'a e kau faifekaú 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

Saati faka'ali'ali

'Ai hake 'a e saati faka'ali'ali

6:30 A.M.	Ā hake
7:00 A.M.	Taimi ako mo e hoá
8:00 A.M.	Kai pongipongi
8:30 A.M.	Taimi ako fakatāutaha
9:30 A.M.	Malanga
Noon	Kai ho'atā
1:00 P.M.	Malanga
5:00 P.M.	Kai efiafi
6:00 P.M.	Malanga
9:30 P.M.	'Osi e malangá, palani e polokalama ki he 'aho hono hokó
10:30 P.M.	Mohe

Fakamatala 'a e faiakó

'Oku fie ma'u 'a e toko taha faifekaú ke muimui ki he ngaahi lao kehe ko 'ení ka 'e fakafalala pē ia ki he misiona 'oku ngāue aí pea mo e 'ulungaanga fakafonua 'o e kakáí:

1. 'Oku kole ki he kau faifekaú ke nau fai tohi ki he'enau mātu'a 'o tu'o taha he uike.
2. 'Oku 'ikai totonu ke telefoni 'a e kau faifekaú ki honau ngaahi fāmilí pe ki honau ngaahi kaungā-me'a tuku kehe 'o ka toki fakangofua 'e he palesiteni fakamisioná.
3. 'Oku fai 'e he kau faifekaú ha lipooti fakauike mo ha tohi ki he palesiteni fakamisioná.
4. 'Oku totonu ke 'oua na'a 'i ai ha mo'ui 'o ha faifekau. 'Oku totonu ke ngāue'aki fakapotopoto 'enau pa'angá pea ki he ngaahi me'a pē fekau'aki mo e ngāue fakafaifekaú.
5. 'Oku totonu ke 'oua na'a toe loloa ange he houa 'e taha ha'anau nofo 'i ha 'api 'o ka 'oku fakaafe'i kinautolu ke nau kai ai, pea 'oku totonu ke nau faka'aonga'i 'a e taimi ko ía ke faka'ai'ai e kāingalotú ke nau tokoni ki he ngāue fakafaifekaú.
6. 'Oku 'ikai 'aupito ngofua ke nofo toko ua pē ha faifekau kapau ko e faifekau tangata mo ha fefine kapau ko ha faifekau fefine pe ko ha tangata, pe fai ha feohi 'oku ta'e fe'unga mo ha kakai tangata pe fefine. 'Oku 'ikai totonu ke nau ako'i ha toko taha te'eki ai mali

	(ha ta'ahine kapau ko ha faifekau tangata, pe tamasi'i kapau ko ha faifekau fefine) ta'e i ai ha toko taha lahi ai.
7.	'Oku 'ikai totonu ke fai tohi 'a e kau faifekaú ki he kakai 'oku nau nofo he ngata'anga pē ko ia 'o e misiona 'oku ngāue aí.
8.	'Oku 'ikai ngofua ke mavahe 'a e kau faifekaú ki tu'a mei he ngaahi feitu'u kuo vahe kinautolu ke nau ngāue aí ta'e ma'u ha ngofua mei he palesiteni fakamisioná.
9.	Kuo pau ke 'ulungaanga maau 'a e kau faifekaú pea 'oua na'a nau kau 'i he fakafekiki mo e felau'akí. 'Oku totonu ke nau lau pe 'a e ngaahi tohi kuo fakangofua 'e he palesiteni fakamisioná. (Vakai, <i>Tohi Tu'utu'uni 'a e Kau Faifekaú</i> .)
Lea na'e fai mo e fealēlea'aki	Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli: "Ko e ngāue fakafaifekaú 'oku fefeka hono laó. 'Oku lahi e me'a 'oku fiema'u ke fai aí. 'Oku faingata'a. Na'e te'eki ai pē ko ha me'a faingofua ia, pea 'e 'ikai pe ke faingofua ia. 'Oku fie ma'u ki ai 'a e sino mālohi, 'a e 'atamai mālohi, pea mo e laumālie 'oku mālohi" (Brian Kelly, "A Visit with 'Eletā Kōtoni B. Hingikeli about Missionary Work," <i>New Era</i> , Sune 1973, p. 31). <ul style="list-style-type: none"> • 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e 'oange ai 'a e ngaahi lao ko 'ení ki he kau faifekaú? • Ko e hā nai e ngaahi me'a lelei 'e ma'u mei he ngaahi lao ko 'ení?

'E Lava ke Tokoni 'a e Kāingalotú ki he Kau Faifekaú ke Lelei 'enau Ngāue

Fakamatala 'a e faiakó	Hanga 'o fakamatala'i ange ko e ki'i taimi nounou pē 'oku ma'u 'e he kau faifekaú ke nau fakahoko ai 'enau ngāue. Kuo pau ke nau faka'aonga'i 'a e 'aho taki taha ki he lelei taha 'o e me'a 'e lava aí. Kuo lahi 'a e ngaahi fakamole na'a nau fai kae fakahoko 'a 'enau ngāue fakafaifekaú—"a e pa'angá, 'a e ngaahi tokoni 'a honau ngaahi fāmilí, ngaahi ta'u lahi 'o e akó mo e teuteu ki aí, taimí, pea mo e mahu'inga taha, 'a 'enau mo'uí. 'I he'etau hoko ko e kāingalotú, te tau lava 'o fa'ufa'u ha founa fetu'utaki 'oku totonu mo e kau faifekaú pea tokoni'i kinautolu ke nau faka'aonga'i 'a e teuteu ko 'ení na'e fái ki he lelei taha te nau lavá. Te tau lava 'o tokoni kiate kinautolu ke nau lava 'o ikuna'i 'a e 'ahi'ahi lahi taha 'oku nau fetaulaki mo íá, 'a ia ko hono fakangalo'i 'enau ngaahi fie ma'u ka nau fakamoleki 'ata'atā pē 'a honau taimí ki hono fai 'enau ngāue.
Lea	'Oku hanga 'e he lea ko 'ení 'o fakamatala'i mai 'a e me'a 'oku faingata'a ai ki he kau faifekaú ke nau fakafemo'uekina'i 'a honau taimí ki hono fai 'o 'enau ngāue. " 'Oku tau sai'ia kotoa pē foki 'i he fiemālié; lolotonga ko íá ko e fa'a ngāue 'oku kau ia ki he mafu 'o e ngāue fakafaifekaú. Kuo te'eki ai ke liliu 'eni talu mei he taimi 'o e Fakamo'uí. Na'a ne pehē, . . . ka ko ia ia 'e mole 'ene mo'uí koe'uhí ko au mo e ongoongolelei, 'e ma'u 'e ia ia.' (Ma'ake 8:35). 'Oku mo'oni 'eni 'i he ngāue fakafaifekaú. Ko e tukupā lahi taha 'i he taimi kotoa pē ko e lotu ki he 'Eikí mo kole kiate ia ha mālohi mo ha ivi pea mo ha fakahinohino, hili ko íá pea hū ki tu'a 'o fai 'a e ngāue. He na'e pehē 'e he 'Eikí, 'Kapau 'oku lelei ho matá, 'o tāfataha ki hoku fakalāngilangi 'e fonu ho sinó kotoa he māmá. (Mātiu 6:22). Kapau 'e ngāue ha faifekau 'aki 'a e mata 'oku tāfataha pe ki hono fakalāngilangi 'o e 'Otuá, pea 'e mole atu leva 'a e fakapo'ulí, 'a e fakapo'ulí 'o e fakapikopikó, 'a e fakapo'ulí 'o e fai angahalá, 'a e fakapo'ulí 'o e fakatoloi me'a, 'a e fakapo'ulí 'o e manavaheé, pea 'oku hanga 'e he ngaahi me'a kotoa ko 'ení 'o uesia 'a e ngāue fakafaifekaú." (Brian Kelly, "A Visit with 'Eletā Kōtoni B. Hingikeli," p. 31).
Fehu'i mo e fealēlea'aki 'i he palakipoé	• Ko e hā nai e me'a 'e lava 'e ha finemuí ha ni'ihi 'o e ngaahi fakakaukau ko ia 'oku hā 'i he lea ko 'ení 'oku hokó. Pea kapau 'e 'ikai, pea ke lava kau ki ai. "Te tau lava 'o fakafe'iloaiki 'a e ngaahi famili ta'e Siasi ki he kau faifekaú. 'E lava pē foki ke tau tokanga ke 'oua na'a tau maumau'i 'a e taimi 'o e kau faifekaú. Ko e taimi ko ē 'oku tau fakaafe'i mai ai kinautolu ke kai 'i hotau ngaahi 'apí, tau ngaohi fakavavevave 'enau me'akaí. 'Osi pē ko íá pea faka'ai'ai leva kinautolu ke nau ò 'o hoko atu 'a 'enau ngāue. 'Oku totonu ke 'oua na'a tau tuku ke nau tokoni 'i hono fufulu 'etau ipú. 'Oku 'ikai totonu

ke tau fakaafe'i kinautolu ke nau ha'u 'o sio televisone mo kitautolu. 'E lava ke tau ako ke tau 'ilo'i 'a e ngaahi lao 'o e ngāue fakafaifekaú pea tau tokoni'i leva 'a e kau faifekaú ke nau fai ki ai.

" . . . 'Oku totonu ke 'oua 'aupito na'a nofo toko ua pē 'a e kau finemuí mo ha faifekau [tangata] pe faka'ai'ai ha fa'ahinga fetu'utaki ofi mo ia. 'Oku totonu ke 'oua na'a tohi pe telefoni 'a e kau finemuí ki he kau faifekaú 'i honau feitu'ú.

"Ko e taimi ko ē 'oku tau fakahā ai 'a 'etau faka'apa'apa ki he kau faifekaú mo honau ngaahi uiui'i, te tau tokoni'i ai kitautolu 'i he'enau ako'i 'o e ongoongoleleí ki he ni'ihi kehé" (*The Latter-day Woman, Part A*, p. 144).

Fakamatala'i ange 'e toe lava pē foki ke fakalotolahi'i 'e he kau finemuí 'a e kau talavoú ke nau 'alu 'o ngāue fakafaifekau. Na'e pehē 'e Palesiteni 'Ēsilā Tafu Penisoni:

" ' Oku ma'u 'e he [kau finemuí] ha mālohi ke fakalotolahi'i 'a e kau talavoú ke nau 'alu 'o ngāue fakafaifekau taimi kakato. Tuku ke 'ilo 'e he kau talavou 'oku mou mahení 'okú ke fie ma'u kinautolu ke nau fakahoko 'a honau ngaahi fatongia fakafaifekaú, pea 'okú ne fie ma'u kinautolu ke nau ngāue 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekaú koe'uhí he 'okú ke 'ilo'i ko e me'a ia 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke nau fai.

"Faka'ehi'ehi mei he fakakaume'a mo ha talavou ki mu'a pea hokosia hono taimi ngāue fakafaifekaú. Kapau ko ho'omo fetu'utakí ko e kaume'a pē, pea 'e faingofua ange leva 'ene fili ke 'alu 'o ngāue pea toe lava ange foki ke ne fakamoleki kotoa 'a hono iví ki he'ene ngāue fakafaifekaú kae 'ikai ki hono kaume'a fefine 'oku 'i 'apí" (*Ensign*, Nōvema 1986, pp. 82–83).

Faka'osi

Fakamatala 'a e faiakó

Tala ange ki he kau finemuí ko e taimi ko ē na'e 'alu ai 'a Elder Mo Sister Vaughn J. Featherstone 'o ngāue fakafaifekau ki Tekisisí, na'e lotu ai 'a e fefiné ni 'o kole ha tokoni mei he 'Eikí. Na'a ne fu'u femo'uekina 'aupito he mala'e 'o e ngāue fakafaifekaú 'o 'ikai pē ke toe i ai hano kī'i taimi 'atā 'o'ona ia ha 'aho. Na'a ne lotu 'o pehē, " ' E Tamai Hēvani, fakamolemole mu'a ka ke tokoni'i au ke u ma'u haku taimi pē ma'aku lolotonga 'eku 'i hení.' Pea na'a ne pehē, na'e ongo mai 'e ne mahino 'aupito 'a e ngaahi lea ko 'eni ki he'ene fakakaukaú, "E hoku 'ōfefine, 'oku 'ikai ko ha'o taimi 'eni ia 'a'au; ko e taimi ia 'a'aku" (Vaughn J. Featherstone, 'i he Conference Report, 'Okatopa 1978, p. 34; pe *Ensign*, Nōvema 1978, p. 26).

Fakamatala'i ange 'oku ngāue 'a e kau faifekaú ma'a e 'Eikí. 'Oku 'ikai ha totonu 'a ha taha ke ne tohoaki'i 'a 'enau tokangá mei he ngāue ko iá. 'Oku totonu ke tau faka'apa'apa mo anga fakakaume'a ki he kau faifekaú, kae 'i ai foki mo hono fakangatangata. Te tau lava 'o tokoni'i 'a e kau faifekaú ke nau mo'ui'aki 'a e me'a 'oku tau 'amanaki atu te nau fai pea ke 'inasi foki mo e ni'ihi kehe 'i he ongoongoleleí.

Hiva

Faka'osi'aki hono fekau e kau finemuí ke nau hiva'i 'a e "Called To Serve."

Ko e Ako ki hono Fakamafola 'o e Ongoongolelei

TAUMU'A

'E mahino ki he finemui taki taha 'a 'ene fatongia'aki hono fakamafola 'o e ongoongolelei peá ne ma'u ha loto falala ki hono fai 'o e ngāue fakafaifekaú.

TEUTEU

1. Omai ha fo'i te'elango (ko e lelei tahá ha fo'i te'elango 'oku fōlahí) pea mo ha ki'i me'i māsimá.
2. Hiki 'a e me'a 'e fakafaiva'i 'i ha ngaahi la'i pepa.
3. Ngaahi ha ngaahi fo'i te'elango mei ha pepa fefeka ke taki taha 'a e kau finemuí, 'o hangē ko 'ení:

4. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai e ngaahi talanoá, lau e ngaahi potu folofolá pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

'Oku Finangalo 'a e 'Eikí Ke Tau Fakamafola 'a e Ongoongolelei ki he Ni'ihi Kehé

Faka'ali'ali e fo'i te'elangó mo e māsimá. ('Oua te ke tutu 'a e te'elangó he 'oku 'ikai ke fakangofua ia 'e he lao 'a e Siasí ki he malu'i).

Fehu'i ange pē 'e lava 'e ha taha 'o e kau finemuí 'o fakamatala'i 'a e founiga na'e fakafehoanaki ai 'e he Fakamo'uí 'a e kāingalotu 'o e Siasí ki he fo'i te'elangó pea mo e māsimá.

Hili hano ki'i aleia'i taimi si'i ia pea ke fakamatala'i ange na'e pehē 'e Sisū ko kitautolu ko e māsimá 'o māmaní pea mo e maama 'o māmaní.

Fekau ha finemui ke he lau 'a Mātiu 5:13–16 pea mo e ongo 'uluaki sētesi 'i he 3 Nifai 18:24.

- Ko e hā 'a 'etau maama 'oku fie ma'u ke tau fakaulo atú?

"['Oku 'i ai] 'a e me'a faka'ofo'ofa 'oku hoko 'i he lolotonga 'o e tangatá 'i he taimi 'oku fakamāma'i ai 'e he maama 'o e ongoongolelei 'a 'enau ngaahi mo'uí. Hangē 'oku ulo hake pē 'a e maama ia 'o e maama 'iate ia pē 'o ne fakatupu 'e ia 'a e holi ke vahevahe atu iá. Ko e taimi ko ē 'oku fālahi ange ai 'a 'etau ngaahi fakakaukaú 'i ha 'ilo 'oku fo'ou, 'oku tau fie ma'u ke 'ilo mo e ni'ihi kehé ki ai; ko e taimi ko ē 'oku hanga ai 'e he mālohi fakalangí 'o to'o hake ki 'olunga 'a hotau ngaahi laumālié, 'oku tau fie ma'u ke ongo'i mo ia 'e he ni'ihi kehé; pea ko e taimi ko ē 'oku fonu ai 'a 'etau ngaahi mo'uí 'i he ngaahi me'a 'oku leleí, 'oku tau fie ma'u 'a e ni'ihi kehé ke nau fiefia 'i he ngaahi me'a tatau, kae fakatautautefito kiate kinautolu ko ia 'oku tau 'ofa aí" (Kalosi A. Esei, 'i he Conference Report, 'Okatopa 1976, p. 58; pe Ensign, Nōvema 1976, p. 41).

Potu folofola	Mou lau mo e kau finemuí ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 123:12. Hanga ‘o fakamamafa‘i hení ko hotau ngaahi tuonga‘ané mo e ngaahi tokouá ‘a kinautolu kotoa pē ‘oku nau feohí, ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá, pea na‘a nau mei tali pe ‘e kinautolu ‘a e ontoongoleleí kapau na‘e mahino lelei kiate kinautolu, ka ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo‘i ‘a e mo‘oní koe‘uhí “he ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo‘i ‘a e feitu‘u ‘e ma‘u ia mei aí.” Ko hotau fatongia leva ke fakahā ia kiate kinautolu.
‘E Lava pē ke Ako ‘a e Finemui Kotoa ki he Founga ‘o hono Fakamafola ‘o e Ongoongoleleí	
Fakamatala ‘a e faiakó	Fakamatala‘i ange kuo pau pē ke tau lava ‘o fakahoko ‘a e ontoongoleleí ‘i he founga pau, fakataha mo e tokoni ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí, kae toki ‘ilo‘i ‘e he kakaí ‘a e fiefiá te nau ma‘u mei aí.
Fealēlea‘aki ‘i he palakipoé	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā fua e ngaahi me‘a ‘okú ne fa‘a fakafaingata‘a‘ia‘i kitautolu ‘i he taimi ‘oku tau feinga ai ke fakamafola ‘a e ontoongoleleí ki he ni‘ihí kehé? (Hiki ‘a e ngaahi talí ‘i he palakipoé. Mahalo ‘e kau ai ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení.) 1. ‘Oku tau ilifia na‘a tau faka‘ita‘i ‘a e kakaí pe ko ha ‘ikai ke sai‘ia ai ‘a e kakai ‘iate kitautolu 2. Sii‘isi‘i e potó pe ko e te‘eki ai ke anga hono fakahokó 3. Sii‘i ‘a e ‘ilo ki he ontoongoleleí <ul style="list-style-type: none"> • ‘Oku mou pehē ‘e lava‘i fēfē ‘a e ngaahi me‘a ní? (Hiki ‘a e ngaahi talí ‘i he palakipoé, Ko ha ngaahi fokotu‘u ‘aonga ‘ení ‘oku ‘oatu ‘i lalo.) <ol style="list-style-type: none"> 1. Lotu ‘o kole ki he ‘Eikí ke tokoni‘i koe ke ‘osi ho‘o ilifiá pea tāpuekina ‘aki koe ‘a e tataki ‘a hono Laumālié. Ko e taimi ko ē ‘okú ke loto mo‘oni ai mo anga‘ofá, ‘oku tātātaha ke ‘ita ‘a e kakaí ai. Ko e taimi ko ē ‘oku lahi ange ai ho‘o tokanga ‘au ki hono fakamo‘ui kaume‘á ‘i ha‘o tokanga ki he ongo‘okú ke ma‘ú, ‘e mole ai pē ‘a ho‘o manavahee‘a‘au ia. 2. Ai ke ke maheni mo e kakaí kehekehe tokolahí; Fakafehu‘i fekau‘aki mo kinautolu, pea ke ‘ai ke ke ‘ilo‘i ‘a e ngaahi me‘a ‘oku nau manako aí. ‘I ho‘o maheni ko ia mo kinautolú, te ke lava leva ke fakamatala‘i kiate kinautolu ‘a e founga ‘e lava ai ke tokoni‘i kinautolu ‘e he ontoongoleleí ‘i he‘enau ngaahi fie ma‘ú. Fakahā fiefia kiate kinautolu ‘a e me‘a kuo fai ‘e he ontoongoleleí ma‘au. <p>Kuo pau ke tau fakakaume‘a mo‘oni ki he kakai kehé ki mu‘a ía pea tau toki feinga ke ako‘i kinautolu. Na‘e pehē ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: “meimeī kuo pau ke tau ‘uluaki <i>fakamāfana‘i</i> ‘a hotau ngaahi kaungā‘apí ki mu‘a ía pea toki lava ke tau <i>fakamāfana‘i</i> kinautolu ‘i he founga totonú. Kuo pau ke ongo‘i ‘e hotau ngaahi kaungā‘apí ‘oku mo‘oni ‘a ‘etau fakakaume‘á mo ‘etau fakafeohí” (Report of the Regional Representatives’ seminar,” <i>Ensign</i>, Nōvema 1976, p. 140).</p> <ol style="list-style-type: none"> 3. Ako ‘a e ontoongoleleí koe‘uhí ke ke mateuteu ke tali lelei ‘a e ngaahi fehu‘i ‘i he taimi ‘oku hoko mai aí (vakai, T&F 11:21). ‘Ai ke ke ‘ilo lelei ‘a e talanoa ko ia fekau‘aki mo hono toe fakafoki mai ‘o e ontoongoleleí ‘o fakafou mai ‘ia Siōsefa Sāmita pea mo e kamata‘anga ‘o e Tohi ‘a Molomoná. Mateuteu ke ke fakamo‘oni‘i kuo toe fakafoki mai ‘a e Siasi ‘o Sisū Kalaisí ‘i hono kakato, ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he talanoa ko ‘ení.
Fo‘i talanoa	“Na‘e fehu‘i ange ‘e ha faifekau ‘o e Siasi Paloteisaní. . . . ki ha taha ‘o ‘etau kau faifekaú “Ko e hā hono ‘uhinga ‘okú ke malanga ai ki hoku kakaí? Ko e kakai Kalisitiane lelei kotoa ‘akitaotolu’. . . . Pea na‘e fai ange ‘a e tali ‘o pehē: ‘Tangata‘eiki, kapau na‘a ke ‘ilo fakapapau na‘e hā mai ‘a e ‘Otuá ko e Tamaí mo hono ‘Alo ko Sisū Kalaisí peá na folofola mai ‘i he taimi ko ‘ení ‘o e hisitōlia ‘o māmaní, ‘o na toe fakahā mai ‘a e ngaahi fakamatala mahu‘inga pea toe fakafoki mai ‘a e mafai ‘o e lakanga fakataula‘eikí ki he tangatá, te ke kei fakalongolongo pē nai?” (Lōpeti L. Simisoni, ‘i he Conference Report, ‘Okatopa 1974, p. 63; pe <i>Ensign</i> , Nōvema 1974, p. 46).
Fakamatala ‘a e faiakó	Fakamatala‘i ange ‘oku mahu‘inga ke ‘oua na‘a tau mā ‘o feinga ke ‘asi ngali lelei ‘i he taimi ‘ou tau talanoa ai ‘o kau ki he ontoongoleleí. ‘Oku ‘ikai fiema‘u ia ke tau kole fakamolemole ki ha ni‘ihí koe‘uhí ko e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. He na‘e foaki mai ia ‘e he ‘Otuá ‘a e māmaní ke lelei ki he tangatá.

Fo'i talanoa

Fai 'a e fo'i talanoa ko 'eni 'o kau ki he founiga na'e lava ai 'e Lorenzo Snow, 'a ia na'e hoko ko e Palesiteni hono nima 'o e Siasí, 'o vahevahe 'a e ongoongoleleí mo ha fu'u kakai toko lahi.

'I he 1850, na'e fekau atu ai 'e Pilikihami 'Longí 'a Lōleni Sinou mo ha toko ua kehe ke nau kamata 'a e ngāue fakafaifekau 'i 'italí. Na'a nau ngāue ai he ngaahi māhina lahi mo e te'eki ai pē ke nau lava 'o vahevahe 'a e ongoongoleleí mo ha taha 'i he kakai 'o 'italí. Na'e hiki 'e 'Eletā Sinou 'o pehē, faifai pea "fakahā 'e he 'Eikí 'a hono mālohi koe'uhí ko kimautolu." Na'e puke lahi 'aupito 'a e ki'i tamasi'i ta'u tolu 'i he fāmili na'e nofo ai 'a e kau faifekaú, pea na'e ofi pē ke ne mate. Na'e sio 'a 'Eletā Sinou pea mo hono hoá ki he ki'i tamasi'i pea na'a na 'ilo ko e faingamālie 'eni ke na fakahaa'i ai ki he kakai 'italí 'a e mālohi lahi pea mo e ofa 'oku ma'u 'e he 'Eikí.

Na'e kamata leva ke 'aukai 'a 'Eletā Sinou mo hono hoá, pea na'a na 'alu hake ki he feitu'u mo'ungá ke na toko ua ai pē mo na lotu. Ko e me'a 'eni na'e hiki 'e 'eletā Sinoú: "Na'a na tangi ki he 'Eikí 'i he lotu taumu'a ke fakamo'ui mu'a 'a e ki'i tamasi'i ni. Na'a ku fakakaukau loto ki he hala ko ia na'a ma loto ke ma muimui aí pea mo e ngaahi fakamo'oni ko ia kuo vavé ni mai pe 'ema fakahā ki he māmaní. 'Oku 'ikai ke u 'ilo'i 'e au mo ha toe feilaulau te u lava 'o fakahoko te u ta'e fie fakahoko kae kehe pē ke tali 'e he 'Eikí 'a 'ema ngaahi kolé. Na'a ma foki mai he taimi tolu efiaffí, 'ou fakatapui ha lolo, pea na'a ku tākai hoku nimá 'ou hilifaki ia ki hono 'ulú, pea ma fakahā fakalongolongo ki he 'Eikí 'a e faka'amu na'e 'i homa lotó ke ne fai fakamo'ui. . . .

"Kamata mei he houa ko 'ení mo e kamata ke ne sai; na'e fonu hoku lotó 'i he hounga'ia mo'oni ki he'eku Tamai Hēvaní, pea 'oku fiefia ke fakahā hení, na'e 'osi pē mei ai ha ngaahi 'aho si'i na'a ne mavahé leva mei hono mohengá 'o va'inga mo hono ngaahi kaume'a" (Lōleni Sinou, "Organization of the Church in Italy," Millennial Star, 15 Tisema 1850, pp. 370-71).

Tupu mei he hā ki tu'a 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, na'e molū ai 'a e loto 'o e kakai toko lahi, pea na'e fakafokifā pē 'a hono fakaava hake 'o e ngaahi matapā lahi ki he kau faifekaú. Na'e toko lahi 'a e kakai na'a nau fanongo ki he pōpoaki 'o e ongoongoleleí pea nau kau ki he Siasí.

- Ko e hā e me'a na'e fai 'e Lōleni Sinou ke fakamolū ai 'a e loto 'o e kakai ko ia na'a ne feinga ke ako'i?
- Ko e hā ha me'a 'okú ke ako meia 'Eletā Sinou 'o fekau'aki mo e kalasi 'ulungaanga 'oku totonu ke ke ma'u 'i he taimi 'okú ke fakamafola 'a e ongoongoleleí.

Fakafaiva'i

Ko e ngaahi sīpinga 'eni 'o e ngaahi faingamālie ko ia 'oku tau ma'u ke tau fakamafola atu ai 'a e ongoongoleleí. Vahevahe 'a e kau finemuí ke nau tautau toko ua, pe ka fie ma'u peá ke kau atu pē mo koe ki ai. Lau 'a e me'a taki taha 'oku hokó pea ke fekau leva ha ongo finemui ke na fakafaiva'i. Ko 'ene 'osi pē 'a e fo'i konga taki taha pea ke kole ange leva ki he kalasí ke nau fai atu ha ngaahi fokotu'u kehe 'o fekau'aki mo e me'a ke fai 'i he taimi 'oku ma'u ai 'a e faingamālie peheni ke fai 'a e ngāue fakafaifekaú.

1. 'Oku fehu'i atu kiate ko e 'e hao kaume'a 'oku te'eki kau ki he Siasí, " 'Oku tui 'a e kakai Māmongá kia Sisū Kalaisi?"
2. 'Oku fie ma'u 'e ha toko taha 'a'ahi 'a ia ne mo toki fetaulakí ni ke ne 'ilo'i pe "Ko e hā hono 'uhinga 'oku ui ai kimoutolu ko e kau Māmongá?"
3. 'Oku fie ma'u 'e hao kaume'a 'oku 'ikai ke fu'u mālohi he Siasí ke ne 'ilo'i pe ko e hā 'oku 'ikai ke ke ifi tapaka aí pe inu kava mālohi.
4. 'Oku fehu'i atu kiate ko e 'e ha taha ne mo toki maheni pē, "Ko e hā e me'a 'oku kehe ai pe homou Siasí 'omoutolú mei he ngaahi siasi kehé?"
5. 'Okú ke nofo ofi ki ha taha 'i ha pasi pe vakapuna, "Ko e hā e founiga te ke 'ai ai ke ne fie 'ilo ki he Siasí?

Tuku ke fakamatala 'a e kalasí ki ha taimi na'a nau lava ke vahevahe ai mo ha ni'ihi kehe 'a e ongoongoleleí. Fakamatala foki mo ko e ki he ngaahi me'a na'a ke a'usia 'e koe.

Faka'osi

Fakahā ange 'oku fa'a lahi ange 'a e ngaahi faingamālie lelei 'oku tau ma'u ke tau vahevahe ai 'a eongoongoleleí mo hotau ngaahi kaungāme'á 'i ha toe kakai kehe.

'Oku totonu ke tau fai hifo pe kiate kitautolu 'a e fehu'i ko 'ení, "Kapau he 'ikai ke u vahevahe mo hoku ngaahi kaume'á 'i ha toe kakai kehe.

Fakamo'oní

'E lava pe ke ke faka'osi'aki ha'o fai ho'o fakamo'oní.

Me'a ke tufa

Tufa ki he finemui taki taha 'a e fo'i te'elango ngaohi mei he pepá ke fakamanatu'i ange kiate ia 'a hono fatongia ke ne hoko ko e faifekau.

Ngaahi 'Ekitiviti 'oku Fokotu'u Atú

1. Fakaafe'i mai ki he kalasí ha kau faifekau taimi kakato ke nau fakamatala ki he founiga 'e lava ke tokoni ange ai 'a kau finemuí kiate kinautolu. Fakapapau'i kuo 'osi ma'u 'a e ngofua mei he palesiteni fakamisioná ke nau ō atu ki he kalasí.
2. Mou fakakaukau'i fakataha 'e he kalasí 'a e ngaahi me'a te mou lava 'o faí ke mou a'u ai ki ha taha 'i ho'omou kalasí 'oku 'ikai ke loko mālohi.
3. Ngāue fakataha 'a e kalasí mo mou hiki 'a e ngaahi fehu'i ko ia 'oku fa'a lahi hono fai 'e he kakaí te'eki Siasí, pea vahe'i 'a e finemui taki taha ke ne hiki ha ngaahi tali 'e ni'ihī 'oku leleí pea nau toki lau ki ai 'i he kalasí 'a mui ange.
4. Mou palani ha fa'ahinga 'ekitiviti pea fakaafe'i ki ai ha kau finemui te'eki Siasi toko lahi.
5. Fakaafe'i ki he kalasí ha fa'ahinga toko lahi 'a ia te nau lava 'o fakamatala ki he anga 'o 'enau ului mai ki he Siasí. Mahalo pē te nau fie fakahā atu ai ha ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e founiga ke te 'alu ai 'o kamata fakalea mo talanoa mo e kakai te'eki Siasí.

Ko e Tupulaki ‘i he Anga Fakalaumālie

TAUMU'A

'E mahino ki he finemui taki taha 'a e mahino 'okú ne ma'u fekau'aki mo e 'ilo ta'e ngatá ki he mo'ui peá ne toe mateuteu ange ke ne fehangahangai mo e ngaahi faingata'a 'o e mo'ui fakamatelie ni.

TEUTEU

1. Hanga 'o hiki pe taipe'i 'a e ongo potu folofola ko 'ení 'i he ongo la'i kātí. Faka'aonga'i pē 'a e ngaahi lea ko 'ení pea 'oua te ke hiki 'a e potu folofolá 'i he la'i kātí.
“ ‘ E tuku 'a fē 'a ho'o konaá? tuku ange 'a ho'o uainé 'iate koe.”
“ ‘ Oua na'a ke kole ke u li'aki koe, pe ke u foki mei he'eku muimui 'iate koé: he ko e potu 'okú ke 'alu ki aí, te ta ò ai; pea ko e potu te ke mohe aí , te ta mohe ai: ko ho kakáí 'e hoko ko hoku kakai, pea ko ho 'Otuá ko hoku 'Otua.”
2. Ako ke ke 'ilo'i 'a e vahe 1 'o e 1 Samuela pea mo e talanoa ko ia 'o Luté 'oku ha 'i he tohi 'a Luté.
3. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá, pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Talateu

'Oange ki ha taha 'o e kau finemuí 'a e kaati 'oku hiki ai 'a e fakalea 'o e 1 Samuela 1:14;
Kole ke ne lau le'o lahi ia.

'Eke ange pe 'e lava 'e ha taha 'o tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā ho'o fakakaukau 'i ho'o fuofua lau 'a e potu folofola ko 'ení?
- Ko hai 'oku lea hení?
- Ko hai 'okú ne lea ki aí?
- Ko e hā e me'a na'e hoko 'i he taimi ko 'ení?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange ki he kau finemuí ko e lea 'eni kia 'Ana, ko e fa'ē 'a e palōfita ko Samuelá, 'i he'ene tangi ki he 'Eikí 'i he temipalé koe'uhí ko e 'ikai te ne fanaú. Na'e pehē 'e he taula'eiki lahi ia ko 'Ilaí na'e konā 'a 'Ana. 'I he'ene toki 'ilo'i ko ia 'a 'Aná, na'a ne palōmesi ange leva kiate ia 'e tali 'e he 'Otua 'a 'ene lotú.

Fehu'i ke alea'i

• 'E fēfē ha liliu ho'o fakakaukaú ki he veesi ko 'ení 'i ha'o 'ilo'i 'a e me'a 'oku hokó?

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Fekau ki he finemui 'e taha ke ne lau 'a e kaati hono uá ('a ē 'oku 'i he tohi 'a Lute 1:16). Fai ha ngaahi fehu'i 'oku meimeい tatau mo iá 'oku 'asi 'i he 'uluaki sipingá. 'Oku lahi foki hono 'ilo'i 'a e veesi ia ko 'ení, pea 'oku totonu ai ke 'osi 'ilo'i 'e ha ni'ihi ia 'o e kalasí 'a e ngaahi talí; ki he ngaahi fehu'i. Fakamahino'i ange 'e toe mahino ange kiate kinautolu 'a e vēsí 'i he taimi 'oku nau 'ilo'i ai 'a e me'a na'e hoko ki mu'a pea 'i he hili 'a e vēsí.

'Oku Hanga 'e he 'Ilo Ta'e ngatá 'o Tokoni'i Kitautolu Ní, Kuohilí, mo e Kaha'ú

Fealēlea'aki

• He ko e hā 'a e 'iló? (Ko e lava ko ia ke sio 'o 'ilo'i 'a e ngaahi me'a 'i honau anga totonú).

Fakamatala'i 'oku hangē ko 'ení, 'oku hanga 'e he 'ilo 'oku totonú 'o 'ai ko e ke ke 'ilo'i 'oku lahi tatau pē 'a e fu'u pou telefoni ko ia 'oku tu'u mai mei he mama'ō mo e fu'u pou ko ia 'oku ofi mai mo 'asi ngali lahi angé. 'I he'ete tu'u mei he mama'o, 'o hangē 'oku 'ufi'ufi 'e he 'akaú 'a e funga mo'unga kotoá, ka ko e tangata ko ē 'okú ne ma'u 'a e 'ilo totonú, te ne 'ilo'i 'oku 'i ai pē 'a e feitu'u ia 'oku 'atā 'i he feitu'u ko ia 'oku hā mei ai 'a e 'ulu 'akaú.

Fo'i talanoa

Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení:

Na'e 'i ai ha finemui na'a ne kau 'i ha fa'ahinga ako na'e fai 'i he feitu'u toafá. Lolutonga e fai 'o e ako ko 'ení, na'a ne mavahe ia mei hono toe 'o e kau finemui 'o ne hē. Na'a ne fakakaukau ia mahalo kuo lau maile 'e mama'o ia 'o hono toe meiate iá. Ko ia na'a ne lue pē 'o a'u ki he'ene fu'u fakapo'ulí 'o 'ikai ke ne toe lava ke hoko atu.

Faifai ia peá ne pehē ko e me'a lelei taha pē ke ne faí ko ha'ané tatali kae 'oua kuo pongipongi hake, mo ne faka'amu 'e 'ilo ia 'e hono toé 'i he 'aho hono hokó. 'I he faka'au ke fu'u fakapo'ulí, na'a ne lotu'aki 'a hono lotó kotoa. Na'e 'ikai ke ne lava 'o mohe lelei 'i he pō ko iá, pea 'i he pongipongi hake ko ia 'e tahá, na'a ne 'ilo ta na'a ne mohe ia he pō ko iá he tele'á. 'I he'ene ma'u ko ia 'a e 'ilo fo'ou ko 'ení, na'e lava leva ke ne sio atu ki hono toe 'o e fānau fefiné 'oku nau nofo mai mei 'olunga, mahalo ko ha vahe ua pē 'e taha 'o e maile mei aí.

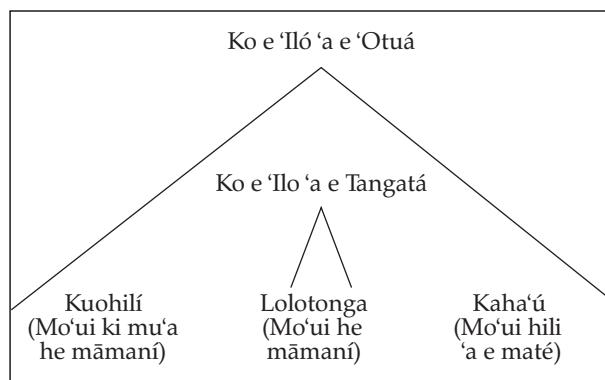
- Ko e hā e me'a 'oku fakahā mai 'e he talanoa ko 'ení 'o fekau'aki mo e 'iló? (Kapau te tau ma'u 'a e 'ilo totonú, te tau lava pe 'o fakapapau'i 'a e feitu'u 'oku tau 'i aí pea mo e founiga te tau lava 'o a'u ai ki he feitu'u 'oku tau fakataumu'a ki aí.)

- Ko e hā leva 'a e 'ilo ta'e ngatá?

Tuku 'a e finemuí ke nau tali 'a e fehu'i ko 'ení. 'Osi ko iá pea fekau ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 93:24.

- 'E lava fēfē ke fakatupulaki 'a 'etau 'iló 'i he 'etau 'ilo'i ko ia 'a e mo'oní?

Tā 'a e fakatātā 'i he palakipoé ke fakamahino'aki 'a e fakatau ko 'ení:

Fekau 'a e kau finemuí ke nau lau 'a e 'isaia 5:8–9 pea mo Sēkope 4:13.

Fakamatala'i ange ko e taimi ko ia 'oku tau ma'u ai 'a e 'ilo ki he mo'oní, 'oku faka'au pē ke tatau 'a 'etau 'iló mo e 'ilo 'a e 'Otuá. 'Oku hoko leva 'o ta'e ngata 'a hono angá.

Ngaahi fehu'i pea mo e fealēlea'aki

Fekau ha taha 'o e kau finemuí ke ne lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Siosefa Sāmitá:

"Ko e faka'au ke ofi ange 'a e tangatá ki he haohaoá, 'e toe maama ange 'a 'enau vakaí, pea 'e toe lahi ange 'a hono ngaahi fiefia'angá, kae 'oua ke ne ikuna'i 'a e ngaahi angahala 'o 'etau mo'ui, pea mole 'a 'ene ngaahi holi kotoa pē ke faiangahalá" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1938], p. 51).

- Ko e hā e me'a 'okú ne tokoni'i kitautolu ke tau lava 'o sio ki he ngaahi me'a 'i honau tu'unga totonú?

Na'e pehē 'e Elder LeGrand Richards: "Ke tāpuekina kimoutolu 'e he 'Otuá ke mou 'ilo'i 'a e feitu'u na'a mou ha'u mei aí, mo e ngaahi totonu ko ia 'oku mou ma'u. Kapau 'e tatala atu 'a e veilí pea lava ke mou mamata atu ki he palani ta'e ngata 'a e 'Otuá ma'amoutolú, pe ko hai koa 'a kimoutolú, 'e 'ikai ke faingata'a kiate kimoutolu ke mou 'oatu ia, mo tauhi 'a 'Ene ngaahi fekaú, mo mo'ui ke taau mo e ngaahi tāpuakí; kotoa pē na'a ne tokonaki ma'amoutolu talu pē mei hono 'ai 'a e ngaahi tu'unga 'o e māmaní" ("Patriarchal Blessings," *New Era*, Fēpueli 1977, p. 7).

- 'E tokoni'i fēfē koe 'e he 'ilo ta'e ngatá ke ke fehangahangai mo e ngaahi faingata'a 'oku hoko mai 'i ho'o mo'ui?

- 'E lava fēfē 'e ho tāpuaki fakapēteliaké 'o tānaki atu ha 'ilo ki ho'o mo'ui?

Ongo fehu'i ke fakakaukau'i

	<p>'Oku Tokoni'i Kitautolu 'e he'etau Ma'u ko ia 'o ha 'Ilo Ta'e ngata ke Tau Tali Lelei 'a e Ngaahi Faingata'a</p> <p>Fakamatala'i e lava ke tokoni'i kitautolu 'e ha'atau ma'u 'a e 'ilo 'oku ta'engata ke tau tali lelei pē mo e tuí 'a e ngaahi faingata'a ko ia 'oku tau fehangahangai mo ia.</p>
Fo'i talanoa	<p>Fai 'a e talanoa mo'oni ko 'eni na'e hokó:</p> <p>"Na'e foki mai 'a Sila mei he 'ōfisi 'o e toketaá mo ha ongoongo fakamamahi 'okú ne ma'u 'a e mahaki 'oku tupu mei hono filo silivá, pea 'oku hāhāmolofia 'a e mahaki ko 'ení mo mātu'aki fu'u fakatu'utāmaki 'aupito. Na'a e fakahā ange 'oku toe pē 'a e māhina 'e ono peá ne mate. Na'e fakamamahi 'aupito 'a 'ene fakakaukau atu ko ia ki ha'ane mate kae nofo pē 'a hono malí mo 'ene ki'i fānau iiki 'e toko tolu.</p> <p>Na'e tātātaha pē 'a e langa 'a e mahaki ko 'ení, ka 'oku langa lahi 'aupito 'i he taimi 'oku langa aí. Lilotonga ha'ane a'usia ha langa peheni 'o taha, na'a ne fakakaukau 'o pehē ko e me'a faingata'a tahá ka ko e me'a mahu'inga tahá ia ke ne fai ko ha'ane malimali pē. Na'a ne 'ilo'i, tatau ai pē pe ko e hā e me'a 'e hokó, te ne kei ma'u pē 'a hono fāmilí 'i he maama kaha'ú, ko ia na'a ne loto ai pē ke ne fakatolonga 'a e laumālie fakafiefia 'o 'enau fetu'utakí.</p> <p>"Na'e kamata ke hoko 'a e liliu ko 'ení 'a 'ene fakakaukaú ko ha ma'u'anga ivi ia, 'o 'ikai kiate ia pē ka ki hono fāmili 'ofeiná foki. Na'e faifai pē 'e fakafiemālie'i a Sila 'i he'ene 'ilo'i ko ia kapau te ne lava ke matu'uaki 'a e langá mo e mamahi ko 'ení, 'e lava lelei ia kiate ia pea mo kinautolu na'a nau feohi pea 'e faingofua ange 'a 'ene fehangahangai mo e mamahí 'i he ngaahi māhina ka hoko maí.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Na'e tokoni fēfē 'e ha 'ilo ta'e ngata 'a Sila mo kinautolu na'a nau feohi ke nau matu'uaki 'a e 'ahi'ahi ko 'ení? • 'Oku mou pehē ko e hā 'a e ngaahi founiga na'e kau lelei ai 'a 'ene 'ilo ta'e ngatá ki he tō'onga na'a ne fai? <p>Kole ki he kau finemuí ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a na'e hoko 'i he'enau mo'uí pe ko e mo'ui 'o honau ngaahi kaungā-me'a, ke fakatātaa'i ai 'a e founiga hono tokoni'i kitautolu 'e ha 'ilo 'oku ta'e ngatá ke tau fakafetaulaki'aki e ngaahi faingata'a 'a e tuí.</p> <p>Fai 'a e ongo talanoa ko 'ení 'e ua 'a ia 'oku kau ki hono tauhi 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'i he ngaahi 'aho fuoloá ha 'ilo 'oku ta'e ngatá lolotonga hono fakatanga'i kinautolú.</p>
Fealēlea'aki	<p>Talanoa</p> <p>'I Mā'asi 'o e 1832, na'e 'ave fakamālohi'i ai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mei hono 'apí 'e ha kau fakatanga lolotonga 'a e po'ulí. Na'a nau hanga 'o tā ia pea vali'aki 'a e valitā pea fakapipiki hono sinó 'a e fulufulu'i manu. 'Osi ko iá pea nau tuku ai pe ia ke ne tokoto 'i he momokó.</p> <p>'Osi mei ai ha taimi si'i, na'a ne lava ke tu'u hake ki 'olunga pea feinga mai ki hono 'apí. Na'e nofo 'a hono ngaahi kaume'a 'i he pō ko ia 'o feinga'i ke to'o 'a e valitaá mei hono sinó.</p> <p>Ko e 'aho Sāpaté 'a e 'aho hono hokó. Na'e teuteu 'a e palōfitá peá ne 'alu ki he fakataha'angá 'o e 'aho Sāpaté 'o malanga ki he kāingalotú. Na'e 'i he kakai ko 'eni na'e fanongo malangá ha nī'ihí 'o kinautolu na'a nau 'ohofí mo tā ia he pō kuo 'osí. 'I he ho'atā pē 'o e 'aho ko iá, na'e papitaiso ai ha toko tolu. (Vakai, <i>History of Church</i>, 1:261–64.)</p>
Talanoa	<p>Talanoa</p> <p>Na'e fai 'e Charles Pulsipher 'a e talanoa ko 'ení 'o kau ki he me'a na'e hoko kiate ia 'i he Tele'a Sōleki Sítí 'i he'enau kamata nofo'i maí:</p> <p>"Na'e fua lelei 'a 'emau koané na'e toó 'i he [1849]. . . . Na'e ma'u mei ai 'emau pulopula ki he ta'u hono hokó. Ka neongo iá, na'e meime'i 'osi 'emau mahoa'a 'i he ta'u ko ia na'e meime'i maumau'i ai 'e ha ngaahi he'ē 'a 'emau koané, pea si'i 'a e me'a na'e ma'u mei aí. Na'e 'i ai foki mo e toko lahi na'e nounou 'enau me'a tokoní. Ko e mahoa'a kuata 'e taha pē na'e toe 'i honau falé.</p> <p>"Na'e ha'u ha taha 'o honau kaungā'apí 'o kole ke 'oange mu'a ha me'i mahoa'a fe'unga pē ke ta'o 'aki ha fo'i mā ma'a hono malí 'a ia na'a ne puke, pea kuo lau 'aho 'eni 'a e 'ikai ha me'a ke ne kai. Na'a ku 'eke leva pe ko e hā hono lahi 'o e mahoa'a na'e kei toé. Ko e tali na'e pehē, "Ko e kuata pē 'e taha, ka te tau vahe ua ia mo e tangata ko 'ení, pea 'e fe'unga pē 'a hono toé ke tau fakapongipongi 'a uhu." Ko ia na'a mau 'oange ai ki he tangatá 'a e vahe ua 'e taha 'o e mahoa'a. Na'a ne to'o ia peá ne pehē mai, " 'Ofa ke tāpuekina kimoutolu 'e he 'Eikí ke 'oua na'a mou tuēnoa."</p>

“‘I he pongipongi hono hokó, na'a mau ō atu ke to'o mai ‘a e me'i mahoa'á, pea mau ‘ilo ai ‘oku kei toe pē ‘i he kapa mahoa'a ‘a e kuata ‘e taha. Na'e hoko ‘a e me'a tatau pē ‘i he 'aho ki he 'aho 'o fe'unga mo ha uike ‘e taha nai pe toe lahi ai, ko e taimi ia na'e toki lava ke 'omai ai ha'amau tangai mahoa'a ‘e taha. Ko ia, na'e 'ikai ke mau fiekaia” (to'o mei he lea ‘a Richard Cottam Shipp, Champions Shipp, *Champions of Light* [Orem: Randall Book, 1983], p. 82).

Fealēlea'aki

- ‘Oku mou pehē na'e tokoni'i fēfē ‘e ha ‘ilo ta'e ngata ‘a Siosefa Sāmita pea mo Charles Pulsipher ‘i he ongo me'a ko ‘ení na'e lau ki aí?
- Ko e hā e me'a ‘oku mou lava ‘o ako mei he ongo fo'i talanoa ko ‘ení ‘o kau ki hono tauhi ‘i ho'o mo'uí ‘a e ‘ilo ‘oku ta'e ngatá?

Faka'osí

Fakamatala'i ange kapau te tau fakatupulaki ha ‘ilo ‘oku ta'e ngatá, ‘e lelei ‘a ‘etau tali ‘e kitautolu ha fa'ahinga me'a pē ‘oku hoko maí. Te tau ma'u ha fiefia mo ha nonga ‘oku lahi angé ‘i he mo'uí ni pea pe lava ke tupulaki ‘a e mālohi ‘a ha nīhi kehe mei he sipinga ‘oku hā atu meiate kitautolú.

Fakamo'oni

Fai ho'o fakamo'oni ki he kau finemuí ‘o kau ki hono tokoni'i koe ‘e he ‘ilo ta'e ngatá ‘i ho'o mo'uí.

Ngaahi 'Ekitiviti 'oku Fokotu'u Atú

Tuku ke teuteu ‘e he kalasí ha lisi ‘o e ngaahi me'a te tau lava ke faí he taimi ní ke toe lelei ange ai ‘a e anga ‘o ‘enau ‘ilo ki he mo'uí. Mahalo na'a kau ‘a e ngaahi me'a ní he ngaahi me'a te nau fakakaukau'i, ‘a e kumi ki ha fakamo'oni ki hono mo'oni ‘o e Siasí, ma'u ha mahino ‘oku toe lelei angé ‘o fekau'aki mo e ngāue ‘a e Fakamo'uí pea mo e fakaleleí, teuteu ki hono ma'u pea mo hono ma'u ‘o ha tāpuaki fakapēteliaké, pea mo hono ikuna'i ‘o e ngaahi vaivai ‘o hangē ko e toloi me'a pe ko e 'itá.

Ko Hono Ikuna'i 'o e Faingata'a

TAUMU'A

'E ako 'e he finemuí taki taha 'o ne 'ilo 'a e founiga te ne lava ke ikuna'i 'aki 'a e faingata'a 'a e loto mamahí pea mo e 'amanaki ta'e hokó.

TEUTEU

1. 'Omi ha pepa mo ha peni ma'á e kalasí.
2. Kapau 'e lava pea hiki 'i he palakipoé 'a e ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'oku ha 'i he konga ua 'o e lēsoní 'i he te'eki ai ke kamata 'a e kalasí.
3. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e potu folofolá, pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Talateu

Fekau ha ni'ihi 'o e kalasí ke nau fai 'a e ngaahi talanoa ko 'ení.

1. Na'e fie ma'u 'e Toni ke ma'u ha'ane sikolasipi kae lava 'o hū ki he kolisí. Na'e lelei pē 'a hono māká ka kuo pau 'eni ia ke a'u hono māká ki he lelei taha kae toki lava ke ne ma'u 'a e sikolasipí. Na'e ako mālohi a Toni he ta'u ko ía, peá ne mateuteu 'eni.

Lolotonga 'a e uiike sivi faka'osi, na'e puke ai 'a Toni ia. Na'e langa hono 'ulú pea mamahi hono matá. Na'á ne sivi pē ka na'e 'ikai ke ne loko lava ke fakakaukau lelei koe'uhí ko 'ene puké.

Ko e me'a na'a hokó ko e 'ikai ke ma'u 'e Tponi 'a e sikolasipí. Na'á ne fakakaukau 'o pehē, "Ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko mai ai pē ia kiate aú?

2. Na'e ta'u hongofulu pē 'a Miseli 'i he taimi na'e mālōlō ai 'a 'ene fa'eé. Ko e tangata lelei 'a 'ene tamaí, ka na'a 'ikai ke ne lava 'e ia ke fakamā'opo'opo 'a hono fāmilí. Na'e 'ave leva 'a Miseli ia 'o tuku 'i ha 'api kehe, pea na'e hangē ia ai ko ha'anau ta'ahine ngāue, kae 'ikai ko ha taha pē 'o honau fāmilí. Na'á ne fakahā 'a 'ene ta'e fiemālié ki hení, ko ia na'e 'ave ai ia ki ha 'api 'a ia na'a ne lata ai, ka na'e iku pē ke toe 'ave ia mei ai koe'uhí he na'e mahamahaki 'a e fa'eé 'i he 'api ko 'ení.

I hono ta'u hongofulu mā fitu 'o Miselí, kuo fe'unga 'eni mo e 'api 'e tolu kuo 'ave holo ia aí. I he 'aho 'e taha na'á ne fakahā ange ai ki he'ene fai fale'í 'i he 'api akó, " ' Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e mo'ui faingata'a'ia 'o hangē ko aú. He 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha feitu'u ia te u lava 'o ui ko hoku 'api."

3. Na'e fanau'i pē 'a Senisi ia 'oku langa hui. Ko e taimi ko ē na'e ako 'alu ai 'a e fānau kehé ia, 'oku ha'i ukamea 'a hono ongo va'e 'o'oná ia. Ko e taimi ko ē na'e kamata 'alu ai 'a e fānau kehé ia ki he akó, 'oku 'i he fale mahakí 'a Senisi ia 'o fakahoko hono tafá, 'a ia ko hono tu'o hivá ia. Ko e taimi ko ē na'e kamata fai kaume'a ai 'a e tamaiki fefine kehé ia, 'oku fakahoko ai hono tafa tu'o uofulu mā taha 'o'ona, pea kuo si'i hā 'i hono sinó 'a e lahi 'o e ngaahi tafa kuo faí, pea 'alu saliote pē.

Na'á ne feinga mālohi 'i ha taimi loloa ke fai 'ene ngaahi ngāue fakaako, ka na'e lahi 'aupito 'a e ngaahi taimi na'á ne loto-si'i ai. Na'á ne pehē ange ki he'ene fa'eé, " ' Oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku ou fakakaukau ai pe ko e hā nai hono 'uhinga 'oku hoko mai ai pe kiate au toko taha 'a e 'ū me'a ia ko 'eni."

	4. Ko e ta'ahine 'atamai lelei 'a Pelenita pea lahi hono ngaahi kaungāme'a, 'o tatau pē ki he tamaiki tangata mo e tamaiki fefine, ka na'e 'ikai ke ne faikaume'a ia. 'I hono ta'u faka'osi he akō, na'e fili ai ia ke ne hoko ko e palesiteni 'i he'ene kalasí. Pea 'i he'ene hoko ko ia ko e palesiteni 'o e kalasí, na'e fie ma'u ia ke ne kau ki he pō hulohula ko ia 'a e tamaiki 'osí. 'I he hokosia ko ia e pō na'e fai ai 'a e hulohulá, na'e 'ikai ha tamasi'i ia ke na hoa. Na'a ne fu'u ongo'i mā 'aupito.
Fealēlea'aki	Na'e tangi 'o pehē, "Toki sio he me'a fakamā mo'oni. 'Oku 'ikai ke toe hoko ha me'a peheni ia ki ha taha ka ko au pē!"
'Ekitiviti tohi	(E toki 'oatu 'a e faka'osi 'o e ngaahi talanoa ko 'ení 'i he konga ki mui 'o e lēsoní.)

'Oku 'Aonga ke tau Fepaki mo e Faingata'a pe a mo e Mamahí koe'uhí ke Tau Ako ai	
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i 'oku lahi 'a e ngaahi me'a 'i he mo'uí ni 'oku fehangahangai. Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā mai ha ni'ihi 'o e ngaahi fehangahangai ko 'ení. Fakamamafa'i heni neongo pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi fehangahangai 'i he ngaahi tafa'aki fakasino 'o e mo'uí, ka 'oku toe 'i ai pē foki mo e ngaahi fehangahangai ia 'i he ngaahi ongo 'oku tau ma'u, hangē ko e 'ofá mo e fehi'a, 'a e fiemalié mo e meheká, 'a e fiefiá mo e mamahí. 'Oku 'ikai ko ha me'a 'eni ia 'oku tupukoso hake pē. Ko e konga ia 'o e palani 'a 'etau Tamai Hēvaní ke 'i ai 'a e fehangahangai 'i he me'a kotoa pē.
Palakipoé	Hiki 'eni 'i he palakipoé: <i>Ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ai ke 'i ai 'a e fehangahanga'i 'i he me'a kotoa pē?</i> 'Oua 'e tuku ke fai mai ha tali he taimí ni.
Fealēlea'aki he folofolá	Hiki 'i lalo he fehu'i, 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 122:7. Fakamatala'i ange ko e vahe ko 'eni 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava na'e fakahā ia kia Siosefa Sāmita lolotonga 'a 'ene nofo pōpula 'i he Fale Pōpula ko Lipetií. Mou lau 'a e veesi ko 'ení mo e kau finemui. Hiki 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení 'i he palakipoé pea fekau ke nau lau. Alea'i 'a e founiga 'oku hanga ai 'e he potu folofola taki taha 'o fakalahi 'a e mahino 'oku tau ma'u fekau'aki mo e ngaahi fakafepaki pe ko e ngaahi fehangahangai.
Fakamatala fakanounou	Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 24:8 Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:39 Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:2–4 Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136:31 Fakamatala'i ange ki he kau finemuí 'oku 'aonga 'a e ngaahi fehangahangai pea mo e mamahí ke tau fakalakalaka ai. 'Oku totonu ke 'oua na'a tau manavahē 'i he hoko mai 'a e ngaahi me'a peheé pe tau loto-fo'i aí. Kapau te tau ofi pe kitautolu ia ki he'etau Tamai 'i Hēvani, te tau ma'u 'a e mālohi ke ikuna'i 'a e ngaahi me'a fakamamahi ni, pea 'e fakatapui 'a e ngaahi mamahi ia ko 'eni ko ha me'a te tau lelei ia.

'E Lava 'e he Finemui Kotoa pē 'o Ikuna'i 'a e Loto Mamahí mo e 'Amanaki Ta'e Hokó	
Fealēlea'aki 'i he palakipoé	Fakamatala'i ange na'e fakahā mai 'e Palesiteni 'Esela Tafi Penisoni 'a e ngaahi founiga 'e hongofulu mā ua te tau lava ke ikuna'i ai 'a e loto mamahí, 'a e 'amanaki ta'e hoko pea mo e loto mafasia. (Vakai, ki he Conference Report, 'Okatopa 1974, pp. 90–94; pe <i>Ensign</i> , Nōvema 1974, p. 65–67). Hiki 'a e fo'i lea mahu'inga taki taha 'i he palakipoé pea mou alea'i ia, 'o ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala ko ia 'i lalo 'i he taimi 'e fie ma'u ai. (Ko e to'o kātoa 'a e ngaahi lea ko 'eni mei he lea na'e fai 'e Palesiteni Penisoní.) Fakalotolahii'i 'e kau finemuí ke nau hiki ha'anau ngaahi me'a mei hení. Fakamatala'i ange mahalo ko e ngaahi palopalema lahi ia 'e fie ma'u pē ki ai ha founiga ia 'e taha pe ua mei hení.

1. Fakatomala: “ ‘ Oku hanga ‘e he fai angahalá ‘o maumau‘i ‘a hotau vā mo e ‘Otuá pe a ‘okú ne fakamamahi‘i ‘e ia ‘a e laumālié<\!s>.<\!s>.<\!s>. ‘Oku ma‘u ha tāpuaki ‘i he lao kotoa pē ‘oku tau tauhí. ‘Oku tau fehangahangai mo ha tautea ‘i he taimi kotoa pē ‘oku tau maumau‘i ai ha lao. ‘Oku totonu ke ha‘u ki he ‘Eikí ‘a kinautolu kotoa pē ‘oku mafasia he ‘oku faingofua pē ‘a ‘ene ha‘amonga pea ma‘ama‘a ‘a ‘ene kavengá.”
2. Lotú: “Ko e me‘a ‘aonga lahi ‘aupito ‘a e lotú ‘i he taimi ‘o e faingata‘á. ‘E lava ‘e he lotú ‘o fakafehokotaki kitautolu mo e ‘Otuá, ‘o tatau ai pē mei hotau ngaahi faingata‘a iiki ‘o a‘u ki he ngaahi faingata‘a lalahí, he ko e ‘Otuá ‘oku mei ai ‘a hotau fakafiemālié mo hotau fale‘i lelei tahá.”
3. Ngāue-‘ofa. “Kapau te ke feilaulau‘i koe ‘i hono fai ha tokoni mā‘oni‘oni ki he ni‘ihī kehe, ‘e hiki hake ai ‘a ho‘o vaka‘i pea to‘o ‘a ho‘o fakakaukaú mei he ngaahi palopalema fakafo‘ituituí, pe ‘e fokotu‘ú kinautolu ki honau tu‘unga totonu. Na‘e pehē ‘e Palesiteni Lōleni Sinou, ‘Ko e taimi ko ē ‘oku mou loto mamahi aí, mou ki‘i vakavakai takai holo pea te mou ‘ilo‘i ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku faingata‘a‘ia ange ia ‘iate kimoutolu; ‘alu kiate ia pea ‘ai ke ‘ilo ‘a ‘ene palopalema, ‘osi ko iá pea mou feinga leva ke fakalele‘i ia ‘aki ‘a e poto kuo foaki ‘e he ‘Eikí kiate kimoutolu; pea ko e me‘a pe te mou fuofua ‘iló, kuo mole atu ‘a homou loto mamahí, pea te mou ongo‘i ‘oku ma‘ama‘a ho‘omou fakakaukaú, pea ‘e ‘iate kimoutolu ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí, pea ‘oku maamangia leva ‘a e me‘a hono kotoa.’ (Conference Report, 6 ‘Epeleli 1899, pp. 2–3.)
4. Ngāue: “Ko hotau tāpuakí ‘a e ngāue, ka ‘oku ‘ikai ko hotau fakamala‘iá. . . . ‘Oku totonu ke tau ngāue ke tokanga‘i ‘a ‘etau ngaahi fie ma‘u fakalaumālié, faka‘atamaí, fakasōsialé pea mo fakatu‘asinó, pea pehē kiate kinautolu kuo tuku mai ke tau hanga ‘o tokoni‘i. ‘Oku lahi ‘aupito ‘a e ngāue ke fai ‘i he siasi ‘o Sisū Kalaisi ke fakalakalaka ai ki mu‘a ‘a e pule‘anga ‘o e ‘Otuá. Ko ha ni‘ihī pē ‘eni ‘o e ngaahi ngāue ‘oku fie ma‘u ke tau fái, ke hoko ‘a e mēmipa kotoa pē ko e faifekau, fai ‘a e tohi hohokó mo e ngāue fakatemipalé, ngaahi efiafi fakafāmilí ‘i ‘apí, pea mo hono tali ‘o e ngaahi fatongia ‘i he Siasí.”
5. Mo‘ui lelei: “ ‘ E lava pē ke hanga ‘e he tu‘unga ‘o e sino ‘o uesia ‘a e laumālie. Ko hono ‘uhinga ia kuo foaki mai ai ‘e he ‘Eikí ‘a e Lea ‘o e Potó. Na‘á ne toe folofola foki ‘o pehē ‘oku totonu ke tau mohe efiafi pea tau ‘ā pongipongia hake.”

‘Oku totonu ke tau kai ‘a e ngaahi me‘akai ‘oku fakatupu ivi, ma‘u ha mālōlō pea mo ha fakamālohi sino fe‘unga, pea fai ‘a e ngaahi fakafiefia ‘oku lelei koe‘uhí ke tau fakamālōlō ki ai mo fakafiefia‘i ‘a e laumālié.
6. Lautohi: “Kuo tokolahi ha kau tangata kuo nau fekumi ki he Tohi ‘a Molomoná ‘i he taimi ‘o e ‘ahi‘ahí pea fakamaama ai kinautolu, fakahinohino mo fakafiemālié‘i.

“ ‘ Oku ‘i ai ha me‘akai makehe ‘i he ngaahi sāmē ‘i he Fuakava Motu‘á ma‘á e laumālie ‘o e toko taha ko ia ‘oku faingata‘a‘iá. . . . Ko e me‘a mahu‘ingá ke lau mei he ngaahi lea ‘a e kau palōfita, kae fakatautautefito ki he palesiteni ‘o e Siasí ‘oku mo‘ui he ‘aho ní, he ‘okú ne ‘omi ‘e ia ‘a e fakahinohinó mo e fakafiemālié ‘i he taimi ‘oku loto mamahi pe faingata‘a‘ia ai ha taha.”
7. Tāpuakí: “ ‘ I ha taimi ‘oku tau faingata‘a‘ia aí, pe ko ha taimi ‘oku tau fakakauka atu ai ki ha me‘a fakamamahi ‘e hoko mai, te tau lava ke ma‘u ha tāpuaki mei ha toko taha ‘okú ne ma‘u ‘a e lakanga fakataula‘eikí. . . . ‘E hanga ‘e he sākalamēnítí foki ‘o ‘tapuekina. . . . ‘a e ngaahi laumālié” (T&F 20:77, 79) ‘o kinautolu ‘oku nau mo‘ui taau mo fe‘unga ‘i he taimi ‘oku nau ma‘u ai iá.”
8. Aukaí: ‘E lava ‘e he‘etau toutou ‘aukaí ‘i ha taimi tukupau kuó te ‘osi vahe‘i ke te ‘aukai ai ‘o tokoni ke fakamaama ‘a e ‘atamaí pea mo fakamāloha ‘a e sinó mo e laumālié. . . . ke toe ‘aonga ange ‘a e ‘aukaí, ‘oku totonu ke ‘alu fakataha ia mo e lotú pea mo fakalaulaulotó; . . . pea ko e tāpuaki ia kapau te te fakalaulauloto ki he folofolá pea mo hono ‘uhinga ‘o e ‘aukai ko ia ‘oku fakahokó”
9. Ngaahi Kaungāme‘a: ‘Oku mahu‘inga ta‘e ‘ai hano tatau ‘a ‘ete feohi mo ha ngaahi kaungāme‘a ‘oku nau lava ke fakafanongo kiate koe, ‘inasi mo koe ‘i he ngaahi me‘a ‘okú ke fiefia aí, tokoni atu ‘i hono fataki ‘a ho‘o ngaahi kavengá, pea nau fale‘i koe ‘i he me‘a ‘oku totonú. . . .

“ ‘ Oku totonu foki ke hoko ‘a ho fāmilí ko ho ngaahi kaungāme‘a ofi tahá pē ia. Ka ko e me‘a ‘oku mahu‘ingá, ‘oku totonu ke tau feinga ke tau hoko ko e kaume‘a ‘o ‘etau Tamaí ‘oku ‘i he langí pea mo ho tau tokoua ko Sisū Kalaisí.”

10. Mūsika: “ ‘ E lava ‘e he kalasi fasi ‘oku fakalaumālié ‘o fakafonu‘aki ‘a e laumālié ‘a e ngaahi fakakaukau ‘oku fakalangí, ue‘i kita ke te fai ‘a e ngaahi me‘a ‘oku mā‘oni‘oní, pe fakahā ‘a e nongá ki he laumālié. . . . kuo ‘osi fakahā mai ‘e Elder Boyd K. Packer ha fale‘i fakapotopoto ke tau ako ma‘u loto ‘a e ni‘ihí ‘o e ngaahi hiva fakalaumālié ‘o Saioné . . . (ke tokoni) ki hono to‘o atu ‘o e ngaahi fakakaukau koví mo ta‘e fe‘ungá.”
11. Kātaki: “ ‘ Oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni‘ihí kuo pau ke tau kātaki ‘i he fai mā‘oni‘oní kae ‘oua kuo mavahe atu meiate kitautolu ‘a e laumālie fakatupu kovi ‘o e tēvoló.
- “ . . . ‘Oku totonu ke ke fakakaukau ki ho‘o ngaahi ikuna ‘i he kuohilí lolotonga ho‘o fehangahangai mo e ngaahi faingata‘á, pea ke lau ‘a e ngaahi tāpuaki ‘okú ke ma‘ú mo ha ‘amanaki lelei ki ha ngaahi tāpuaki ‘oku lahi ange kapau te ke faitotonu.”
12. Ngaahi taumu‘a: “ ‘ Oku fie ma‘u ke fokotu‘u ‘e he fānaú kotoa pē ‘a e ‘Otuá ha taumu‘a, ‘o tatau pē ki he ngaahi taumu‘a ‘e fuoloa pea toki a‘usia pe ngaahi taumu‘a ‘e taimi vave pē pea a‘usia. Ko e tangata ko ia ‘okú ne vilitaki atu ki mu‘a ke ikuna‘i ‘a ‘ene ngaahi taumu‘a ‘oku lelei, ‘e ikai ke fuoloa kuó ne molomoloki ‘i hono lalo va‘é ‘a e loto-mamahi, pea ko ‘ene ikuna‘i pē ha taumu‘a ‘e taha, te ne toe fokotu‘u leva mo ha ngaahi taumu‘a kehe.”

Fakamatala ‘a e faiakó	Fakamatala‘i ange ‘e lava ‘e he ngaahi fakakaukau ko ‘ení ‘o tokoni‘i kitautolu ke tau ikuna‘i ‘a e loto mamahí, ‘a e ‘amanaki ta‘e hokó, ‘a e ta‘e ‘i ai ha ‘amanakí, pe ko e loto si‘í. Kole ki he kau finemuí ke nau fili mei hení ha fakakaukau ‘e taha pe lahi ange ke tokoni‘i kinautolu ke nau lava ‘o ikuna‘i ‘a e ngaahi fehangahangai ko ia ne nau hiki ‘i he‘enau ngaahi la‘i pepá.
------------------------	--

‘E Lava ‘e he Ngaahi Faingata‘á ‘o Fakatupulaki ‘a Hotau Mālohí pea mo e Manava‘ofá

Palakipoé	Hiki ‘a e fakakaukau ko ‘eni na‘e ‘omai ‘e Elder Hugh B. Brown ‘i he palakipoé (‘i he lea na‘e fai ‘e Mavin J. Ashton, “What Shall We Do Then?” ‘i he Speeches of the Year, 1975 [Provo: Brigham Young University Press, 1975], p. 21): “ ‘ Oku ‘ikai ngata pē ‘i hono kātaki‘i ‘e he kakai ‘ulungāanga fisifisimu‘á ‘a e faingata‘á, ka ‘oku nau faka‘aonga‘i foki ia.”
Fakamatala ‘a e faiakó	Tala ange ki he kau finemuí te ke faka‘osi ange leva ‘a e ngaahi talanoa ko ia na‘á ne fai ‘i he kamata‘anga ‘o e lēsoní ‘aki ha‘o fakahā totonu ange pē kiate kinautolu ‘a e me‘a na‘e hoko ki he kau finemui ko ‘ení. Kapau ‘e toe fie ma‘u pea ke hanga ‘o ki‘i fakamanatu nounou pē ‘a e ngaahi talanoa ‘i he kamata‘angá.
Ngaahi talanoa	<p>1. “Na‘e ‘ikai ke ma‘u ‘e Toni ha pa‘anga fe‘unga ke hū‘aki ki he kolisi, ko ia na‘á ne fakakaukau ai ke ne ki‘i hū ‘o ngāue ‘i ha ta‘u ‘e taha koe‘uhí ke ne lava ‘o tātānaki ha pa‘anga fe‘unga ke ne hū‘aki ki he kolisi. Na‘á ne ngāue fakasekelitali ‘i ha ‘api ako ma‘á e kau faingata‘a‘ia fakasinó. ‘I he‘ene maheni mo e ngāue ko ‘ení, na‘á ne fakakaukau ai ke ne hoko ko ha toko taha ke ne ako‘i ‘a e leá, kae ‘oua te ne toe ako fakapisinisi ‘o hangē ko ia na‘á ne palani ki aí. Na‘e ako‘i ia ‘e he‘ene ngāue ko ‘ení ke ne ‘ofa, mo fa‘a kātaki, pea na‘á ne ma‘u ai foki; mo e faingamālie ke ne ngāue‘ofa mo tokoni.</p> <p>2. Neongo ‘a e ngaahi ‘ahi‘ahi kotoa ko ‘ení, ka na‘e kei mālohi pē a Miseli he Siasí. Na‘á ne fetaulaki mai ki mui mo ha talavou ‘osi ngāue fakafaifekau pea na‘a na mali. Ko ‘ene lau ‘ení, “ ‘ Oku ‘ikai ke u fakapapau‘i ‘e au ‘a hono ‘uhinga na‘e hoko ai ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení kiate au. Mahalo ko hono ‘uhingá pē ke ‘ahi‘ahi‘i ‘aki ‘a ‘eku tui ki he ongoongolelei. Pe ko e hā pē ‘a hono ‘uhingá, ka ‘oku ou ‘ilo ‘oku lahi ange ‘a ‘eku fakahounga‘i ‘e au ‘a hoku husepānití, ‘eku fānaú, pea mo hoku ‘apí ‘i he kakai fefine ‘e ni‘ihí ‘oku ou ‘ilo‘i. ‘Oku ou fakamālō koe‘uhí ko ‘oku kātaki fuoloá.</p> <p>3. Na‘e ‘osi a Sēnisi mei he akó peá ne ‘alu leva ‘o ngāue fakasekelitali. Na‘e ‘ave pē ia mo fakafoki ki ‘api ‘e he‘ene fa‘eé ‘i he ‘aho ki he ‘aho. Na‘e ‘ikai ke ne sai‘ia ia he fakafalala ki he ni‘ihí kehé ka kuo ne ako ke tali ha me‘a pē ‘oku hoko mai. Ko e lau ‘a ‘ene fine‘eikí ‘o fekau‘aki mo ia: “Ko e ta‘ahine laumālie lelei mo fa‘a kātaki ‘a Sēnesi. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘i ai ai ha palopalema ‘a e kakai, ‘oku nau ha‘u ‘o ma‘u tokoni mo e akonaki meiate ia. ‘Oku sī‘isī‘i ma‘u pē ‘a ‘enau ngaahi palopalemá ‘i hono fakahoaa atu ki he ngaahi palopalema ko ia ‘a Sēnesi, ka ko e taimi ko ē ‘oku nau foki fiefia aí, ‘oku fiefia ai pē mo Sēnesi ‘oku ‘i ai ha me‘a na‘á ne lava ‘o tokoni‘i ai ha ni‘ihí kehe. Kuó ne hoko ia ko ha tāpuaki ki he kakai toko lahi; kuo ‘osi ‘eni ia ha ngaahi ta‘u lahi mo e ‘ikai pē ke u fanongo atu ‘okú ne lāunga ‘i ha fa‘ahinga, neongo ‘okú ne fepaki ma‘u pē mo e felāngaaaki ‘i hono sinó.</p>

4. Na'e hoko atu 'a e ako 'a Pelenitā ki he kolisí pea na'e kamata ke ne fakakaume'a ai. Ko 'ene lau 'eni he taimí ni 'o fekau'aki mo e me'a ko ia na'e hoko 'i he'ene kei 'i he ako'anga mā'olunga: "Na'a ku pehē 'e au he 'ikai ke teitei ngalo 'iate au, ka na'e faifai pē pea na'e 'ikai te u toe manatu ki ai. 'Oku 'i ai 'eni hoku mali mo 'ema fānau faka'ofa'ofa 'e toko nima. Na'e mo'oni pē 'a e mamahi na'a ku ongo'i 'i he palopalema kiate au he taimi ní, kuó u manatu pē ki he me'a na'e hokó peá u pehē, " 'E'osi pē mo 'eni ia."

Fo'i talanoa

Fai 'a e talanoa ko 'eni ki ha finemui 'a ia na'e tokoni'i ia 'e he 'Eikí 'o ne ikuna'i ai ha faingata'a lahi, peá ne hoko ai pē ko ha kaunanga fai totonus 'a e 'Eikí.

Na'e fā'ele'i 'a 'Emeli 'Eleni Sueini Sikuea (Emily Ellen Swain Squires) 'i Ingilani 'i he 1852. Na'e Siasi 'a 'ene fine'eikí, pea ko e taimi ko ē na'a ne ta'u hongofulu mā taha ai, na'e fekau ai ia mo ha kāingalotu kehe pē ke nau 'alu 'o nofo mo e ngaahi tokoua 'o 'ene fine'eikí 'i 'iutā. Na'e palani 'a hono fāmilí ke nau toki ō hake 'i ha ma'u ha pa'anga fe'unga ke nau ō hake 'aki. Ko ha fononga lōloa mo faingata'a mo'oni 'eni, kae fakatautautefito ki he ki'i ta'ahine ta'u hongofulu mā taha ko ia kuo ne mavahe atu kae tuku 'a 'ene fine'eikí mo hono fāmilí 'i Ingilani.

Na'a ne lue lalo he toafá ki 'Iutā, mo ha'amo ha ki'i tangai 'a ia na'a ne tufi mo fa'o ki ai e te'emamu mo e fanga ki'i va'akau ki he fefié. Na'e mahaehae 'a hono suú, pea ko e konga lahi 'o e fonongá ia na'a ne 'alu ta'e sū pē, pea na'e fa'a lavelavea mo toto 'a hono va'é. Na'a mahaehae hono kofú pea 'uli. Na'a ne fu'u ta'elata 'aupito pea fu'u mama'o e fonongá 'o ne fakakaukau ai pē na'e mahu'inga fe'unga nai 'a e fonongá ke ne kei kātaki he 'aho ki he 'aho.

'I he 'aho 'e taha na'a ne 'ongo'i 'e ia he 'ikai ke ne toe lava ia 'o hoko atu, mo e hoko 'a ha me'a ke tokoni kiate ia. Na'a ne sio ki he fu'u pulu 'oku tu'u pe he ve'e halá 'o sio kae fakalaka hake 'a e kau fonongá. Na'e 'ikai ke tu'u mai ha taha ia 'o sio ki he fu'u pulú pe lea ki ai. Ka na'e tu'u hifo a 'Emeli ia 'o milimili e tu'a mo e 'ulú pea fakainu. Na'e muimui leva 'a e pulú ia 'ia 'Emeli he na'a ne ta'elata foki mo ia. Na'e fiefia lahi a 'Emeli he 'i ai ha me'a te ne lava 'o ui ko 'ene me'a. Na'a ne fakamoleki hano taimi lahi ki hono kumi ha musie pe ha fanga ki'i me'a kehe pē ke ne kai. Pea na'e ofi holo pē 'a e fu'u pulú ia 'ia 'Emeli lolotonga 'a e fonongá, pea na'e fakatokanga'i 'e 'Emeli ko 'ene toki fiefia 'eni talu mei he kamata mai 'a 'enau fonongá. Na'e lahi 'ene fu'u tokanga ki hono kaume'a fo'ou ko 'ení 'o lava ai pē ke ki'i ngalo atu 'a e mamahi 'a hono va'é mo 'ene hela'ia, pea 'ikai ke toe ngali loloa leva 'a e fonongá. 'Ikai ke fuuloa mei hení kuo ne a'u ki Sōleki Siti pea na'e talitali ia 'e hono kāingá.

Taimi si'i pē 'ene 'au hake ki Sōleki Siti, na'e mole 'a 'ene pulú pea na'a ne fa'a fifili pe ko e hā nai e me'a na'e hoko ki hono kaume'a ni. Na'a ne tupu 'o fu'u fefine, peá ne mali mo ha tangata Siasi angatonu, pea 'i ai mo 'ene fānau. Na'a ne kei fepaki pē ia mo e ngaahi faingata'a, ka na'a e ikuna'i kotoa ia peá ne ngāue loto-to'a ma'a e 'Eikí 'i he ngaahi ta'u lahi. (Vakai, Laura Squires Robinson, "The Child's Journey," 'i he *Treasures of Pioneer History*, comp. Kate B. Carter, 6 vols. [Salt Lake City: Daughters of Utah Pioneers, 1953], 2:115–18).

- Na'e ikuna'i fēfee'i 'e he finemui ko 'ení 'a e ngaahi faingata'a 'i he'ene mo'uí? Na'e tokoni'i fēfē ia 'e he 'Eikí? 'Oku mou pehē ko e hā e me'a na'a ne ako mei he ngaahi me'a na'a ne fepaki mo ia lolotonga 'ene fononga 'i he toafá?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange ki he kau finemuí ko e taimi ko ē 'oku nau lava'i ai 'a e ngaahi faingata'a, te nau hoko 'o toe mālohi ange, toe matu'otu'a lelei ange, pea mo manava'ofa ange. Tuku ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 121:7–8. Fakaafe'i ha kau finemui ke nau fakamatala ki ha ngaahi me'a na'e hoko 'o nau lava ke ikuna'i ai 'a e ngaahi faingata'a pea fai ho'o fakamo'oni.

Ngaahi 'Ekitiviti 'oku Fokotu'u Atú

1. 'Alu 'a e kalasí 'o 'a'ahi ki ha 'api 'o e kau vaivaí pe ko ha pale mahaki.
2. Fai ha faeasaiti makehe pea fakaafe'i ke lea ai ha taha kuó ne lava'i pe ikuna'i 'a e ngaahi faingata'a 'i he'ene mo'uí, pea mo hono hanga 'e he ngaahi me'a ko 'ení 'o 'omi kiate ia ha fakatupulaki pea mo ha mālohi.

TAUMU'A   'E mahino ki he finemui taki taha 'oku 'alu fakataha pē 'a e tau'atāina ke filí mo e fatongiá.

TEUTEU   1. Mateuteu ke tā 'i he palakipoé 'a e fakatātā ko ia 'oku ha atu 'i he lēsoni.
2. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá, pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'aki.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU
Lea na'e fai mo e
fealēlea'aki

Ko e Tau'atāina ke Filí ko e Mālohi ia mo e Tau'atāina ke Fai ha Fili

Lau 'a e lea ko 'eni ki he kau finemuí:
"Ko e foaki mahu'inga taha 'a e 'Otuá ki he tangatá, 'a ia ko e hoko hake ia ki hono foaki 'o e mo'uí, ko hono ma'u ko ia 'a e totonu ke tataki 'a e mo'ui ko íá" (Tēvita O. Makei, 'i he Conference Report, 'Epeleli 1950, p. 32).
• 'Oku ui ko e hā 'a e totonu ko ia pē ko e mālohi pe tataki 'a e mo'ui 'a ha taha? (Ko e tau'atāina ke filí).

Lau faka'osi 'a e leá:
"Ko e tau'atāina ke filí ko e tupu'anga ia 'o e fakalakalaka 'a e laumālié. Ko e taumu'a ia 'a e 'Eikí ke hoko 'a e tangatá 'o tatau pē mo Ia. Ko ia na'e fie ma'u leva ia ke tomu'a fakatau'atāina'i 'a e tangatá ia 'e he 'Eikí kae toki lava ke fakahoko 'eni" (Tēvita O. Makei 'i he Conference Report, 'Epeleli 1950, p. 32.)
• Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e tau'atāina ke filí ki he fakalakalaka fakafo'ituitui?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange te tau lava pē 'o foki ki he 'etau Tamai Hēvaní 'i hono tokoni'i kitautolu 'e he 'Eikí pea mo 'etau faka'aonga'i totonu 'a 'etau tau'atāina ke filí.

Fakamatala 'a e faiakó

'Oku toe Lahi Ange 'a 'etau Tau'atāiná 'i he Taimi 'oku tau Fai ai 'a e Ngaahi Fili 'oku Totonú

Tala ange ki he kau finemuí 'oku tau fai ha fili 'i he taimi ko ia 'oku tau faka'aonga'i ai 'a e tau'atāina ke filí. 'Oku 'omi 'e he ngaahi filí taki taha 'a e ngaahi nunu'a pau.
Tohi'i ha laine mei 'olunga ki lalo 'i loto mālie he palakipoé. Hiki 'i 'olunga he loto mālie 'o e palakipoé 'a e fo'i lea ko e *Tau'atāina ke filí*. Tohi'i leva ha laine lōloa mei to'ohema ki to'omata'u 'o kolosi ia he laine mei 'olunga ki laló. Taa'i ha ongo fo'i ngahau he ongo mui'i lainé. (vakai, ki he fakataha ko ia kuo 'osi hiki kakato atu ke tā he palakipoé).

Tala ange ki he kau finemuí 'oku fakatātaa'i 'e he talanoa ko ia kia Nīfaí mo hono ongo ta'oketé 'a hono faka'aonga'i 'o e tau'atāina ke filí pea mo hono ngaahi nunu'á. Na'e fakahā ange 'e Līhai ki hono ngaahi fohá na'e fekau'i ia 'i ha misi ke ne fekau atu kinautolu ke nau Ó 'o 'omai 'a e ngaahi peleti palasá meia Lēpani.

Kole ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a e 1 Nīfai 3:5 ke nau 'ilo mei ai pe ko e hā 'a e fakakaukau 'a Leimana mo Lēmiuelá ki he kole ko 'eni 'a 'enau tamai?

- Na'e anga fēfē 'a e tali 'a Leimana mo Lēmiuelá ki he kole ko 'ení?

Lau 'a e 1 Nīfai 3:7.

- Ko e hā 'a e fakakaukau na'e fai 'e Nīfaí?

• Ko e hā 'a e me'a-foaki mahu'inga na'e faka'aonga'i 'e Nifai, Leimana mo Lēmiuelá? (Ko e me'a-foaki 'o e tau'atāina ke fili).

Hiki ki 'olunga 'i he ngahaú 'i he tafa'aki to'omata'u 'o e sātī, Ko e fili 'a Nifai. Hiki 'i 'olunga 'i he ngahaú he to'ohemá 'a e, Ko e fili 'a Leimana mo Lēmiuelá.

Hiki 'i he lalo ngahaú he to'omata'u 'a e Tui ki he Fakamo'uí, pea mo e Talangofua ki he'ene tamaí. Fakamatala'i ange na'e 'ikai ke fie faka'aonga'i 'e Leimana ia mo Lēmiuela 'a 'ena tui ki he 'Eikí pē ki he'ena tamaí.

Hiki 'i lalo ngahaú he to'ohemá 'a e Ta'e Tuí pea mo e Talangata'a ki he'ene tamaí. Fakamatala'i ange na'e 'ikai ke fie faka'aonga'i 'e Leimana mo Lēmiuela 'a 'ena tui ki he 'Eikí pe ki he'ena tamaí.

Hoko atu 'a e talanoá 'aki hono fakamatala'i ange na'e faifai pē pea 'alu 'a Leimana mo Lēmiuela pea mo Nifai. Ka neongo iá, na'e 'osi pē 'enau feinga tu'o ua 'anautolu pea 'ikai lava, peá na fo'i kinaua.

Lau 'a e 1 Nifai 3:31 ke fakatātaa'i 'aki 'a e ta'e tui ko ia 'a Leimaná mo Lēmiuelá.

Fakamatala'i ange 'oku tau ako mei he potu folofola ko 'ení 'o 'ilo'i na'e fakafalala pē 'a Leimana ia mo Lēmiuela ki he poto 'o e tangata ke fai 'aki 'a 'ena ngaahi fili.

Tohi'i 'i he lalo ngahaú to'ohemá, 'a e Fakafalala ki he fakakaukau 'a e tangatá.

Lau 'a e 1 Nifai 4:1–3.

• 'Oku mou pehē ko e hā nai e me'a na'e fai 'e Nifai ki mu'a hení ke fakamālohi'i ai 'a 'ene tui ki he 'Eikí? (Na'a ne ako 'a e folofola, kau ai 'a e ngaahi tohi 'a Mōsesé, peá ne fa'a lotu ma'u pē ki he 'Eikí). Na'e toki fakamatala'i ki mui 'e Nifai 'o kau ki ha me'a 'e taha na'e ma'u mei ai 'a 'ene tuí.

Tuku ke lau 'e ha finemui 'a e 1 Nifai 4:6.

Hiki 'i he lalo ngahaú 'i he to'omata'u, 'a e Fakafalala ki he ngaahi folofolá mo e ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'onioní.

Fakamatala'i ange na'e tokanga 'aupito 'a Nifai ki hono faka'aonga'i 'o 'ene tau'atāina ke fili 'i hono tauhi 'o e ngaahi fekaú. Tohi'i he tafa'akí a Nifai 'i he sātī 'a e Tauhi 'a e ngaahi fekaú.

Na'e faka'aonga'i 'e Leimana mo Lēmiuela 'a 'ena tau'atāina ke fili ke na muimui ai kinaua 'i he ngaahi hala 'o e fai angahalá. 'I he tafa'aki ko ia 'a Leimana mo Lēmiuelá he sātī hanga 'o hiki ai 'a e Maumau'i 'a e ngaahi fekaú.

Fakamatala'i hení ko e tupu mei hono faka'aonga'i 'e Nifai 'a 'ene tau'atāina ke fili ke ne toe ofi ange ai ki he Tamai Hēvaní, na'a ne tau'atāina ai ia mo 'atā mei he ngaahi fakangatangata 'o e tangatá, 'o lava ke toe lahi ange ai 'a 'ene ma'u 'a e ngaahi ue'i mei he Laumālie Mā'onioní. Na'e tataki 'e he Laumālie Mā'onioní 'a Nifai 'i hono 'omi 'o e 'ū peletí meia Lēpaní. (Mahalo pē na'a ke fie ma'u ke toe fakamanatu 'a e talanoa ko 'ení 'a ia 'oku hā 'i he 1 Nifai 4:7–38).

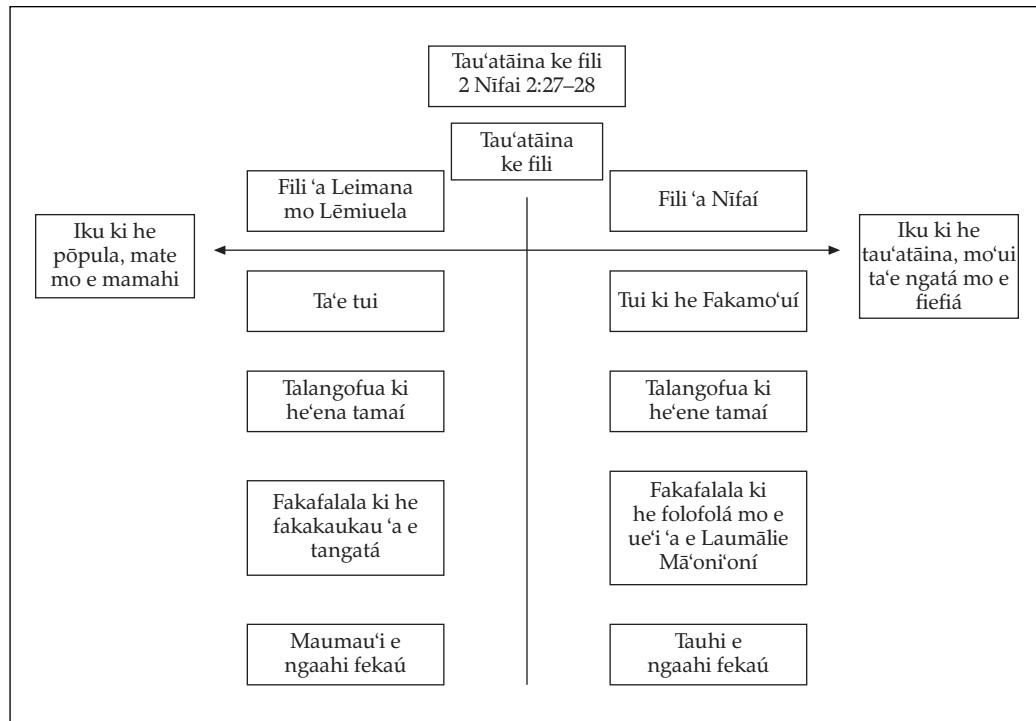
• Ko e hā nai hono 'uhinga na'e 'ikai ke ma'u ai 'e Leimana mo Lēmiuela 'a e tokoni ko 'ení? (Na'e 'ikai ke na tali ia 'o fakafou pē 'i he ngaahi fili ko ia na'a na fai.)

Hiki 'i 'olunga 'aupito he palakipoé, 'a e Tau'atāina Ke Filí (2 Nifai 2:27–28).

Lau mo e kau finemuí 'a e potu folofola ko 'ení. Fakamatala'i ange ko e ngaahi nunu'a ko ia 'o e muimui ki he hala na'e muimui ai 'a Leimaná mo Lēmiuelá ko e pōpula, mate pea mo e mamahi. Hiki 'i he ngata'anga 'o e ngahaú 'i he tafa'akí, 'a Leimana mo Lēmiuela 'a e Iku ki he pōpulá, mate mo e mamahi.

Ko e ngaahi nunu'a 'o e hala na'e fili 'e Nifai ia ko e tau'atāiná, mo'ui ta'e ngatá pea mo e fiefiá. Tohi'i 'i he ngata'anga 'o e ngahaú 'i he tafa'akí 'a Nifai 'a e Iku ki he tau'atāiná, mo'ui ta'e ngatá pea mo e fiefiá.

Fakatātā ke hiki
kakato he palakipoé.

Fealēlea'aki 'i he folofolá

- Ko e hā 'a e ngaahi tau'atāina lahi ange na'e ma'u 'e Nifaí tupu mei he ngaahi fili ko ia na'a ne fai? (Mahalo pē 'e kau he ngaahi tali 'e fai atū 'a e: Na'a ne tau'atāina ke ne ma'u 'a e tataki 'a e Laumālie Mā'oni'oní, tau'atāina ke tupulaki, tau'atāina ke ne hū ki he nāunau fakasilesitiale, tau'atāina ke ne lava 'o fakamāloha 'a hono kāingá, tau'atāina ke fakahoko 'a e ngāue 'a e 'Eikí, tau'atāina ke ma'u 'a e ue'i 'a e Laumālié mo ma'u fakahā, pea tau'atāina mei he mamahi 'o e fai angahalá.)

Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a e Kalētia 5:1

- Ko e hā 'a e ha'amonga 'o e pōpula na'e 'efihia ki ai 'a Leimana mo Lēmiuelá?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange na'e taki taha pē 'e Nifai mo hono ta'oketé 'a e tau'atāina ke filí. Koe'uhí he na'e kehekehe 'a e founa na'a nau faka'aonga'i 'aki 'a 'enau tau'atāina ke filí, na'e kehekehe ai pē 'a e ngaahi nunu'a ta'e ngata 'o e ngaahi fili na'a nau fai. Tala ange ki he kau finemuí 'oku 'i ai foki mo 'enau tau'atāina 'anautolu ke fili. 'Oku nau ma'u 'a e mālohi tatau pē ke fakapapau'i mei ai 'a e ngaahi iku'anga ta'e ngata 'o 'enau mo'ui. Pea kapau te nau fai 'a e ngaahi fili 'oku totonú, 'e toe tupulaki 'o lahi ange foki mo 'enau tau'atāina 'anautolú.

Fealēlea'aki

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā mai ange ha ngaahi sīpinga ke fakahā mai 'aki 'a e founa 'oku faka'aonga'i 'e he kakai 'o e ngaahi 'aho ní 'a 'enau tau'atāina ke filí 'o hangē pē ko ia na'e fai 'e Nifaí pe ko Leimana mo Lēmiuelá. Mahalo pē na'a 'oku 'i ai mo ha ngaahi sīpinga ia te ke fie fakahā ange 'e koe.

'Oku Lahi 'a e Ngaahi Fili 'oku Lelei Taha pē hono Fai Ki mu'a 'oku Te'eki ai Hoko ha Faingata'a

Talanoa

Fai 'a e talanoa ko 'ení:

Na'e kaume'a 'a Pele mo Keuleni, peá na'a na 'i he uooti taha pē. Na'e 'osi fakapapau'i 'e Pele kuo pau ke ne faka'aonga'i 'e ia 'a 'ene tau'atāina ke filí ke ne tauhi ai 'a e ngaahi fekaú. Na'a ne 'osi fakapapau'i pē foki mo e me'a te ne fai 'o kapau 'e feinga ha taha ke ne fai ha me'a 'oku hala. Na'e fa'a fakakaukau ma'u pē 'a Pele ki he me'a ko 'eni na'a ne fakapapau te ne fai 'i he taimi na'a ne ma'u ai 'a e sākalamēniti. Na'e te'eki ai pē ke nofo hifo 'a Keuleni ia 'o fakakaukau'i 'a e me'a te ne fai mo ia he 'ikai ke ne fai.

'I he 'aho 'e taha na'a na o ai ki he paati fakafiefia faka'osi 'o e fa'ahita'u fakaakó. Na'e hū mai ha ki'i talavou ki ai mo ha puha pia 'o tufotufa takai holo he lokí.

Kuo 'osi fakapapau'i pē 'e Pele ia 'a e fili te ne faí. I hono 'oatu ko ia 'o e kapa piá ki aí, na'a ne pehē ange, " 'Ikai mālō." Na'e feinga 'a e tokolahi ke fakaloto'i ia ke ne to'o, ka na'a ne fakafisinga pē 'e ia peá ne hū ia ki tu'a. Na'e 'orange foki mo e kapa piá kia Keuleni. Na'a ne sio fakamama'u pē ki ai mo 'ene fakakaukau pē ko e hā koā 'e me'a 'oku totonu ke ne faí. Na'e pehē atu ha taha 'i hono tafa'akí. "Fai mo ke to'o," Na'e 'ilo'i 'e Keuleni 'oku hala kapau te ne fai ia, ka na'e meimeい inu 'a e toko taha kotoa pē ia 'i he pātī. " 'Oku te'eki ai ke ke 'ilo'i 'e koe hono ifó. Tuku ho'o vale he fakatamaikí. He 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hoko aí!: Pea neongo na'e 'ilo pē 'e Keuleni 'a e me'a na'e totonu ke ne faí, ka na'e faifai pe peá ne to'o mai 'o ki'i inu.

Fealēlea'aki

- Ko e fē 'a e ta'ahine na'e faingata'a ange 'ene fai 'a e filí?
- Ko e hā nai hono 'uhinga na'e faingofua ai pē 'a e fili ia 'a Pelé?
- Ko e hā 'a e me'a na'a ne 'ai ke faingata'a 'a e fili 'a Keulení?
- Ko e hā nai ha ngaahi fili ki he me'a 'oku totonú mo ia 'oku halá 'e fie ma'u ke ke fai 'i he ta'u ní?
- Ko e hā ha ngaahi fili 'e lava pē ke fai ki mu'a 'oku te'eki ai ke hoko ha faingata'a?
- 'E anga fēfē ha faingofua ange 'a e fili ke faí 'o kapau 'e tomu'a fakakaukau'i ia ki mu'a pē?

Fakamo'oni

Tala ange ki he kau finemuí te nau lava pē ke fakapapau'i he taimí ni ke nau tauhi 'a e ngaahi fekaú. 'E hanga 'e he'enau ngāue'aki ko 'eni 'o 'enau tau'atāina ke filí 'o tataki atu kinautolu ke nau toe foki ki he'enau Tamai 'i Hēvaní.

Fai ho'o fakamo'oní fekau'aki mo e me'a-foaki ko ē 'o e tau'atāina ke filí pea ho hono mahu'inga ke faka'aonga'i totonu iá. Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí na'a nau 'osi lava 'o faka'aonga'i lelei 'a 'enau tau'atāina ke filí 'i he taimi na'a nau fili ai ke nau ha'u ki he māmaní 'o ma'u ha sinó.

Ngaahi 'Ekitiviti 'oku Fokotu'u Atú

1. Palani ha efiafi kumi folofola ke 'ilo ai 'a e founiga na'e faka'aonga'i 'e he kakai 'i he folofolá ki hono ngāue'aki 'o 'enau tau'atāina ke filí.
2. Kole ange ki he finemui taki taha ke ne ki'i fakakaukau 'i he uike ni 'i he taimi 'oku fai ai ha'ane fili pe 'okú ne ngāue'aki koā 'a e tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí pe 'oku muimui ia ki he ngaahi fakakaukau 'a e tangatá.

TAUMU'A   'E toe mahino lelei ange ki he finemui taki taha 'a e tefito'i mo'oni 'o e talangofuá.

TEUTEU   1. Fa'iteliha pē: Teuteu'i ha lau'i peesi ke taki taha 'a e kau finemuí. Vakai ki he sipinga 'i he ngata'anga 'o e lēsoní.
2. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá mo e ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI 'O E LESONI 'OKU FOKOTU'U ATU	Ko e Talangofua ko e Lao 'Uluaki ia 'o Hēvaní Hiki 'eni 'i he palakipoé: <i>Ko e talangofuá ko e lao 'uluaki ia 'o hēvaní</i> • Ko e hā hono 'uhinga 'oku fie ma'u ke tau talangofua ai ka tau lava ke foki hake ki hēvaní? (Kapau he 'ikai ke tau ma'u 'e kitautolu ha laumālie talangofua 'e 'ikai ke tau talangofua kitautolu ia ki he ngaahi lao ko ia te ne fakafoki atu kitautolu ki hēvaní.)
Fealēlea'aki 'i he folofolá	Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a Selemaia 7:23–24. • Ko e hā e me'a 'oku hoko kiate kinautolu 'oku talangata'á? ('Oku nau 'alu fakaholomui kinautolu kae 'ikai ke 'alu ki mu'a.)
Fealēlea'aki 'i he folofolá	Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Sēmisi E. Talamesi: "Ko e talangofuá ko e founiga ia 'oku hoko ia 'a e fakalakalaká, 'a e laka ki mu'á, mo e tupulakí." (Heaven's First Law," 'i he <i>Sunday Night Radio Talks</i> , 2 Mar. 1930 [Salt Lake City: Deseret Book Co. n. d.], p. 1).
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange ko e taha 'o e ngaahi 'uluaki taumu'a 'o e saienisí ke 'ilo'i mo ha ngaahi lao kehe. Ko e taimi ko ē 'oku 'ilo'i ai 'e he kau saienisí 'a e ngaahi lao mā'olunga ange ko 'ení pea nau talangofuá ki aí, 'e lava ke hoko ai 'a e ngaahi me'a fakafo. Ko e lava ko ia 'e he tangatá ke a'u ki he māhiná ko ha fakatātā ia 'o hono mahu'inga 'o e talangofuá. Kuo ta'u lahi 'a e femo'uekina a'a e tangatá 'i hono fakatotolo'i mo e talangofuá ki he ngaahi lao fakanatula ko ia 'oku nau pule'i 'a e kalāvité, 'a e lava ko ia 'e he vakapuná ke puna 'i he vavaá, pea mo e ngaahi me'a kehe pe. Na'e lava ke a'u 'a e tangatá ki he māhiná ko e tupu pē mei he'enau talangofuá.
Lea na'e fai	Lau 'a e lea ko 'ení: "Pea ko e me'a ni he 'ikai ke mau faka'osi'aki 'emau pehē 'oku 'omi 'e he talangofuá 'a e mālohi . . . ? 'E 'ikai ke lava 'e he tangatá ke ne a'usia ha ngaahi tu'unga mā'olunga 'i he ngaahi me'a fakatu'asinó pe ngaahi me'a fakalaumālié tuku kehe pē 'i hono ngāue'aki mo hono faka'aonga'i 'o e fa'ahinga mālohi fisifisimu'a ko 'ení, 'a ia ko e talangofuá" (Sēmisi E. Talamesi, "Heavens First Law," p. 4).
Fealēlea'aki 'i he folofolá	Fakamatala'i ange 'oku tatau pē 'a 'etau ma'u 'a e ngaahi lelei mei he'etau talangofuá ki he ngaahi lao fakanatulá mo 'etau ma'u ko ia 'a e ngaahi lelei mei he'etau talangofuá ki he ngaahi lao fakalaumālié. Na'e fakahā 'e he 'Eikí; ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha tokāteline mahu'inga fekau'aki mo e mālohi 'o e talangofuá. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 130:18–19. • 'E anga fēfē ha'atau ma'u ha 'ilo pea mo ha poto 'oku lahi angé? ('Aki 'etau ngāue fai velengá mo e talangofuá.)
	Lau he taimí ni 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 130:20–21. • Ko e hā 'a e folofola 'a e 'Eikí 'o kau ki he founiga 'oku tau fakalakalaka ai mo ma'u 'a e ngaahi tāpuakí?

Fakamatala'i ange 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke fakalakalaka mo tupulaki fakalaumālie 'a 'ene fānaú. 'Okú ne 'afio'i 'oku lava pē 'eni 'i he talangofua. 'Oku fakamahino'i mai 'eni 'e he potu folofola ko 'ení.

Lau mo e kalasí 'a e Tokateline mo e Ngaahi Fuakavá 82:8–10.

- Ko e hā e me'a 'oku fakahā mai 'e he potu folofola ko 'ení 'o fekau'aki mo e mālohi 'o e talangofuá?

Fakamatala'i ange 'oku pehē hono fu'u mahu'inga 'o e talangofuá ki he'etau fakalakalaka ta'e ngata kuo ui ai ka e lao 'uluaki 'o hēvaní.

'Oku Tupu 'a e Talangofuá mei he Falala ki he 'Otuá

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Lau 'a Mōsese 5:5–7

- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e talangofua ai 'a 'ātama ki he 'Otuá neongo na'e 'ikai ke mahino kiate ia 'a hono 'uhingá. (Na'e fe'unga pē 'a 'ene falala ki he 'Eikí ke ne 'ilo'i ko e me'a totolu pē 'e kole mai ia 'e he 'Eikí ke ne faí).

Fehu'i ange ki he kau finemuí pē kuo 'i ai ha taimi na'a nau talangofua ai lolotonga ia na'e 'ikai ke mahino kiate kinautolu 'a hono 'uhingá. Tuku ke nau fakamatala ki ha ngaahi taimi na'a nau fai talangofua pehē ai.

Fakamatala 'a e faiakó

Tala ange 'oku toko lahi 'a e kakai 'oku nau fakaanga'i 'a e ni'ihī koe'uhí ko 'enau "talangofua kui" ki he 'Otuá pe ki he'ene kau palōfitá. Ka ko hono mo'oní, ko kinautolu ko ia 'oku nau talangofua ki he 'Eikí, 'oku nau fai ia koe'uhí he 'oku nau 'ofa mo falala kiate ia. Koe'uhí ko e ngaahi me'a kuo nau a'usia 'i he'enau mo'uí, kuo nau ako ai ke nau falala kiate ia.

Lea na'e fai

Lau 'a e lea ko 'eni 'a Siosefa Sāmitá:

" ' Oku totolu 'a e me'a kotoa pē 'oku fie ma'u 'e he 'Otuá, tatau ai pē pe ko e hā, pea te tau toki 'ilo pe ki hono 'uhingá 'i he hili ha taimi lahi mei ai" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1938], p. 256).

Talanoa

'Oku fakamahino'i mai 'e he talanoa ko 'ení 'a e fakakaukaú:

" ' I he pongipongi 'e taha 'i he fa'ahita'u failaú na'e ngāue ai 'a (Ephraim K. Hanks) 'i hono langa ha fale piliki 'i [Sōleki Siti]. Na'e meime'i 'osi 'a e konga ki laló pea ko e kamata ke ne fakatoka 'a e piliki 'olunga mo e ha'u 'a Pilikihami 'longi 'i he'ene saliote mo e pehē ange, " ' E Ifalemi ko e hā hono matolu 'o e holisi maka ko 'ená?"

"Na'e fakahā ange 'e Ifalemi 'oku 'inisi 'e valu hono matolú.

"Na'e pehē ange 'e Pilikihami, 'Toe fahi ia 'Ifalemi pea 'ai ke liunga ua 'a hono matolú. 'Osi pe ko iá . . . na'a ne fakatafoki leva 'a 'ene salioté 'o ne 'alu.

"Na'e fetuku maka mai a 'Ifalemi mei he mo'unga ko iá ko Ensign Peak 'i he ngaahi 'aho lahi, pea ne toe totongi foki ha pa'anga lahi ki ha tangata ngaahi sima ke ne hanga 'o heu fakataha ia 'i he simá. Na'a ne fakakaukau atu ki he fu'u ngāue lahi 'e toe faí pea mo e fakamole ko ia 'e fai ki hono toe kamata fo'ou e ngāue. . . .

"Ka neongo iá, na'e toe alea pe a 'Ifalemi mo e tangata ngaohi Sima ke toe liunga ua 'a hono matolú 'o e holisí, pea a'u pe ki he pongipongi hono hokó, na'e toe kamata 'ene fetuku maká.

" ' I he 'osi ha māhina 'e taha mei ai, kuo na 'osi fakatoka 'a e holisí 'inisi 'e hongofulu mā ono 'o e falé 'aki 'a e piliki mo e kelekele 'umea. 'I he kamata pē ke ma laku sā 'a e falé kuo tō mai ha ki'i matangi. Na'e fu'u to lahi 'aupito 'a e 'uhá pea kamata ke tāfea 'a e ngaahi feitu'u kehekehe. Taimi si'i pe mei ai kuo tāfea foki mo e konga ia ki lalo 'o e falé, ka na'e kei tupu mālohi pē mo hao 'a hono ngaahi holisi matolú, 'o ne poupou'i 'a e falé. 'Osi mei ai ha ngaahi 'aho si'i, na'e maha 'a e vaí mei he falé peá na faka'osi leva 'a hono laku saá, na'e tuku pē 'e 'Ifalemi 'a e fa'ó mo 'enehivehiva pē 'i he "Fakamālō Kia Sihova" (Sidney A. Hanks mo Ekphrim K. Hanks, *Scouting for the Mormons on the Great Frontier* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1948], pp. 79–80).

Fakamatala 'a e faiakó	<p>Na'e pehē 'e 'Eletā Poiti K. Peeka, " ' E lava ke hoko 'a e talangofua ki he 'Otuá ko e founiga mā'olunga taha ia 'o hono fakahā 'o e tau'atāiná. Fakakaukau ange ki ha'o foaki ange kiate ia 'a e me'a pē 'e taha, 'a e me'a-foaki ko ia 'e taha, 'e 'ikai te Ne to'o meiate koé. . . .</p> <p>"Te ne tali 'e ia 'a e talangofuá—"a e me'a ko ia 'e 'ikai 'aupito teitei to'o fakamālohi 'e he 'Otuá—"o kapau 'e foaki tau'atāina ia. Hili ko iá pea te Ne fakafoki atu leva kiate koe 'a e tau'atāina 'a ia 'e ikai te ke misi koe ia ki ai—"a e tau'atāina ko ia ke ke 'ilo'i mo ongo'i, 'a e tau'atāina ke tau ma'u 'a e ngaahi me'a 'oku ta liunga afe hono lahí 'i he me'a ko ia 'oku tau foaki angé. 'Oku ngali faikehe, ka ko e kī ki he tau'atāina ko e talangofuá" (<i>Obedience</i>, Brigham Young University Speeches of the Year [Provo, 7 Dec. 1971], pp. 3–4).</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko ai 'a e talangofuá ko e kī ia ki he tau'atāiná? <p>Fakamatala'i ange ko e talangofua mo'oní ki he 'Otuá 'oku 'ikai ko e talangofua kui ia. Ko e talangofua ia 'oku fakatupu mei he falala ki he 'Otuá.</p>
------------------------	--

Fealēlea'aki 'i he folofolá	<p>'Oku Ha'u 'a e Ngaahi Tāpuakí Kiate Kitautolu 'i he Taimi 'Oku Tau Talangofua Aí</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā nai 'a e ngaahi tāpuaki 'e ha'u kiate kitautolu 'i he taimi 'oku tau talangofua aí? <p>Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 59:23</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku nonga ange ai pē 'a e kakai ia 'oku talangofua 'i he mo'ui ko 'eni?
Fakamatala 'a e faiakó	<p>Fakamatala'i ange ko e fiefiá pea mo e nongá ko e ni'ihi ia 'o e ngaahi tāpuaki 'o e talangofuá. 'Oku toe hanga pe foki 'e he talangofuá 'o 'ai kitautolu ke tau hokosia 'a e kalasi kakai ko ia 'oku finangalo 'a e 'Otua ke tau hoko 'o peheeé. Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānité:</p> <p>" ' Oku 'i ai ha kihi'i le'o si'i 'okú ne fakahā mai kiate kitautolu 'a e me'a 'oku totonú, pea kapau te tau fakafanongo ki he kihi'i le'o si'i ko iá te tau tupulaki 'i he ivi mo e mālohi 'i he fakamo'oní pea mo e lava ke mo'ui'aki 'a e ongoongoleleí pea mo fakalotoa foki mo ha ni'ihi kehe ke nau mo'ui'aki 'a e ongoongoleleí.</p> <p>"Ko 'eku lotu fakamātoato ia ke ongo'i 'e he tangata mo e fefine kotoa pē 'i hono lotó ko kinautolu pe 'oku nau tā 'a e palani 'o 'enau mo'ui" (<i>The Path of Safety</i>, <i>Improvement Era</i>, Tisema 1973, p. 735).</p>
Ngaahi lea na'e fai mo e fealēlea'aki	<p>'Oku fakamatala'i 'e he fo'i talanoa ko 'ení 'a e ni'ihi 'o e ngaahi tāpuaki na'e ha'u ki ha toko taha Siasi koe'uhí pē ko 'ene talangofuá:</p> <p>I he ki'i kolo si'isi'i 'i Pelesiume, na'e fe'iloaki ai 'a e kau faifekaú mo ha fefine uitou pea mo 'ene fānau 'e toko fā na'a nau kei ikí. Na'e tali fiefia 'e he fāmilí 'a e ongoongoleleí pea nau fakahā ange na'a nau loto ke papitaiso kinautolu. Ka neongo iá, ko e taimi ko ē na'e ako ai 'a e fine'eiki kei talavou ko 'ení 'o kau ki he vahe hongofulú, na'a ne ki'i hoha'a, he na'e 'ikí ke loko lahi 'a e pa'anga ke nau mo'ui'akí. Na'a ne fakahā ange ki he kau faifekaú 'a e lahi 'o e pa'anga na'a ne ma'u pea ne tala ange na'e faka'aonga'i 'a e ki'i sēniti kotoa pē ki he ngaahi fie ma'u 'a e fāmilí.</p> <p>'E lava fēfē ke nau to'o ha peseti 'e hongofulu mei ai pea nau kei mo'ui pe? Na'e a'u pē ki he kau faifekaú na'e 'ikai ke nau 'ilo pe ko e 'ai ke fēfee'i. Na'e fakahā ange 'e he kau faifekaú ki he fefiné ni 'a 'enau tui ki he 'Eikí mo e palōmesi ko ia na'a ne fai te ne fakaava hake 'a e ngaahi matapa 'o e langí, pea nau kole ange kiate ia ke falala mu'a ki he 'Eikí. Na'a loto lelei ki ai 'a e fine'eikí mo 'ene tama lahi, pea na'e papitaiso kinaua. Na'a nau faingata'a'ia he māhina 'e fā, ka na'a nau kei totongi pē 'a 'enau vahe hongofulu.</p> <p>Pea 'i hono nima 'o e māhiná, na'a nau ma'u ai ha tohi mei he pule'anga 'o Pelisiumé 'o fakahā ange ai na'e fehālaaki hono fika'i 'o e pa'anga vāhenga mālōlō na'e ma'u 'i he mate 'a hono mali. 'O 'ikai ngata pē 'i he'enau 'oange kiate ia ha pa'anga lahi ange, ka na'a nau fa'o ange foki 'i he silá ha fo'i sieke ke tāpuni 'aki 'a e pa'anga ko ia na'e totonu ke nau 'oange ki ai 'i mu'á. Ko e mo'oni, na'e tauhi 'e he 'Eikí 'a 'ene palōmesí.</p>
Fo'i talanoa	<p>'Oku fakamatala'i 'e he fo'i talanoa ko 'ení 'a e ni'ihi 'o e ngaahi tāpuaki na'e ha'u ki ha toko taha Siasi koe'uhí pē ko 'ene talangofuá:</p> <p>I he ki'i kolo si'isi'i 'i Pelesiume, na'e fe'iloaki ai 'a e kau faifekaú mo ha fefine uitou pea mo 'ene fānau 'e toko fā na'a nau kei ikí. Na'e tali fiefia 'e he fāmilí 'a e ongoongoleleí pea nau fakahā ange na'a nau loto ke papitaiso kinautolu. Ka neongo iá, ko e taimi ko ē na'e ako ai 'a e fine'eiki kei talavou ko 'ení 'o kau ki he vahe hongofulú, na'a ne ki'i hoha'a, he na'e 'ikí ke loko lahi 'a e pa'anga ke nau mo'ui'akí. Na'a ne fakahā ange ki he kau faifekaú 'a e lahi 'o e pa'anga na'a ne ma'u pea ne tala ange na'e faka'aonga'i 'a e ki'i sēniti kotoa pē ki he ngaahi fie ma'u 'a e fāmilí.</p> <p>'E lava fēfē ke nau to'o ha peseti 'e hongofulu mei ai pea nau kei mo'ui pe? Na'e a'u pē ki he kau faifekaú na'e 'ikai ke nau 'ilo pe ko e 'ai ke fēfee'i. Na'e fakahā ange 'e he kau faifekaú ki he fefiné ni 'a 'enau tui ki he 'Eikí mo e palōmesi ko ia na'a ne fai te ne fakaava hake 'a e ngaahi matapa 'o e langí, pea nau kole ange kiate ia ke falala mu'a ki he 'Eikí. Na'a loto lelei ki ai 'a e fine'eikí mo 'ene tama lahi, pea na'e papitaiso kinaua. Na'a nau faingata'a'ia he māhina 'e fā, ka na'a nau kei totongi pē 'a 'enau vahe hongofulu.</p> <p>Pea 'i hono nima 'o e māhiná, na'a nau ma'u ai ha tohi mei he pule'anga 'o Pelisiumé 'o fakahā ange ai na'e fehālaaki hono fika'i 'o e pa'anga vāhenga mālōlō na'e ma'u 'i he mate 'a hono mali. 'O 'ikai ngata pē 'i he'enau 'oange kiate ia ha pa'anga lahi ange, ka na'a nau fa'o ange foki 'i he silá ha fo'i sieke ke tāpuni 'aki 'a e pa'anga ko ia na'e totonu ke nau 'oange ki ai 'i mu'á. Ko e mo'oni, na'e tauhi 'e he 'Eikí 'a 'ene palōmesí.</p>

Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange 'oku 'ikai ke 'omi ma'u pe 'a e ngaahi tāpuaki 'i he taimi pē ko iá. He 'oku vakai mai 'a e 'Eikí ia ki he'etau mo'uí mei he 'ilo ta'e ngatá 'okú ne ma'u pea 'okú ne 'afio'i 'e ia 'a e me'a 'oku lelei taha ma'atautolú.
------------------------	--

Faka'osi	
Potu folofola mo e fakamatala fakanounou 'a e faiakó	Lau 'a Sione 14:15, 21. Fakamatala'i ange 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi tāpuaki ia 'oku ha'u mei he talangofua ki he 'Eikí. 'Oku nau mahu'inga ange 'aupito kinautolu ia 'i ha fa'ahinga feilaulau te tau fai ke tauhi ai 'a 'ene ngaahi fekaú.
Lau'i peesi tufa	Mahalo pe te ke fie ma'u ke tufotufa atu ki he finemui taki taha ha lau'i kaati 'oku 'osi hiki ai 'a e fo'i lea ko e <i>Talangofua</i> pea mo e ngaahi fakamo'oni folofola ko 'ení: Selemaia 7:23–24; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:18–21; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:23; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:8–10; Sione 14:15, 21; pea mo e 1 Kolinitō 2:9. Kole ange ki he kau finemuí ke nau lau mu'a 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení lolotonga 'a e uiké pea nau feinga ke nau toe talangofua ange ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí.

<i>Talangofua</i>
Selemaia 7:23–24
Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 130:18–21
Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 59:23
Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 82:8–10
Sione 14:15,21
1 Kolinitō 2:9

TAUMU'A   'E 'ilo 'e he finemui taki taha ko e fakatomalá ko ha konga mahu'inga ia ki he fakalakalaká.

- TEUTEU
1. 'Omi ha peni vahevahe mo ha pepa ke taki taha 'a e kalasí.
  2. Fa'iteliha pē: Teuteu'i ha saati faka'ali'ali lahi kuo 'osi hiki ai pe ko ha'o hiki pē 'i he palakipoé 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:13. 'E lelei pē kapau te ke loto ke 'ai ha lau'i tatau 'o e potu folofola ko 'ení ke taki taha 'a e kalasí.
  3. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá pe ngaahi lea 'oku ke fie ngāue'aki.
  4. Kapau 'oku ma'u 'i homou feitu'ú 'a e fo'i filimi vitiō ko ia ko e "Repentance: It's Never Too Late" 'i he nāunau tokoni ki he *Efiafi Fakafāmili* 'i Apí 2 (53277) pea ke hulu'i.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU
'Ekitiviti fakafolofola

Talateu

'Oange ke taki taha 'a e kau finemuí 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení: 'isaia 1:16–18; 'Alamā 34:33; T&F 58:42–43. Kole ange ke nau taki taha lau 'ene potu folofola pea toki fakamatala fakanounou'i ki he kalasí 'a hono 'uhingá.

- 'Oku mou pehē ko e hā 'a e tefito 'o e lēsoni ki he 'aho ní?

Fakamatala'i ange 'e lave 'a e lēsoni ko 'ení ki he tefito'i mo'oni mahu'inga ko ia ko e fakatomalá.

'Oku Fie ma'u Ke Tau Fakatomala 'i he 'Aho Taki Taha

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange ko e 'uhinga na'a tau o mai ai ki he māmaní koe'ahi ke tau tupulaki mo fakalakalaka. Ka 'i he taimi 'oku tau feinga ai ke tupulaki mo fakalakalaká, 'oku tau fehālaaki kotoa pē, koe'uhí pē ko ha'atau ta'e 'ilo pe vaivai, pe ko ha'atau mātu'aki talangata'a pe ia 'atautolu. Pea tupu mei he ngaahi fehālaaki ko 'ení 'oku tau faí, 'oku fie ma'u ia ke tau fakatomala. Pea kapau he 'ikai ke tau fakatomala, 'e 'ikai leva ke tau lava kitautolu ke hoko 'o tatau mo 'etau Tamai Hēvaní.

Lea na'e fai

Lau 'a e lea ko 'ení: " 'Oku te'eki ai ha 'aho 'i he mo'ui 'a ha tangata 'e ta'e 'aonga ai 'a e fakatomalá ki he'ene lelei 'a'aná pea mo 'ene fakalakalaka ta'e ngatá" (Sipenisā W. Kimipolo, *Ko e Mana 'o e Fakamolemole* [Salt Lake City: Bookcraft, p.32]).

Fealēlea'aki 'i he palakipoé

Fakamatala'i ange kiate kinautolu 'oku tau fa'a pehē 'e kitautolu ia 'oku 'ikai fie ma'u ke tau fakatomala tuku kehe pē kapau te tau fakahoko ha faiangahala 'oku lahi. Ka ko hono mo'oní, 'oku fie ma'u ia ke tau fakatomala faka'aho?

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fie ma'u 'a ia ke fai faka'aho 'a e fakatomalá? He ko e hā ha'atau fehālaaki 'oku fie ma'u ai ke tau fakatomala faka'ahó?

Tuku ke fakahā atu 'e he kau finemuí ha ni'ihi 'o e ngaahi vaivai 'oku ma'u 'e he tangatá 'a ia 'e lava ke nau mamahi ai kinautolu pea toe mamahi ai foki mo e ni'ihi kehē. (Ko e ni'ihi 'e ngaahi vaivai ko 'ení ko e laú; loi; kākā; kaiha'a; fakakaukau 'uli; fai 'o e ngaahi talanoa ta'e mo'oni: ngaahi fetu'utaki fakasino 'oku 'ikai taau; anga ta'e faka'apá'apa, talangata'a, pe faka'aonga'i 'o e ngaahi lea pea mo e ngaahi 'ulungāanga ta'e fe'ungá; fili 'o e ngaahi kaume'a halá; pea mo e kau 'i he ngaahi 'ekitiviti ta'e fe'unga 'oku faí.)

	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku ta'ofi fēfē kitautolu 'e he ngaahi vaivai pe ngaahi fai angahala ko 'ení mei he'etau fakalakalaka ke tau tatau mo 'etau Tamai Hēvaní? • 'Oku nau uesia fēfē 'a e anga 'o 'etau ongo 'oku tau ma'u 'o kau kiate kitautolu peé? • 'Oku nau uesia fēfē 'a hotau ngaahi vā mo e ni'ihi kehé pea mo e 'Eikí?
Talanoa	<p>Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení:</p> <p>Na'e mālohi ma'u pe 'a Sēmisi he Siasí. Na'a ne ma'u ha fāmili 'ofa mo'oni pea mo ha ngaahi kaungāme'a lelei, ka 'i he ngaahi māhina ki muí ni maí, na'e kamata ke hā meiate ia ha fa'ahinga laumālie faikehe pe a'ikai ke ne toe fiefia. Na'a ne tala ange 'e ia ki he'ene ongo mātū'á 'oku ta'eoli 'a ia he'ene kalasi mo'uí, pea na'e fu'u pōpula 'aupito 'a 'ene mo'ui koe'uhí ko e tō'onga mo'ui 'a hono fāmilí. Na'a ne ongo'i 'e ia kuó ne 'osi matu'otu'a fe'unga ia ke ne fai pē 'a 'ene ngaahi filí, pea na'a ne loto foki ia ke ne fai 'a e ni'ihi 'o e ngaahi me'a fakafiefia ko ia na'a ne mamata 'oku fai 'e he kau talavou kehé,</p> <p>Na'e 'ikai ke fuoloa mei hení kuo kamata ke ne toki foki mai ki 'api kuo tu'uapō, pea 'ikai pe ke ne fakahā ange 'e ia ki hono fāmilí 'a e feitu'u na'a ne 'alu ki ai. Na'e 'ikai ke toe 'alu ia ki he lotú. Na'a ne fa'a tōmui ki he akó pea ko e timi ia 'e ni'ihi, na'e 'ikai pē ke 'alu ia ki ha'ané kalasí.</p> <p>Na'a ne fa'a loto mafasia peá ne fa'a nofo toko taha pē ia 'i hono lokí. Na'e 'ikai ke ne 'omi 'e ia ha taha 'o hono ngaahi kaungāme'a fo'ou ki honau 'apí pea na'e 'ikai pē ke ne talanoa ia 'o kau kiate kinautolu. Na'e lava pē ke 'ilo 'e hono fāmilí mei he kalasi nanamu na'e fa'a tau 'i hono valá ko e ngaahi me'a ko ia na'a ne fai he taimí ni, na'e fu'u kehe 'aupito ia mei he ngaahi me'a ko ia na'e akonekina 'aki ia ki mu'a pea ne fa'a fiefia hono faí.</p>
Fealēlea'aki	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā nai e me'a 'e hoko ki he kaha'u 'o Sēmisi 'o kapau 'e kei hokohoko atu ai pē 'a 'ene sīpinga mo'ui ko 'ení? • Ko e hā nai ha ngaahi me'a 'e hoko ki he'ene mo'ui 'o kapau te ne liliu? • 'E uesia fēfē 'e he ngaahi fili 'okú ne fai 'a 'ene fakalakalaka faka'atamaí mo fakalaumālié?
Lea na'e fai	<p>Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: "Talu mei he kamata'anga na'e 'i he māmani ma'u ai pē 'a e ngaahi angahala kehekehe mo lahi. Ko ha konga lahi 'o e ngaahi angahala ko 'ení 'okú ne fakamamahi'i ha ni'ihi kehe, ka ko e angahala kotoa pē 'okú ne fakafepaki ia kiate kitautolu mo e 'Otua, he 'oku hanga 'e he angahala 'o fakangatangata 'a 'etau fakalakalaká, pea ne fakatuai'i 'a 'etau tupulaki ki mu'á, pea ta'ofi kitautolu mei he kakai leleí, ngaahi me'a 'oku lelei pea mei he 'Eiki foki" (<i>Faith Procedes the Miracle</i> [Salt Lake City: Deseret Book Co.,], p. 174.)</p> <p>Fakamatala'i ange kapau 'e kei hokohoko atu 'a Sēmisi 'i he tō'onga 'okú ne faí, 'e faifai pē pea 'e 'ikai leva ke ne toe feohi mo e kakai leleí, pea 'e ta'ofi ia foki mei he'ene tupulaki fakatu'asinó, faka'atamaí pea mo fakalaumālié; pea 'ikai foki ke kei tataki mo fakahinohino'i ia 'e he Laumālie Mā'oni'oní. Pea kapau te ne fakatomala, te ne toe fakafo'ou 'a 'ene mo'ui peá ne toe kamata leva ke tupulaki mo fakalakalaka ki mu'a.</p>
Fakamatala 'a e Faiakó	<p style="text-align: center;">'Oku 'Omi 'e he Fakatomalá 'a e Nongá mo e Fiefiá ki He'etau Mo'ui</p> <p>Fakamatala'i ange 'oku 'ofa 'a 'etau Tamai Hēvaní 'iate kitautolu taki taha, peá ne finangalo ke tau fiefia. Pea koe'uhí 'okú ne 'ofa 'iate kitautolu, kuó ne tuku mai ai kiate kitautolu 'a e tefito'i mo'oni 'o e fakatomalá, 'a ia 'e tokoni kiate kitautolu ke tau lava'i 'a 'etau ngaahi fehālaakí. Ko e taimi ko ē 'oku tau fakatomala aí, 'oku 'aonga 'a e fakalelei ko ia na'e fai 'e Sisū Kalaisi 'i he'etau mo'ui. Ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke tau fakatomala ai, he 'ikai lava ke fakamolemole'i kitautolu ia 'e he 'Eikí.</p> <p>Ko e me'a 'oku totonu ke tau holi lahi taha ki aí, ko ha'atau holi ke tau hoko 'o tatau mo e Fakamo'ui. Pea ko e taimi ko ia 'oku tau fakatomala aí, 'oku tau fakahā ai 'oku tau ma'u 'a e holi ko 'ení. Ko e taimi ko ē 'oku tau fakatomala ai 'i he 'aho ki he 'ahó, 'oku tau fakahaoao'a'i māmālie ai apē kitautolu, 'oku tau ma'u ai 'a e fiefia mo e nēkeneka, pea 'oku tau hoko 'o tatau ai mo e Fakamo'ui.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā e ngaahi sitepu kuo pau ke tau fai ka tau lava ai 'o fakatomalá? Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemuí.

Fealēlea'aki 'i he palakipoé	Fakapapau'i 'oku nau 'ilo'i kuo pau ke 'ilo'i 'e he finemui ko ia na'e fai angahalá, pea ne ongo'i loto mamahi mo'oni koe'uhí ko 'ene fai angahalá, vete 'a 'ene angahalá ki he 'Eikí pea ki ha taha na'a ne fai angahala ki ai, fai 'a e me'a kotoa pē te ne ala fai ke fakalelei'i 'aki 'a e fehālaaki ko ia kuó ne faí, pea 'oua 'aupito na'a ne toe fai 'a e angahala ko iá.
	Fakamatala'i ange koe'uhí kuo tau fai angahala kotoa pē, kuo tau 'osi a'usia kotoa pē 'a e fa'ahinga ongo ta'e oli ko 'ení 'oku 'omi 'e he'etau fehālaakí. Pea a'u pe ki he ngaahi fehālaaki ikí, 'oku tau ongo'i mamahi pē ai. 'Oku fakatupu 'e he ngaahi fehālaaki 'oku ki'i lalahi ange 'a e mamahi 'oku toe taimi fuoloa ange ia mo toe loloto ange. Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakamatala ki he ni'ihi 'o e ngaahi ongo kuo nau ma'u pe kuo nau mamata 'oku hā mei ha ni'ihi kehe ko e tupu mei he fai angahalá.
	Hiki 'a e ngaahi tali 'a e kau finemui 'i he palakipoé pea mou alea'i ia. ('E lava pē ke kau 'i he lisi ko 'ení 'a e ongo'i halaiá, loto mafasiá, mole 'a e 'amanakí, ta'e fiemālié, puputu'u, pea mo ha ngaahi ongo tatau mo ia.) Fakamamafa'i ange 'e 'ikai pe ke tau fiefia kitautolu 'i he taimi 'oku tau fai angahala ai.
Lau 'a 'Alamā 41:10	
	Fakamatala'i ange kuo tau 'osi 'ilo'i kotoa pē 'a e kalasi ongo lelei ko ia 'oku tau ma'u 'i he taimi 'oku tau fakatomala aí. Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakamatala'i ha ni'ihi 'o e ngaahi ongo ko 'ení. Hiki 'enau ngaahi tali 'i ha 'otu fo'ou 'i he palakipoé pea mou alea'i. ('E kau heni 'a e ongo'i melinó, fiefia, ongo'i ma'ama'a e lotó mo e fakakaukaú, fiemālié, nēkeneka, nonga pea mo e ngaahi ongo tatau mo ia).
Fakamatala 'a e faiakó	Kole ange ki he kau finemui ke nau fakakaukau ange ki he ngaahi faikehekehe 'o e ngaahi lea ko ia 'i he ongo 'otu taki taha 'i he palakipoé, pea nau fakakaukau ange pe ko e fē 'a e kalasi ongo te nau fie ma'u. Fakamatala'i ange ko e fakatomala ko ē ki ai ki he fiefia pea mo e nongá 'i he'enau mo'uí.
Ngaahi lea na'e fai	Fakamatala'i ange kuo akonekina kitautolu 'e he kau taki 'o e Siasí 'i he ngaahi lēsoni mahu'inga fekau'aki mo e fakatomalá. Kapau 'oku kei lahi 'a e taimi pea mou lau mo alea'i 'a e ngaahi lea ko 'ení.
	1. "Ko e kavenga mamafa taha 'a ia 'e lava ke fuesia 'e ha tangata 'i he'ene mo'uí, 'a e kavenga ko ia 'o e angahalá" (Harold B. Lee, 'i he Conference Report, 'Epeleli p. 177; pe <i>Ensign</i> , Siulai 1973, p. 122).
	2. "Ko e fakatomalá ko e kī pē ia ki he mo'uí 'oku lelei mo fiefia angé. . . . Ko e taimi ko ē 'oku toe fanau'i fo'ou ai 'a e ngaahi laumālié, pea liliu mo e ngaahi mo'uí—'oku toki hoko mai leva 'a e mana fakaofó ke ne hanga 'o fakamāfana'i, pea ngaohi ke faka'ofo'ofa pea fakafiefia'i kitautolu. Ko e taimi ko ia kuo fakamanamana'i 'aki ai kitautolu 'e he mate fakalaumālié ka kuo kamata ke tau toe fakaakeake mei ai, 'o teke'i atu ki tu'a 'e he mo'uí 'a e maté—ko e taimi ko ē 'oku hoko peheni aí, 'oku ui ia ko e mana 'o e ngaahi mana" (Sipenisā W. Kimipolo, <i>Ko e Mana 'o e Fakamolemolé</i> , p. 28, 362).
	3. " ' Oku si'si'i ha toe me'a'ofa 'e fie ma'u lahi ange 'o hangē ko e konisēnisi 'oku tau'atāiná—'a ia ko ha laumālie ia 'o e nonga. Ngata pē 'i he mālohi 'o hotau Fakamo'uí ko Sisū Kalaisí te ne lava 'o fakamo'ui ha laumālie 'oku faingata'a'ia." (J. Lūpeni Kalake, "Confession," <i>New Era</i> , Nōvema 1980, p. 4).
	4. " ' Oku fakafou mai 'i he fakatomalá 'a e lava ke ngāue 'a e 'Eikí ko Sisū Kalaisí 'i he'ena mana fakamo'uí 'o 'omai kiate kitautolu 'a e mālohi 'i he taimi 'oku tau vaivai aí, 'a e mo'uí lelei 'i he taimi 'o e mahamahakí, 'amanaki 'i he taimi 'o e loto mo'uá, 'ofa 'i he taimi 'o e ongo'i li'ekiná, mahino 'i he taimi 'oku tau fekumi ai ki he mo'oní" (Sipenisā W. Kimipolo, "Give The Lord Your Loyalty," <i>Ensign</i> , Mā'asi 1980, p. 4).

Faka'osí

Potu folofola mo e la'i pepa tufa	Faka'ali'ali 'a e saati kuo hiki ai 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:13, pea fekau 'a e kau finemuí ke nau lau 'a e vēsi. Tufaki atu 'a e 'ū la'i pepá tufa kuo ke 'osi hiki ai 'a e potu folofolá. Kole ange kiate kinautolu ke nau tuku 'enau 'ū la'i pepá 'i ha feitu'u te nau fa'a lava ai 'o mamata ki ai ke fakamanatu'i ange kiate kinautolu 'oku hanga 'e he fakatomalá 'o 'omai 'a e nongá mo e fiefiá 'i he mo'ui ko 'ení pea 'i he mo'ui ta'e ngatá 'i he maama kaha'ú.
-----------------------------------	--

Kole ki he finemui taki taha ke ne feinga ange ke ne fa'ufa'u ha kalasi 'ulungaanga te ne anga'aki ai 'a e fakatomala faka'ahó. Mahalo 'e kau hení hono fakakaukau'i 'o e ngaahi me'a ko ia 'oku hoko 'i he 'ahó, pea fakalelei mo ha ni'ihí kehe kapau 'oku fie ma'u, pea kole ke ma'u ha fakamolemole mo ha tākiekina 'o fakafou 'i he lotú.

Ko Hono Faka'aonga'i 'o e Lēsoní

Tufa atu ha pea mo ha peni vahevahe ki he kalasí. Kole ange ki he finemuí taki taha ke ne fakakaukau ange ki ha fa'ahinga me'a 'okú ne fie ma'u ke fetongi'i he anga 'o 'ene ngaahi fakakaukaú pea mo hono 'ulungaangá. Fekau ke ne hiki 'a e me'a te ne faí ke fetongi'aki 'a e ngaahi 'ulungaangá mo e ngaahi angafai ko 'ení. Kole ange ke ne tauhi 'a e la'i pepa ko 'ení 'i he feitu'u 'e lava ai ke ne fakamanatu ange kiate ia 'a e ngaahi me'a ko 'ení lolotonga 'a e ngaahi uike ka hoko maí.

Ko Hono Fakamolemole'i pe 'o Kitautolú

Lēsoni

27

TAUMU'A

'E 'ilo'i 'e he finemuí taki taha 'a hono mahu'inga ko ia ke ne fakamolemole'i pē 'e ia iá.

TEUTEU

1. 'Omai ha fo'i maka, tohi, pe ha fa'ahinga me'a pē 'oku pāuni 'e 1 pe 2 'a hono mamafá.
  2. Fa'iteliha pē: 'Omi ha fo'i hina 'oku fāsi'i hono ngutú (vakai, ki he konga tolu 'o e lēsoni). 'Oku totonu ke fālahi fe'unga 'a e ngutú ke lava 'o fakahū ai ki loto 'a e nimá ka ko e taimi ko ia 'e kuku'i ai 'a e nimá 'i he loto fo'i hiná pea 'ikai leva ke toe lava ia 'o to'o ki tu'a. 'Omai foki mo ha fo'i maka pe ha fa'ahinga me'a pē ke fa'o 'i he loto hiná.
  3. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá pe ngaahi lea 'okú ke fie ma'u ke faka'aonga'i.
- Fakatokanga'i ange: 'Oku lau 'a e ngaahi lēsoni kehé ia 'o fekau'aki mo hono fakamolemole'i 'o e ni'ihi kehé. Ko e lēsoni ko 'ení 'oku fekau'aki ia mo 'ete hanga pē 'e kita 'o fakamolemole'i pē kita.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

'Oku Mafatukituki 'a Hono Mamafa 'o e Faiangahalá

Faka'ali'ali

'I he kamata'anga pe 'o e lēsoní peá ke kole ange ki ha finemui ke ne pukepuke hake ai ki 'olunga ha fo'i maka pe ha fa'ahinga me'a pē 'oku pāuni 'e 1 pe 2 hono mamafá, 'o ne pukepuke mo fakahangatonu'i hono nima ki mu'a 'iate iá. Kole ange ke ne pukepuke pehe'i pē 'a e fo'i maká lolotonga ko iá 'oku ke fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení.

Talanoa

Na'e 'alu ha kau finemuí 'o fai 'enau kaka mo'unga, pea na'a nau ki'i tu'u si'i hifo 'o mālōlō ka nau toki kaka hake 'i ha mā'olunga mo fakahihifo.

Ko Sulí na'e mālohi taha 'i he kau 'alu ko 'ení pea ko ia pē ia na'a ne mu'omu'a ma'u pē 'i mu'a pea na'e fa'a faingata'a'ia 'a hono toe ke tuli atu hono va'é. 'I he 'aho ko 'ení, na'e fakakaukau ai ha ni'ihi 'o e kau finemuí ke nau hanga 'o pā'usí'i ia. Lolutonga ha kii'mālōlō 'a Sulí 'o inu, na'a nau tolotolo fakalongolongo hake pē 'o fa'o 'i he'ene kato ha fo'i maka fuolahi.

'I he 'osi ko ia 'a 'enau mālōloó, na'e taki taha to'o 'e he ta'ahine 'ene kató 'o hili ki honau tu'a pea nau kamata ke kaka hake he mo'ungá. 'I he kamata'anga, na'e 'ikai ke fakatokanga'i 'e Sulí ia 'a e mamafa 'a 'ene kató, ka 'i he'ene ki'i fuofuoloa atu pe kuo kamata ke ne ongo'i 'a 'ene mamafá, pea kamata foki ke ne ongo'i hela'ia. Ko e 'uluaki taimi 'eni 'i he anga 'o 'ene manatú 'okú ne holomui ai ki mui 'o kaka fakataha hake mo e tamaiki na'e tuai taha 'enau kaká.

Na'e toki meimeい a'u 'a Suli ki he tumu'aki 'o e mo'unga pea ne toki 'ilo'i 'a hono 'uhinga na'e fu'u mamafa ai 'a 'ene kató mo ne ongo'i hela'ia. 'I he'ene 'uluaki 'ilo'i na'a ne 'ita 'aupito, ka na'a ne toki 'ilo'i ko hono fakamatatali'i pē ia 'e he tamaiki kehé koe'uhí ko 'ene mālohi he kaká. Na'a ne kata fakataha mo e toengá he'ene hela hono to'o 'o e fo'i maka ta'e 'aonga ko 'ení ki he tumu'aki 'o e mo'ungá.

Ko e taimi pē ko ē na'e to'o ai 'a e fo'i maka mamafa ní mei he'ene loto kató, na'e 'ongo'i 'e Sulí 'oku toe mālohi hono sinó pea toe foki pē ia ki hono tu'unga maheni ko ē 'i mu'a 'i hono toe 'o 'enau kau 'alú.

Fakamatala 'a e faiakó

Tala ange ki he finemui na'a ne pukepuke 'a e fo'i maka ke ne tuku a ki lalo. 'Eke ange pē 'oku hela'ia pea tuku ke ne tala mai angé 'a hono mamafa 'o ha ki'i me'a pāuni ma'ama'a 'o kapau te ke pukepuke ia 'o fuoloa. Fokotu'u ange neongo 'oku 'ikai ke tau 'alu holo kitautolu ia mo ha ngaahi fo'i maka, ka 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku tau fua holo 'a e

	<p>ngaahi me'a mamafá 'a ia 'oku 'ikai hano 'aonga pea fakatupu hala foki 'o hangē ko e fo'i maka ko ia ne fua 'e Sulí. Ko e ngaahi fo'i maka pe ngaahi me'a mamafa 'oku tau fua holó ko 'etau ngaahi fai angahalá.</p>
Fealēlea'aki	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā hono 'uhinga 'oku mamafa ai mo faingata'a ke fua holo 'a e mamafa 'o e fai angahalá? (Ko e taimi 'oku tau 'ilo'i ai 'a e me'a 'oku finangalo 'a 'etau Tamai Hēvaní ke tau faí pea 'ikai ke tau fai ia, 'oku tau ongo'i mā mo halaia. 'Oku tau manatu ki he'etau ngaahi fehalāaki pea tau hoha'a ki ai 'o tupu ai 'a 'enau hoko 'anautolu ko ha fo'i maka mamafa pe ko ha me'a ke mafasia ai 'a 'etau ngaahi fakakaukaú.) • 'Oku lava fēfē 'e he'etau fua holo 'a e mamafa 'o ha fai angahala ke ne uesia 'a 'etau mo'uí? Fakamatala'i ange 'oku 'i ai 'a e kakai ia 'e ni'ihi 'oku nau fua holo 'a e mamafa 'o ha'anau ngaahi faiangahala kuo nau 'osi fakatomala'i, ka 'oku 'ikai fie ma'u ke pehē.
	<p>'E Fakamolemole'i Kitautolu 'e he 'Eikí 'i he Taimi 'Oku Tau Fakatomala Aí</p>
Fakamatala 'a e faiakó	<p>Fakamatala'i ange 'oku 'i ai e taimi ia 'e ni'ihi 'oku fu'u hulu tu'u ai 'etau ngaahi fai angahalá 'o tupu ai 'etau ongo'i 'e kitautolu ia 'oku 'ikai pe ha toe 'amanaki ia 'e lava ke toe ikuna'i kinautolu. Pea 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi neongo pē kuo tau 'osi feinga ke tau fakatomala, ka 'oku tau hoha'a pē kitautolu ia na'a kuo te'eki ai koā ke fakamolemole'i kitautolu ia 'e he 'Eikí.</p>
Fealēlea'aki	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku tuku ai 'e Sētane ke tau tui kuo fu'u tō atu 'a 'etau fai angahala 'atautolú 'o 'ikai pē toe 'i ai ha 'amanaki ia 'e lava hano fakamolemole'i? (Koe'uhí ke 'oua na'a tau fakatomala, pea 'e toe lahi ange ai 'a 'etau fai angahalá).
Lea na'e fai	<p>Na'e fakamatala'i mai 'e Palesiteni Sipenisa W. Kimipolo 'o pehē 'e lava ke ma'u 'e he toko taha kotoa pē 'a e tāpuaki 'o e fakamolemole: " 'Oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku hanga 'e he loto halaiá 'o ikuna'i ha taha peá ne ongo'i 'a e mafatukituki 'a hono lotó, pea 'i he'ene vakai atu ko ia ha taha kuo fakatomala ki hono kovi mo e fakalielia 'o e angahalá na'a ne fai 'i he kuo hilí, 'okú ne ongo'i ia 'oku hangē ka lōmekina 'a 'ene mo'uí peá ne fifili ai 'o pehē, " 'E lava nai ke fakamolemole'i au 'e he 'Eikí? Te u lava nai ke u fakamolemole'i pē au?" Ka ko e taimi ko ia 'oku ha'u ai ha taha ki he takele 'o e loto mamahí pea ne ongo'i 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha 'amanaki lelei kiate ia, pea ko e taimi ko ia 'okú ne tautapa ai ki he 'Otuá 'i he tui neongo 'a e ta'e 'i ai ha 'amanaki ke ne 'alo'ofa mai kiate iá, 'oku ongo mai leva ha ki'i le'o si'i kae ongo mālohi 'o fanafana ki hono laumālié, "Kuo fakamolemole'i 'a ho'o ngaahi angahalá" (Ko e Mana 'o e Fakamó'uí, [Salt Lake City: Bookcraft, 1969], p. 344).</p>
Ngaahi Potu Folofola	<p>Fekau 'a e kau finemuí ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 58:42–43 pea mo Mōsaia 42–3.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā e me'a na'e palōmesi mai 'aki 'e he 'Eikí 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá? (Kapau te tau fakatomala, te ne fakamolemole'i kitautolu pea 'e 'ikai ke ne toe manatu ia ki he'etau ngaahi fai angahalá.) • Ko e hā e me'a na'e hoko ki he kakai 'o e Tu'i ko Penisimaní 'o tupu ai 'enau fu'u fiefia lahi, 'o hangē ko 'ene hā 'i he tohi 'a Mōsaia? • 'Oku mou pehē 'e 'ilo'i fēfē 'e ha taha kuo 'osi fakamolemole'i ia 'e he 'Eikí?
Lea na'e fai	<p>Na'e akonaki 'a Palesiteni Hāloti B. Lī 'o pehē:</p> <p>"Kapau 'e hokosia 'a e taimi kuo ke 'osi fai ai kotoa 'a ia 'oku ke lava 'o fai ke fakamolemole'i ai ho'o ngaahi angahalá, 'o tatau ai pē pe ko hai koe, pe 'oku ke 'i fē, . . . te ke fie ma'u leva ha tali fakapapau pe kuo tali nai koe 'e he 'Eikí pe 'ikai. I ho'o vakavakai'i hifo ko ia ho laumālié, kapau 'oku ke fekumi ki he nonga 'o e konisēnisi pea ke ma'u ia, ko e faka'ilonga ia ke ke 'ilo ai kuo tali 'e he 'Eikí ho'o fakatomalá. Mahalo 'e feinga'i 'e Sētane ia ke ke fakakaukau 'oku te'eki ai ke fakamolemole'i koe, pea ne fakaloto'i koe he taimi 'e ni'ihi ke ke pehē ko ho'o fai pē ha fehālaaki 'e taha 'e toe hoko mai ai mo e taha 'o a'u pē ki ha 'ikai ke ke toe lava ke ma'u 'a e mana 'o e fakamolemole 'e kinautolu kotoa pē 'oku nau tafoki mei he'enau ngaahi fai koví pea 'ikai toe foki ki ai" (Harold B. Lee, 'i he Conference Report, 'Epeleli 1973, pp. 177–78, pe <i>Ensign</i>, Siulai 1973, p. 122).</p>

	Ko e Konga Mahu'inga 'o e Fakatomalá 'a 'Etau Fakamolemole'i pe Ko ia Kitautolú
Fehu'i fakatupu fakakaukau	Kole ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ange pe ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke nau fakamolemole'i pe kinautolú 'i he taimi 'oku anu fakatomala aí mei ha'anau fai angahala. 'Osi ko ía pea fai leva 'a e fo'i faka'ali'ali ko 'ení.
Faka'ali'ali fa'iteliha pē	Fili ha finemui ke ne mono hono nimá ki loto he fo'i hina kuo 'osi fa'o ki hoto ha fo'i maka pe ha fa'ahinga me'a pē. Kole ange ke ne to'o hake 'a e me'a ko ia 'i he loto hiná ki tu'a. Ko e taimi ko ē te ne tuku ai 'a e me'a he loto hiná, 'e falahi hono nimá pea 'e 'ikai lava ke ne to'o ia ki tu'a mei he loto hiná. Kuo pau ke ne tuku ange 'e ia 'a e me'a na'a ne to'o kae lava ke toki to'o hono nimá ki tu'a mei he fo'i hiná.
Fakamatatala 'a e faiakó	Fakamatatala'i ange 'oku lava ke ako'i mai kiate kitautolu 'e he faka'ali'ali ko 'ení 'a e me'a fekau'aki mo 'etau ngaahi angahalá. He 'ikai pē ke tau tau'atāina kitautolu kae 'oua leva kuo tau tuku ange 'a 'etau ngaahi fai angahalá. Pea kapau te tau kei pipiki ai pē ki he'etau ngaahi angahalá, 'e 'ikai ke tau tau'atāina kitautolu ke tau lava 'o fakalakalaka 'o hangē ko ia 'oku totonu ke hokó. Ko e taha 'o e ngaahi founiga 'oku tau fa'a pipiki ai ki he'etau ngaahi angahalá ko e 'ikai ke tau loto ke tau fakamolemole'i pē kitautolú.
Fealēlea'aki 'i he folofolá	Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:9–10 • 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku fekau'i ai kitautolu 'e he 'Eikí ke tau fakamolemole'i 'a e toko taha kotoa peé? 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau fakamolemole'i pē kitautolu?
Talanoa	'Oku faka'ali'ali mai 'e he fo'i talanoa ko 'ení na'e fai 'e Elder Sterling W. Sill 'a hono mahu'inga 'o 'etau fakamolemole'i pē ko ia kitautolú. "Na'a ku talanoa mo ha fefine ta'u 53 'i he ngaahi ta'u si'i kuo hilí, 'a ia na'a ne fai ha angahala fekau'aki mo e anga-ma'á 'i hono ta'u 18. Na'e mahino kiate ia 'a hono mamafa 'o e angahala ko 'eni na'a ne fakahokó, ka ko e me'a ki he'ene fakatomala 'o liunga lahi 'aupitó, te tau lava ai ke falala ki he tala'ofa ko ia 'a e 'Eikí kuó ne 'osi fakamolemole'i ia. Ka kuo te'eki ai pē ke ne fakamolemole'i 'e ia ia. Pea tupu mei he'ene ongo'i 'oku 'ikai ke ne ma'a mo ta'e fe'ungá, na'a ne fakamama'o ai ia mei hono ngaahi kaungā-me'á, 'ikai ke toe fie mali, pea 'ikai ke toe feohi ia mo ha ni'ihi, tatau ai pē 'i he tafa'aki fakasōsiale fakalaumālié. Na'e 'osi e ta'u 'e 35 mo 'ene tuku hifo pē ia ki lalo 'aki 'ene ongo'i halaia he ngaahi me'a na'a ne faí mo ne tukuaki'i pē ia. Koe'uhí ko 'ene nofo'o sio ki muí ki 'ene fehālaakí, na'a ne tuku hifo ai ia ki ha tu'unga mā'ulalo ange 'i he me'a na'e fakataumu'a 'e he 'Otuá ke ne a'usiá. Ko e angahala mamafa na'a ne fakahoko 'i hono ta'u 18. Ka 'i he ngaahi ta'u ko ia 'e 35 ko 'ení, kuó ne tātānaki atu ai 'e ia aki he'ene fai angahala'aki 'a 'ene maumau'i 'a e me'a mahu'inga taha 'i he māmaní, 'a ia ko e mo'ui faka'ofo'ofa ko ia 'a e tangatá" (What Doth It Profit [Salt Lake City: Bookcraft, 1965] p. 183).
Fealēlea'aki.	• Ko e hā hono 'uhinga 'oku faingata'a ai ke tau fakamolemole'i pē kitautolú.? Tuku ke fakahā mai 'e ke kau finemuí ha ngaahi me'a pau 'oku ne ta'ofi kinautolu mei hono fakamolemole'i pē kinautolú? Mahalo pē te ke fie ma'u ke hiki 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'i he palakipoé. Ko e ngaahi me'a pehení 'e kau 'i he'enau talí: 'Oku tau ongo'i 'oku fu'u kovi 'aupito 'a e angahala ku tau faí; 'oku 'ikai ke tau ma'u ha tui fe'unga ki he Fakaleleí; 'oku 'ikai mahino kiate kitautolu 'a e 'ofa lahi 'a e 'Eikí 'iate kitautolú; 'oku fu'u lahi 'etau tokanga ki he ngaahi me'a 'oku fehālaaki 'etau faí kae 'ikai 'i he ngaahi me'a ko ia 'oku totonú; 'oku tau ilifia kitautolu ke fakamolemole'i pē kitautolu pea tau laka atu ki mu'a.
Lea na'e fai	Mou toe fakamanatu ange 'a e lea ko 'ení: "Ka ai ha taha 'okú ne ongo'i halaia pē neongo kuó ne 'osi fakatomala, 'oku totonu ke ne 'ahi'ahi fai hifo pē 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení kiate ia pē: 1. Ka ai ha taha 'okú ne kei ongo'i halaia pea neongo kuó ne 'osi fakatomala, 'oku totonu ke ne 'ahi'ahi fai hifo pē 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení kiate ia pē: 2. Kuo u 'osi kole fakamolemole nai ki he 'Eikí? 3. Ka kuó u tuku koā ki he 'Eikí ke ne to'o atu 'eku kavengá 'aki 'eku falala 'e lava ke fai 'eni 'aki 'a Hono mālohi pē mo 'Ene 'ofa kiate aú? 4. Kuó u 'osi fakamolemole'i mo'oni koā au koe'uhí ko e fehālaaki na'a ku faí?" (Dale F. Pearson, "I Have a Question," <i>Ensign</i> , Siulai 1980, p. 32).

Fealēlea'aki 'i he
Folofolá

Fekau e kau finemuí ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:33.

- Ko e hā 'a e founiga 'oku hoko ai 'a e fakamolemolé ko ha me'a-foaki mei he 'Otuá? 'Oku fekau'aki fefē 'a e potu folofola ko 'eni mo e me'a foaki 'o e fakamolemolé?
- Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku totonu ke tau tomu'a ma'u ai 'a e tuí ki mu'a ia pea tau toki tali kakato 'a e me'a-foaki 'o e fa'a fakamolemolé?

Lea na'e fai

“ ‘ Oku fa'a hoko 'o ta'e 'aonga 'a e fakamolemole 'a e 'Otuá koe'uhí he 'oku 'ikai hanga 'e he toko taha faiangahalá ia 'o fakamolemole'i pē ia. He ko e hā hano lelei ke hanga 'e he 'Otuá ia 'o to'o atu mei he'ene fakakaukaú 'a e kovi na'a tau faí ka tau kei tuku ai pē ia 'e kitautolu ke he hanga 'o pule'i 'a 'etau fakakaukaú 'aki 'a 'etau toutou fakakaukaú pē 'atautolu ia ki ai" (Sterling W. Sill, What Doth It Profit, p. 179).

Faka'osí

Fakamatala'i ange kuo tala'ofa mai 'a e 'Eikí kiate kitautolu te ne fakamolemole'i kitautolu pea 'ikai ke Ne toe manatu ki he'etau ngaahi angahalá 'o kapau pē te tau fakatomala. Ko 'atautolu leva ia ke tau fakatomala pea fakamolemole'i kitautolu. 'Oku 'i ai 'a e taimi ia 'e ni'ihi 'oku faingofua ange ke tau fakamolemole'i 'e kitautolu 'a e ni'ihi kehé 'iate kitautolu. Kuo pau ke tau ako ke tau tui ki he 'Otuá pea mo kitautolu pē foki pea tau si'aki 'a e ngaahi fai angahala 'o e kuo hilí mei he'etau mo'uí.

Potu Folofola

Tala ange na'e fakamatala'i mai 'e 'Alamā 'i he tohi 'a 'Alamā 36:16–21 'a hono fakamolemole'i iá. Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a e potu folofola ko 'ení.

Tala ange ki he kau finemuí kapau 'oku 'i ai ha'anau ngaahi fai angahala kuo te'eki ai ke nau fakatomala'i, te nau ma'u 'a e nongá pea mo e fiefiá 'o fakafou pē 'i he fakatomalá. Fakapapau'i ange kiate kinautolu 'e lava pe ke fakamolemole'i kinautolu pea nau ma'u leva ha konisēnisi tau'atāina. Te nau lava ke fakangalo'i 'a 'enau ngaahi angahalá pea fakangalo'i ai.

Ko e Fakatapúi mo e Feilaulaú

Lēsoni
28

TAUMU'A	'E ma'u 'e he finemuí taki taha 'a e mahino pea mo e loto holi ke ne mo'ui'aki 'a e ngaahi lao ko ia 'o e feilaulaú mo e fakatapúi.
TEUTEU	<ol style="list-style-type: none"> Teuteu'i ke taki taha 'a e kalasí ha ki'i kaati faka'ofo'ofa kuó ke 'osi hiki ai 'a e lea ko 'ení mei he Mōsaia 2:34: " 'Oku mou mo'ua ma'u ai pē ki ho'omou Tamai fakalangí ke 'atu kiate Ia 'a e me'a kotoa pē 'oku mou ma'u pea mo kimoutolu." Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'aki.
FOUNGA FAI 'O E LESONI 'OKU FOKOTU'U ATU	<p>Talateu</p> <p>Fakamatala'i 'a e ngaahi sipinga ko 'eni 'o e feilaulau 'a ha kau talavou ke tokoni'i ai ha ni'ihi, pe ko ha'o ngāue'aki pe ha ngaahi feilaulau na'e fai 'e ha kau talavou 'okú ke 'ilo'i.</p> <ol style="list-style-type: none"> Na'e pole 'a Sēini ke ne hoko ko ha tokoua lahi kia Koni, 'a ia ko ha ki'i ta'ahine ta'u 18 ia kuo mate 'a 'ene tangata'eikí mei he kanisā. Na'e fakamoleki 'e Sēini 'a e houa 'e ua 'i he uike kotoa pē mo Koni. Na'e fakataha 'a e Kau Finemuí mo e Kau Talavoú 'o e uōtí he efiafi 'e taha ke tokoni 'i hono fakama'a pea mo hono fakalelei'i 'o e feleoko 'o ha tangata'eiki te'eki ai Siasi 'a ia na'e fasi hono nimá. Na'e telefoni 'a Uanitā 'o fakahā ange kia Mele 'e toki lava 'ena 'eva 'alu laló ha taimi kehe. Na'e puke hono ki'i tuonga'ané pea kuo pau ke ne nofo 'o tokanga'i kae 'alu 'ene ongo mātu'á ki he temipalé. <ul style="list-style-type: none"> Ko e hā nai ha ngaahi founa na'e fai atu ai ha kole kiate koe ke ke foaki ho taimí; mo ho ngaahi talēniti ke tokoni ai ki he kakai kehē? <p>Fakamatala 'a e faiakó</p> <p>Fakamatala'i ange 'oku fekau'aki 'a e lēsoni ko 'ení mo e ngaahi fono 'o e feilaulaú mo e fakatapúi 'a ia kuo fakahā 'e he 'Eikí 'o fakafou mai 'i he'ene kau palōfita. Fakahā ange 'oku 'i ai 'a e kaunga lahi 'o e lava ko ia ke mahino ki he finemuí 'a e ngaahi fono ko 'ení mo ne mo'ui'aki ia ki he fiefia ko ē 'e ma'u 'e he'ene mo'ui 'i he māmaní pea 'i he ta'e ngatá.</p>
Fealēlea'aki	<p>Ko e Feilaulaú mo e Fakatapúi ko e Ongo Fono Ta'e ngatá Ia</p> <ul style="list-style-type: none"> Te ke faka'uhinga'i fēfee'i 'a e fo'i lea ko e feilaulaú? (Ko 'ete hanga 'o tuku ange ha me'a 'oku mahu'inga kae ma'u ha me'a 'oku toe mahu'inga angé). 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'o e fakatapúi? (Ko hono fakatoputapu'i; ko e li'oa pe ko hono fakamavahe'i makehe). <p>Fakamatala'i ange ko e fakatapúi mo e feilaulaú ko e ongo fono ta'e ngatá ia na'e tuku mai 'e he 'Eikí ki mu'a pē ia pea toki fakatupu 'a e māmaní.</p>
Lea na'e fai	<p>Na'e faka'uhinga'i 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikī 'a e ongo fono ko 'ení 'o peheni:</p> <p>"Ko e feilaulaú mo e fakatapúi 'oku 'ikai ke na māvahevahé kinaua. 'Oku 'uhinga 'a e fono 'o e fakatapúi ke tau fakatapui 'a hotau taimí, hotau ngaahi talēniti, pea mo 'etau pa'angá mo e koloá ki hono langa 'o e Siasi; pea 'oku 'omai 'a e ngaahi me'a ní he 'oku fie ma'u ia ke fakamafola atu 'aki 'a e ngāue 'a e 'Eikí 'i he māmaní.</p>

	<p>“Ko e fono ‘o e feilaulaú ke tau loto fiemālie ke feilaulaú‘i ‘a e me‘a kotoa pē ‘oku tau ma‘u koe‘uhí ko e mo‘oní—‘a hotau ‘ulungaangá mo hotau ongoongó; ‘o hotau lāngilangí mo hotau fakahikihiki‘i; ‘a e ongoongolelei ‘a hotau hingoa ‘i he kakai; ‘a hotau ngaahi falé, kelekele pea mo e ngaahi fāmilí; ‘a e me‘a kotoa pē, pea a‘u pē ki he‘etau mo‘uí, ‘o kapau ‘e fie ma‘u. (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1975, p. 74 pe <i>Ensign</i>, Mē 1975, p. 50).</p>
Fakamatala ‘a e faiakó	<p>Tala ange na‘e fakamatala‘i ange ‘e he talafekau fakalangi‘a e ngaahi fono ko ‘eni ‘o e fakatapuí mo e feilaulaú kia ‘ātama. Hili hono kapusi ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi mei ‘Ītení, na‘e fekau‘i ‘e he ‘Eikí ke na feilaulaú ‘aki ‘a e veloaki ‘o ‘ena fanga monumanú kiate ia. Na‘e talangofua ‘a ‘Ātama ki he fekau ko ‘ení.</p>
Fealēlea‘aki ‘i he folofolá	<p>F ekau ha finemui ke ne lau ‘a Mōsese 5:6–8.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā ‘a e fo‘i lea ko e <i>tatau?</i> (Ko ha me‘a ‘oku faitatau pe ‘ikai ke toe faikehekehe, mo ha me‘a ‘e taha). • Ko e hā ‘a e me‘a na‘e tatau mo e feilaulaú na‘e fai ‘e ‘Ātamá? (Kapau ‘e fie ma‘u pea fekau ‘a e kalasí ke nau toe lau ‘a e veesi 7). • Fakatatau ki he lea na‘e fai ‘e he ‘āngeló, ko e hā e me‘a na‘e totonu ke fai ‘e ‘ātama ‘i he huafa ‘o e ‘Aló? (Kapau ‘e fie ma‘u pea lau ‘a e veesi 8). <p>Fakahā ange na‘e ‘ikai ke ngata pē hono fekau ‘e he ‘āngeló kia ‘Ātamá ke ne feilaulaú ‘aki ‘a e fanga manu ‘i he funga ‘ōlita ‘i he huafa ‘o e ‘Aló, pea ke ne lotu ‘i he huafa ‘o e ‘Aló, pe ke ne ‘alu ki he lotú ‘i he huafa ‘o e ‘Aló. Na‘a ne tala ange kia ‘Ātama, “Fai ‘a e me‘a kotoa pē ‘okú ne fai ‘i he‘o e ‘Aló.”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Te tau lava fēfē ke fai ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku tau faí ‘i he huafa ‘o e ‘Aló? • E tokoni‘i fēfē kinautolu ‘e he‘etau fai ‘a e ngaahi me‘a kotoa ‘i he huafa ‘o Sīsū Kalaisí ke tau mo‘u‘aki ‘a e fono ‘o e fakatapuí? <p>Na‘e akonaki ‘e Sīsū ‘o pehē ko e hili ‘o ‘ene toetu‘ú, ‘e kehe ‘a e founiga ia ‘o e feilaulaú mei he founiga feilaulaú na‘e fakahoko ‘e ‘Ātamá.</p> <p>Lau ‘a e 3 Nīfai 9:19–20</p> <ul style="list-style-type: none"> • ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e pehē ko ia ke ‘atu ki he ‘Eikí ‘a e “loto mafesi mo e loto fakatomalá?” (Ke fakatomala mo‘oni pea ke ma‘u ha loto mā‘ulalo ke talangofua ki he finangalo ‘o e Tamai Hēvaní.) <p>Fekau ha finemui ke ne lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:22</p>
Fakamatala ‘a e faiakó	<p>Fakamatala‘i ange ko e ongo fono ta‘e ngatá ‘a e fono ko ia ‘o e feilaulaú mo e fakatapuí; pea kapau ‘oku tau fie ma‘u ke ma‘u ‘a e nāunau fakasilesitrialé kuo pau leva ke tau mo‘u‘aki ‘a e ongo fono ko ‘ení.</p> <p>‘Oku fie ma‘u ‘a e me‘a lahi meiate kitautolu taki taha ‘e he fono ko ia ‘o e feilaulaú pea mo e fakatapu. ‘Oku fie ma‘u ‘e he ongo fono ni ke taimi ‘e ni‘ihi ke tau feilaulaú‘i ‘a ‘etau ngaahi holí, ‘a hotau iví, taimí pe ngaahi koloa fakaemāmaní ke langa‘aki ‘a e pule‘anga ‘o ‘etau Tamaí ‘i he māmaní. ‘Oku ngali faingata‘a he taimi ‘e ni‘ihi ke tau tauhi ki he ongo fono ni. Ka neongo iá, ko e faka‘au pē ke tupulaki ‘a e mahino ‘oku tau ma‘u pea mo ‘etau tuí, ‘oku kamata leva ke tau ‘ilo‘i ‘a e ngaahi tāpuaki faka‘ofo‘ofa ko ia ‘oku lava ke ma‘u ‘e kinautolu ‘oku talangofuá.</p>
Lea na‘e fai	<p>Na‘e akonaki ‘e he palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o pehē: “Ko e tui fakalotú ko ia ‘oku ‘ikai te ne fie ma‘u ke feilaulaú‘i ‘a e me‘a hono kotoa, ‘oku ‘ikai te ne ma‘u ‘e ia ha mālohi fe‘unga ke fakatupu ha tui ‘oku fie ma‘u ki he mo‘uí pea mo e fakamo‘uí; he na‘e talu pē mei he kamata‘anga ‘o e mo‘u‘aki ‘a e tangatá ‘i he māmaní mo e fie ma‘u ke feilaulaú‘i ‘a e ngaahi me‘a fakaemāmaní kotoa pē kae toki lava ke ma‘u ha fiefia ‘i he mo‘uí pea mo e fakamo‘uí. Kuo tu‘utu‘uni ‘e he ‘Otuá ‘e toki ma‘u pē ‘e he tangatá ‘a e mo‘u‘aki ‘a e ngata ‘i ha‘ane fai ‘a e feilaulaú ko ‘ení” (<i>Lectures on Faith</i>, comp. N. B. Lundwall [Salt Lake City: N. B. Lundwall, n.d.], p. 58).</p>

‘Oku ‘Omi ‘e he Feilaulaú mo e Fakatapuí ‘a e Fiefia Ki He‘etau Mo‘uí

Talanoa Hanga ‘o fai pea mo e alea‘i ‘a e talanoa ko ‘ení na‘e fai ‘e he palesiteni ‘e taha ‘o e ako‘anga ‘o e kau teuteu faifekaú (MTC) ‘i Polovo, ‘Iutá:

“‘Oku ou fakakaukau atu ki ha kī'i talavou ‘i he ako'anga ‘o e Kau Teuteu Ngāue Fakafaifekau ‘a ia na'a ne teu ke ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau ‘i Siapaní, ‘a ia ko e ta'u ‘enī ‘e taha mo e konga mei ai. Na'a mau ‘osi ale'a'i mo kinautolu na'a nau fakatau atu ‘a e ‘ū tikite ‘i BYU ke ‘alu kotoa ‘a e kau faifekaú ‘o sio he tau ‘akapulu faka'osi ‘a BYU ke ‘alu kotoa ‘a e kau faifekaú ‘o sio he tau ‘akapulu faka'osi ‘a BYU ‘i honau ‘api akó pē. Kuo nau ‘osi teuteu mai ‘emau ‘ū tikité ke mau nofo mei he tafa'aki fakatokelau ‘o e mala'é . . . pea na'a mau fakahā ki he kau faifekaú kotoa ‘e fakangofua kinautolu ke nau ð ‘o mata ‘akapulu he ho'atā ko iá. Na'e ha'u kiate au ‘a e talavou ko ‘enī pea ne fehu'i mai, Palesiteni Pinegar, ‘oku fie ma'u ke u ‘alu ki he tau ‘akapulu ‘apongipongi?

“Na'a ku fakakaukau au ia ‘okú ne puke peá u pehē ai, “Oku ‘ikai te ke fie ‘alu koe ‘o sio ‘akapulu?”

“Na'a ne pehē mai, ‘Ke ke ‘ilo mai ‘eku fie ‘alu ‘o sio he tau ko ‘enī! Na'a ku ‘akapulu he tau fakakolisi he ta'u ‘e ua. Ka ‘i he taimi na'a ku ha'u ai ki hení na'a ku fakapapau kiate au pē pea mo e ‘Eikí te u ako kotoa ‘a e ngaahi lēsoni ‘e valu ‘a e kau faifekaú ‘i he lea faka-Siapaní. Kapau te u ‘alu au ia ki he taú ‘apongipongi he ‘ikai ke u lava'i ‘e au ‘eku taumu'á.”

“Na'e fakangofua leva ai ke ne nofo ‘o ako ‘ene lēsoní.

“Na'a ku toki mamata ki ai ‘i ha ngaahi uike si'i ki mui maí. ‘A ia ko e toe pē ia ha ‘aho ‘e nima peá ne mavahe atu ‘o ngāue fakafaifekau. Na'a ne ha'u kiate au ‘i he falekái pea ne pehē mai, “E Palesiteni Pinikā, ‘oku ke manatu'i au? Ko e faifekau au na'e ‘ikai ke u ‘alu ki he ‘akapulú koe'uhí ko ‘eku fie nofo ‘o ako ‘a ‘eku ngaahi lēsoní. Ko e ‘aho ni, kuó u lava'i kotoa ‘a ‘eku ngaahi lēsoni ‘e valú. ‘Oku totonu pē ke ke fanongo ki he me'a na'e hoko kiate au ‘i he ‘aho ko ia na'e ku nofo ai pē ‘o ‘ikai ke u ‘alu ki he ‘akapulú. Ki mu'a ái, na'a ku lava pē ke ako ma'uloto ‘a e laine ‘e valu ‘o e lea faka-Siapaní ‘i he ‘aho; ka ko e ‘aho ko ‘enī, ‘a e ‘aho ko ia na'a ku feilaulau aí—na'a ku ongo'i ‘e au ko e feilaulau ‘eni na'a ku fai—na'a ku ako ma'u loto ai ‘a e laine ‘e 120. Talu mei ai mo ‘eku fakalakalaka pē ki mu'a pea ko e ‘aho ni te u lava'i ai ‘a ‘eku ngaahi lēsoni ko ia ‘e valú” (Max L. Pinegar, “Serious about The Things to Be Done” ‘i he *Speeches of the Year*, 1978 [Provo: Brigham Young University Press, 1979], pp. 55–56).

•Na'e ‘omi fēfē ‘e he feilaulaú ‘a e talavou ko ‘enī ha fiefia mo ha ngaahi tāpuaki ki he'ene mo'uí?

Talanoa

Fai ‘a e talanoa ko ‘enī fekau'aki mo hono tāpuekina ha kāingalotu ‘o e Siasí koe'uhí pe ko ‘enau feilaulaú.

Na'e tuli ‘a e kāingalotú na'e kamakamata mai ‘aki ‘a e Siasí mei Nāvū ki ‘Ilinoi ‘i he 1846 ‘e ha kau fakatanga. Ka na'e ‘ikai lava ke ‘alu ‘a e toko lau teau ‘o e Kāingalotú na'e ‘i ái. Na'a nau fu'u masiva kinautolu ke lava ‘o fakatau mai ‘a e ngaahi me'a ko ia na'e fie ma'u ki he fonongá, pe ko ‘enau puké. Ka ‘i he konga ki mui ‘o e ta'u pē ko iá, na'e pau ai ke nau mavahe mo kinautolu koe'uhí pe ko e kau fakatangá. Na'e si'i ‘aupito ‘enau koloá ke nau o mo iá, pea na'e pau ai ke nau faka'aonga'i ha fa'ahinga me'a pē na'a nau ma'u ke nau mo'ui ai ‘i he ngaahi taimi momokó mo ‘oho'oha ko ‘enī, pea ‘ikai ma'u ha'anau me'akai fe'unga, pe vala pe ha me'a pē ke nau malu ai. Na'e toko lahi ‘aupito ‘a e fa'ahinga ia na'a nau puké pea ‘ikai pe ha'anau ngaahi me'a ‘anautolu ke fai'aki e nofó.

Lolotonga ‘a e fu'u taimi masivesiva ko ‘enī, na'e hanga ai ‘e he ‘Eikí ‘o tuku mai ha mana ki si'i kāingalotu ko ‘enī na'e fonu he mamahí. Na'e ngangana hifo ha fanga kueili tokolahi ‘i he lau maile he ve'e vaitafe na'a nau mālōlō aí. Na'e hangē ia kuo vaivaia ‘a e fanga kueili ko ‘enī, pea na'e ngangana hifo honau toko lahi ‘i he funga tēniti pea na'e a'u pē ki hono tufi pē ‘e he fānau 'aki honau nima. Na'a nau ma'u ha fanga kueili ‘e lau afe, pea na'e lava ke fafanga'aki ‘a e me'akai ifo ko ‘enī ‘a e kakai na'e puke mo masivá.

Taimi si'i pē mei ai kuo toe hoko ha mana ‘e taha. Na'e fanongo ‘a Pilikihami Tongi ki he faingata'a'ia ‘a e kāingalotú, peá ne fekau'i mai leva ha kau tangata tokoni ke nau ‘omi ki he kāingalotú ha ngaahi tēniti pea mo e me'akai, peá ke ‘omi foki kinautolu ke nau fakataha mo hono toenga ‘o e kāingalotú. Na'e pole ha kakai toko lahi ke nau tokoni ‘i he'enau feilaulau fakatāutaha pē ‘anautolú, pea na'e taimi si'i pē mei ai kuo a'u hake ‘a e kāingalotú masivesivá ni ‘o nofo malu mo honau ngaahi kaungā-me'á. (Vakai, B. H. Roberts, *A Comprehensive History of the Church*, 3:134–36.)

•Ko e hā ‘a e feilaulau na'e fai ‘e he kāingalotu ko ‘enī ‘o e Siasí? Na'e tāpuekina fēfē kinautolu ‘e he ‘Eikí?

Ngaahi me'a na'e
hoko ke ako mei ai
mo e fealēlea'aki

Fili mei he ngaahi fakamatala ko 'ení 'a e ngaahi me'a ko ia 'e fe'unga mo ho'o kalasí. Hili hano lau le'o-lahi tahataha kinautolu pea ke kole ange leva ki he kalasí ke nau alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení. (Hanga 'o hiki 'a e ngaahi fehu'i 'i he palakipoé ki mu'a pea toki kamata 'a e kalasí).

- Ko e hā e ongo 'e ma'u 'e ha finemui kapau 'oku hoko 'a e me'a ko 'ení kiate ia?
- 'E anga fēfē ha'ane feilaulau?
- 'E uesia fēfē ia mo e ni'ihi kehé 'e he feilaulau te ne faí?

Tokoni'i 'a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu 'e tokoni'i kinautolu 'e he'enau feinga ko ia ke mo'ui'aki 'a e fono 'o e fakatapuí mo e feilaulaú ke nau tali 'i he founiga ta'e siokita mo 'aonga kiate kinautolu 'oku ta'e fiemālie 'enau fakakaukaú, puputu'ú mo ta'e fa'a kātakí, 'o a'u pe ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e taimí, talēnití, pea mo e pa'angá.

1. Na'e papi ului mai 'a Mele ki he Siasi. 'Oku teu ke fai 'ene mali he taimi vavé ni; mai pē pea 'okú ne loto ia ke ne mali 'i he temipalé. Na'e te'eki ai ke Siasi 'a 'ene ongo mātu'á ko ia na'a na fakaloto'i ia ke ne mali pē 'i he feitu'u 'e lava ke na kau ange aí. Na'a na tukuaki'i ia 'o pehē 'okú ne siokita 'i he 'ikai ke ne fai ki he me'a na'a na fie ma'u.
2. Na'e hoko a Kalo ki ha taki 'i he 'api akó. I hono ikuna ko ia 'e honau 'api akó 'a e fe'auhi fakavahe na'e faí, na'e fakaafe'i leva ia ke ne kau ange ki hono fakafiefia'i. Na'e faka'a'i 'a e he ngaahi kaungā-me'a 'o Kaló ia 'i he taimi na'e paasi mai ai ha kava mālohi ke nau kí'i inu tu'o taha pē.
3. Na'e kamata ke faikaume'a 'a Sēini mo Maika 'i he taimi na'a nau fakatou ta'u hongofulu mā fitu aí. Na'a na kí'i hoha'a he kalasi feongo'aki ko 'eni na'a na ma'u koe'uhí ke na'a na fakatou fie ma'u pē ke 'alu 'a Maika 'o ngāue faifekau.
4. I he 'osi 'a 'Elisapesi mei he kolisi, na'e 'i ai hono faingamālie ke ne takai holo ai 'o mamata he ngaahi fonua kehekehe, pea ko e faingamālie 'eni ia na'e tātātaha hano ma'u. Na'e ui 'e he'ene pīsopé ia ke ne 'alu 'o ngāue fakafaifekau.
5. Na'e manako 'a 'Eimi he sikií, ka ko e fa'ahita'u momoko ia ko 'ení na'e 'ikai ke fu'u tō lahi ai 'a e sinoú ia. I he pongipongi Sāpate 'e taha, na'e telefoni ange ai 'a Sione 'o fakaafe'i ia ke na ò 'o siki 'i ha kí'i fai'anga sikí ofi ange pē 'a ia kuo 'inisi 'e hongofulu ai e matolu ia 'o e sinou fo'ou na'e toki tō hifó.
6. Ko ha fine'eiki matu'otu'a mo ta'elata 'a e hoa 'o Mahé. Ko 'ene ma'u pē ha taha kuo toki talanoa ta'e tuku ia 'o a'u pē ki ha houa 'e taha. Na'a ne fetaulaki mo Sēini 'i he halá pea kamata ke talanoa ia 'o kau ki hono fakafotu 'oku 'i Siamané. Na'e fie ma'u 'e Sēini ia ke ne a'u ki 'api 'o ma'u me'a tokoni efiafi.
7. Na'e fie ma'u 'e Suli ke ne talanoa mo e pīsopé 'i he taimi 7:30 efiafi, pea ne a'u hake ia ki he 'ōfisi 'o e pīsopé he taimi 7. Na'e lolotonga faka'eke'eke 'a e pīsopé ia mo ha toko taha kehe. I he hoko 'a e 8 'oku kei tali pē 'a Suli.
8. Na'e manako 'a Kataline he hivá, hulohulá, tamaiki fefine ikí pea mo e matala'i 'akau lanu pingikií. Na'e kole ange 'e he pīsopé ke ne faiako mu'a 'i he kalasi 'a e Palaimelí, pea ko e fānau tangata 'ata'atā pē 'a e kalasi ia ko 'ení.
9. Ko Taina na'a ne ako houa 'e fitu 'i he 'apiakó pea ngāue houa 'e fā 'i ha kí'i falekoloa me'akai. Ko e taimi ko ē 'okú ne a'u mai ai ki 'apí, na'a ne kai efiafi, tokoni 'i he fufulu ipú, ako he houa 'e ua pea ne teuteu leva ke mohe. Na'a ne sio hifo ki he'ene 'ū tohitapú 'oku hili pē 'i ho'o funga tesí. Na'a ne fie lau, ka na'a ne fu'u hela'ia ia 'o ne fie ma'u ke ne tokoto 'o mohe.

Faka'osí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange na'e lau 'a e Tu'i ko Penisimaní 'o kau ki he ongo fono ko 'ení 'o e feilaulaú mo e fakatapuí 'i he taimi na'a ne lea ai ki he kakai Nifaí. Na'a ne fakanounou'i pē 'ení 'aki 'a e fo'i sētesi pē 'e taha: " ' Oku mou mo'ua ma'u ai ape ki ho'omou Tamai fakalangí ke 'atu kiate ia 'a e me'a kotoa pē 'oku mou ma'u peá mo kimoutolú" (Mōsaia 2:34).

Kaati tufa

Tufa ke taki taha 'e he finemuí 'a e la'i kaati kuo 'osi hiki ai 'a e potu folofolá ko ia 'oku hā atu 'i 'olungá. Fokotu'u ange ke ne tuku ia 'i ha feitu'u 'e lava ke fakamanatu faka'aho ai kiate ia ke ne tauhi 'a e fono 'o e fakatapuí mo e feilaulaú.

TAUMU'A	'E mahino ki he finemuí taki taha 'a hono 'uhinga 'o e liliu 'o e lotó pea fekumi ke ma'u ia.
TEUTEU	<ol style="list-style-type: none"> Teuteu ke ke fai 'a e talanoa ki he liliu 'a 'Alamaá pe ko ho'o fekau ha finemui ke ne teuteu ke fai ia. 'Oku hā 'a e talanoa ko ia 'i he Mōsaia 27 pea mo 'Alamā 36. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.
FOUNGA FAI 'O E LESONI 'OKU FOKOTU'U ATU	<p>'Oku Fie ma'u 'a e Liliu 'o e Lotó Ki He'ete Hoko Ko ia 'o Tatau mo e 'Otuá</p> <p>Fai 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení ki he kau finemuí ke talateu 'aki e lēsoní:</p> <ul style="list-style-type: none"> Kuó ke 'ilo'i nai ha fa'ahinga na'e papi ului mai ki he Siasí, 'a ia ne nau papitaiso pea nau hoko ko e kāingalotu mālohi mo loto-to'a? Kuó ke 'ilo'i nai ha kāingalotu ne papitaiso kinautolu pea a'u mai ko ē ki mui pea nau vaivai kinautolu? Kuo ke 'ilo'i ha kakai na'a nau tupu'i Siasi ka 'oku 'ikai ke nau loto-to'a 'i hono tauhi 'o e ngaahi fekaú mo e ngāue ma'á e 'Eikí? <p>Fakamatala'i ange ko e kakai kotoa ko 'ení kuo 'osi papitaiso kinautolu pea 'oku nau hoko ko e kau mēmipa 'o e Siasí.</p> <ul style="list-style-type: none"> Ko e hā e faikehekehe 'o e kakai 'oku nau tauhi ki he 'Eikí 'i he loto mateaki mo e 'ofa, pea mo kinautolu 'oku nau hoko 'o vaivai pea 'ikai ke nau toe mahu'inga'ia 'i he Siasí? Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemuí.
Fakamatala 'a e faiakó	<p>Fakamatala'i ange 'oku 'i ai 'a e hingoa 'oku ngāue'aki 'e he folofolá ki he me'a mahu'inga 'okú ne fakafaikehekehe'i 'a e kāingalotú ko ia 'o e Siasí 'oku nau loto to'a pea mo kinautolu 'oku 'ikai ke nau kei mahu'inga'ia he Siasí. Ko e 'ulungaanga ko 'ení 'oku ui ko e liliu 'o e lotó.</p> <p>Tala ange kuo hoko 'a e lotó ko e faka'ilonga ia 'o ha ni'ihī 'o 'etau ngaahi fakakaukaú mahu'inga tahá pea mo e ngaahi ongo 'oku tau ma'u. Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā atu ange ha ni'ihī 'o e ngaahi ongo ko 'ení. Mahalo 'e kau he ngaahi me'a te nau fakahā atu 'a e 'ofa, manava'ofa, 'ofa mateaki, falala mo e loto-to'a.</p> <ul style="list-style-type: none"> Ko e taimi ko ē 'oku lau ai 'a e folofolá 'o kau ki he liliu 'o e lotó, 'oku mou pehē ko e kalasi liliu fē 'oku nau 'uhinga ki ai? Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemuí. <p>Fakapapau'i 'oku mahino kiate kinautolu ko e liliu 'o e lotó ko ha liliu kakato ia 'a e mo'ui 'a ha taha—'a 'ene ngaahi fakakaukaú, ngaahi ongo 'okú ne ma'u, 'ene ngaahi holí, 'a e ngaahi me'a 'okú ne fai, pea mo e me'a kotoa pē 'oku fakahā mai 'e he lotó. 'Okú ne foaki 'a 'ene 'ofá, mateakí, 'a hono potó, pea mo hono ngaahi talenití ki he 'Eikí pea 'okú ne fie ma'u ke ne tauhi pē 'a e 'Eikí.</p> <p>Ko e kakai liliu 'eni na'e 'uhinga ki ai 'a e 'Eikí 'i he taimi na'a ne folofola ai 'o pehē, "Ke mou tauhi (ki he 'Eikí) 'aki homou lotó kotoa, mo e ivi mo e 'atamaí pea mo e mālohi" (T&F 4:2).</p>
Fealēlea'aki 'i he Folofolá	<p>Fekau ha finemui ke ne lau 'a e Mōsaia 3:19</p> <ul style="list-style-type: none"> Ko e hā e me'a 'oku fakahā mai 'e he folofolá kiate kitautolu 'o fekau'aki mo e liliu 'o e lotó? Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemuí. <p>Tala ange 'oku fakamatala 'a e potu folofola ko 'ení ki he liliu ko ia 'e lava ke hoko ko ha toko taha. Ko e tangata fakaekakanó ko ha toko taha ia 'oku lahi ange 'a 'ene tokanga</p>

‘a'aná ki he ngaahi me'a 'o e māmaní kae ‘ikai ki he ‘Otuá. Kapau te tau fai ‘a e ngaahi me'a ko ia ‘oku fakamatala'i mai ‘i he veesi ko ‘ení, hangē ko e tui ki he Fakalelei na'e fakahokó pea angavaivai mo loto mā'ulalo te tau hoko kitautolu ko ha kalasi anga mā'oni'oni.

- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga kuo pau ai ke liliu ‘a e loto ‘o ha toko taha kae toki lava ‘o hangē ko e ‘Otuá?

Fakamahino'i ange he ‘ikai ma'u 'e ha taha ia ‘a e tuí, ‘ofa pea mo e loto-to‘á ke ne taau ai ke hū ki he nāunau fakasilesitrialé kae ‘oua pe kuo liliu kakato ‘a e mo'ui ‘a e toko taha ko iá pea fakatapui ia ki he ‘Eikí. Ko e liliu ‘o e lotó ko e sitepu ia ‘oku fie ma'u ke fakahoko ‘i he'etau feinga ko ia ke te hoko ‘o tatau mo e ‘Otuá.

‘Oku Ako'i Kitautolu ‘e he Folofolá ‘i he Founga ‘E Lava Ke Liliu ai Hotau Lotó

Fakamatala ‘a e faiakó mo e fealēlea'aki

Fakamatala'i ange ‘oku hiki ‘i he tohi ‘a Mōsaiá ‘a e lea na'e fai ‘e he Tu'i ko Penisimaní ki hono kakaí ‘i he taimi na'a ne ‘ilo'i ai kuo ofi ke ne maté. Na'a ne akonaki ki hono kakaí ‘o fekau'aki mo e Fakaleleí pea mo hono fei ma'u ko ia ke nau fakatomalá. Na'e pehē fau hono mālohi ‘o e lea na'a ne faí ‘o tupu ai ‘a e liliu ‘o e lotó ‘o e kakai na'a nau fanongo kiate iá. ‘E lava ke tau ako ke tau ‘ilo'i ‘a e me'a ko iá kuo pau ke tau fai ka tau ma'u ha liliu ‘i hotau ngaahi lotó ‘aki ‘etau ako ‘a e ngaahi me'a ko iá na'a ne fakahā ange kiate kinautolu pea mo e me'a na'e hoko ki he kakaí.

Fekau ha finemui ke he lau ‘a e Mōsaiia 4:1–2

- Ko e hā ‘a e me'a na'e fu'u holi lahi ki ai ‘a e kakaí hili ‘enau fanongo ki he ngaahi lea ‘a e Tu'i ko Penisimaní? (Na'a nau loto ke nau fakatomala pea ke fakamolemole'i kinautolu ‘i he fakalelei ‘a Kalaisí).

Fekau ha finemui ke ne lau ‘a e lea na'e fai ‘e he Tu'i ko Penisimaní ‘i he taimi na'a ne sio ai kuo fakatomala ‘a e kakai ‘a ia ‘oku ha ‘i he tohi ‘a Mōsaiá 4:6–7.

- Ko e hā e me'a na'e fakahā ange ‘e he Tu'i ko Penisimaní ki he kakaí ke nau fai ke ma'u ai ‘a honau fakamo'ui? (Ke nau ma'u ha ‘ilo ki he ‘Otuá pea mo e Fakaleleí, falala ki he ‘Eikí, faivelenga ‘i hono tauhi ‘o e ngaahi fekaú, pea fai atu ‘i he tui ‘o a'u ki he ngata'anga ‘o ‘enau mo'ui.

Na'e fehu'i ange ‘e he Tu'i ko Mōsaiá ki he kakaí pē na'a nau tui ki he'ene ngaahi lea, pea tahá, pe te nau tui ki he ‘Eikí pea faivelenga ‘i hono kotoa ‘o ‘enau mo'ui. Tuku ke lau atu ‘e he finemuí ‘a e tali ‘a e kakaí mei he tohi Mōsaiá 5:2, 5. Fakamahino'i ange ko e me'a na'e holi lahi taha ki ai ‘a e kakaí he taimi ní ke nau fai ha fuakava ke nau tauhi ki he ‘Otuá ‘i hono kotoa ‘o ‘enau mo'ui.

Fakamanatu

Toe fakamanatu ange mo e kau finemuí ‘a e ngaahi sitepu na'e fou ai ‘a e kakai ko ‘ení kae lava ke liliu ‘a honau lotó mo ‘enau mo'ui.

1. Na'a nau ‘ilo ‘o kau kia Kalaisi pea mo ‘ene ngaahi fekaú mei he Tu'i ko Penisimaní.
2. Na'a nau tui kia Kalaisi, tui ki he mālohi ‘o e fakaleleí na'a ne fakahokó, pea nau fie ma'u ke fakatomala mei he'enu ngaahi angahalá.
3. Na'e fakamolemole ‘a kinautolu tupu mei he ‘alo'ofa ‘a e ‘Eikí, pea na'a nau ongo'i ‘a e nonga mo e fiefiá.
4. Na'a nau fuakava ke nau tauhi ‘a e ngaahi fekaú pea nau fai lelei ‘i hono toenga ‘o ‘enau mo'ui.

Fakamahino'i ange ko e ngaahi sitepu tatau pē ‘eni te tau lava ‘o fou ai ke liliu ‘a hotau ngaahi lotó mo ‘etau mo'ui koe'uhí ke tau mo'ui feongoongoi mo e ‘Eikí.

Ko e Liliu ‘o e Lotó ‘e Lava pe Ke Vave ‘Ene Hokó pe Māmālie pē

Fakamatala ‘a e faiakó mo e fealēlea'aki

Fakamatala'i ange na'e vave ‘a e liliu ia ‘o e lotó mo e mo'ui ‘a e kakaí ‘o e Tu'i ko Penisimaní, ka ‘oku māmālie pē ‘ene hoko ‘a'aná ia ki he kakai toko lahi. ‘Oku nau fou pē ‘i he ngaahi sitepu tatau mo ia na'e fou ai ‘a e kakai ‘o e Tu'i ko Penisimaní, ka ‘oku hoko ia ‘i he lolotonga ‘o e kotoa ‘o ‘enau mo'ui.

- Kuo ‘i ai ha taimi kuó ke ako ai ki he fakalelei ‘a Kalaisí pea mo e ngaahi fekaú? Kuó ke ako nai ki he ngaahi me'a ní?

- Kuo 'i ai ha taimi kuó ke fakatomala ai mei ha fai angahala peá ke ongo'i kuo fakamolemole'i koe 'e he 'Eikí? Kole ange ki he kau finemuí pe te nau fie fakamatala ki he ngaahi ongo na'a nau ma'u 'i he taimi na'a nau ongo'i ai kuo fakamolemole'i kinautolú.
- Kuo 'i ai ha taimi na'a ke fie fai ai ha fa'ahinga me'a na'a ke 'osi 'ilo'i pē 'e koe na'e hala kae 'ikai ke ke fai ia he na'a ke talangofua ki he 'Eikí? Toe kole ange pe ki he kau finemuí ke nau fakamatala ange ki ha ngaahi me'a pehē na'a nau a'usia. 'E lelei pē ke ke fakamatala mo koe ki ha fa'ahinga me'a peheni na'e hoko kiate koe.

Fakamatala'i ange ki he kau finemuí kapau kuo nau fai 'a e ngaahi me'a ko 'ení, kuo kamata leva ke nau 'ilo'i 'a hono 'uhinga 'o e liliú 'o e lotó. Fakamahino'i ange kuo pau ke nau ngāue ke nau ma'u 'a e tuí ki he Fakalelei na'e fakahokó pea ke nau toe talangofua kakato ange ki he ngaahi fekaú. Pea hangē ko e kakai 'o e Tu'i ko Penisimaní, te nau fakatokanga'i kuo kamata māmālie pē 'a e mole ia meiate kinautolu 'a e fie fai koví. Ko e holi pē na'a nau ma'u ke nau talangofua ki he 'Eikí mo tokoni ki honau kāingá.

Talanoa mei he folofolá

Hanga 'o fai, pe ko ho'o fekau ha finemui ke ne fai 'a e talanoa ki he anga 'o e liliu 'o e lotó 'o 'Alamaá. 'Oku 'asi 'a e talanoa ko 'ení 'i he Mōsaia 27 pea mo 'Alamā 36.

'Osi ko ia hono fai 'o e talanoá pea fekau ha finemui ke ne lau 'a 'Alamā 36:181–21. Fakamahino'i ange na'e 'ilo 'e 'Alamā 'iate ia pē 'oku lava ke ma'u 'a e fu'u fiefia lahi 'i he fakatomalá mo e mo'ui faivelenga ki he 'Eikí.

Fakamo'oni

Fai ho'o fakamo'oni 'oku 'omai 'a e fiefia lahi taha 'oku lava ke ma'u 'i he mo'ui ko 'ení 'e he fakatomalá mo e talangofuá ki he ngaahi fekaú.

Faka'osí

Lea na'e fai

Fakamatala'i ange 'oku hā 'i he folofolá 'oku fa'a ui 'a e liliu 'o e lotó ko e fanau'i fo'ou. Na'e fakamatala 'a Palesiteni Tēvita O. Makei ki ha me'a na'e hoko kiate ia 'o tokoni'i ai ia ke mahino kiate ia 'a hono mahu'inga ke liliu 'a ho lotó pea mo ho'o mo'ui.

"Na'á ku . . . mohe, peá u mamata 'i ha misi ki ha me'a nāunau'ia mo'oni 'oku 'ikai ke u fa'a lava 'o fakamatala'i. Na'a ku vakai atu 'oku hā mai ha kolo faka'ofo'ofa mo lanu hinehina mei he mama'ó. Ka neongo 'ene hā mama'ó mai, na'e lava pē ke u mamata atu ki he 'ulu'akau 'a ia na'e fua faka'ofo'ofa 'aupito, ngaahi 'akau lau faka'ofo'ofa, pea mata mo e ngaahi matai'i 'akaú mātu'aki faka'ofo'ofa 'i he feitu'u kotoa pē. Pea ko e ma'a mo e tafitonga ko ia 'a e langí, hangē na'e 'ata hifo mei ai 'a e ngaahi lanu faka'ofo'ofa ko 'ení. Na'a ku mamata atu leva ki ha fu'u kakai tokolahi 'oku nau hū atu ki he koló. Na'e tui 'e he toko taha kotoa pē 'a e kofu hinehina tōtōlofa pea mo e pūlou hinehina ki honau 'ulú. 'I he taimi pe ko ia, na'a ku tuku 'eku tokanga kakató ki he toko taha na'e hoko ko honau Takí, pea neongo ko e fatongia pē 'o hono matá mo e konga 'o hono sinó na'e lava ke u sio ki aí, ka na'á ku fakatokanga'i atu ko hoku Fakamo'uí ia! He me'a nāunau'ia mo'oni 'a e vakai atu ki he ngingila mo e faka'ofo'ofa 'o hono teungá! Na'e hā meiate ia 'a e fa'ahinga nonga 'a ia na'e molumalu mo faka'e'i'eiki—na'e faka-'Otua!

"Na'e mahino kiate au ko e kolo 'o'oná. Ko e Kolo Ta'e ngatá ia; pea ko e kakai ko ia na'a nau muimui kiate iá, te nau nofo ai 'i he nonga pea mo e fiefia ta'e ngatá.

"Ka ko hai 'a kinautolu ni?

"Pea hangē na'e lava pē 'e he Fakamo'uí ke tala 'a 'eku fakakaukaú, na'a ne tali ki he'eku fehu'i 'aki 'ene tuhu ki ha me'a suo hangē nai ha 'umata na'e hā 'i 'olunga 'iate kinautolú, pea na'e hiki ai 'aki 'a e koula 'a e ngaahi lea ko 'ení:

" ' Ko Kinautolu 'Eni Kuo Nau Lava'i 'a e Māmaní—'A ia Kuo Toe Fanau'i Fo'ou Kinautolú!"

(*Cherished Experiences from the Writings of President David O. McKay*, comp. Clare Middlemiss [Salt Lake City: Deseret Book Co. 1965], p. 102).

Ko Hono Faka'aonga'i 'o e Lēsoní

Fokotu'u ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a Mōsaia 'o kamata pē mei he vahe 2 'o a'u ki he vahe 5 koe'uhí ke toe mahino lelei ange kiate kinautolu 'a hono 'uhinga 'o e liliu 'o e lotó.

Ko Hono Ako 'o e Folofolá

TAUMU'A

'E ako 'e he finemui taki taha ki he founiga te ne lava 'o 'ai ke toe mahu'inga mālie ange ai 'a e folofolá ki he'ene mo'uí.

TEUTEU

1. 'Ai ke ke 'ilo'i lelei 'a e fakahokohoko 'o e ngaahi tohi folofolá. Mateuteu ke ke tokoni'i 'a e kau finemuí 'i hono kumi 'o e ngaahi tohi.
2. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá mo ha ngaahi lea te ke fie ngāue'aiki.
3. Kapau 'oku ma'u 'i homou feitu'ú 'a e "Flood the Earth with the Book of Mormon," 'i he nāunau tokoni ki he tohi *Efiafi Fakafamili 'i Apí pea ke hulu'i* (53277).

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

'E Lava ke Tataki mo Tokoni'i Kitautolu 'e he Folofolá Ke Tau Fetaulaki mo e Ngaahi Faingata'a Faka'aho

Talanoa

Kamata'aki e lēsoní hono fai 'o e fakamatala ko 'eni 'a Palesiteni Hāloti B. Lī ki he me'a na'e hoko:

" 'I he ngaahi ta'u si'i kuo hilí, na'e fakamatala ai 'a e palesiteni 'o e Misiona Suetení ki ha me'a na'e hoko lolotonga 'ene heka 'i ha vaka na'e fou atu 'i he ngaahi motu ke 'alu ki Finilani. 'I he'ene mamata ki he tētē atu 'a e vaka ko 'eni 'i he tahí, na'a ne fakatokanga'i 'a e afeafe holo 'a e 'eikivaká 'i he ngaahi motu ikí. Na'a ne fifili 'o pehē, Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku 'ikai ke ne 'ave ai kimautolu ki he motu faka'ofa ange ko 'ena 'oku tu'u mai ka ne 'omi kimautolu ki he ki'i motu kovi ko 'eni?

"Na'a ne pehē, "I he'eku nofo ko ia 'o vakavakai hoko mo e fifilí, na'a ku fakatokanga'i atu 'a e ngaahi me'a hangē ko ha 'ū kau 'i taufale 'oku 'asi hake mo puli hifo 'i he tahí. Na'a ku toki 'ilo'i leva ai kuo 'osi hanga 'e he toko taha ia 'o tā mape'i 'a e hala malu taha 'i he ngaahi potu tahi ko 'ení, pea kuó ne tuku ai 'a e ngaahi faka'ilonga ko 'ení ke fakahinohino mo tataki'aki kimautolu ke mau hao.

"Pea na'a ne 'omi ai 'a e lēsoni ko 'ení: " 'Oku pehē pē 'a homo mape'i 'e he kau tamaio'eiki 'a e 'Otuá 'a e hala 'oku hao taha kiate kitautolú, pea 'oku hiki 'a e hala malu ko iá mo haó 'i he ongoongolelei 'a Sisū Kalaisí, pea 'oku 'ikai foki ke toe hala ia, hangē pē ko hono tataki atu 'o e vaka ko 'eni 'i he ngaahi potu tahi faingata'a ni 'o ne hao atu o tau fonua" ("Find the Answers in the Scriptures," *Ensign*, Tisema 1972, p. 3).

Fealēlea'aki

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau'i ange ha ngaahi founiga 'e lava 'e he folofolá 'o tataki 'a 'enau mo'uí 'i he hala 'oku malu mo hangatonu ke nau foki atu ai ki he'enau Tamai Hēvaní. Hanga 'o tataki 'a e fealēlea'aki ke lava ai 'e he kau finemuí 'o 'omai 'a e ngaahi tali ko 'ení:

1. 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he folofolá ke tau 'ilo'i 'a 'etau Tamai Hēvaní pea mo hono 'Alo ko Sisū Kalisí (vakai, Sione 17:3).
2. I he'etau lau ko ia 'a e folofolá, 'oku lava ke tau ma'u ai ha fakamo'oni kia Sisū Kalaisi pea mo 'ene ongoongolelé.
3. 'E lava ke tau ako mei he sipinga na'e tā 'e Kalaisí. (Kapau 'e toe lahi 'a e taimi pea ke kole ange ki he kau finemuí ke nau fakamanatu'i ange ha ngaahi me'a mei he mo'uí 'a Sisuú 'a ia 'oku hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga kiate kinautolú.)
4. Te tau lava 'o ako mei he ngaahi fa'ifa'itaki'anga 'a e kau palōfita pea mo e kakai ko ia 'oku hā 'i he folofolá.

5. 'Oku fakahinohino'i kitautolu 'e he folofolá 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'oku totonu ke tau 'ilo mo fai ke tau toe foki atu ai ki he 'ao 'o 'etau Tamai Hēvaní (vakai, 2 Tīmote 3:15–16; T&F 33:16).
  6. 'Oku 'omi kiate kitautolu 'e he folofolá 'a e ngaahi tataki 'a e laumālié pea mo e fakafiemālié ke tau lava ai 'o fehangahangai mo e ngaahi faingata'a 'oku hoko faka'aho 'i he mo'uí.
- 'Okú ke 'ilo 'a e founiga ke ma'u ai mei he folofolá 'a e ngaahi tali ki he ngaahi palopalema 'okú ke fepaki faka'aho mo iá? Na'e fēfē nai ha'o faka'aonga'i 'a e folofolá ke tokoni kiate koe 'i hono veteki 'o ho'o ngaahi palopalemá?
  - 'Oku 'i ai nai ha potu folofola 'okú ke manako ai 'a ia kuó ne tokoni'i koe ke ke lava'i 'a e ngaahi faingata'a 'i ho'o mo'uí?

Fakaha ange te mou ngāue fakataha 'a e kalasi ke mou 'ilo 'a e founiga 'oku ma'u ai 'a e ngaahi tali 'i he folofolá.

'Ekitivitī fakafolofolá pea mo e ngaahi me'a na'e hoko ke ako mei ai

Lau ange 'a e ngaahi me'a ko 'ení na'e hoko ki he kalasí. Ko 'ene 'osi pē ho'o lau 'a e me'a 'e taha pea ke tuku ange ha ki'i taimi ke nau kumi ai 'i he folofola 'a e ngaahi tali 'e tokoni ke veteki'aki 'a e palopalema ko iá. Mahalo pē na'a fie ma'u ke ke 'oange ki he kalasí ha ngaahi fakahinohino nounou pē 'o fekau'aki mo e fakahokohoko 'o e ngaahi tohí. Tuku ke fakahā 'e he kau finemuí ki he kalasí 'a e me'a ko ia kuo nau ma'u. 'E lava pē ke ke 'ai ke nau ngāue fakakulupu ki hono fai 'o e 'ekitivitī ko 'ení.

Fakamatala Fika 1

Na'e fāinga lahi 'a Souna mo e anga ko ia 'o 'ene tui ki he mālohi 'o e lotú. Na'a ne ongo'i 'e ia na'e 'ikai ke ma'u ha tali ia ki he'ene ngaahi lotú, pea na'e kamata 'ení ia ke ne fakata'eta'etui na'e ako'i kiate ia 'i he'ene kei si'i. Na'e kole ange 'ene faiakó ki he Kau Finemuí ke fa'ufa'u ange ha ki'i tohi 'o fekau'aki mo e lotú 'o ne faka'aonga'i ki ai 'a e ngaahi me'a ko ia te ne ma'u 'i he folofolá. Mou kumi ange ha ngaahi potu folofola 'oku mou pehē 'e tokoni kiate ia ke toe fakafoki mai 'a 'ene tui ki he lotú.

Fakamatala Fika 2

Na'e fakatokanga'i 'e Maile na'e 'alu pē 'a e taimí mo e lahi ange 'a hono lohiaki'i 'e hono ki'i tuonga'ané ta'u hongofulu mā fā ko 'ení ko Leiní 'a 'ene ongo mātu'a 'o fekau'aki mo e feitu'u na'a ne 'alu ki ai pea mo e me'a na'a ne fai. Na'e feinga 'a Maile ke na talanoa mo hono tuonga'ané ki he me'a ni, ka na'a ne 'ita ia ai. Na'e pehē 'e he ki'i tamasi'i ni ia na'e 'ikai ha maumau ia 'e hoko 'i he'ene ngaahi loi iiki ko 'ení. Ko e me'a pē na'a ne fie ma'u 'e ia ke 'i ai hano taimi lahi ange mo hono fanga ki'i kaungā-me'a. 'I he efiafi Mōnīte hono hokó, na'e vahe'i ange ai 'e he tangata'eikí 'a Maile ke ne fai 'a e lēsoni 'i he'enau efiafi fakafāmili 'i apí. Na'e fakakaukau 'a Maile ke ne fai 'a e lēsoni fekau'aki mo hono mahu'inga 'o e faitotonú. Kumi ange ha ngaahi potu folofola 'e lava 'o tokoni kia Maile ki hono ako'i kia Leini 'a hono mahu'inga 'o e faitotonú

Fakamatala Fika 3

Na'e toki mālōlō atu 'a e fine'eiki 'a Selá 'i he kanisaá. Na'e fu'u loto mamahi 'aupito 'a Sela. Ko e hā nai hono 'uhinga kuo tuku ai 'e he 'Eikí ke hoko 'a e me'a ko 'ení ki he'ene fine'eiki faka'ofo'ofá. Na'a ne anga-lelei 'aupito mo kei talavou. Na'e 'osi lotu fakamātoato 'a honau fāmilí ke fakamo'ui ia, pea na'e 'osi tokoni foki mo e pīsopé ki he'enau tangata'eikí ke na faingāue kiate ia. 'I ho'omou faka'aonga'i 'a e ongo fo'i lea ko 'ení ko e mate pea mo e toetu'u, ko e fē 'a e ngaahi potu folofola te mou lava 'o ma'u 'a ia 'e lava ke fakafiemālie'i ai 'a Selá?

Te Tau Lava 'o 'Ai e Folofolá Ke Toe Mahu'ingamālie Ange 'i He'etau Mo'uí

Fealēlea'aki 'i he palakipoé

Fakamatala'i ange 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi founiga te tau lava ke ako ai 'a e folofolá. Ko e founiga pē ia 'e taha 'a hono kumi ko ia 'o e ngaahi tali ki he ngaahi palopalema pau 'oku hokó. Kole ange ki he kau finemuí ke nau fokotu'u atu ha ngaahi founiga 'o hono ako 'o e folofolá. 'E lelei kapau te ke fie hiki 'enau ngaahi talí 'i he palakipoé. Mahalo pē 'e kau atu 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'i he'etau ngaahi talí:

1. Te tau lava 'o lau mei he kamata'angá ki he'ene 'osi.
2. Te tau lava 'o ako fakafo'itefito ia pea faka'aonga'i 'a e tohi lēsoní. Ko e Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ongongoleléi ke hoko ia ko ha fakahinohino.

3. 'E lava ke tau muimui ki he lēsoni 'a e kalasi ako fakalotú pe ko e lēsoni 'a e Lautohi Faka-Sāpaté.
  4. Te tau lava 'o tātānaki mo ako ma'u loto ha ngaahi potu folofola makehe 'a ia 'e tokoni'i mo 'omi ha tataki fakalaumālie kiate kitautolu. ('E lelei kapau 'e kamata 'eni 'i he ngaahi potu folofola ko ia 'oku 'omi ke ako ma'u loto 'i he ngaahi kalasi fakalotú.)
  5. 'E lava ke tau fekumi ki he ngaahi tali ki ha fie ma'u pē ha fo'i palōpalema pau.
- Tala ange 'oku 'ikai ke pehē ia ko e lelei tahá ha fo'i founiga pē 'e taha 'i he ngaahi founágá ni. Kuo pau ke fili 'a e finemui takitaha ia pe ko e fē 'a e founiga 'e lelei taha kiate iá.
- Ko e hā nai e ngaahi me'a 'okú ne fa'a ta'ofi 'a e kakaí mei hono lau faka'aho 'o e folofolá?
  - Ko e hā nai e me'a te tau lava 'o fai ke lava'i ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'okú ne ta'ofi kitautolu mei hono lau 'o e folofolá?

Lea na'e fai

Kuo faka'ai'ai kitautolu 'e Elder Carlos E. Asay ke tau fakakaukau loto atu angé ki he taimi 'oku tau lau ai 'a e folofola ke hangē pē ia ko ha taimi 'oku tau fai ai ha faka'eke'eke fakafo'ituitui mo e 'Eiki. Na'a ne pehē:

'Oku ou manavasi'i 'oku 'i ai hotau toko lahi 'oku tau fai fakafōtunga'i pē 'i he 'aho ki he 'aho 'a hono lau 'o e ngaahi folofola mā'omi'oní. 'Oku tau fakavavevave ke tauhi 'a 'etau ngaahi taimi na'a tau alea ki aí mo e kau toketaá, kau loeá, pea mo e kakai ngāue fakapisinisí. Lolotonga ko iá 'oku 'ikai ke tau fakakaukau kitautolu ia ki he'etau hanga 'o tautoloi 'a hotau ngaahi taimi faka'eke'eké mo e 'Otuá—'a 'etau tautoloi 'a hono lau 'o e folofolá. 'Oku 'ikai ha ofo 'i he tupu 'iate kitautolu 'a e ngaahi laumālie 'oku ta'e fe'unga pea mole foki mo e fakahinohino ki he'etau mo'uí. Hono 'ikai ke lelei ange kapau te tau palani pea fakamoleki ha miniti 'e hongofulu pe uofulu kuo fakatapui ki hono lau 'o e folofolá 'i he 'aho kotoa pē. 'E tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi faka'eke'eke ko 'ení mo e 'Otuá ke tau lava 'o 'ilo' 'a hono le'ó pea tau lava ai foki ke ma'u ha tataki 'i he'etau ngaahi me'a kotoa pē 'oku faí. Kuo pau ke tau hanga ki he 'Otuá 'o fakafou 'i he ngaahi folofolá" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1978, p. 79; pe Ensign, Nōvema 1978, pp. 53–54).

Fealēlea'aki

- 'E tokoni'i fēfē koe 'e ha'o muimui ki he fokotu'u 'a Elder Asay ke ke feongoongoi ange mo e Laumālié 'i he taimi 'okú ke ako ai 'a e folofolá?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fu'u mahu'inga ai ke palani ha taimi pau ma'u pē ki hono ako 'o e folofolá?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fa'a ta'e fakafiemālie ange ai 'a e fa'a fetōkaki 'a hono lau 'o e folofolá 'i hano lau ma'u pē 'i ha taimi pau?

Talanoa

Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení ke tokoni ki he kau finemuí ke mahino kiate kinautolu 'a hono mahu'inga 'o hono lau mo ako ma'u pe 'o e folofolá:

Na'e ului mai a Sela Pea Lisi (Sarah Pea Prich) ki he Siasí 'i he ta'u 1853 'i hono ta'u hongofulu mā fitu. Na'a ne nofo ia mo hono fāmilí 'i he vahefonua ko 'Ilinoi 'i he taimi na'e malanga holo ai 'i honau feituú ha ongo faifekau Māmonga tangata. Na'a na fakamatata ange ki hono fāmilí pea mo hono ngaahi kaunga'apí 'o fekau'aki mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea mo hono liliu ko ia 'o e Tohi 'a Molomoná mei he ngaahi la'i pepa koulá.

Na'e fu'u fie ma'u 'aupito 'e Sela ke sio ki he Tohi 'a Molomoná peá ne kole ange ki he ongo faifekau ke 'oange mu'a ha tohi ke sio ai. Ko e lau 'ení 'a Selá: "Na'a ku 'alu ki hoku loki 'o lau tohi he toenga 'o e efiafi ko iá mo e konga lahi 'o e pō ko iá. Na'a ku fu'u ofo he ngaahi me'a na'e hā 'i he tohí. Na'e fakama'u 'e he tohi ko 'ení ki hoku 'atamaí ha fa'ahinga me'a 'a ia 'e 'ikai pē ke toe ngalo ia 'iate au. Pea mei he ngaahi uiike hokohoko mai aí, na'e hangē pē 'ení ia ko ha me'a kuo 'osi fofola 'i mu'a 'iate aú."

'I he pongipongi hono hokó, na'e mavahe atu ai 'a e ongo faifekaú ki Ketilani, 'ohaiō, ka kuo tō 'a e me'a lahi 'i he'ena ngaahi leá 'i he fakakaukau 'a e fāmili ko 'ení. Na'e pehē 'e he fāmili ia he 'ikai ke nau toe fe'ilaki mo e ongo faifekaú ni. Na'e hiki 'e Sela 'o pehē: " 'I he hili ha uiike 'e ono 'a e mavahe 'a e ongo faifekaú, na'a ku misi 'o kau kiate kinaua. Na'a ku misi he pō Falaite te na foki mai he efiafi hono hokó ki homau 'apí 'i he tāotō hifo 'a e la'aá, pea te na 'uluaki 'asi mai pē 'i he ngata'anga 'o e hala loloa ko ia 'oku lele 'i mu'a 'i homau falé."

'I he pongipongi 'e tahá, na'e palani ai 'ene tangata'eikí mo 'ene fine'eikí ke na ō ki kolo. Na'e kole ange 'e Sela kiate kinaua ke na foki vave mai mu'a he na'a ne 'osi 'ilo fakapapau'i 'e ia 'e 'alu ange 'a e ongo faifekaú. Na'e kata 'a 'ene tangata'eikí mo pehē ange pe 'okú ne

vale, he kuo lau maile ‘a e mama’o ia ‘o e ongo faifekaú mei aí. Na’á na ð leva kinaua ia mo e fine’eikí ki kolo. Ka neongo iá, na’e teuteu a Sela ia ki he a’u ange ‘a e ongo faifekaú.

Na’e hiki ‘eni ‘e Sela: “Na’e ‘alu pē ‘a e taimí mo ‘eku nofo ‘o toutou fakasio e ongo tangatá ki hala. Pea ko ‘ene taitō hifo pē ‘a e la’aá, na’e ‘asi mai ‘a e ongo tangatá ni, ‘o hangē pē ko ia na’e hā ‘i he’eku misí. Na’a ku fakafetaulaki atu kiate kinaua ‘i he falefakatoló peá u pehē ange, “Na’a ku fiu fakasio kimoua ‘i ha’amo ð mai.” Na’e tali mai leva ‘e he toko taha, “Ko e hā hono ‘uhingá? Na’e tala atu ‘e ha taha te ma ð mai? Na’a ku tali ange leva, “Ikai, ka na’a ku misi ‘anepō te mo ð mai, pea na’á ku ongo’i fakapapau pe ‘e au te mo omi.’ Na’e pehē mai leva ‘a e toko taha, ‘Na’a ma misi mo kimaua te ma toe foki mai ki hení ‘o papitaiso kimoutolu peá mo langa hake ‘a e Siasí ‘i he vahefonuá ni.’

Na’e foki mai ‘a e ongo mātu‘a ‘a Selá mei kolo, pea na’á na ‘ohovale he sio ‘oku ‘i honau ‘apí ‘a e ongo faifekaú, Na’e ako’i ‘e he ongo faifekaú ‘a honau fāmilí pea mo e kaungā’apí tokolahi. Na’á na nofo pē he feitu’u ni ‘o a’u ki he’ena fokotu’u e Siasí ai ‘aki ‘a e toko fitungofulu, ‘a ia na’e kau ai ‘a Sela, ‘ene tangata’eikí, fine’eikí, pea mo hono tokouá. (To’o mei he tohi ‘a John Henry Evans, *Charles Coulson Rich: Pioneer Builder of the West* [New York: Macmillan Co., 1936], pp. 38–40.)

- ‘Oku mou pehē ko e hā ‘a e ongo ‘a Sela ‘o kau ki he Tohi ‘a Molomoná?
- Ko e hā e me’ā te ke lava ‘o ako mei he me’ā na’á ne fai ‘o fekau’aki mo hono ako ko ia ‘o e folofolá?

Faka’osí

Lea na’e fai

Lau ‘a e lea ko ‘eni na’e fai ‘e ‘Eletā Hauati W. Hanitā:

“ ‘ Oku mahino ‘aupito ‘a e lahi ange ‘a e me’ā ‘oku lava’i ‘e he toko taha ko ia ‘okú ne ako ‘i he ‘aho kotoa pē ki he folofolá, ‘i he toko taha ko ia ‘okú ne faka’onga’i pē ha taimi lahi ‘i ha ‘aho ‘e taha ke ne ako ai ki he folofolá, peá ne li’aki ia ‘i ha ngaahi ‘aho lahi pea toki hoko atu. ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he totonu ke tau aka ‘i he ‘aho taki taha, ka ‘oku totonu ke fokotu’u foki mo ha timi pau ke tau lava ai ‘o tokanga’i taha pē ki he folofolá ‘o ‘ikai ke toe fakahoha’asi kitautolu. . . .

“ ‘ Oku ‘ikai ko ha taimi lahi ‘a e miniti ‘e hongofulu mā nima, ka ko e me’ā fakaofo ‘a e lahi ‘o e fakamaama mo e ‘ilo te te ma’u ‘i ha kī’i taimi nounou pehē ki ha tefito ‘oku mahu’inga. Ko e me’ā ‘oku mahu’ingá ke ‘oua na’a tuku ke hanga ‘e ha toe me’ā kehe ‘o hohā’asi ‘a ‘etau aka folofolá” (i he Conference Report, ‘Okatopa 1979, p. 91; pe *Ensign*, Nōvema 1979, p. 64).

Fakamo’oni

Fakahā ‘a e ongo ‘oku ke ma’u ‘o fekau’aki mo hono mahu’inga ko ia ke te ofi ange ki he ‘Eikí ‘i he’etau aka ‘a e folofolá. ‘Oange ha taimi ke fakahā atu ai ‘e he kau finemuí ‘a ‘enau ongo fekau’aki mo e tefito ko ‘ení.

Ko Hono Faka’onga’i ‘o e Lēsoní

Fokotu’u ange ki he kau finemuí kapau ‘oku te’eki ai ke fokotu’u hanau taimi aka folofola pau, pea ‘e lelei ke nau kamata ngāue ki ha’anau polokalama lau folofola he uike hoko maí. Mahalo pē ‘e fie ma’u ‘e he finemui taki taha ia ke ne toki tala atu tonu pē kiate koe ‘a e me’ā na’á ne faí.

Ko e Ngāue 'i he Siasí

TAUMU'A	'E mahino ki he finemuí taki taha 'a hono mahu'inga 'o e ngāue 'i he Siasí pea mo e ngaahi founiga te ne lava 'o fakahoko ai 'a e ngāué.
TEUTEU	<ol style="list-style-type: none"> 1. 'Omi ha pepa mo e peni vahevahe ke taki taha 'a e kau finemuí. 2. Vahe'i ha taha 'i he kalasí ke ne fakamatala ki he me'a na'a ne a'usia 'i he taimi na'a ne ngāue ai 'i he Siasí (vakai, ki he konga hono tolu 'o e lēsoní). 3. Vahe'i ha kau finemuí ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola mo e ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.
FOUNGA FAI 'O E LESONI 'OKU FOKOTU'U ATU	'Oku Totonu Ke Tau Ngāue Loto Fiemālie 'i he Siasí
Fakamatala 'a e faiakó	Tala ange ki he kau finemuí 'o kau ki he ngaahi tāpuaki ko ia kuó ke ma'u 'i ho'o mo'uí koe'uhí ko e faingamālie 'okú ke ma'u ke ke ako'i ai 'a e kalasi ko 'ení. Lave ki he ngaahi feilaulau na'e pau ke ke fakahokó pea mo e ngaahi fakapale ko ia 'okú ke ongo'i kuó ke ma'u koe'uhí ko e ngāue 'okú ke fái. Tokoni'i 'a e kau finemuí ke nau ongo'i ko e konga mahu'inga ia 'i ho'o mo'uí 'a ho'o ngāue ko ia 'i he Siasí.
Fealēlea'aki 'i he palakipoé	<p>Hiki 'eni 'i he palakipoé: <i>Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Māoni'oní 'i he Ngaahi 'Aho Ki Mui Ni.</i> 'Osi ko ia pea ke fai leva 'a e ongo fehu'i ko 'ení:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e siasi 'o hai 'oku tau kau aí? (Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisí). • Ko hai na'a ne palani 'a e founiga ke fokotu'u'aki 'a e Siasí? (Ko Sisū Kalaisí. Na'a ne fakahā mai 'a e fokotu'utu'u ko 'ení 'i he'ene kau palōfitá).
Fakamatala 'a e faiakó mo e fealēlea'aki	<p>Fakamatala'i ange ko e fokotu'utu'u ko ia 'o hotau Siasí 'oku kehekehe ia mei he ngaahi siasi kehé. Ko hotau kau taki fakalotofonuá 'oku 'ikai ko ha kau tangata ia na'e ako'i makehe ke nau ngāue taimi kakato ki hono tataki 'o e Siasí. Ko e kakai kinautolu 'o e Siasí pea 'oku nau foaki tau'atāina 'a honau taimí, pea 'oku 'ikai ke totongi kinautolu ki he'enau ngāué.</p> <p>Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí ko e kakai toko lahi 'oku nau kau 'i hono ngāue'i 'o ha kolo pe uooti' e tahá. Kole ange kiate kinautolu ke nau fakahā atu 'a e ngaahi fatongia kotoa pē 'oku nau 'ilo'i 'i honau koló pe uōti. 'E kau he lisi te nau fakahā atu 'a e palesiteni fakakoló pe pisopé, hono ongo tokoní, kau kalaké, kau palesiteni 'o e ngaahi houalotú, kau sekelitalí, kau faiakó 'i he ngaahi houalotú, kau faiako 'a'ahí, kau faiako faka'apí, kau palesiteni fakakalasí mo e ha fua.</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e fokotu'u ai 'e he 'Eikí 'a hono Siasí ke tokolahi 'a e kakai 'oku ngāue aí? Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā atu ha ngaahi 'uhinga pea ke hiki kinautolu 'i he palakipoé.
Fealēlea'aki 'i he palakipoé	<p>'E lava pē ke kau 'a e ngaahi 'uhinga ko 'ení:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ko e taimi ko ē 'oku ngāue ai ha fu'u kakai toko lahi, 'oku nau lava 'e kinautolu ke tāpuekina ha kakai toko lahi ange 'a ia 'oku nau fie ma'u ha tokoni. 2. Ko e taimi ko ē 'oku kole ai ki he kakaí ke nau ngāue 'i he ngaahi fatongia kehekehe, 'oku nau fakatupulaki ai 'e kinautolu ha ngaahi taleniti 'a ia na'e 'ikai ke nau mei faka'aonga'i ia 'e kinautolu. 3. Ko e taimi ko ia 'oku kole ai ki he kakaí ke nau tokoni'i ha ni'ihi kehe, 'oku nau ako leva ai ke nau 'ofa pea mo tokoni ki honau kāingá. <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā nai 'a e ngaahi taleniti 'e lava ke fakatupulaki 'e ha finemuí 'o kapau 'e uiui'i ia ke

ne hoko ko e palesiteni 'o 'ene kalasí 'i he kau finemuí? Fakalotolahi'i 'a e kau finemuí ke nau fakahā mai 'a e lahi taha te nau 'iló.

Talanoa

Fai 'a e talanoa ko 'ení:

"Na'e ma'u e Tania, ko ha [Ta'ahine Finemui] mei Tasimenia, na'a ne ma'u 'a e fakahā ki ha fatongia ha'ane hoko ko e palesiteni 'o e kalasí ko e taki ki he kau talavou 'o e 'aho ní. Hili ha 'a'ahi na'e fai ange 'e he kau Palesiteni Lahi 'o e Kau Finemuí, na'e fai ai 'e Tania 'a e tohi ko 'ení:

" 'I he 'osi pē 'a e pō 'uluaki na'e ue'i au pea na'e fakafonu hoku lotó 'e he Laumālié. 'Oku 'ikai te u manatu'i 'e au ha taimi ne u ongo'i pehē ai ki mu'a. Na'a ku foki ki homau 'apí he pō ko iá 'o lotu mo kole ki he'eku Tamai Hēvaní ke foaki mai ha mālohi mo tokoni mai koe'uhí ke fie foki 'a hoku ngaahi kaungāme'a he kalasi Loumaile 'oku vaivaí ki he Siasí. Na'a ku ongo'i ha nonga mo'oni 'i hoku laumālié 'i he pō ko 'ení. Pea 'i he'eku toe fanongo ko ia ki ho'o lea, na'e toe 'alu hake pē 'iate au 'a e ongo tatau peá u 'ilo'i ai 'a hono mālohi mo fakaofo 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Na'a ku tohi he taimi pē ko iá ki he tamaiki fefine ko 'ení. 'Oku ou fu'u 'ofa lahi 'i he tamaiki fefiné 'i he'eku kalasi 'a e Kau Finemuí koe'uhí he 'oku tatau pē 'a honau ngaahi manakó mo 'enau ngaahi taumu'a mo ia 'oku ou fakataumu'a atu ke u a'usiá. 'Oku ou 'ilo'i 'e 'i ai 'a e 'aho te u lipooti ai ki he 'Eikí, ko ia te u hokohoko atu pē mo ngāue fakataha mo hoku kau taki. He 'ikai ke u mo'ui'aki 'e au ia ha fakamo'oni 'a ha toko taha kehe; te u feinga pē au ke u ma'u 'eku fakamo'oni pē 'a'aku 'o fakafou 'i he ngāue mālohi" (Ruth H. Funk, "Exceedingly Young," *New Era*, Sune, 1977, p. 48).

Fealēlea'aki

• Ko e hā 'a e ngaahi founa na'e tāpuekina ai 'e Tania 'a e mo'ui 'a e kau finemuí 'i he'ene kalasí?

• Na'e tokoni'i fēfee'i a Tania 'e hono uiui'i ke ne ako ke 'ofa mo tokoni?

Fakamatala'i ange neongo 'o e ngaahi founa lelei taha ke te tokoni ai ki he ni'ihi kehé pea tau hoko 'o tatau mo e 'Otuá 'a e ngāue 'i he Siasí, ka 'oku 'i ai pē 'a e kakai ia 'e ni'ihi 'oku nau ngāue ta'e fie ngāue pē ko e mātū'aki ta'e ngāue 'aupito pē.

• Ko e hā nai e ngaahi 'uhinga 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke fie ngāue ai 'a e kakaí 'i he Siasí? ('Oku 'ikai ke nau pehē 'e kinautolu ia 'oku mahu'inga 'a e ngāue 'i he Siasí; 'oku nau pehē 'e kinautolu 'oku 'ikai ke 'i ai ha nau taimi, hanau ivi, pe poto.)

Lea na'e fai

Lau 'a e fakamatala ko 'ení na'e fai 'e 'Eletā Felengilini D. Lisiate 'o kau ki hono fakahoko 'e ngaahi uiui'i fakasiasí:

"Ki mu'a pea ke toki fakafisi 'i hono uiui'i koe ke ke ngāue koe'uhí ko ha'o fu'u mo'ua, 'e lelei kapau te ke . . . nofo hifo 'o fakakaukau'i fakalelei pea ke toe fakafuofua'i fo'ou pe ko e hā koa e me'a 'oku ke pehē 'oku totonu ke fai. Hanga 'o toe fakakaukau'i mo fakahokohoko 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga kiate koé pea ke manatu'i 'a ho'o ngaahi fuakava ko ia na'e fai mo e 'Eikí 'a ia na'a ke fuakava ai te ke foaki 'a ho taimí, ngaahi talenití pea mo ho'o ngaahi koloa ki hono langa hake 'o e pule'anga 'o e 'Otuá.

" 'I ho'o hanga ko ia 'o vakavakai'i fakalelei 'a ho'o mo'ui 'aki ho'o fakamu'omu'a 'a e ngaahi me'a 'oku mu'omu'á pea si'aki 'a e ngaahi me'a mo e ngaahi ngāue 'oku 'ikai ke loko 'aongá mo mahu'ingá, te ke ma'u pē 'e koe 'a e taimi ke ke tali ai 'a e ngaahi uiui'i 'a e Siasí. . . .

" 'Ikai ko ia pē, ka 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku kole mai ai ke tau tali ha ngaahi uiui'i fakasiasi 'a ia 'oku tau ongo'i kitautolu ia he 'ikai ke tau lava 'o fai, pea 'oku tau tali 'ikai leva ki he uiui'i ko ia koe'uhí he 'oku tau ilifia. Kuó u 'osi fakatokanga'i 'e au 'i he ngaahi me'a lahi, ko e mo'ui ia 'oku fa'ufa'u ia mei he ngaahi ngāue kehekehe 'a ia 'oku 'ikai ke tau ongo'i 'e kitautolu 'oku tau mateuteu fe'unga ki ai, ka ko e taimi ko ē 'oku tau tali ai 'a e uiui'i pea tau fai 'a 'etau konga 'atautolú, 'oku hanga 'e he 'Eikí 'o tāpuaki'i kitautolu 'aki 'a e poto makehe ia mei he poto ko ia 'oku tau ma'u, pea 'i he ngaahi taimi peheé, 'oku toe fano atu 'a e ngaahi ngāue ia 'oku tau fai ki he kakai kehé. Ko ia 'oku tau tupulaki 'i he'etau lava ko ia ke tau falala atu ki mu'a 'i he ngaahi me'a ko ia na'a tau lava ke fai 'i he kuohilf" ("Q&A," *New Era*, Mā'asi 1977, p.

• Ko e hā 'a e me'a na'e pehē 'e 'Eletā Lisiate 'oku totonu ke tau faí kapau 'oku tau ongo'i 'oku tau fu'u femo'uekina ke tau ngāue? Kapau 'oku tau ongo'i 'oku 'ikai ke tau fe'unga?

'Oku Tau Ngāue 'Aki 'Etau Tokoni'i 'a e Kāingalotu Kehe 'o e Siasí

Fealēlea'aki 'i he palakipoé	<p>Fakamatala'i ange 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi founга te tau lava ke ngāue ai 'i he Siasí makehe mei ha fatongia. Pea te tau lava ke ngāue mo tokoni 'i he ngaahi founга ko 'ení 'i he taimi kotoa pē. Tuku ke fakahā atu 'e he kau finemuí ha ni'ihi 'o e ngaahi founга ko 'ení. Hiki he palakipoé ha lisi tatau pe mo 'ení:</p> <p>Totongi 'etau vahehongofulú. Totongi foaki 'aukaí Kau 'i he ngaahi ngāue fakaelofea. Tokoni ki he kāingalotu 'oku tau feohí. Tokoni'i 'a e kau faifekaú 'aki 'a 'etau pa'angá, ngaahi tohí pea mo 'etau ngaahi lotú. Fai 'a e fakatotolo fakatohihohokó. Ko e taimi ko ē 'oku ma'u ai ha'atau lekomeni temipalé pea fai ha ngāue ma'a e kakai kuo pekia 'i he ngaahi temipalé.</p>
Talanoa	<p>Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení 'o kau ki he kau talavou loto-to'a ta'u hongofulu mā valu 'e toko tolu na'a nau fai ha tokoni lahi ki he kāingalotu 'o e Siasí.</p> <p>“ ‘I he ta'u 1856, na'e laka hake he toko lau afe homau kakaí . . . na'a nau faingata'a'ia 'i he kolosi ko ia 'i he ngaahi feitu'u toafa ki he [Tele'a 'o e Ano Māsimá]. Koe'uhí ko ha ngaahi 'uhinga kehekehe pē na'e ki'i tōmui ai 'enau fonongá. Na'e ma'u kinautolu 'e he sinoú mo e fu'u momoko lahi 'aupito fe'unga mo e ngaahi potu mā'olunga 'o Wyoming. Na'a nau fu'u faka'ofa 'aupito pea lahi 'a e maté.</p> <p>“ ‘I he kamata'anga ko ia 'o e konifelenisi lahi 'o 'Okatopá, na'e fanongo 'a Palesiteni [Pilikihami] 'longi he me'a ko 'ení na'e hokó. Na'a ne tu'utu'uni pē he taimi ko ía ke kumi ma ha fanga pulu, ngaahi saliote, kakai ke nau angí e ngaahi salioté, pea mo ha me'akai ke tokoni'i 'aki 'a e kāingalotu faingata'a'ia ni . . .</p> <p>“ ‘I he taimi na'e a'u atu ai 'a e tokoni ki he vaitafe Sweetwater 'i he 'aho 3 'o Nōvema, na'e tētē mai 'a e ngaahi konga 'aisi lalahi 'i he vaitafe momoko ko 'ení. Koe'uhí ko e ngaahi faingata'a na'e tofanga ai 'a e si'i kakaí ni pea vaivai mo honau sinó, na'e 'ikai pe ha toe 'amanaki ia 'e lava ha kolosi he vaitafé. He na'e hangē ia ha 'ai ke nau laka atu pē ki he maté 'a e 'ai ke nau kolosi 'i he vaitafé. Ko e kau tangata sino mālohi 'ení 'i he kamata'anga 'o e fonongá, kuo nau nofo pē ki lalo 'i he kelekele momokó 'o tangi, pea pehē pe foki ki he kakai fefiné mo e fānaú. Ko e tokolahi ia na'e 'ikai pe ke nau toe lava kinautolu 'o hoko atu.</p> <p>“ . . . “Na'e ofo 'a e toko taha kotoa pē ai 'i he ha'u 'a e kau talavou ta'u hongofulu mā valu 'e toko tolu na'e ha'u mo e kau tangata tokoni, 'o nau fua 'a e meimeī toko taha kotoa pē 'i he kau fononga saliote teketekeké pea fetukutuku kinautolu ki he tafa'aki 'e taha 'o e vaitafe ko 'ení kuo matolu he sinoú. Na'a nau fu'u helā'ia 'aupito, pea lahi hono ma'u kinautolu 'e e momokó, 'o nau mate kotoa pē 'a e kau talavou ko 'ení 'e toko tolú 'i he ngaahi ta'u ki mui maí, ko e tupu pē mei hono ma'u kinautolu 'e he momokó. Na'e tangi 'a Palesiteni Pilikihami 'longi 'o hangē ko ha ki'i tamasi'i si'i 'i he taimi na'a ne fanongo ai ki he fu'u ngāue fakahelohelo ko ia na'a nau faí, pea ne toki lea'aki ki muí ni ki he kāingalotú 'a e ngaahi lea ni, “ ‘oku fakapapau'i mai pē 'e he fo'i ngāue ia ko 'ení 'a hono fakamo'ui 'o C. Allen Huntington, George W. Grant pea mo David P. Kimball 'i he Nāunau Fakasilesitiale 'o e 'Otuá, 'a e ngaahi maama ta'e 'i ai hanu ngata'anga.” (Solomon F. Kimball, <i>Improvement Era</i>, Fēpueli 1914, p. 288).</p> <p>“Fakatokanga'i angé, na'e ta'u hongofulu mā valu pē 'a e kau talavoú ni 'i he taimi ko 'ení. . . . Hono 'ikai lahi 'a 'enau loto to'a, pea toputapu mo 'enau feilaulau'i 'a 'enau mo'ui leleí pea a'u pē ki hono foaki 'a 'enau mo'ui koe'uhí kae lava 'o fakahaofi 'a e mo'ui 'a kinautolu na'a nau tokoni'i "Kōtoni B. Hingikeli 'i he Conference Report, 'Okatopa 1981, pp. 59–60; pe <i>Ensign</i>, Nōvema 1981, p. 42).</p>
Fealēlea'aki	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku mou pehē ko e hā 'a e me'a na'a ne ue'i pe faka'ai'ai 'a e kau talavou ko 'ení ke nau fai 'a e fu'u feilaulau lahi pehē? • Ko e hā e me'a 'okú ke lava ke ako mei he fo'i talanoa ko 'ení 'o fekau'aki mo e ngāue 'o tokoni'i 'a e kāingalotú ko ia 'oku mou feohí? (Vakai, Mōsaia 2:17; Mātiu 25:34–40).
Fakamatala 'a e faiakó	<p>'Oku Totonu Ke Tau Teuteu he Taimi ni Ke Tau Ngāue 'i he Siasí</p> <p>Fakamanatu'i ki he kau finemuí 'a e ngaahi fatongia lahi ko ia 'i honau uōtí pe koló 'a ia na'a nau fakahā atu 'i he kamata'anga pe 'o e lēsoní. Tala ange mahalo pē 'e uiui'i kinautolu ke ngāue 'i he ngaahi fatongia ko 'ení hili ha ngaahi ta'u mei hení.</p>

- Ko e hā ha ngaahi poto 'e fie ma'u ke ma'u 'e ha faiako Lautohi Faka-sāpate? Ha palesiteni Fine'ofa? Tuku ke tali mai 'a e kau finemuí.

Tala ange kuo pau ke teuteu 'a e kau finemuí he taimi ni ke nau fua 'a e ngaahi fatongia ko ia 'oku teu mai 'e he 'Eikí ke nau fua 'i hono Siasi.

Lea na'e fai

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Elder M. Russel Ballard:

“ ‘ Oku anga fefē 'a e hā mai 'a e hingoa 'o e kau pīsopé mo e kau palesiteni fakasiteikí mo e Kau Taki Mā'olungá ki he fakakaukau 'a kinautolu 'oku nau fatongia'aki 'a hono fakahoko 'o e ngaahi uiui'i ní? . . . Te u fakahā atu kiate kimoutolu 'a e founa 'oku ou pehē 'oku hoko ai iá. 'Oku ou tui ki he fakahaá—pea pehē pe foki mo kimoutolu—pea 'oku ou tui 'oku kamata ke mou maheni mo e 'Eikí he taimi ni. Pea ko kimoutolu ko ia 'a e kau faifekau 'oku mou teuteu ke mou 'alu 'atu 'o ngāue fakafaifekaú, 'oua na'a mou tuku ke 'alu ha 'aho lolotonga ho'omou ngāue ta'e te mou faka'ali'ali ai ki he 'Eikí ko e toko taha falala'anga koe, pea 'okú ke faivelenga, pea 'okú ke fakapapau ke fai 'a 'ene ngāué, pea 'okú ke kau 'i He'ene fa'ahí, koe'uhí he 'oku kamata ke ne ofi mai 'o maheni mo e kau talavoú mo e finemuí 'o hono Siasi 'i he 'ahó ni. Pea 'i he 'aho kotoa pē 'o ho'o mo'u'í 'okú ne ofi mai ke maheni ai mo koe. Pea hili pē 'a 'ene vakavakai'i koé, mo e hili ho'o faka'ali'ali kiate ia 'okú ke mo'ui angatonú 'aki ho'o ngāue pea mo ho'o lava ko ia ke ke fakamu'omu'a 'a e ngaahi me'a 'oku mu'omu'a 'i ho'o mo'u', iloange pē kuo fie ma'u mai ha alelea'anga mā'olunga, ha palesiteni Palaimeli, ha palesiteni Fine'ofa, ha pīsope pe ha palesiteni fakasiteiki; pea 'okú fakahā leva 'e he 'Eikí ia ki he taki lakanga fakataula'eikí 'oku 'a'ana 'a e tafa'aki ko iá kuó ke 'osi mateuteu lelei koe'uhí he kuo ke mo'ui'aki mo fakahoko 'a e ngaahi fuakava pea mo e ngaahi palōmesí na'a ke fai ki mu'a pea toki fanau'i mai koe ki he māmaní" (*Speaking Today*, Mē 1979, p. 71).

- Ko e hā ha me'a te ke lava 'o fai ke fakahā'aki ki he 'Eikí 'i he 'aho ki he 'aho ko e toko taha falala'anga koe pea mateaki'i iá? Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemuí. (vakai, foki ki he Siosiu 24:15).

'Ekitiviti

Tufotufa atu 'a e pepa mo e peni vahevahe ki he kau finemuí. Kole ange ki he finemui taki taha ke ne hiki ha ngaahi 'ulungaanga lelei 'e ua pe tolu mo e ngaahi me'a 'e lava 'e he finemui 'oku tangutu hoko mai kiate ia 'e tupu mai ai ha'ane lava ke ngāue lelei. Fekau e kau finemuí ke nau fevahevahe'aki 'a 'enau ngaahi fakakaukaú. Kole ki he finemui taki taha ke ne 'oange 'a 'ene la'i pepá ki he toko taha ko ia na'e 'uhinga ki ai 'a e ngaahi me'a na'a ne hikí.

Lipooti mo e fealēlea'aki

Kole ki ha taha 'i he kalasi 'a ia 'oku 'i ai hano fatongia 'i he Siasi ke ne fakamatala ange ki he founa hono uiui'i ia 'e he pīsopé pe palesiteni fakakoló, mo e ongo na'a ne ma'u 'i he taimi na'e uiui'i ai iá, 'a e founa 'okú ne teuteu'i ai ia ki he uiui'i, anga 'ene vahevahe 'a hono taimí, pea mo e ni'ihí 'o e ngaahi palopalema pea mo e ngaahi fakapale 'okú ne ma'u mei he'ene ngāué. Kapau leva 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'i he kalasi 'e ia ai hano fatongia fakasiasi pea ke fakaafe'i atu pē ha talavou pe finemui kuó ne 'osi fua ha fatongia ke ne fakamatala ki he ngaahi me'a na'a ne a'usia; pe ko ha'o fakamatala pē 'a'au ia ki ha me'a na'a ke a'usia 'i ho'o ngāue 'i he Siasi.

Faka'osí

Lea na'e fai

Tala ange 'e fa'a pehē 'e he kau talavoú ia 'oku nau fu'u kei iiki kinautolu ke nau fai ha ngāue ma'a e 'Eikí. Ka ko e fakamahino 'eni na'e fai mai 'e ha Palesiteni lahi 'e taha 'o e Kau Finemuí, na'e pehē: “ ‘ Oku fakanatula pē 'a ho'o manavasi'i 'a'aú ia 'i he taimi 'oku fai mai ai [ha uiui'i faka-Siasi] kiate koe. Ka neongo iá, 'oku hā he hisitoliá ko e finangalo ia 'o e 'Eikí ke uiui'i 'a e kau takí ma'a e to'u tupú. Na'e 'ikai ke toe momou ia 'i hono uiui'i 'o e kau takí kei talavoú ke fakahoko 'a 'ene ngaahi taumu'a ta'e ngatá, mo tokoni 'i hono fai honau teuteu'i, pea ke fekau'i atu kinautolu ki honau ngaahi uiui'i fo'oú. . . . 'Oku kau 'a e kau takí 'o e to'utupú he 'aho ni 'i hono fakahoko 'o e ngāue fakafiefia ko ia mo toputapú ki hono fakahaofoi 'a e ngaahi laumālié. . . .

“ . . . Ko e taimi ko ē 'oku toe vakai'i ai 'a e ngaahi lekooti fakahisitōlia 'o e kau takí 'o e kau talavoú 'o e kuonga ní 'e kinautolu te nau hoko mai aí, mahalo 'e peheni 'a e me'a kuo tohi aí: "Na'e uiui'i kinautolu 'e he 'Otuá; na'a nau fu'u kei iiki; na'e fakahinohino kinautolu 'e he Laumālié, na'a nau fefua'aki 'a 'enau ngaahi kavengá; ko e kau tamaio'eiki kinautolu 'a e 'Eiki" (Ruth H. Funk, "Exceedingly Young," pp. 47-49).

Ko Hono Faka'aonga'i 'o e Lēsoní

1. Kole ange ki he kau finemuí ke nau hiki fakaholoholo ange ha lisi 'o e ngaahi founiga ko ia 'oku nau ngāue ai 'i he Siasí he taimí ni 'aki pē 'enau poupou'i 'a e ngaahi polokalama 'a e Siasí pea mo fakahoko 'a e ngaahi uiui'i fakasiasí 'o tatau ai pē pe 'oku lahi 'a e uiui'i pe 'ikai. Kole ange ke nau feinga ange ke tānaki atu ha me'a 'e taha ki he lisi ko 'ení.
2. Fekau ki he kau finemuí ke nau hanga 'o fakapapau'i he taimí ni ko e taimi pē ko ē 'oku ui ai ia ki ha fatongia 'i he Siasí, te ne tali.
3. Fa'iteliha pē pe te mou fai fakafo'ituitui pe fakakulupu 'o mou fili ha kau ngāue kehekehe 'i he uōtī pe koló ke nau fai kiate kinautolu ha ngaahi tohi 'o fakahā 'a 'enau hounga'ia 'i he taimi mo e ivi 'oku nau fua'aki 'a honau ngaahi uiui'i fakasiasí.

Ko e Ngāue i he Koló

Lēsoni

32

TAUMU'A

'E mahino ki he finemui taki taha 'a hono mahu'inga 'o e ngāue i he koló.

TEUTEU

1. 'Omi ha tā 'o e ngatangata'anga 'o homou koló.
2. Fa'iteliha pē: Teuteu'i mai ha mape 'o homou koló, vahefonuá pe fonuá. Hanga 'o kosi fā ia (pe lahi ange pe ai 'o kapau te ke fie ma'u) ke hangē ha ki'i va'inga pāsoló. I he tafa'aki ki mu'a 'o e ki'i konga taki taha, hanga 'o tohi'i ai 'a e hingoa 'o ha fa'ahinga ngāue 'oku fai ai 'o hangē ko ia 'oku ha atu 'i he fakatātaá. 'E lava pē ke kau heni 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'a e potungāue mo'ui, ngaahi potungāue fakasōsialé, ngaahi potungāue fakapolitikalé pea mo e ngaahi potungāue 'a e ngoué. Pea 'oku totonus leva ke hiki 'i hono tu'á 'a e ngaahi fokotu'u ki he ngaahi ngāue fakakoló 'a ia kuó ke tātānaki mai mei homou koló. 'E lava pē ke ke faka'aonga'i 'a e ngaahi fokotu'u 'oku hā atu 'i he konga tolu 'o e lēsoní pea ke toe tānaki atu pē 'e koe ki ai mo ha'o ngaahi fokotu'u pē 'a'au.

3. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofola pe lea pē 'okú ke fie ngāue'aki.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Fakatātā mo e
fakamatala 'a e faiakó

Talateu

Faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e ngatangata'anga 'o e koló.

Fakamatala'i ange ko e koló 'oku fa'ufa'u ia mei ha falukunga kakai 'a ia 'oku nau nofo fakataha 'i ha feitu'u pē 'e taha mo nau 'inasi fakataha 'i he ngaahi laó, ngaahi me'a 'oku nau manako ai pea mo e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo. Pea tatau ai pē pe ko e hā hono lahi 'o e kolo ko íá, 'oku 'i ai 'a e kaunga 'a e toko taha kotoa pē ai ki he ní'ihi kehé ko ia 'oku nofo aí. 'E lava 'e he finemuí ke fai ha lelei ma'a hono koló 'aki 'ene kau 'i ha fa'ahinga ngāue fakakolo

Palakipoe mo e
fealēlea'aki

'Oku Mahu'inga Ki he Kau Finemuí Ke Nau Ngāue i he Koló

- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke ngāue 'a e kakai Siasi 'i honau ngaahi koló? Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemuí, 'osi ko íá pea ke hiki 'enau ngaahi talí 'i he palakipoé.

'E lava ke fakakau atu ki ai mo e ngaahi fakakaukau ko 'ení:

1. 'Oku tokolahi 'aupito 'a e kakai 'i he koló 'oku nau fie ma'u tokoni ka 'oku tokosi'i 'a e fa'ahinga ke nau fakahoko ha tokoni ma'anautolu.
2. Ko e taimi ko ē 'oku tau ngāue ai 'i he koló, te tau lava ke fakamafola ai 'a e ongoongoleleí ki he kakai 'oku te'eki ia ke nau 'ilo ia.
3. 'Oku tau fie ma'u ke hoko 'a hotau ngaahi koló ko ha ngaahi feitu'u lelei ke 'ohake ai 'a hotau ngaahi fāmilí, pea te tau lava 'a e me'a lahi ke pukepuke hake'aki 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei mo mā'olunga 'i aí.
  - Ko e fa'ahinga kakai fē 'i hotau koló 'oku nau fie ma'u 'a e tokoni? ('E kehekehe pē 'a e fa'ahinga kakai ko 'ení 'o fakatatau ki he anga 'o homou koló, ka 'e fa'a lava pē ke kau atu ki ai 'a e kakai kuo toulekeleká 'a ia 'oku nau nofo 'i he ngaahi 'api kuo langa ke tauhi ai kinautolú pē 'oku nau nofo toko taha pē 'o 'ikai ha taha ke fakalato 'a 'enau ngaahi fie ma'u, kau mahaki 'i he falemahakí, fānau ikí 'oku 'ikai ke tokanga'i lelei kinautolú, kau kumi hūfanga mei he fonua kehé, pea mo e kakai 'oku nau faingata'aia fakasino mo faka'atamaí.)

Fealēlea'aki

Tala ange 'oku fa'a 'i ai pē 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'angá 'oku nau tokoni'i 'a e fa'ahinga kakai ko 'ení, ka 'oku 'ikai ke nau malava 'e kinautolu ke fai hono kotoa 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku fiema'u ke fakahokó.

Talanoa

Fai 'a e fo'i talanoa mo'oni ko 'ení:

Ko e ki'i finemui 'Amelika pē a Linitā ka na'a ne nofo ia 'i he kolo mama'o mei hono 'apí. Na'a ne nofo ia 'i ha loki nofo totongi pea na'a ne fakatokanga'i ko e kakai ko ē na'a nau kaunga'apí ko 'enau omi 'anautolu mei he fonua kehe pea na'e 'ikai ke nau loko poto lelei he lea faka-Pilitāniá. Na'e hangē ko ē 'okú ne lotolotouá mo ki'i manavasi'i ke 'alu 'o fe'iloaki mo kinautolú, ka 'i he 'aho 'e taha na'a ne fakapapau'i ai te ne fakakaukau'i ha fa'ahinga me'a ke ne fai ke nau maheni ai. Na'a ne ngaohi leva ha tisi hikinga ua faka-'Amelika 'o 'ave ma'anautolu. Na'a nau fiefia 'aupito ke ma'u hanau kaume'a ke nau akoako ai 'a 'enau lea faka-Pilitāniá. Na'a nau fakaafe'i ia ke nau kai efiafi, pea na'e 'ikai ke fuoloa mei ai kuo nau maheni lelei 'aupito.

Ko e taha 'o hono kaungā'apí ko ha ki'i tamasi'i ta'u hongofulu mā ua 'a ia na'a ne fu'u faingata'aia 'aupito 'i he'ene ngāue fakaakó koe'uhí ko e 'ikai ke lelei 'ene lea faka-kPilitaniá. Na'e tala ange 'e Linitā te ne 'alu ange ki honau 'apí 'o tokoni'i ia 'i he'ene laukongá 'o tu'o ua 'i he uike. Na'e ngāue mālohi 'a e tamasi'i ni, pea taimi si'i pē mei ai kuo na kaungāme'a lelei 'aupito, 'o na fa'a ò 'o kaukau tahi, na ò 'o sio faiva mo fai fakataha 'a e ngaahi me'a kehekehe 'o fu'u tokoni lahi ia ke ako ai 'a e ki'i tamasi'i 'o kau ki he fonua fo'ou ko 'eni kuó ne hiki mai ki aí.

- 'Oku mou pehē ko e hā e ongo 'a e ki'i tamasi'i ko 'ení mo hono fāmilí ki he ngāue mo e tokoni na'e fai ange 'e Linitā ma'anautolú?

Tala ange ko e taimi ko ē 'oku tau ngāue ai 'i hotau koló, 'e lava ke tau fakamafola atu ai 'a e ongoongoleleí kiate kinautolu 'oku te'eki ai ke nau 'ilo ki aí.

Lea na'e fai

Na'e pehē 'e 'Eletā Tomu Peuli:

" 'Kuo tāpuekina kitautolu 'aki 'a e maama 'o e ongoongoleleí ke ne hanga 'o tataki 'a kitautolu pea mo fakahinohino mo hinoi'i 'a 'etau mo'uí. Pea 'i he'etau ako ko ia mo ma'u 'a e mahino fekau'aki mo e folofolá, 'oku tau ma'u ai ha 'ilo ki he ngaahi fono ko ia 'a e 'Eikí 'oku totonu ke tau pule'iaki 'a 'etau ngaahi me'a 'oku fakahoko 'i he māmaní. 'Oku 'alu fakataha pē 'a e tāpuaki lahi ko 'ení mo ha tufakanga ke tau hoko ko e konga 'o e kolo ko ia 'oku tau nofo aí. 'Oku totonu ke ongo'i 'e he kakai 'a e lelei ko ia 'oku tau lava ke fakahoko koe'uhí ke malu'i ai 'a e tu'unga 'ulungāanga ma'a 'i he ngaahi kolo ikí, mo e ngaahi kolo lalahi 'oku tu'u ai 'a hotau ngaahi 'api 'i he ngaahi tapa kehekehe 'o e māmaní. 'Oku ou 'oatu ha tukupā kiate kimoutolu ke mou kau mai 'i hono hiki'i hake ki ha tu'unga 'oku mā'olunga 'a e ngaahi tu'unga 'ulungaanga ma'a 'i he ngaahi kolo 'oku 'i ai homou ngaahi 'api" ('i he Conference Report, 'Epeleli 1977, p. 89; pe Ensign, Mē 1977, p. 61).

Fealēlea'aki

- Kapau 'okú ke ngāue 'i he koló mo ha kakai 'a ia 'oku 'ikai ke nau Siasi, ko e hā nai e ngaahi founiga te ke lava ke fevahеваhe'aki ai mo kinautolu 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongoleleí? Fakalotolahí'i e kau finemui ke nau fakakaukau'i 'a e ngaahi founiga ki he lahi taha te nau 'iló.

Mahalo te nau fakahā atu e ngaahi founa hangē ko hono tā 'o e sīpinga 'i he ngāue mo e tokoni 'i he anga faka-Kalisitiané, ko hono faka'a'i'ai 'o kinautolu 'oku mou ngāue fakatahā ke nau tauhi 'a e ngaahi 'ulungaanga mā'olunga mo lelei 'i he ngaahi ngāue fakakolo 'oku nau faí, pea mo kumi ha ngaahi faingamālie ke ke talanoa ai mo kinautolu ki he ngaahi tāpuaki 'oku 'omi 'e he ongoongoleleí ki he'enau mo'uí.

Fakamahino'i ange ko e taimi ko ē 'oku ngāue ai 'a e kau finemuí ke tokoni'i 'a honau koló, ko 'enau tokoni ai pē ia ki hono fakalakalaka 'o e koló ki he kaha'ú. Pea a'u pē ki he'enau fānau totonu 'i he kaha'ú, te nau ma'u 'a e lelei mei he ngaahi tokoni ko 'eni 'oku nau fakahoko he taimi ní.

- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ke ngaue ai 'a e kakai toko lahi ke tokoni ki honau ngaahi koló? Tuku ke fakahā atu 'e he kau finemuí ha ngaahi 'uhinga.

Tala ange 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke fakamoleki ki ai hotau taimí he 'oku 'i ai kotoa pē hotau fāmili, siasi 'oku ta kau ki ai pea mo hotau koló. 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he lea ko 'ení ke mahino 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke mahu'inga tahá mo tau fakamu'omu'a 'i he'etau mo'uí:

Lea na'e fai

"Neongo 'oku totonu ke femo'uekina 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'i he ngaahi ngāue fakakoló, ka 'oku totonu ke nau tauhi ke potupotu tatau 'a e anga 'o 'enau mo'uí. 'Oku totonu ke fika 'uluaki ma'u pē 'a honau ngaahi fāmili. Pea 'oku totonu foki ke 'oua na'a li'aki 'a e ngaahi me'a 'a e Siasí. . . .

"Ko e kāingalotu ko ia 'o e Siasí 'oku fakalele lelei 'a honau ngaahi fāmili, 'oku 'i ai pē 'a e taimi ia 'oku totonu ke nau tokanga mai ai mo kau mai ki he ngaahi me'a fakakoló. Mahalo 'e holo hifo 'ení honau taimi sio televīsoné 'o tu'o taha pe ua pē 'i he uike, pea mate atu mo e fo'i taimi mata 'akapulú 'e taha 'i he māhiná—ka ko e me'a lahí 'e lava ai. Tkai ko ia pē, ka 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia 'o kapau 'oku tau loto ke tau ma'u 'a e ngaahi kolo 'oku tau fie ma'u ke tupulaki mo mafola ai 'a hono mo'ui'aki 'o e ongoongoleleí pea mo e fiefia 'e ma'u mei aí." (Wendell J. Ashton, *Ensign*, Tisema 1977, pp. 24–25).

- Ko e hā e ngaahi me'a te ke lava 'o fai ke ma'u ai ha taimi lahi ange 'i ho'o mo'uí ke fai ai ha ngāue tokoni ma'á e koló?

'Oku Lahi 'a e Ngaahi Founa 'e Lava ke Ngāue Tokoni ai 'a e Kau Finemuí ki he Koló

Ekitiviti 'i he mapé

Fakamatatala'i ange 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi founa te tau lava 'o ngāue tokoni ai 'i hotau ngaahi koló. Tufotufa atu 'a e ngaahi kongokonga 'o e mapé. Kole ange ki ha finemui ke ne hanga 'o lau le'o-lahi 'a e lisí taki taha pea kapau 'oku 'i ai mo ha'anoe toe ngaahi fakakaukau pē 'a'ana pea ne tānaki atu ki ai. Toe kole ange pē ki hono toe 'o e kalasí ke fai mai ha'anau ngaahi fokotu'u. Ko 'ene 'osi pē ha lau 'e he finemuí 'a e lisí pea ne fokotu'u leva 'a 'ene konga mapé ki hono tu'u'anga totonú 'i he holisí pe ko ha la'i saati.

Ngaahi ngāue fekau'aki mo e mo'ui leleí: 'A'ahi ki he kakai toulekeleka 'i homou fāmili pe 'i ho kaungā'apí mo mou pōtalanoa; tuitui ha vala pea ngaohi ha me'atokoni ma'á e kakai 'oku puké; tokanga'i mo tauhi 'a e ngaahi fānau iiki 'oku puke 'i he falemahakí pe 'i homou kaungā'apí pe lau tohi ki he kakai toulekeleká; 'alu 'o 'ave ha matala'i'akau ki he kau mahaki 'oku 'ikai ke 'i ai hanau ngaahi fāmili; manatu'i 'a e kakai ko ia 'oku puké 'i he ngaahi 'aho mālōlō makehé.

Kau 'i he ngaahi me'a fakapolitikalé: Tufaki 'a e ngaahi fakamatatala fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he koló pe fekau'aki mo ha ni'ihi 'oku 'amanaki kau he fili fakaofofongá; telefoni holo 'o faka'ai'ai 'a e kakaí ke enau 'alu 'o fili; 'alu ki he ngaahi fakataha'anga 'oku fai ai ha ngaahi lea fekau'aki mo e ngaahi me'a fakapule'anga 'oku hokó.

Ngaahi ngāue fakasōsiale: Tokoni ki hono fokotu'u pe ki hono tataki 'o ha ngaahi kulupu 'a ia 'e tokoni'i ai 'a e to'u tupú ke fakalakalaka 'a e ngaahi poto 'oku nau ma'u; faka'ali'ali 'a hono fai 'o e tuituí, ngaohi me'atokoní pe ha fa'ahinga ngāue fakamea'a ki he fānau 'oku tukuhāusiá pea mo e ngaahi 'apiako 'i he koló pe kiate kinautolu 'oku nau mo'ui 'i he ngaahi faingata'a fakasinó; ako'i 'a e lea kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau poto 'i ho'omou leá; lau tohi kiate kinautolu 'oku kuí.

Ngaahi me'a fakafonua: Mou kole ke mou tufaki atu 'a e ngaahi polokalama fekau'aki mo e ngaahi faiva fakafonuá pe ko ha ngaahi faka'ali'ali hiva 'oku faí; hoko ko ha toko taha fai fakahinohino pe taki mamata 'i ha fa'ahinga me'a 'oku faka'ali'ali atu ai 'a e ngaahi ngāue

	fakamea'ā; kau 'i he ngaahi polokalama hiva pe tāme'a-lea pe ko ha'o kau 'i hono tu'uaki atu 'o e ngaahi me'a ko 'ení.
Fakamatala 'a e faiakó	Tala ange ki he kau finemuí 'oku fakahā mai 'e he mapé 'i he'ene kakatō 'a e ngaahi me'a lalahi mo e ngaahi me'a iiki 'e lava ke fai ke fakalakalaka ai ki mu'a ha kolo. Kole ki he kau finemuí ke nau fakamatala angé ki ha ngaahi me'a na'a nau a'usia 'i ha'anau kau ki ha ngaahi ngāue fakakolo. Fakamatala mo koe ki he ngaahi me'a na'a ke a'usia pe ko ho'o fai ha taha 'o e ongo fo'i talanoa ko 'ení.
Talanoa	Na'a fu'u palakū 'aupito 'a e loki fetongi 'i he vai kaukau'anga fakakolo 'e taha. Na'e palai holo 'i he holisí 'a e lipisitikí, pea kuo kohikohi e ngaahi kōpate tuku'anga valá ia 'aki ha ngaahi hingoa, pea kuo mahaehae 'a e puipui 'o e matapā sic'atá mo likoliko. Na'e pehē 'e he kau finemui toko lahi ia 'i he koló 'oku 'ikai ke nau toe fio ō kinautolu 'o kau kau ai ko 'ene palakuú. Na'e fokotu'u ange 'e he toko taha faiako kakaú ki he kau finemuí ke nau hanga 'o fakalelei'i 'a e loki fetongi 'o e tamaiki fefiné 'i he lolotonga 'enau taimi tutukú. Na'e tātānaki 'e he kau finemuí ha pa'anga meiate kinautolu na'a nau faka'aonga'i e vai kaukaú ke kumi mai'aki ha vali mo ha puipui fo'ou. Na'a nau vali 'a e lokí, tautau mo e ngaahi puipui fo'oú pea kumi mai mo e ngaahi me'a 'ai'anga ke tautau ai 'a e ngaahi 'akau fale teuteu na'e foaki ange ma'anautolú. Na'e fakatokanga'i 'e he kakai 'a e fu'u fakalakalaka lahi ko 'eni na'e hokó 'o nau fakamālō ai ki he kau finemuí ni. Na'a nau fiefia kotoa pē ke kaukau ai he taimí ni, pea pehē pe foki ki he ni'ihi kehe na'a nau fa'a ngāue'aki 'a e vai kaukau ni.
Talanoa	Na'e kole ange 'a e kaume'a 'o ha finemui 'a ia na'a ne nofo ofi ki ha 'univēsiti 'e taha ke ne tokoni ange mu'a 'i hono tufaki 'o e ngaahi polokalama ki he ngaahi me'a fakafonua kehekehe na'e fai 'i he fale faiva pē 'o e 'univēsiti. Na'e 'ikai ke totongi 'ene ngāue ko 'ení ka na'e fakangofua ia ko 'ene kamata pē 'a e polokalama taki taha peá ne tangutu leva 'i ha sea 'e kei avá 'o sio. Na'a ne mamata ai 'i he ngaahi hivá, mo e ngaahi faiva kehekehé. Tu'unga 'i he me'a ko 'eni na'a ne a'usiá, na'a ne ma'u ai ha loto hounga'ia mo'oni 'i hono kotoa 'o 'ene mo'uí ki he ngaahi me'a fakafonua kotoa pē.
Fealēlea'aki	Fakamatala'i ange neongo ko e ngāue tokoni ko ha ngāue ia 'oku fai 'i he ta'e siokita ka 'oku ma'u 'a e ngaahi lelei lahí 'o tupulaki fakafo'ituitui ai 'a e toko taha ko ia 'okú ne fakahoko 'a e ngāué. Mou alea'i ha ni'ihi 'o e ngaahi lelei ko 'ení, 'o hangē ko e tupulaki mo e fakalakalaka 'a e ngaahi talenítí, ma'u ai 'a e 'ilo, tupulaki fakalaumālie, pea mo e ma'u 'o e loto 'ofa kiate kinautolu 'oku fiema'u tokoní.

Faka'osí

Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange 'e fie ma'u ke fakafuofua'i pē 'e he finemui taki taha 'a hono ngaahi talenítí pea mo e ngaahi me'a te ne lava ke faí fakataha mo e lahi 'o e taimi ko ia te ne fakamoleki ki he ngāue tokoni 'i he koló. Te ne lava 'i he'ene ngāue tokoni ko 'ení foki ke ne 'omi ai ki he koló 'a e ngaahi tu'unga mo'ui 'a e kakai Siasí pea mo e ngaahi me'a 'oku mahu'inga kiate kinautolú. Pea 'ikai ko ia pē, ka 'okú ne lava īleva ke fakatupulaki 'iate ia 'a hono 'ulungāanga'aki 'o e ngāue tokoní.
------------------------	---

Ko Hono Faka'aonga'i 'o e Lēsoní

1. Fokotu'u ange ke hangē 'e he kau finemuí 'o fakafuofua'i 'a honau taimí pea nau fili ha fa'ahinga ngāue fakakolo 'a ia 'e lava ke fakahū atu 'i he'enau ngaahi taimi tēpilé.
2. Fai ha'amou ngāue fakakalasi ke mou fakahoko ai ha ngāue-'ofa ma'a homou koló.

Ko e Mo‘ui Anga-ma‘á

Fakamatala ‘a e faiakó Kuo hanga ‘e he ‘Eikí ‘o ako‘i mai ‘a e ngaahi tu‘unga ‘o e anga-ma‘á ‘okú ne finangalo ki aí ‘i he kuonga taki taha ‘o fakafou mai ‘i he folofolá pea mo ‘ene kau palōfitá. Kuo hanga ‘e he mā‘ulalo ‘o e tu‘unga ‘o e anga-ma‘á ‘i he māmaní ‘o fakatupu ha fu‘u faikehekehe lahi ‘aupito ‘i he kalasi tō‘onga mo‘ui ko ia ‘oku tali ‘e māmaní pea mo ia ‘oku hōifua ki ai ‘a e ‘Eikí. Kuo pau ke tau ‘ilo ‘a e tu‘unga mo‘ui anga-ma‘á ‘oku finangalo ki ai ‘a e ‘Eikí ka tau toki lava ‘o mo‘ui‘aki iá.

‘I ho‘o fai e ngaahi lēsoni ‘i he ‘iuniti ko ‘ení, fakapapau‘i ‘okú ke ako‘i ‘a e ngaahi tu‘unga ‘o e anga-ma‘á ‘oku hōifua ki ai ‘a e ‘Eikí ‘i he founiga ‘e lelei mo fe‘unga taha mo e tu‘unga ‘oku nau ‘i ai ‘i he‘enau tupulakí pea mo ‘enau mateuteu ko ia ki he fa‘ahinga lēsoni peheni.

Lau fakalelei ‘a e ki‘i tohi tufa ko ia ko e *Ki Hono Fakamāloha ‘o e To‘u tupú* (34285) ke tokoni atu kiate koe ‘i hono tali ha ngaahi fehu‘i ‘e ‘ohaké. ‘E toe tokoni foki mo e ki‘i tohi tufa ko ia ko e *A Parent’s Guide* (31125). Na‘e teuteu‘i ‘a e ki‘i tohi ko ‘ení ke tokoni ki he ngaahi mātu‘á ‘i hono ako‘i ‘a ‘enau fānaú fekau‘aki mo e ngaahi fetu‘utaki fakasinó pea ke teuteu‘i ‘a ‘enau fānaú ke nau muimui ki he palani ‘a e ‘Eikí fekau‘aki mo hono ngāue‘aki ‘a e ngaahi fetu‘utaki fakasinó.

Manatu‘i ko e pīsopé pē ‘e taha ‘okú ne fai ‘a e ngaahi fehu‘i fekau‘aki mo e anga-ma‘á pea mo e ngaahi me‘a fekau‘aki mo e anga-ma‘á ‘i he‘ene ngaahi faka‘eke‘eké (vakai, ki he *Tohi Fakahinohino Fakatakimu‘a e Kau Finemu‘i*, p. 16, pea mo e *Tohi Fakahinohino ‘a e Taki Lakanga Taula‘eiki Fakamelekitētekí*, p. 20). Fakalotolahi‘i ‘a e kau finemu‘i ke nau sio ki he pīsopé ‘o kapau ‘oku nau fie talanoa fekau‘aki mo e kalasi ‘ulungaanga ‘oku taau ke nau ma‘ú.

Fakafalala ki he fakahinohino ‘a e Laumālié ‘i ho‘o fai ‘a e ngaahi lēsoni ko ‘ení ‘i hono fakakaukau‘i ‘o e lēsoni ke ako‘i, mo e founiga ke ako‘i ‘aki iá, pea mo e taimi ‘oku lelei taha ke ako‘i ai ha fa‘ahinga tefito. ‘Oku totonu ke fakangatangata pē ‘a e ngaahi fealēlea‘aki ‘oku fa‘i ki he ngaahi me‘a ko ia kuo akonaki‘aki ‘e he kau palōfitá pea mo e ngaahi me‘a pē ko ia ‘oku ‘oatu ‘i he lēsoni.

‘E lava ke hoko ‘a e fo‘i filimi vitiō ko ia ko e *Morality for Youth* ‘oku ‘i he tepi vitiō ko e *Come Unto Me* (53146) ko ha talateu fe‘unga pē ke faka‘osi‘aki ‘a e ngaahi lēsoni ‘i he ‘iuniti ko ‘ení. ‘E ‘ikai fe‘unga ‘a e taimi kalasi ia ke hulu‘i ai ‘a e fo‘i filimí pea fai hono alea‘í pea toe fakahoko mo e lēsoní; ko ia aí, ‘oku totonu ke ‘ai pe ha taimi kalasi mavahe ia ke hulu‘i ai ‘a e filimí pea fai mo hono alea‘í.

Ko e Toko taha Kotoa pē 'Oku Faka-'otua pea Ta'e ngata

TAUMU'A

'E fakahounga'i 'e he finemui taki taha 'a e natula faka-'Otua mo ta'e ngata 'o e toko taha kotoa pē.

TEUTEU

1. Ongo fakatātā fika 13 mo e 14, Kau Finemui mei he Matakali Kehekehe, 'a ia 'oku 'i he tafa'aki ki mui 'o e tohi lēsoní.
2. 'Omai ha ngaahi kofu-nima ke lahi 'o kalasi kehekehe pea ngaohi'aki 'e ngaahi me'a kehekehe, (hangē ko e letá, tupenú, mo e ala me'a pehē).
3. Teuteu'i ha la'i peesi ke tufa 'a ia kuo hiki fakaholoholo ai 'a e ngaahi fakamo'oni folofola ko 'ení ke taki taha 'a e kau finemuí.
  1. 1 Samuela 16:7
  2. Mātiu 25:40
  3. Loma 12:10
  4. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:10
- I ho'o 'ilo'i ko ia 'a e mahu'inga 'o e ngaahi laumālié, te ke loto nai ke fakatupu ha fa'ahinga me'a 'e ongo'i ai 'e ha taha 'oku 'ikai ke 'i ai hano mahu'inga?
4. Fakaafe'i mai ki he kalasí ha fa'ē mo ha'ane ki'i pēpē. Kole ange ki he fine'eikí ke ne ki'i fakamatala nounou pē ki he ngaahi ongo 'okú ne ma'u 'o fekau'aki mo e mahu'inga lahi 'o 'ene pēpeé pea mo e tāpuaki 'okú ne ma'u 'i he'ene 'ohake ha taha 'o e fānau 'a e Tamai Hēvaní.
5. Vahe'i ha taha 'i he kalasí ke ne fai 'a e fo'i talanoa 'i he konga tolu 'o e lēsoní.
6. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Fakatātā

Lēsoni mei ha
fa'ahinga me'a

'Oku Ta'e ngata, Toputapu pea Faka-'Otua 'a e Mo'ui 'a e Tangata Kotoa pē

Faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e kau finemuí ko ia mei he ngaahi fonua kehekehe. Fehu'i ange ki he kalasí ke nau fakahā atu pe ko e fē 'a e fonua 'oku ha'u mei ai 'a e ta'ahine taki taha. Ko e ngaahi tali 'ení: fakatātā 1, 'Aositelēlia; fakatātā 2, Filipaini; fakatātā 3, Siapani; fakatātā 4, 'Amelika.

To'o hake ki 'olunga ha 'ū kofu nima lahi. Fakamahino'i ange 'oku fika kehekehe 'a e 'ū kofu nimá, lanu kehekehe, ngaohi mei he kalasi tupenu mo e me'a kehekehe, pea 'omi foki mei he ngaahi konga kehekehe 'o māmaní. Ka 'oku taha pē 'a e taumu'a na'e ngaohi ai 'a e 'ū kofu-nima—ke kofukofu'aki 'a e nimá. Fakamatala'i ange 'oku lava pē ke fakafehoanaki 'a e nimá ki he laumālie 'o e tangatá.

- Kapau 'oku fakafofonga'i 'e he nimá 'a e laumālie 'o ha tangata, ko e hā leva 'a e me'a 'oku fakafofonga'i 'e he kofu-nimá?

Tui 'a e 'ū kofu-nimá pea fehu'i angé:

- Ko e hā 'a e fehokotaki 'oku mou lava ke tala 'i he vaha'a 'o e fakatātā 'o e kau finemuí pea mo e 'ū kofu-nimá?

Fakamatala'i heni 'oku kofukofu 'e he sino fakamatelié, 'a ia 'oku fakafofonga'i ia 'e he kofu-nimá, 'a e laumālie 'o e fānau 'a e 'Otua, 'a ia 'oku fakafofonga'i ia 'e he nimá. 'Oku

Fealēlea'aki 'i he palakipoé	<p>kehekehe 'a e tafa'aki ki tu'á, 'a hotau ngaahi sino fakamatelié, 'o hangē pē ko e kehekehe 'a e 'ū kofu-nimá, ka 'i lotó, ko e fānau fakalaumālie kotoa pē kitautolu 'a 'etau Tamai Hēvaní, pea na'e fakatupu kotoa kitautolu 'i hono 'imisi mo hono tatau. (Vakai, ki he Poiti K. Peekā, ko e <i>Teach Ye Diligently</i> [Salt Lake City: Book Co., 1975], pp. 230-37).</p>
Talanoa	<p>Toe lave pē ki he fakatātā ko ia 'o e kau finemuí.</p> <ul style="list-style-type: none"> Ko e hā 'a e ngaahi faikehekehe fakatu'asino 'oku hā mei he kau finemui ko 'ení? Tohi'i i 'olunga 'i he tafa'aki to'ohema 'o e palakipoé 'a e fo'i lea ko e <i>Ngaahi Faikehekehé</i>: pea ke hiki hake 'i lalo ai 'a 'enau ngaahi talí: lou'ulu, mata, lanu 'o e kilí, fōtunga 'o e matá, kofú. <p>Fakamatala'i ange 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke fa'a sai'ia ai 'a e kakaí 'iate kinautolu ko ē 'oku kehe honau 'ulungaanga fakafonuá, fakasōsialé, fakatu'asinó pē kehe pe honau matakalí meiate kinautolú. Fekau ki he kalasí ke nau fakahā mai angé ha ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungaanga kovi ko 'ení, pea hiki ia 'i he tafa'aki to'omata'u 'o e palakipoé 'i lalo 'i he 'ulu'i tohi ko e <i>Ngaahi Me'a 'Oku Fai Ki he Ngaahi Faikehekehé</i>: fakamāvahevahe, fakamama'o mei ai, faka'ofa'ia ai, ilifia, lau kovi ki ai, fakamahuahu'i.</p> <p>Fakamatala'i ange 'oku fa'a meimeī makatu'unga 'etau 'ulungaanga pehē ki he ni'ihi kehē ko 'etau sio ki he me'a 'oku 'asi ki tu'á (ki he 'ū kofu-nimá). Ka 'oku ta'engata 'a hono mahu'inga ia 'o e laumālie ta'e ngatá ('a e nimá). 'Oku totonu ke fakafalala mo makatu'unga 'a e me'a 'oku tau faí ki ha toko taha hono fonuá mo e matakalí, 'oku ta'e ngata ia pea faka-'Otua.</p>
Lau Folofola	<p>Tufaki atu 'a e 'ū la'i pepa kuo 'osi hiki ai 'a e ngaahi fakamo'oni fakafolofolá pea mo e fo'i fehu'i. Fakapapau'i 'oku ma'u 'e he toko taha kotoa 'i he kalasí ha tatau 'o e ngaahi potu folofolá. Fekau ke nau tuku pē ai 'enau 'ū la'i pepá kae 'oua leva kuo 'osi ho'o fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení.</p> <p>Na'e kuku 'e 'Eniselā 'a e la'i pepa 'i hono nimá 'o ne fakakaukau tu'u pē mo lue ki 'api. Na'e 'ikai ke fu'u kehe 'a e lēsoní ia na'e fai ange 'e Latú fekau'aki mo e mahu'inga 'o e laumālie mei he ngaahi lēsoni ko ia kuó ne 'osi fanongo aí. Ka na'e 'i ai e me'a na'a ne lea'aki 'o tupu ai 'a e ongo'i loto halaia 'a 'Eniselā.</p> <p>Na'e lahi 'a e fakamatala 'a Lātu fekau'aki mo hono fakatu'utāmaki 'o hono fakangatangata pē 'o 'ete fakakaume'a ki ha fa'ahinga pē. Na'a ne lau ia 'o fekau'aki mo hono fetongi'aki 'a e ngaahi fo'i lea ko 'eni ko e 'ikai ke kau 'a e fo'i lea ko ia ko e <i>fakakau</i>, pea ke fakakau mai foki ki he me'a 'okú te fai 'a e fa'ahinga 'oku 'ikai ke nau fu'u mālohi he Siasí, kakai ko ia 'oku maá, kinautolu kotoa pē mei he fonua pe matakali kehē. Hangē na'a pehē 'e Lātu ia 'oku totonu ke 'ofa 'a e to'u tupú 'i he toko taha kotoa pē.</p> <p>Na'e fakakaukau a 'Eniselā 'o pehē, me'a ni na'e 'uhinga 'a Lātuú ke mau fakakau mai 'a Mele? Ko e ta'ahine ia 'oku fakalongolongo ma'u pē pea 'ikai ke feohi ia mo ha taha. Pea ko e me'a ni 'oku te'eki ai ke 'ilo'i 'e Lātu ia ko e ta'ahine muli 'a Ingikuliti? He 'ikai ke femahino'aki ha taha ia mo ia. Na'e fakakaukau a 'Eniselā pe na'e ongo'i 'e Lātu 'a 'ene kata'i mo hono ngaahi kaungāme'a 'a e kofu na'e tui 'e Suli ki he lotú. 'Oku totonu ke fili pē 'e he toko taha kotoa ia 'a hono ngaahi kaungāme'a. 'ikai ko ia pē, 'oku 'i ai 'a e kau finemui ia 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke nau fie kau mai kinautolu ia ki he ngaahi 'ekitivití 'a e Siasí 'oku faí. Na'a ne fakakaukau 'o pehē pe ko e hā hano 'aonga.</p> <p>I he fifili ko ia 'a 'Eniselā pe ko e hā nai hono 'uhinga 'okú ne ongo'i ta'e fiemālie ai he lēsoni ko 'ení, na'a ne toki fakatokanga'i hifo 'a e la'i pepa na'a ne kuku 'i hono nimá. Ta ko e me'a ia—'a e ngaahi potu folofola pea mo e fehu'i faka'osi ko ia na'e fai ange 'e Lātuú. Na'e fu'u mahino 'aupito pē 'a e ngaahi potu folofolá ia, pea na'e fie ma'u ha tali ia ki he fo'i fehu'i.</p> <p>Kole ange ki he kau finemuí ke nau kumi hake pea lau 'a e ngaahi fakamo'oni folofola 'i he'enau 'ū la'i pepá, 'osi ko ía pea nau lau 'a e fo'i fehu'i.</p> <ul style="list-style-type: none"> Ko e hā 'a e ongo 'okú ke ma'u mei ho'o lau 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení 'o fekau'aki mo e ngaahi me'a 'okú ke fai ki he ni'ihi kehē? <p>Fakamatala'i ange na'e fakatupu 'e he 'Eikí 'a e toko taha kotoa pē. 'Oku ne fakahā mai 'i he folofolá 'oku faka-'Otua pea ta'e ngata 'a hono kotoa 'o 'ene fānaú, pea ko hono finangalo ke tau 'ofa 'iate kinautolu hono kotoa, tatau ai pē pe ko e hā 'a honau matakalí, ko e fē honau fonuá pe ko ko e hā honau tu'ungá.</p>

	‘Oku ‘Ikai ko e Kamata‘anga ‘o e Mo‘uí ‘a Hono Fā‘ele‘i mai Kitá
Lea na‘e fai	Tala ange ko e taimi ko ē ‘oku fanau‘i mai ai ‘e ha fa‘ē ha‘ane tama, ‘oku fanau‘i mai he taimi ko iá ha fānau fakalaumālie ‘a e ‘Otuá ki ha sino fakamatelie. Na‘e pehē ‘e ‘Eletā Pulusi R. Makongikī:
	“Na‘e ‘uluaki fanau‘i kitautolu ko e fānau fakalaumālie ‘a e ‘Otua, ko ‘etau Tamai Hēvaní. Na‘a tau nofo fakataha mo ia ‘i he vaha‘a taimi. Na‘e ‘ikai ke tokī kamata pē ‘a ‘etau mo‘uí ‘i he mo‘ui ko ‘enī ‘i he māmaní. Ko e mo‘ui ia ko ‘enī ko ha fetongi pē ia ‘o e tu‘unga mo‘ui ma‘á e laumālie ta‘e ngatá ko ia na‘e mo‘ui mo nofo ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otua ko ‘etau Tamai Hēvaní. Ko e fanau‘i mai ia ki he māmaní ko ha liliu pē ia ‘i hono tu‘unga. Ko ha founiga mo‘ui fo‘ou ia” (“Households of Faith,” <i>Ensign</i> , ‘Epeleli 1971, p. 6).
Ko e Fa‘ē mo e Pēpē	Fakafe‘iloaki ‘a e fa‘eé mo e ‘ene pēpee. Tuku ki he fa‘ē ko ‘enī ke ne fakamatala ki he anga ‘o ‘ene ongo fekau‘aki mo e mahu‘inga lahi ko ia ‘o ‘ene pēpee pea mo e tāpuaki ‘okú ne ma‘u ‘i hono ‘ohake ha taha ‘o e fānau‘o ‘etau Tamai Hēvaní
	Fakamatala‘i ange ‘oku tatau tofu pē ‘a e mahu‘inga ‘o ha valevale ki he‘ene fa‘eé pea mo e mahu‘inga ta‘e ngata ‘o e toko taha kotoa pē ki he‘etau Tamai ‘oku ‘i Hēvaní.
	‘Oku Totonu Ke Tau Tokoni‘i ‘a e Ni‘ihi Kehé Ke Nau Ongo‘i ‘Oku ‘Ofa‘i Kinautolu mo ‘I ai Honau Mahu‘inga
Talanoa	Fekau ‘a e toko taha ‘i he kalasí na‘e vahe‘i ki ai ke ne fai ‘a e fo‘i talanoa ko ‘enī ‘o kau ki he faiako kalasi fakalotu ‘a ia na‘á ne fakatupu ke hoko ha mana.
	“Na‘e ‘i ai ha ta‘ahine ‘i he kalasi semineli ‘e taha na‘e ‘ikai te ne lava ‘e ia ‘o fai ha me‘a pea ‘ikai pē ha toe ‘amanaki lelei ia ki ai. Na‘a ku feinga ke fakalotolahi‘i ia mo feinga‘i ke kau ki he kalasí. Na‘á ku ongo‘i ‘e au ko e fie ma‘u lahi ia ‘a e ta‘ahine ke ongo‘i ‘oku kau mai ki he kalasí pea mo lava ke ne fai ha fa‘ahinga me‘a. Ka ko e taimi ‘oku kole ange ai kiate ia ke fai ha‘ane talí, pe fai ha lotu, pe lau ha potu folofola, ‘e feinga ia ‘o kī‘i fuoloa si‘i pea hoko mo ‘ene kamata ke tangi pea foki ai pē ia ki hono nofo‘angá. Na‘e faka‘ofo‘ofa‘ia ai ‘a e kalasí, ka ko hono mo‘oni ‘o‘oná, na‘e ‘i ai pē mo e ni‘ihi ia na‘a nau fa‘a fai ha ngaahi lea fakaloto mamahi kiate ia.
	“Ko e taimi lahi na‘e ‘ikai ke helu ai hono ‘ulú ‘o‘ona ia, ‘ikai ke lelei hono valá, peá ne fa‘a tui mai ‘e ia ‘a e ongo sitōkeni na‘e hoa kehekehe, pea mātū‘aki hala ‘atā pē ia he taimi ‘e ni‘ihi. Kapau ‘e kī‘i vave mai ki he kalasí, ‘e ‘ikai ke nofo ha taha ia he ongo sea ‘i hono tafa‘akí. Pea kapau te ne tōmui mai ki he kalasí, ‘e nofo ofi ki ha taha he ko e sea pē foki ia ‘e kei ‘ataá.
	“Na‘a ku ‘ilo lahi ‘o fekau‘aki mo e ‘ulungaanga ‘o e toko taha ko ‘enī ke lava ‘o mahino kiate au ‘a e ‘uhinga ‘oku peh ē aí. Ko ‘ene fine‘eikí ko e uitou pea ‘ikai ke ‘i ai ha ma‘u‘anga pa‘anga fe‘unga te ne ma‘u.
	“Na‘e kau ki he kalasi ko ‘enī ‘a e palesiteni ‘e fānau ‘o e ako‘anga mā‘olunga pea mo ha ta‘ahine ‘e taha na‘a nau fili ko e ta‘ahine talavou taha ia ‘i he ‘apiakó. Pea na‘e ‘ikai ke ngata pē ‘i he talavou mo e poto ‘a e ongo tamaiki ko ‘enī, ka na‘a na mohu talēniti‘ia foki mo meimeī kau ‘i he ngaahi me‘a kotoa pē na‘e fai.
	“Na‘a ku ui mai ‘a e ongo tamaiki ko ‘enī ki hoku ‘ōfisí he ‘aho ‘e taha ‘ou ‘eke ange pē te na fie fakahoko ha mana. Na‘á na kī‘i tokanga mai ki he‘eku leá. Na‘á ku fakahā ange kiate kināua ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi mana ia ‘e ni‘ihi ‘e kī‘i tuai ‘ene hokó, ka ‘e kei ui pē ia ko e mana. Na‘a mau kī‘i talanoa si‘i ‘o kau ki he ta‘ahiné, peá u vahe ange ‘e na ngāue ke fai. Ko e palesiteni ko ia ‘o e fānau akó te ne malimali ia mo fakalea ki he ta‘ahine ko ‘enī ‘i he taimi kotoa pē te na fetaulaki ai ‘i he ‘apiakó. Ko ia pē. Na‘e ‘ikai ke toe fie ma‘u ia ke na ò ‘o‘eva; na‘e ‘ikai fie ma‘u ia ke ne tu‘u hifo ‘o talanoa mo ia; na‘e ‘ikai fie ma‘u ke ne toe fai ‘e ia ha me‘a kehe pe ‘alu ‘o kumi holo ke na talanoa—ko e fo‘i fakalea fiefia mo fakalotolahi‘i ange pē hangē ko e ‘Ko e ta‘ahine lelei koe‘ pe ko e ‘Mālō e lelei, ‘okú ke fefē hake he ‘ahó ni?”
	“Na‘e tali leva ‘e he ta‘ahiné na‘a ne ma‘u ‘a e fili talavoú ‘a e ngāue ko ia na‘e ‘oange kiate iá, ‘a ia ko ‘ene kolosi fakataha mai pē mo e ta‘ahiné he hala mei he ‘apiakó ki he semineli. Ko ia pē. Na‘e ‘ikai ke toe fie ma‘u ia ke ne fakakau mai ia ki hono ngaahi kaungāme‘á ka ko e lue fakataha pē mo ia ki he kalasi semineli mo e taimi ‘oku tuku aí ‘i he kotoa pē. Ko

'ene me'a pē 'oku faí ko e fakavavevave ke na lue fakataha pe ko ha'ane ki'i taitaimi hifo ke na toki lue fakataha peá na toki talanoa ai pē ki ha fa'ahinga me'a pē te ne fie talanoa ki ai.

"Na'á na taki taha fai fie fai 'a e ngāue ko ia na'e vase ange ke na faí 'o 'ikai pe ke na toe tala 'e kinaua ki ha taha. Na'e 'ikai ke fuoloa kuo hoko 'a e maná. I he 'aho 'e taha na'a ku 'ilo'i ai 'oku 'i ai e me'a 'oku kehe 'i he ta'ahiné. Na'e mei 'osi 'a e taimi kalasí mo 'eku fakakaukau'i pe ko e hā nai koa 'a e me'a 'oku kehe ai 'ene 'así he 'aho ní. Faifai peá u 'ilo'i 'a e me'a na'e hokó. Na'á ne helu 'ulu he 'aho ko 'ení. Ko ha me'a lahi ia!

" 'I he māhina 'e taha pe ua hono hokó na'e kei hokohoko atu ai pē 'a e liliu ko 'ení. Na'e anga fakakaume'a kiate ia 'a e ta'ahine talavoú peá ne fa'a talanoa mo ia 'i he vaha'a taimi ko 'ení. Na'e 'ikai pē ke lava ia 'o lue tokoua mo e ta'ahiné he na'e muimui pē 'a hono ngaahi kaungāme'á 'o'ona ai. Ko ia na'e kau ai pē 'a e tamaiki fefine kehé he ō holo mo iá, pea taimi si'i pē kuo feohi 'a e ta'ahine ko 'ení 'i ha ki'i taimi 'i he 'aho ki he 'aho mo e toko lahi 'o e tamaiki fefine manakoa taha 'i he 'apiakó.

" 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi fakamatala mālie 'e lava ke fai fekau'aki mo e maná. Na'e liliu pē 'a e ta'ahine mā ko 'ení 'iate ia pē, pea ne hū ki he kolisí, ma'u 'ene ngāue lelei, mali 'i he temipalé, pea he 'ikai tui 'a e fa'ahinga ia 'oku nau 'ilo'i ia ki he me'a na'e hoko kiate ia he'ene kei finemuí (Poiti K. Peek, *Teach Ye Diligently* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1975], pp. 149–50).

Fealēlea'aki

- Ko e hā e me'a na'a ne fakahoko e fu'u liliu lahi ko 'ení ki he finemui ni?
- Te tau lava fēfē 'o tokoni taki taha ki he kakai kehé ke nau ongo'i 'oku 'ofa'i kinautolu mo 'i ai honau mahu'inga?
- 'Oku mou pehē ko e hā e me'a na'e ako 'e he ta'ahine talavou pea mo e palesiteni 'o e fānau ako 'o kau ki hono mahu'inga 'o e ngaahi laumālié?

Faka'osí

Fakamanatu Lēsoni

Mou toe fakamanatu 'a e fehu'i ko ia na'e hiki 'i he 'ū la'i pepa 'a e kau finemuí. Hanga 'o fakamatala'i ange ko e taimi ko ē 'oku ala atu ai 'a e kau finemuí 'o tokoni kiate kinautolu 'oku nau feohí, te nau lava 'o fakahoko ha ngaahi mana 'i he mo'ui 'a e kakai kehé pea 'omi foki mo ha fiefia ki he'enau mo'ui pe 'anautolú.

Ko Hono Faka'aonga'i 'o e Lēsoní

1. Kole ange ki he finemui taki taha ke fakakaume'a mo fakahā 'a e 'ofa ki ha taha 'oku fie ma'u ha kaume'á. Vakai'i 'oku fakahoko 'a e fokotu'u ko 'ení lolotonga 'a e ngaahi uike ka hoko maí.
2. Kapau leva 'oku 'i ai ha fie fanongo pe ha taha 'oku 'ikai ke fu'u mālohi 'i he kalasí, fokotu'u ange ki he kalasí ke nau fai ha tokanga makehe ki he toko taha ko 'ení koe'uhí ke ne ongo'i 'oku 'ofa'i ange ia pea 'i ai hono mahu'inga.

Faka'ehi'ehi Mei he Ta'e Faitotonú

TAUMU'A

'E faka'ehi'ehi 'a e finemui kotoa pē mei he ta'e faitotonú pea mo hono ngaahi nunu'á.

TEUTEU

Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofolá pe ngaahi lea 'oku ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Fakamatala 'a e faiakó

Kuo Fekau Ke Tau Faitotonu

- Kuo 'i ai hamou ni'ihi kuo sio 'i ha tauhele 'oku faka'aonga'i ke tauhele'i 'aki 'a e fanga manú? Na'e fōtunga fēfē?

Fakamatala'i ange kuo lau senituli eni mo hono faka'aonga'i 'e he tangata 'a e ngaahi tauhele pea keli mo e ngaahi luo ke puke'aki pea a'u pe ki hono tāmate'i 'aki 'o e fanga manú. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi tauhele kehekehe 'a Sētane mo 'ene ngaahi luo ke ma'u'aki kitautolu pea faifai pē 'o nau tāmate'i 'a e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'oku 'iate kitautolú. Ko e taha 'o 'ene ngaahi tauhelé 'oku lahi taha 'ene faka'aonga'i ko e ta'e faitotonu.

Fealēlea'aki

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā atu ha ni'ihi 'o e ngaahi founa 'o e ta'e faitotonu. Mahalo pē te ke fie ma'u ke hiki 'a 'enau ngaahi talí 'i he tafa'aki to'ohema 'o e palakipoé. 'Oku kau 'i he ngaahi talí 'a e loí, kākā, lohiaki'i, 'ikai ke totongi 'a e ngaahi mo'ua fakapa'anga, 'ikai ke tala kakato 'a e mo'oni.

Lea na'e fai

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Kōtoni B. Hingikeli: " 'I he mo'unga ko Sainaí na'e tohi 'e he to'ukupu 'o e 'Eikí 'a e fono 'i ha ongo maka. "Oua na'a ke kaiha'a" ('Ekesōtosi 20:15.) Na'e 'ikai ke toe 'i ai ha fakalahi ia ki ai pe fakasi'isi'i. 'Osi ko iá na'e toe muimui mai pē 'i he fekau ko 'ení ha ngaahi fekau kehe 'e tolu, pea ko hono maumau'i 'o e ngaahi fono ko 'ení 'oku kau ai 'a e ta'e faitotonu; "Oua na'a ke tono fefine," "Oua na'a ke tukuaki'i 'a ho kaunga'apí," "Oua na'a ke mānumanu." ('Ekesōtosi 20:14, 16-17.)" (i he Conference Report, 'Epeleli 1976, pp. 91-92; pe *Ensign*, Mē 1976, p. 61).

Fakamatala'i ange ko e faitotonu ko e taha ia 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. "Oku pehē 'e he kakai tokolahia ia ko e faitotonu ko e lao lelei taha ia—ka 'oku toe mahulu atu 'a e faitotonu ia 'i he laó—ko ha founa mo'ui ia 'oku fakafiefia.

'Oku Lahi 'Aupito 'a e Ngaahi Nunu'a Koví 'o e Ta'e Faitotonú

- Ko e hā 'a e ngaahi nunu'a 'o e ta'e faitotonu?

Mahalo pe te ke loto ke tohi 'a e ngaahi tali 'a e kau finemuí 'i he kolomu 'i he tafa'aki to'omata'u 'o e palakipoé.

Fealēlea'aki 'i he palakipoé

Fakamatala'i ki he kau finemuí 'a e ngaahi me'a ko 'ení na'e hoko ke ako mei ai. Tuku ke nau aleia'i taki taha kinautolu pea nau fakakaukau'i ange pe ko e hā 'a e ngaahi nunu'a kovi 'o e ta'e faitotonu 'i he talanoa taki taha. Tānaki atu 'a 'enau ngaahi fakakaukau ki he lisi 'i he tafa'aki to'omata'u 'o e palakipoé.

Fakamatala 1

'Okú ke mama'o mei 'api pea 'okú ke nofo 'i ha loki nofo totongi fakataha mo hao kaume'a ofi. 'Okú ke fa'a 'oange ma'u pē kiate ia 'a e ngaahi me'a 'okú ne fa'a kole meiate koé. Ka ki muí ni maí 'okú ke fakatokanga'i 'e koe 'okú ne faka'aonga'i 'e ia 'a ho'o ngaahi me'a na'e te'eki ai pe ke ne kole atu 'e ia ke ne faka'aonga'i. 'Okú ne tuku 'e ia ho'o 'ū me'a ko iá 'o fuoloa 'aupito, pea ko e taimi ko ē 'okú ne fakafoki atu aí kuo nau 'osi mahaeħae kinautolu

pe 'uli. 'E uesia fēfē 'e he kalasí 'ulungaanga ko 'ení 'a ho mo vā mo ho kaume'á? Kapau te ke fai ha ngaahi me'a peheni, 'e anga fēfē leva ha liliu 'a e fakakaukau mai 'a e ni'ihi kehé kiate koé?

Fakamatala 2

Na'e fanongo a Seli 'i ha ngaahi lau ta'e 'ofa kau kia Kama. Na'a ne 'osi 'ilo 'e ia 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e talanoá ka na'e 'ikai ke ne lea hake ia 'o taukapo'i a Kama. 'Oku mou pehē e lau fēfē 'oku ta'e faitotonu 'a Seli hení? Pea kapau 'e toe talanoa'i 'e Seli ia 'a e loi ko 'ení, 'e anga fēfē hano uesia ia? 'E uesia fēfē 'a Kama? Ko e hā nai ha ongo 'e ma'u 'e Seli 'o kapau te ne tala 'a e mo'oni?

Fakamatala 3

Na'e 'ikai pē ke 'i ai ha taimi ia 'e lahi fe'unga ai 'a e pa'anga 'a e fāmili 'o Petí ke fakalato'aki 'ene ngaahi fie ma'u. 'Oku meimeい kole pē ia ki he 'ene ongo mātu'a he 'aho ki he 'aho ha fa'ahinga me'a fo'ou 'a ia na'a ne sio 'oku ma'u 'e ha taha. Pea tupu mei he 'ikai ke na 'oange kiate ia 'a e me'a kotoa pē na'a ne fie ma'u, na'e kamata leva ke ne fakakaukau'i 'e ia ha ngaahi founiga te ne ma'u'aki mai 'a e me'a ko ia. 'E fakatupu fēfē 'e he mānumanú 'a e ta'e faitotonú? Ko e hā nai 'a e ngaahi nunu'a kovi 'e 'omi 'e he mānumanú ki he mo'ui 'a Petí?

'I he 'osi ko ia ho'omou fealēlea'akí, mahalo 'e 'asi kotoa 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'i he palakipoé:

'Oku 'ikai ke toe falala atu 'a e kakaí kiate koe
Faka'au ke mate 'a e konisēnisí
Maumau 'a e vā mo e fāmili pe ngaahi kaume'a
Kamata ma'u 'a e ngaahi 'ulungaanga 'oku kovi
Mole 'a e faka'apa'apa'iá
'Oku mavahe atu 'a e Laumālie Mā'oni'oní
Holo ke si'isi'i 'ete faka'apa'apa'i pē kitá

- Ko hai nai 'oku mamahi 'i he taimi 'oku ta'e faitotonu ia ha tahá? Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemuí.

Hanga 'o fakamamafa'i ange 'oku tokolahi 'a e kakai 'oku mamahi, kau ai pē mo e toko taha ko ia 'oku ta'e faitotonú.

'Oku 'Omi 'e he Faitotonú 'a e Fiefiá

Lea na'e fai

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Hauati W. Hanitā:

'Oku tau fa'a lava ma'u pē 'o kau ki he potu folofola ko ia 'oku pehē, "Oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'o e tangatá koe'uhí ke nau ma'u 'a e fiefiá." 'Oku 'i ai 'a e fiefiá 'oku ma'u 'e he toko taha 'oku faitotonú. Te u fakahā atu 'a e founiga 'oku hoko ai 'ení. 'Oku 'uhinga 'eni te ke ma'u 'a e feohi 'a e 'Eikí pea te ke lava foki ke ma'u mo e Laumālie 'o e Laumālie Mā'oni'oní. 'E mole meiate koe 'a e ongo tāpuaki lalahi ko 'ení 'e ua 'i he taimi 'oku ke maumau'i ai 'a e fono 'o e faitotonú. . . . Kapau 'oku tau fie ma'u 'a e feohi 'a e 'Eikí pea mo e Laumālie 'o e mā'oni'oní, kuo pau leva ke tau faitotonu 'iate kitautolu pe, faitotonu ki he 'Otuá, pea faitotonu ki hotau kāingá. Ko e me'a pē 'oku ma'u ai ko e fiefiá mo'oni" ("Basic Concept of Honesty," *New Era*, Feb. 1978, p. 5.)

- Ko e hā 'a e ngaahi founiga 'oku tokoni'i ai kitautolu 'e he faitotonú ke tau ma'u 'a e feohi 'a e Fakamo'uí pea mo e tataki 'a e Laumālie Mā'oni'oní?

Talanoa

Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení kau ki ha finemui mei 'Afilika 'a ia na'a ne tāpuekina 'a 'ene mo'ui pē 'a'aná pea mo ia 'a e ni'ihi kehé koe'uhí pe ko 'ene faitotonu.

" 'I he pongipongi 'aneuhú na'a ku 'alu ai ki he ngaahi 'ōfisi fakakolo 'i Dombo Tombo, pea lolotonga 'emau tu'u he lainé, na'e to ai ha la'i pa'anga 'e \$20 'a ha fine'eiki ki lalo. Na'a ku sio atu ki he'ene toó peá u tala ange kiate ia. Na'a ne to'o hake 'a e pa'anga pea ne pehē mai, 'Mālō.'

"Na'e pehē mai kiate au ha tokolahi 'o e ni'ihi ko ia na'a nau tu'u 'i he lainé. "Okú ke vale. Ko e hā e me'a na'e 'ikai te ke 'ave ai 'a e pa'anga 'o fakatau'aki ha'o me'a?

"Ka na'a ku pehē ange, 'Ikai, he 'ikai pē te u teitei fai 'e au ia ha me'a pehē he ko e fānau au ia 'a e 'Otuá."

"Ko e taimi ko ē na'e fakalongoongo hifo ai 'a e kakai ko 'ení, na'e pehē mai ai ha tangata'eiki 'a ia na'e tu'u 'i hoku tu'á, "Okú ke 'alu ki he lotú? "Oku hā mai pē ko e ta'ahine lelei koe."

"Peá u pehē ange, "Io, 'oku ou 'alu ki he lotú."

"Pea ne pehē mai, 'Ko e hā e hingoa 'o e siasi 'oku ke kau ki aí?"

"Na'a ku tala ange, "Oku ui kia ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Ki Mui Ní. 'E lava pē ke ke ha'u ki he fale fakakolo 'o Dombo Tombo 'i he taimi haafe 'a e onó he efiafi Tūsite kotoa pē pe ko e haafe 'a e hongofulu mā tahá he 'aho Sāpaté 'o kapau te ke fie ha'u pea te ta fe'iloaki mo koe ai."

"Pea na'e pehē mai 'e he tangatá, "Io, te u 'alu atu,"

"Pea 'oku ou fu'u fiefia 'aupito koe'uhí ko e me'a na'a ku fai he 'aho ní" (Esinath Mutumanji, "Today in Dombo Tombo," *New Era*, Mē 1992, p. 44.)

- Na'e tāpuekina fēfē 'e he finemui ko 'ení 'a 'ene mo'ui 'i he'ene faitotonú. Na'a ne tāpuekina fēfee'i 'a e mo'ui 'a e n'ihi kehé?

Talanoa

Fai 'a e fo'i talanoa ko 'eni kau ki he ako 'a ha taha 'o e kau taki 'a e 'Eikí 'i 'Amelika Tonga ke ne faitotonu:

"Ko e taimi ko ē na'e kei ta'u ongo ai 'a Peni Panitoia (Ben Pantoja) mei Senitaiako, Sili, na'e 'alu ai 'ene ongo mātu'á ke fai 'enau fakatau mei he kolo hoko maí. Ko e taimi ko ē na'e puli atu ai 'a e ongo mātu'á, na'e pehē ange 'e he ta'okete ta'u valu 'o Pení kiate ia, 'Ta ò 'o fakatau mai ha'ata fo'i 'aisikilimi."

"Ko e fo'i me'a lelei mo'oni ia kia Peni mo hono ki'i tuofefiné ko Mesaitisi kapau 'e fakatau mai ha'ana fo'i 'aisikilimi. Na'a na fehu'i ange ki he tamasi'i lahi pe 'e ma'u mei fē ha pa'anga. Na'a ne tala ange kuo 'osi fakahā ange 'e he'enau tangata'eikí kapau te nau fie ma'u ha fa'ahinga me'a mei falekoloa peá ne to'o pē 'e ia ha sēniti mei he puha 'oku tauhi ai e pa'anga 'a e fāmilí. Na'e 'ilo'i lelei pē 'e Peni 'i hono lotó na'e 'ikai ko ha mo'oni 'eni ka na'e puli e me'a totonú ia mei he'e ne fakakaukaú 'i he fu'u hulu pehē 'e ne fie kai 'aisi kilimí.

"Na'e fakatau mai 'enau 'aisikilimí. Ko e taimi ko ē na'e foki mai ai 'enau ongo mātu'á mei koló, na'e 'alu atu 'a e fine'eikí 'a eni ke fakafoki 'a e toenga pa'angá mei he'ena fakatau ki he puhá, pea ne fakatokanga'i na'e puli e pa'anga mei ai. Na'e 'eke leva ki he fānaú pea na'e 'ilo mei ai 'a e mo'oní.

"Na'e fakapapau'i 'e Peni Panaitoia he pō pe ko iá he 'ikai 'aupito te ne toe ta'e faitotonu, pea he 'ikai te ne toe fai ha me'a 'oku fepaki mo e me'a 'okú ne 'ilo'i 'oku totonú. 'Okú ne hoko ia he 'ahó ni ko e taha 'o e kau taki kuo fili 'e he 'Eikí 'i 'Amelika Tonga koe'uhí pē he na'a ne tauhi 'a e me'a na'a ne fakapapau te ne tauhí" (Lynn Michlesen, "Stretching the Truth," *New Era*, 'Epeleli 1992, p. 4.)

Ngaahi talanoa 'a e kalasí

Kole ange ki he kau finemuí ke nau talanoa ange ki ha ngaahi me'a na'a nau a'usia pe hoko kiate kinautolu 'o fakaha'a'i mai ai 'oku 'omi 'e he faitotonú 'a e fiefiá.

Fehu'i fakatupu fakakaukau

Kole ange ki he kau finemuí ke nau vakavakai'i fakalelei 'enau ngaahi mo'ui pe 'anautolú ke nau sio pe 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a 'oku fie ma'u ke ta'ofi he 'aho ni 'o 'oua te nau toe fai ke nau faitotonu ai. Fakamatala'i ange te tau taki taha lava pē he 'ahó ni 'o fakapapau'i ke tau toe lelei ange 'i hono toenga 'o 'etau mo'ui.

Faka'osí

Lea na'e fai mo e palakipoé

Kuo 'osi tuku mai kiate kitautolu 'e 'Eletā Māvini J. 'Esitonai ha fakahinohino 'a ia te tau lava ke fakapapau'i ai pe 'oku totonu ha fa'ahinga me'a. Fehu'i hifo pe kiate koe: " ' Oku totonu nai 'eni? 'Oku mo'oni? kae 'oua 'e fehu'i pehē" 'Oku faingamālie nai 'eni, pe fakafiemālie, pe 'e faingofua nai hono ma'u, pea 'e ma'u nai mei hení ha tupu? " ' Osi pē ko iá peá ke muimui leva ki ho'o tali ko ia 'oku totonú. ('I he Conference Report, 'Epeleli 1982, p. 13; pe *Ensign*, Mē 1982, p. 11).

Hiki 'a e ongo fehu'i ko 'ení 'i he palakipoé: " ' Oku totonu nai 'eni? 'Oku mo'oni?"

Fakalotolahi'i 'a e kau finemuí ke nau fai hifo pe 'a e ongo fehu'i ko 'ení kiate kinautolu 'i he taimi ko ia 'oku nau veiveiua ai pe 'oku totonu ha me'a.

Ko e Ngaahi Fili 'I he Taimi 'o e Fai Kaume'á

Lēsoni

35

TAUMU'A

'E 'ilo'i 'e he finemui taki taha 'a hono mahu'inga ki hono kaha'ú 'o 'ene ngaahi filí mo 'ene ngaahi to'onga 'i he taimi 'oku fai kaume'a aí.

TEUTEU

1. 'Omi ha pepa mo ha peni vahevahe.
2. Kapau 'oku ma'u 'i homou feitu'ú 'a e fo'i filimi ko ia ko e "Castity: As a Man Soweth," pe "The Importane of Proper Dating" mei he *Filimi Vitiō ki he Efiafi Fakafāmili i 'Apí*, 2 (53277) pea ke hulu'i.
3. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofolá pē ngaahi lea 'okú ne fie ngāue aí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Ko e Finemui taki taha 'okú ne fa'iteliha pē ki he anga hono 'ulungaanga he'ene feohi mo ha talavou

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Lau 'a e 2 Nifai 10:23. Fakamatala'i ange kuo 'osi foaki mai 'e he 'Otuá kite kitautolu ha mālohi ke tau fili ai. Lolotonga 'e 'i ai ha ngaahi fili 'e ni'ihi 'i he'etau mo'uí 'e fakahoko fakavavevave, ka ko e ngaahi fili ia 'e ni'ihi 'oku fie ma'u ke matu'aki fakakaukau'i mo palani fakalelei ia ki mu'a ke fakapapau'i 'e ma'u mei ai 'a e ngaahi ola ta'e ngata ko ia 'oku fie ma'u. 'I he ngaahi ta'u si'i ko ia ka hoko maí, 'e lahi ai 'a e ngaahi fili mahu'inga 'aupito 'e fakahoko 'e he kau finemuí fekau'aki mo e kau talavoú.

Fealēlea'aki 'i he palakipoé

- Ko e hā e ni'ihi 'o e ngaahi fili mahu'inga kuo pau ke mou fai 'o fekau'aki mo e kau talavoú?

Hiki 'enau ngaahi talí 'i he palakipoé. 'E lava pē ke faka'aonga'i 'a e ngaahi fokotu'u ko 'ení ke kamata'aki e fealēlea'aki.

Te u kaume'a nai mo ha kau talavou ta'e Siasi?

Te u kaume'a nai mo ha fānau tangata 'oku nau ifi tapaka pe inu kava mālohi?

Te u kaume'a tu'u ma'u mo ha tamasi'i pē 'e toko taha lolotonga 'eku kei finemuí?

Ko e hā e fakangatangata 'o e feohi fakasino te u tauhi 'i he te'eki ke u malí?

Ko e hā 'a e kalasi vala, lea pē 'ulungaanga te u faka'aonga'i?

Ko e hā nai 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei 'oku totonu ke ma'u 'e ha talavou te u kaume'a mo iá?

'E lava nai 'e he'eku ngaahi fakakaukaú 'o muimui 'i ha sīpinga pau 'o e anga-ma'a 'a ia 'e 'ikai ke toe feliuliuki?

Te u lava nai 'o mo'ui fakatatau ki he ngaahi tu'unga 'o e ongoongoleleí?

Kole ange ki he kau finemuí ke nau alea'i ange pe ko e hā hono 'uhinga 'oku fu'u mahu'inga ai 'a e ngaahi fili ko 'ení?

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange ko e ngaahi fili ko ia 'oku fai 'e he kau finemuí fekau'aki mo e kau talavoú lolotonga 'a e ngaahi ta'u ko 'ení 'oku kamata ke nau fakamatu'otu'a mai aí, mahalo 'e lahi ange 'ene uesia 'e ia 'a 'enau fiefiá 'i he kaha'ú pea mo e fiefia foki 'a honau fāmilí 'i ha toe fili ange kuo nau fai 'i he fa'ahinga taimi pē 'o 'enau mo'uí.

Kuo 'Osi Tuku Mai 'e he 'Eikí 'a e Fale'i Ke Tokoni'aki e Kau Finemuí 'i He'ene Feohi Fakakaume'á

Fealēlea'aki

- Ko e hā nai 'a e ngaahi founiga 'e tokoni'i ai koe 'e he 'Eikí mo e Siasi 'i ho'o feohi mo e kau talavoú?

'E lava pē ke mou aleā'i 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení: ngaahi tali ki he lotu fakamātoatō; tataki 'a e Laumālie Mā'oni'oní; ngaahi tali mei he folofolá; akonaki 'a e ngaahi mātu'á; akonaki mei he kau taki 'o e Siasi, kau faiako pea mo e ni'ihi kehe pe; pea mo e ngaahi akonaki 'oku ma'u mei he ngaahi houalotu sākalamēnítí, ngaahi kalasi 'a e Lautohi Faka-Sāpaté mo e Kau Finemuí, pea mo e ngaahi konifelenisi 'oku faí.

Ngaahi lea na'e fai

Fakamatala'i ange ko e ngaahi lea ko 'ení ko ha fakatātā ia 'o e ngaahi fakahinohino 'oku 'omai 'e he kau taki 'o e Siasi 'o fekau'aki mo e feohi fakakaume'á. Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a e ngaahi fakamatalá. Ko 'ene 'osi pē hono lau 'a e lea taki taha peá ke fehu'i ange ki he kau finemuí: Ko e hā ho'omou ongo fekau'aki mo e akonaki ko 'ení? 'Oku mou fakakaukau 'e hoko fēfē 'a e akonaki ko 'ení ko ha tāpuaki ma'aú?

1. "Kau finemuí, mou manatu'i 'a hono mahu'ingá 'o e fakakaume'á founiga totonú . . .

'Oku finangalo 'a 'e tau Tamai Hēvaní ke mou kaume'a mo ha kau talavou Siasi 'oku faitotonú, 'a ia te ne taau mo fe'unga ke ne 'ave koe ki he temipalé ke mo mali ai 'i he founiga 'a e 'Eikí. 'E 'i ai ha laumālie fo'ou 'i Saioné 'i he taimi ko iá 'e pehē ange ai 'e he kau finemuí ki honau ngaahi kaume'á, 'Kapau he 'ikai ke ma'u ha'o lekomeni temipale, pea he 'ikai pē te u fie mali au ko koe, 'o a'u ki he mali 'i māmaní pē! . . .

" ' E hoku ngaahi tuofafine, 'oku 'i ai 'emau 'amanaki lahi kiate kimoutolu. 'Oku lahi mo e ngaahi me'a 'oku mau 'amanaki atu te mou lava ke fakahoko. 'Oua na'a mou fiemālie pē ki ha fa'ahinga me'a 'oku mā'ulalo ange 'i he me'a ko ia 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke mou a'usiaí" ('Esela Tafi Penisoni, "To Young Women of the Church," *Ensign*, Nōvema 1986, p. 84.)

2. "Kamata ke ke teuteu he taimí ni ke mali 'i he temipalé. Pea ko e fakakaume'a ko ia 'i he founiga totonu ko ha konga mahu'inga ia 'o e teuteu ko 'ení.

"Ko e ngaahi fonua ko iá 'oku 'ikai ke sai 'i he'enau anga fakafonua 'a e fakakaume'á, 'oku totonu ke 'oua 'e fai ha fakakaume'a kae 'oua kuo ta'u hongofulu mā ono. "Oku 'ikai fie ma'u ke fakakaume'a 'a e kau talavou ia 'e ni'ihi pea 'oku 'ikai pē ke nau fie fakakaume'a kinautolu ia. . . .

"Ko e taimi ko ē 'oku mou kamata fakakaume'a aí, 'oku totonu ke mo ñ fakakulupu pe tautau toko fā. Faka'ehi'ehi mei he 'eva tautau toko uá. Fakapapau'i 'oku 'osi fe'ilooki ho'omou ngaahi mātu'a mo e fānau tangatá ko ia 'oku mou kaume'a pea nau maheni foki. 'E toki hoko mai 'a mui 'a e taimi te mou toki fili pē ai 'a e talavou 'e toko taha. 'E fie ma'u ke 'ai pē mo fakaafe'i mai homou ngaahi kaume'a'aki ho'omou ngaahi me'a fakafāmili 'oku fai.

"Ko e taimi ko ia 'oku mou fakataha ai mo homou ngaahi kaume'a tangatá, mou palani ke mou fai ha ngaahi me'a 'oku leleí mo 'aongá. Fai 'a e ngaahi me'a ko ia 'e tokoni ke mou toe fe'ilongaki mo maheni lelei ange ai. Mou tokanga ko mou ñ pē ki he ngaahi feitu'u ko ia 'oku lelei hono 'ātakaí pea 'ikai ke mou fehangahangai ai mo ha ni'ihi 'ahi'ahi.

"Koe'ahi ko e fakakaume'á ko ha teuteu'anga ia ki he malí, 'oku totonu leva ke mou fakakaume'á pē mo kinautolu 'oku nau tauhi ha tu'unga mā'olunga 'i he mo'uí, pea nau faka'apa'apa'i foki mo e ngaahi tu'unga mo'uí 'oku ke tauhi, pea mo kinautolu ko ia te mou feohi pea mou kei tauhi 'a e ngaahi tu'unga 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí" (Ko Hono Fakamāloha 'o e To'u Tupú, p. 7.)

'Oku Totonu Ke Tau Fakahā 'a 'Etau 'Ofa 'i he Ngaahi Fakangatangata pē ko ia 'Oku Fokotu'u Mai 'e he Kau Palōfita 'a e 'Eikí

Fakamatala 'a e faiakó

Tala ange kuo 'osi tuku mai foki 'e he kau palōfita ha fale'i fakalaumālie 'e fekau'aki mo e anga hono fakahā 'o e 'ofá lolotonga 'a e fetu'utaki fakakaume'a. Pea 'oku 'i ai leva 'a e ngaahi lea kuo pau ke mahino kiate kinautolu honau 'uhingá pea toki lava ke nau muimui ki he fale'i ko 'ení.

• Ko e hā hono faikehekehe 'o e 'ofá pea mo e *holi fakakakanó*? (Ko e 'ofá ko ha tokanga ta'e siokita ia 'okú ne fekumi ki he lelei 'a e toko taha kehé. Ko e holi fakakakanó ko ha kalasi holi siokita ia ke ma'u pē 'a e fiefia mei he fetu'utaki fakasino 'a ha fefine mo ha tangata, pea 'oku 'ikai ke fa'a malava ke mapukepuke ia.)

Lea na'e fai

Lau 'a e Lea ko 'ení na'e fai 'a e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo:

“Kapau ‘oku ‘ofa mo‘oni ha taha ‘i ha toko taha, ‘e lelei ange kiate ia ke ne mate ma‘á e toko taha ko iá ‘i ha‘ane fai ha fa‘ahinga me‘a ke fakalavea‘i ai ‘a e toko taha ko iá. Ka ko e taimi ko ē ‘oku fie ma‘u ai pē ke fakafiemālie‘i ‘a e kakanó, ‘oku teke‘i atu leva ‘a e ‘ofa haohaoá ia ki tu‘a ‘i he matapā ‘e taha kae hū mai ‘i he matapā ‘e taha ‘a e holi fakakakanó. Kuo fetongi‘aki ‘enī ia ‘a ho‘o ‘ofá ‘a e holi fakakakanó ‘a e sino ‘a ia ‘oku ‘ikai lava ke mapukepuke. . . .

“Ko e taimi ko ē ‘oku tukulolo ai ‘a e toko taha ‘oku te‘eki ai ke malí ki he holi fakakakanó ‘okú ne fakatupu ‘a e fetu‘utaki fakasino ke fakafiemālie‘i pē ai ‘a ‘ene ngaahi fie ma‘ú, ‘oku hanga leva ‘e he fa‘ahinga ia ko ‘enī ‘o fakangofua ‘a e sinó ke ne pule ia pea tuku ke ha‘i ‘a e laumālié ‘aki ‘a e ngaahi sēini. ‘Oku ‘ikai lava ke tau fakaukau atu ‘e ui ‘enī ‘e ha taha ko e ‘ofá” (Sipenisā W. Kimipolo, *Faith Precedes the Miracle* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1972] p. 154).

Ko e ngaahi tu‘unga
‘oku tuku mai ‘e he
kau palōfitá

Fakamatala‘i ange kapau ‘e tauhi pē ‘e he kau finemuí ia ‘a ‘enau ngaahi feohi fakakaume‘a ‘i he tu‘unga ‘o e fiefia pea mo e anga-ma‘a, kuo pau ke nau tauhi pē ‘a e ngaahi founiga ‘oku nau fakahā‘aki ‘enau ‘ofa ki he fakangatangata ko ia kuo fokotu‘u ‘e he ‘Eikí ‘o fakafou mai ‘i he‘ene kau palōfitá. Hanga ‘o lau pe ‘orange ki he kau finemuí ke nau lau ‘a e ngaahi tu‘unga ko ‘enī ke fakahā‘aki ‘a e ‘ofá lolotonga ‘a e taimi fakakaume‘a:

Ko ‘umá: “Ko e ‘umá ko ha fakamo‘oni ia ‘o e ‘ofá. Ko e ‘uma ko ha fakamo‘oni ia ‘o e ‘ofa ka ‘oku ‘ikai ko ha fakamo‘oni ‘o e holi fakakakano—ka ‘e lava pē foki ke hoko ia ‘o pehē. ‘Oua ‘aupito na‘a ke tuku ke hoko ha ‘uma ‘i he lolotonga ho‘omo fai kaume‘á ko ha me‘a ia ke ne fakatupu ha holi fakakakano. Ko e taimi ko ē ‘oku fealea‘aki ‘a e fefiné mo e tangatá ki he ngaahi konga kehekehe ‘o hona sinó peá na fakahoko ‘a e ngaahi fepā‘aki fakasino peheé, okú ne fakatupu ‘e ia ‘a e holi fakakakano; ‘oku ‘ikai ko e ‘ofá ia . . . ‘oku ‘ikai ke u tu‘u tokanga au ‘o kapau [te mou] ‘uma hili ha‘a mou kaume‘a ‘o fuoloa . . . ‘o ‘ikai ko e kalasi ‘uma ko ia ‘okú ne fakatupu ha kalasi ongo ‘oku ta‘e fe‘unga, ka ko e ‘uma ‘oku fai koe‘uhí ko e ‘ofa” (Sipenisā W. Kimipolo, *lea na‘e fai ki he kau faifekau*, 2 Sānuali 1959).

Nofo tautau toko ua ‘i ha feitu‘u: “ ‘I he‘eku faka‘eke‘eke ko ia ‘o e kau talavoú mo e kau finemuí, pea pehē pē foki ki he kakai lalahí, kuo nau vete ha‘anau fehālaaki, ko e lahi tahá ‘oku nau tala mai ‘oku fa‘a hoko ‘enau toó ‘i he ngaahi feitu‘u fakapo‘ulí, ‘i he taimi kuo vale ai ‘a e poó, ‘i he ngaahi feitu‘u ‘oku maomaonganóá . . . ‘Oku lahi taha pē ‘enau veté ‘o pehē na‘e hoko ia ‘i loto ‘i he motokaá” (Sipenisā W. Kimipolo, *Ko e Mana ‘o e Fakamolemolé*, p. 225).

Ngaahi Tō‘onga Mousa‘a ‘o e Fakakaume‘á: “ ‘Oku kau ‘i he ngaahi angahala fekau‘aki mo e anga-ma‘á ‘a ia ‘oku mo‘ua lahi ai ‘a hotau to‘u tupú, ‘oku kau ai ‘a e ngaahi to‘onga mousa‘a ‘o e fakakaume‘á (necking and petting). ‘Oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he hanga ‘e he ngaahi fetu‘utaki ta‘e totonu ko ‘enī o fakatupu ‘a e fe‘auakí, feitamá, mo e fakatōtamá—ko e ngaahi angahala fakalielia kotoa ia—ka ko e ngaahi angahala fakamamahi mo mamafa foki kinautolú” (Sipenisā W. Kimipolo, *Ko e Mana ‘o e Fakamolemolé*, p. 72).

Fealēlea‘aki ‘i he
folofolá

Fakamatala‘i ange ‘oku foaki mai kotoa ‘a e ngaahi tu‘unga ko ‘enī kiate kitautolu ‘e ha Tamai Hēvani ‘ofa. ‘Oku mei he ‘Otuá ‘a e ngaahi ongo‘i ‘ofa ko ia ‘oku hoko ‘i he taimi fakakaume‘á. Ka ‘oku fale‘i kitautolu ke tau hanga ‘o mapule‘i ‘a e ngaahi ongo ko ‘enī kae ‘oua na‘a nau hanga ‘e kinautolu ‘o pule‘i kitautolu.

Fekau ‘a e kau finemuí ke nau lau ‘a e ‘Alamā 38:12.

- ‘E lava fēfē ‘e he‘etau ta‘ota‘ofi ko ia ‘etau holí ‘o tokoni‘i kitautolu ke tau fonu ‘i he ‘ofa mo‘oní?

Fakamatala‘i ange ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni‘ihí ‘oku ‘ikai ke faingofua ai ke tau fili ke ta‘ota‘ofi ‘a ‘etau ngaahi ongó pea mo tauhi ki he ngaahi tu‘unga ko ia kuo tuku mai ‘e he ‘Eikí, ka ‘e tokoni ‘a e ngaahi fili ko ‘enī ke tau ma‘u ‘a e fiefia ‘oku ta‘engatá.

Te Tau Lava pē Ke Fokotu‘u He Taimí ni Ha Ngaahi Fakahinohino

Fealēlea‘aki ‘i he
palakipoé

Faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi lea pea mo e ngaahi ‘ulungaanga fakafonua na‘e ngāue‘aki ‘i he lēsoni ko ‘enī pea tuku ki he kalasi ke nau fa‘ufa‘u ha ngaahi fakahinohino ke muimui ki ai ‘a e kau finemuí ‘i he anga ko ia ‘enau feohí pea mo honau vā mo e kau talavoú. Hiki kinautolu ‘i he palakipoé. ‘Oange leva ha peni vahevahe mo ha pepa ke taki taha ‘a e finemuí pea ke ne hiki ‘a e ngaahi fakahinohino ko ‘enī ke ne toki sio ki ai.

'E kau 'a e ngaahi fakahinohino ko 'ení ai:

1. Te u kaume'a pē mo e kau talavou ko ia 'oku nau tauhi ki he ngaahi tu'unga 'oku fokotu'u mai 'e he Siasí.
2. Te u toki 'alu pē ki he ngaahi 'ekitiviti 'oku fe'unga mo ia 'oku fokotu'u mai 'e he Siasí.
3. Te u toki fakahoko pē 'a e fetu'utaki fakasinó 'i ha'aku mali.
4. Te u tauhi 'a e ngaahi tu'unga 'oku fe'ungá 'i he kalasi vala 'oku ou tuí, 'i he'eku leá pea mo e ngaahi me'a ko ia 'oku fai.
5. Te u hiki ha lisi 'o e ngaahi 'ulungaanga fakafo'ituitui ko ia 'oku ou loto ke ma'u 'e he kau talavou ko ia 'oku ou fie ma'u ke mau kaume'á.
6. Te u foki ki 'api 'i he taimi kotoa pē 'oku ou 'alu ai 'o 'eva mo hoku kaume'á 'oku ou ma'a pea 'ikai te u mā.
7. Te u aleia'i mo 'eku ongo mātu'á 'a e ngaahi me'a 'oku ou fai 'i he taimi 'oku ou 'alu ai 'o 'eva mo hoku ngaahi kaume'á.

Fakamamafa'i ange 'e lava pē ke fakahoko 'e he finemui taki taha ha fa'ahinga feohi 'oku ma'a mo 'aonga mo e kau talavoú 'o kapau te ne fai 'a e ngaahi fili ko ia 'oku totonú pea ne muimui ki he fakahinohino 'a e 'Eikí.

Faka'osí

Fakamatala'i ange ko e ngaahi fili ko ia 'oku fai 'e he kau finemuí 'o fekau'aki mo 'enau fakakaume'á pea mo e ngaahi tō'onga ko ia 'oku nau fakahoko 'i he anga 'o 'enau ngaahi feohi mo e fetu'utaki mo e kau talavoú, 'oku 'i ai 'enau kaunga lahi 'aupito ki he anga 'o 'enau mo'ui 'i he ta'e ngatá. Fokotu'u ange ki he kalasi ke nau tuku fakalelei 'enau ngaahi lisi kuo hiki ai 'a e ngaahi fakahinohino 'i ha feitu'u te nau toutou lava ai 'o sio ki ai.

Ko e Ngaahi Tu‘unga ‘o e Nofo Malí

Lēsoni
36

TAUMU‘A

‘E fokotu‘u ‘e he finemui taki taha ha ngaahi tu‘unga ki he anga ‘o ‘ene nofo malí.

TEUTEU

1. Fakatātā fika 15, Pulu Kuo Ha‘i Ki ai ha ‘Ioke (62233), ‘a ia ‘oku ‘i mui ‘i he tohi lēsoni.
2. ‘Omi ha peni vahevahe mo ha pepa ke taki taha ‘a e kau finemuí.
3. Teuteu‘i ha saati faka‘ali‘ali ‘oku hiki ai ‘o pehē: “Mahalo ko e malí ko e fili mahu‘inga taha ia ‘i he ngaahi fili kotoa pē ‘oku tau faí, pea ‘oku tolonga ‘o fuoloa taha ‘a hono ngaahi ola, he ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he‘ene fekau‘aki mo e fiefia ‘oku tau ma‘u ‘i he taimi ní, ka ‘oku kau foki ai mo e ngaahi fiefia ‘oku ta‘e ngatá” (Sipenisā W. Kimipolo)
4. Fa‘iteliha pē: Teuteu‘i mai ‘a e ‘ū la‘i peesi tufa ‘oku hā ‘i he ngata‘anga ‘o e lēsoní.
5. Vahe‘i ha kau finemuí ke nau fai ‘a e ngaahi talanoá, lau ‘a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea ‘okú ne fie ngāue‘akí.

FOUNGA FAI
‘O E LESONI ‘OKU
FOKOTU‘U ATU

Talanoa

Talateu

Tala ange na‘e fehu‘i ki ha tangata pisinisi ‘iloa pe ko e hā ‘a e ngaahi me‘a mahu‘inga na‘e tupu mei ai ‘a e ola lelei ‘i he ta‘u ko ‘ení ‘o uofulu mā nimá ‘a ‘ena pisinisi mo e tangata na‘a na hanga ‘o fakalelé. Ko ‘ene lau ‘ení, “Na‘e lahi ‘a e ngaahi me‘a ia na‘e tokoni ki aí, ka ‘o kapau te u fili ha taha mei he ngaahi me‘á ni kotoa, te u pehē ko e tupu ‘eni mei he‘eku fili ko ia ha hoa lelei. Na‘e ‘ikai ko ha fili ‘eni na‘e fai pē ‘i ha fakafuofua pe tupu koso hake pē, ka na‘a ku nofo hifo ‘o hiki fakaholoholo ‘a e ngaahi ‘ulungaanga lelei ko ia kuo pau ke ma‘u ‘e haku hoa ngāue. Na‘á ku fie ma‘u ke u ‘ilo‘i ‘oku tatau ‘a ‘ema ngaahi tui, ‘ema tu‘unga mo‘uí, pea mo e ngaahi taumu‘a ko ia na‘á ku ma‘ú. Na‘e ‘ikai ke pehē ko ha fetu‘utaki ‘eni ia ‘e taimi nounou pē. Na‘e fie ma‘u ha taimi lahi ke u kumi ai ‘a e tangata ko ‘ení, ka ‘i he taimi na‘a ku ma‘u ai ha taha na‘a ne ma‘u ‘a e ngaahi tu‘unga ‘ulungaanga ko ‘ení peá ma tatau ‘i he‘emau ngaahi taumu‘a, na‘a ma fokotu‘u leva ‘a ‘ema pisinisi. Na‘á ma fakatou a‘usia ‘a e taimi na‘e ‘ikai ke loko lelei ai ‘a ‘ema pisinisi mo e taimi na‘e tu‘u lelei aí, ka neongo kotoa ‘ení, na‘á ma kei tu‘u ma‘u pē ‘i he tu‘unga na‘á ma fokotu‘ú, ‘o ma fakatou ngāue ‘o taki taha fai ‘e he toko taha ‘a ‘ene konga ‘a‘ana koe‘uhí ke lele lelei ‘a e pisinisi.”

Fealēlea‘aki

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fokotu‘u atu ha ní‘ihi ‘o e ngaahi me‘a ko ia na‘e fie ma‘u ‘e he tangata pisinisi ko ‘ení mei he toko taha te ne fili ke na hoa ngāue.

Fakamahino‘i ange ‘oku tau ma‘u ‘e kitautolu ‘a e faingamālie ke fili ha hoa ‘a ia ko ha hoa ngāue ‘ení ia ‘oku fu‘u mahu‘inga ange ‘i ha hoa ngāue fakapisinisi. Fehu‘i ange ki he kau finemuí pe ‘oku nau pehē ko e hā e me‘a ‘oku ke ‘uhinga ki aí. (Ko e hoa fakamali). Hiki‘i ‘ení ‘i he palakipoé: *Ko ha hoa ki ha nofo malí ‘oku ta‘e ngata mo fiefiá.*

**‘Oku Tākiekina Kitautolu ‘e he Ngaahi Tu‘unga ‘ulungaanga Mā‘oni‘oní ‘i He‘etau Fili
Ko ia ‘o ha Hoa ki he Nofo Malí**

Fakamatata ‘a e faiakó

Fakamatata‘i ange ko e me‘a pango ia ka ‘oku tokolahī ‘aupito ‘a e kakai ia ‘oku nau fakamoleki ange honau taimí ki hono kumi hanau hoa pe ha taha ke na fakalele ha‘ana pisinisi, pe ko hono kumi hanau ‘api, ‘o a‘u pē ki hono fili ha‘anau me‘alele kae ‘ikai ke nau fakamoleki ho nau taimí ki hono fili hanau hoa ke nau malí. Mahalo ‘oku fa‘a hoko ‘ení koe‘uhí he ‘oku faingofua ange ke tau ‘ofa ‘i ha taha, pea tau tuku leva ‘a e ngaahi ongo ‘oku tau ma‘ú ke ne pule‘i ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘oku tau faí. Te tau ‘ilo ‘e kitautolu ki mui ‘oku ‘ikai ke ma‘u ‘e he toko taha ia na‘a tau ‘ofa aí ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ko ai na‘a tau faka‘amu ‘e ma‘u ‘e hotau malí. Ko e malí ‘oku fai fakavavevavé ‘oku hangē pē ia ko ha

	alea fakapisinisi ‘oku tu‘u ta‘e pau, ‘a ia ‘e lava pē ke iku ki he vete malí pe ko ha mo‘ui fakafāmili ‘oku ‘ikai ke fiefia. Ko e taimi lahi na‘e mei lava pē ke ta‘ofi ‘ene hoko ‘a e mamahi ia ko ‘ení mei he kamata‘angá pē ‘o kapau na‘e fokotu‘u ha ngaahi tu‘unga pau pea muimui ki ai.
Saati faka‘ali‘ali	Faka‘ali‘ali ‘a e saati ko ia kuó ke ‘osi teuteu‘í. Tala ange na‘e me‘a ‘a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ‘o pehē: ‘Mahalo ko e malí ko e sila mahu‘inga taha ia ‘i he ngaahi fili kotoa pē ‘oku tau faí, pea ‘e tolonga ‘o fuoloa taha ‘a hono ngaahi olá, he ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he‘ene fekau‘aki mo e fiefia ‘oku tau ma‘ú he taimí ni, ka ‘oku kau ai foki ‘a e ngaahi fiefia ko ia ‘oku ta‘e ngatá” (<i>Marriage and Divorce</i> [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1976], p. 11).
‘Ekitiviti	Tufotufa atu ki he kau finemuí ‘a e peni vahevahe mo e pepa. Kole ke nau hiki ange ha lisi ‘o e ngaahi ‘ulungaanga ko ia ‘oku nau faka‘amu ke ma‘u ‘e kinautolu te nau malí mo hoko ko honau hoa ‘i he kaha‘ú. Tala ange ke tau tauhi pē ‘a ‘enau ngaahi lisi ke mou toki lau ki ai ‘a mui ange ‘i he lēsoní. Fakamanatu‘i kiate kinautolu ‘oku totonu ke hoko ‘a e lisi ko ‘ení ko ha fakahinohino ki he taimi ‘oku nau fakakaume‘a aí, he mahalo te nau mali pē mo kinautolu ‘oku nau kaume‘a mo iá.
Fakamatala ‘a e faiakó	Fakamatala‘i ange ki he kau finemuí te nau nofo ‘o ta‘e ngata mo honau hoa kuo nau mali mo iá. ‘Oku totonu ke nau fokotu‘u ‘e kinautolu ha ngaahi tu‘unga ‘ulungāanga ‘i he ngaahi tafa‘aki ko ia ‘oku mahu‘inga taha ke fakahinohino mo tataki kinautolu ‘i hono fili ko ia ‘o e toko taha ko ‘ení. Ko e fo‘i ‘ulungaanga ‘e taha ‘oku hā ia ‘i he folofolá. Kole ki he kau finemuí ke nau taki taha kumi hake ‘a e 2 Kolinitō 6:14 pea nau lau.
Fakamatala mo e fealēlea‘aki	‘Eke ange ki he kau finemuí pe ‘oku nau ‘ilo‘i ‘a hono ‘uhinga ‘o e “kau fakatahá.” Faka‘ali‘ali ‘a e fakatātā ‘o e ongo pulu ‘okú na tui ‘a e ‘ioaké.
Fakamatala ‘a e faiakó	Fakamatala‘i ange ko e fanga manu ko ia hangē ko e fanga pulú mo e fanga hōsí ‘oku kei ngāue‘aki pē ‘i he ngaahi feitu‘u lahi ‘o māmaní ke nau fai ha ngaahi ngāue mamafa ‘o hangē ko hono toho ‘o e ngaahi saliote pea mo hono palau ‘o e ngaahi ngoue‘angá. Ko e ‘ioaké ko ha konga papa ia ‘okú ne fakafehokotaki ha ongo manu ‘e toko ua ‘i hona kiá. Na‘e toki ‘omai ki mui kapau ‘oku “kau fakataha” ‘a e ongo manu ko ‘ení pe te na potupotu tatau, te na taki taha lava ‘o fai ‘ena ngāue peá na vahevahe ‘a hono mamafa ‘o e me‘a ko ia ‘oku tohó. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke na “kau fakataha” pe ‘ikai ke na potupotu tatau, ‘e ‘ikai ke na lava kinaua ‘o ngāue fakataha ko ha timi. ‘E ‘alu mu‘omu‘a ‘a e manu ia ‘e taha ‘o ne toho toko taha pē ‘e ia ‘a e konga lahi ‘o e mamafa ‘o ‘ena ngāué, kae lue māmālie atu pē ‘a e taha ia ‘i mui pea ko e me‘a pē ‘e hokó ko e mamahi ‘a hono kiá. ‘E lava pē ke fakahoat atu ‘a e fakakau ko ‘ení ki he malí. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi tafa‘aki ‘o e ongo malí ‘a ia ‘oku totonu ke kau fakataha pe faaitaha ai ‘a e ongo me‘a malí. Ko e taha ‘o e ngaahi me‘a ko ‘ení ko e tui fakalotú.
Fealēlea‘aki	Fehu‘i ange ki he kau finemuí pē ko e hā mo ha toe ngaahi tafa‘aki kehe ‘oku totonu ke kau fakataha mo tatau ai ha ongo me‘a pea toki lelei ke na fakakaukau mali. Mahalo ‘e kau ‘i he ni‘ihí ‘o ‘enau ngaahi talí ‘a e ngaahi tu‘unga ‘o e anga-ma‘á, ngāue pea mo fai mālohi he Siasi, ngaahi taumu‘a fakafāmili mo fakaako; ‘ena ngaahi manakó pea mo e ngaahi me‘a na‘á na tupu hake mo iá. <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā nai e me‘a ‘e hoko ‘o kapau ‘e ‘ikai ke tatau ‘a e kau me‘a malí ‘i he ngaahi tafa‘aki ko ‘ení? <p>Fakamahino‘i ange ‘oku ‘ulungaanga kehekehe ‘a e toko taha kotoa pē pea kehekehe ‘a honau ngaahi talenití taki taha. Kuo pau ke ako‘i ‘a e toko taha kotoa pē ke ne lava ‘o liliu ia pea tali ‘a e ‘ulungaanga ‘o hono hoá, pea ‘i he‘ene peheé, te na lava pē ke na feveitokai‘aki ‘i he ngaahi faikehekehe ko ‘ení ‘oku na ma‘ú. Ka neongo iá, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me‘a ia ‘e ‘ikai ke hoko ai ‘a e feveitokai‘aki ko ‘ení ko ha founiga lelei ia ke fai. Ko e me‘a ‘oku mahu‘inga ia ke kau fakataha ‘a e ongo me‘a malí ‘o na tatau ‘i he ngaahi taumu‘a ‘oku ta‘e ngatá pea na hu‘u pē ki he feitu‘u tatau. ‘Oku fie ma‘u ia ai ke taki taha fusi ‘e he ongome‘a malí ‘aki ‘a hono ivi mo hono mālohi ‘i hono vā fakamalí.</p>
Fakamatala ‘a e faiakó mo e fealēlea‘aki	Ko e fehu‘i ‘eni ia na‘e fokotu‘u ‘e ha finemui ‘e taha ko e tu‘unga ‘ulungaanga ia ‘okú ne mahu‘inga taha aí, “Ko e hā ‘a e ongo ‘oku ma‘u ‘e ha talavou ‘o kau ki he ‘Eikí?” <ul style="list-style-type: none"> • ‘E hoko fēfē ‘a e tali ki he fo‘i fehu‘i ko ‘ení ko ha fakahinohino ‘i hono fili ko ia ha hoa ke te mali mo ia? <p>Fakamatala‘i ange na‘e ‘i ai ha finemui ia ‘e taha na‘á ne fie ma‘u ‘e ia ‘a hono husepāniti ‘i he kaha‘ú ke ‘oua na‘a ne ‘ita vave ‘o hangē ko kinautolu ‘i hono fāmilí ‘i he‘ene kei tupu</p>

haké. Na'e fakatokanga'i 'e ha finemui ia 'e taha 'a e ngāue lahi 'a hono fāmilí 'i he Siasí pea mo e ngaahi tāpuaki lahi na'a nau ma'u koe'uhí pē ko ení. Na'a ne fokotu'u 'e ia 'a 'ene faka'amu 'e loto fiemālie 'a hono husepānití he kaha'ú ke ne fakahoko mo fai ha ngaahi ngāue tatau pehē 'i he Siasí pea ne fakalotolahi'i hono fāmilí ke nau fie pehē foki mo kinautolu. Na'e 'i ai mo e finemui ia 'e taha na'á ne fie ma'u 'e ia ke ne fakafuofua'i pe te ne lava nai 'o hoko ko ha uaifi te ne poupou'i ha talavou 'a ia 'okú ne palani ia ke ne ka ha'u'aki 'a 'ene hoko ko ha tangata sipoti fakapalofesinal. Na'e fie ma'u ia ke ne fili pe 'e lava 'e he kalasi kaha'ú ko 'eni na'e fili 'e he talavoú 'o kei fakangofua kinaua ke na kei tauhi ai pē ki he ngaahi tu'unga mo'ui fakafāmili ko ia kuó ne 'osi fokotu'utu'u mo palani ki he anga 'o 'ene nofo malí.

Kole ange ki he kau finemuí ke nau vahevahe mo e kalasí ha ni'ihi 'o e ngaahi tu'unga 'ulungaanga 'oku nau fie ma'u ke ma'u 'e ha taha 'e hoko ko honau hoa pe mali.

Kuo pau Ke Tau Tauhi Ke Mo'oni Ki he Ngaaahi Tu'unga 'ulungaanga 'Oku Mā'oni'óni

Fakamatala 'a e faiakó

Tala ange 'oku totonu ke hanga 'e he kau finemuí 'o fakafuofua'i 'a 'enau ngaahi mo'ui pē 'a nautolú pea nau fakapapau'i 'oku nau mo'ui'aki 'a e ngaahi tu'unga 'ulungaanga ko ia 'oku nau loto ke ma'u 'e hanau mali 'i he kaha'ú.

Na'e fai 'e 'Eletā Tēvita B. Haiti ha talanoa 'o kau ki ha finemui 'a ia na'a ne 'osi fokotu'u 'e ia 'a 'ene taumu'a e malí mo ha talavou 'a ia 'okú ne ma'u 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei tatau pē mo ia. Pea 'i he lolotonga 'a e taimi na'a ne faikaume'a aí, na'a ne kei tauhi pau 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'ení.

“ ‘ Oku ou manatu'i lelei ha fakamo'oni na'e fai 'e ha ki'i finemui 'i ha konifelenisi fakaasiteiki 'a ia na'á ne lea ai 'o fekau'aki mo e ngaahi ta'u na'a ne fai kaume'a aí. Na'e tokoni'i ia 'e he'ene fine'eikí ke mahino kiate ia 'a e ngaahi me'a 'e lava ke ne tō aí. Kuó ne hoko he taimí ni ko ha uaifi . . . pea 'oku lava ke ne mamata atu ki hono husepānití 'okú ne tangutu mei mu'a 'i he lotú . . . pea ne laukau'aki ia 'i he'ene manatu ki he feohi fakakaume'a faka'ofo'ofa na'a na fakahokó: 'o na mali 'i he temipalé, 'ikai ha fa'ahinga me'a ke fufuu'i, 'ikai ha loto mamahi. Na'a ne pehē na'e 'ahí'ahí'i kinaua. Ka ko 'ena taumutá ko e temipalé. Na'a na 'osi 'ilo'i pē 'a e faikehekehe 'o e 'uma na'e fai 'i he ma'a mo e tō'onga na'e 'ikai ke fe'ungá. Na'a na 'ilo'i 'oku 'ikai ke hoko faka'angataha pē mo e mole 'a e angama'a ka 'oku kamata 'e he me'a 'e taha pea hokohoko atu ai pē. Na'a na 'osi fakakaukau'i fakalelei pē mei mu'a 'a 'ena ngaahi palaní, 'o na faka'ehí'ehi mei ha'ana nofo toko ua pē 'he kaá 'i ha feitu'u maomaonganoa, pea mo e 'eva 'o fu'u fuoloa 'a e po'ulí" ("The Uttermost Part of the Earth," 'i he *Speeches of the Year*, 1978 [Provo: Brigham Young University Press, 1979], pp. 168–69.)

Fealēlea'aki

- Ko e hā e ngaahi me'a lelei na'e hoko tupu mei he muimui 'a e finemui ko 'ení ki he ngaahi tu'unga 'ulungaanga na'a ne 'osi fokotu'u?

Talanoa

Na'e fai 'e 'Eletā Māvini J. 'Esitoni ha talanoa 'o kau ki ha finemui na'á ne fokotu'u 'ene taumu'a ke mali temipale pea na'e tāpuekina ia koe'uhí ko 'ene muimui ki he me'a na'a ne fokotu'u:

"Na'e pehē mai kiate au [ha] taha 'o ha kau palesiteni fakasiteikí, "Oku 'i ai 'a e kaunga lahi 'a hoku malí ki he uiui'i ko 'eni 'oku mau ma'u he taimi ní. Ko e taimi ko ē na'á ma kei fai kaume'a aí, na'a 'ikai ke u fu'u mālohi au 'i he Siasí. Na'a ku loto-to'a fe'unga 'i he pō 'e taha ke u kole ange kiate ke ma mali. Na'e 'ikai 'io mai ia pe 'ikai mai ki he'eku kole ko 'ení. Ka e pehē mai pē ia, " 'I fē?" I he ngaahi māhina lahi na'e hokó, na'a ku feinga ke fakalelei'i 'eku mo'uí koe'uhí kau lava ke 'ave ia ki he temipalé. Kuó ne 'osi fokotu'u 'e ia 'a 'ene ngaahi palaní, 'eku founiga ke tatau mo iá. Na'a ku 'osi 'ilo'i 'e au 'a e me'a ke fai pea mo e feitu'u ke u 'alu ki aí'o kapau 'oku ou fie ma'u ke u fononga fakataha mo ia 'i hono tafa'aki" ("Yellow Ribbons and Charted Courses," *New Era*, Siulai 1981, p. 16.)

Fealēlea'aki

- Na'e mei anga fēfē nai 'a e nofo mali 'a e finemui ko 'ení 'o kapau na'e 'ikai ke ne tauhi mo'oni ki he ngaahi tu'unga 'ulungaanga na'a ne fokotu'u?

Faka'osí

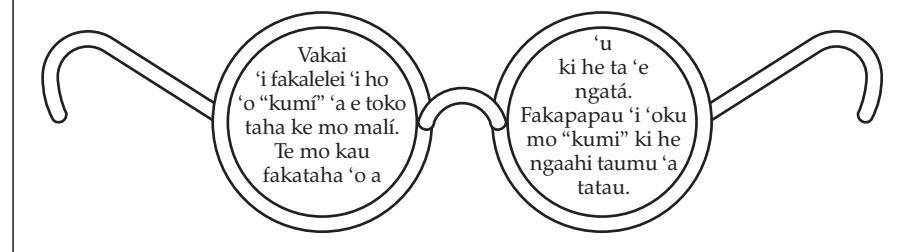
Toe vakai ki he saati ko ia na'e faka'aonga'i 'i he konga ua 'o e lēsoní. Hanga 'o fakamamafa'i 'a hono mahu'inga ke fokotu'u ha ngaahi tu'unga 'ulungaanga 'oku

mā'oni'oní koe'uhí kae lava ai ke faaitaha mo a'usia 'e he finemui kotoa pē ha nofo mali 'oku fiefia pea ta'e ngata.

La'i peesi tufa 'oku ke fa'iteliha pē pe 'e fai pe 'ikai

Kapau leva kuo ke 'osi teuteu 'a e ngaahi la'i peesi tufá ma'á e kau finemuí peá ke tuhotufa atu.

2 Kolinitō 6:14

'Ekitiviti

Kole ange ki he kau finemuí ke nau toe vakai ange ki he lisi ko ia na'a nau hiki 'i he kamata'anga 'o e lēsoní. Ko 'eni kuo nau 'osi fanongo ki he lēsoní, kole ange ā ke nau toe vakai'i mo fakafuofua'i 'a 'enau lisí pe ke nau toe tānaki atu ki ai ha me'a ke nau fie tānaki atu. Kole ange ke nau tauhi 'a 'enau ngaahi lisí 'i he'enau ngaahi tohi noá pea ke nau toutou sio ki ai ke hoko ai ko ha fakahinohino 'i he ngaahi fili 'oku nau faí 'i he'enau fai kaume'á pea mo 'enau ngaahi fili malí.

Ko e Hoko 'a e Folofola 'a e 'Otuá ko ha Tukufua

Lēsoni

37

TAUMU'A

'E fakapapau'i 'e he finemui taki taha 'a e founiga te ne faka'aonga'i ai 'a e folofola 'a e 'Otuá ke hoko ko ha tukupā 'i he'ene fetaulaki mo e ngaahi fakakaukau 'a māmaní.

TEUTEU

1. 'Omi ha fakatātā 'o e palesiteni lolotonga 'o e Siasí.
2. Teuteu mai ha saati kuo fakapipiki ai 'a e ngaahi fakatātā mo e ngaahi 'ulu'i fakamatala mei he nusipepā 'oku fakamatala'i ai 'a e ngaahi fakakaukau fakaemāmaní pea mo e ngaahi faingata'a 'a ia 'e fetaulaki mo e kau finemuí 'i homou feitu'u. Fokotu'u ha tā 'o e palōfitā pea mo e ngaahi tohi tapu 'a e Siasí 'o hanga atu ki he sātī. Fakapipiki hake leva 'i hona vaha'a ha 'ū la'i tā 'o e kau finemuí 'i ho'o kalasí.
3. Vahe ha kau finemui toko lahi ke nau teuteu ke nau fakamatala ki he ngaahi tefito te ke toki fili mei he nāunau ma'u'anga tokoní 'i he ngata'anga 'o e lēsoní pē ko 'ení. 'Oange ki he finemuí taki taha 'a e fakamatala 'oku ma'u mei he nāunau ma'u'anga tokoní 'a ia 'oku fekau'aki mo e tefito te ne fakamatala'i. Mahalo pē te ke toe fie ma'u ke 'oange ki ai mo ha ngaahi fakamatala mei he folofolá, mei he ngaahi makasini fakamuimui taha 'a e Siasí, pea mei he ngaahi malanga ko ia 'i he konifelenisi lahi. 'Oange ki he finemuí taki taha 'a e taimi fe'unga pē ke fakamatala ai ke fe'unga mo ho'o taimi lēsoní.
4. Teuteu 'a e ngaahi fehu'i mo e ngaahi fakamatala 'e lava ke ke fakamatala fakanounou'i pea mo tokoni'i ai 'a e kau finemuí 'i he'enau ngaahi fakatalá.
5. Fa'iteliha pē: Teuteu'i ha 'ū la'i péesi tufa ke taki taha 'a e kau finemuí (vakai, ki he ngata'anga 'o e lēsoní).
6. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'oku ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Fealēlea'aki 'i he sātī

'Oku Fehangahangai 'a e Finemui Kotoa pē mo e Ngaahi Tukupā

Faka'ali'ali 'a e saati kuó ke 'osi teuteu'. Fakamatala'i ange 'okú ne fakahā mai 'e ia 'a e ngaahi fakakaukau 'a māmani pea mo e ngaahi tukupā pe ngaahi 'ahi'ahi 'oku fehangahangai mo e kau finemuí 'o e ngaahi 'aho ní. Tuku ke fakahā atu 'e he kau finemuí 'a e hingoa e ngaahi fakakaukau fakaemāmani ko ia 'oku nau lava ke tala mei he sātī. Hiki 'enau ngaahi talí 'i he palakipoé. (vakai, ki he fakatātā 'i he palakipoé ki he ngaahi tali te nau 'oatú.)

- Ko hai 'a e toko taha na'a ne fa'u 'a e ngaahi tukupā mo e ngaahi fakakaukau hala ko 'ení? (Ko Sētane.)
- 'E lava fēfē 'e he ngaahi fakakaukau ko 'ení ko fakatupu ha mamahi ki he kau finemuí? Fakamatala'i ange 'oku poupou'i 'e Sētane ia 'a e ngaahi fakakaukau hala lahi 'a ia 'okú ne kāka'a'i 'a e kaka'i pea fakahee'i ai kinautolú. Ka neongo iá, 'e 'ikai lava ke kāka'a'i kitautolu ia. He kuo tāpuekina kitautolu 'aki 'a e ngaahi folofolá pea mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita 'o e ngaahi 'aho ní ke ne tau'i 'a e ngaahi mālohi 'o e tēvoló 'a ia 'oku hiki atu 'i he palakipoé.

<i>Ngaahi Fakakaukau 'a Māmanī</i>	<i>Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Oongoongolei mo e Ngaahi Mo'oni</i>
Vete mali	Mali
'Ikai fei ma'u ha fānau	Hoko ko e fa'ē
Fakatō tama	Toputapu 'o e mo'ui
'Ulungaanga ta'e ma'a	Anga-ma'ā
Ngaahi tohi ta'e fe'unga	Folofola mo e ngaahi tohi lelei
Ifi tapaka, inu kava mālohi, faito'o kona tapu	Lea 'o e Potō
Faka'uhinga'i 'a e me'a 'oku hoko ki he anga 'o e tu'u 'a e māhinā mo e ngaahi fetu'ú	Ako ki he saienisi 'o e la'aá, māhinā mo e ngaahi fetu'ú

- Fealēlea'aki 'i he folofolá
- 'Oku Ma'u 'i he Folofolá 'a e Ngaahi Tu'unga 'Ulungaanga Ke Tali'aki 'a e Ngaahi 'Ahī'ahí Kole ange ki he kau finemuí ke nau kumi hake pea lau 'a e 2 Nifaí 31:20.
- Ko e hā 'a e me'a 'oku fokotu'u mai 'e Nifai ke tau faí? (Vivilí atu ki mu'a 'i he tu'uma'u 'ia Kalaisi, 'ofa ki he 'Otuá mo e kakai fulipē, 'uakai 'i he folofola 'a Kalaisí, pea kātaki 'o a'u ki he ngata'anga.)
- Kole ange ki he kau finemuí ke nau kumi hake pē lau 'a e 1 Pita 1:24–25.
- Ko e hā 'a e me'a 'oku ako'i mai 'e he potu folofola ko 'ení 'o fekau'aki mo e faikehekehe 'i he ngaahi fakakaukau 'a e tangatá pea mo e folofola 'a e 'Otuá?
- Faka'ali'ali
- Taki e tokanga 'a e kau finemuí ki he tā ko ia 'o e palōfitá pea mo e ngaahi tohi folofola 'i he fakatātā 'oku faka'ali'ali. Tala ange 'e lava pē ke 'ilo'i 'e he kau finemuí 'a e mo'oni ko ia 'oku ha'u mei he Tamai Hēvaní 'o hangē ko ia 'oku akonaki'aki 'e he kau palōfita pea hā 'i he ngaahi tohi folofolá.
- Ngaahi fakamatala 'a e kalasí
- Fakaafe'i 'a e kau finemui ko ia ne 'osi vahe ki ai ke nau fai 'a 'enau ngaahi fakamatala 'o fakatatau ki he ngaahi me'a ko ia mei he ma'u'anga tokoni 'i mui 'i he lēsoní. Tala ange 'e faka'ali'ali mai 'e he ngaahi fakamatala ko 'ení 'a e founiga 'e lava ke faka'aonga'i ai 'a e folofola 'a e 'Otuá 'i he'etau fehangahangai mo e ngaahi fakakaukau 'a māmaní. Ko 'ene 'osi ko ia 'a e fakamatala 'a e finemui taki taha peá ke hanga 'o hiki'i 'i he palakipoé 'a e fo'i tefito'i mo'oni ko ia 'o e ontoongolelei 'o hanga atu pē ki he fo'i fakakaukau fakaemāmani taki taha 'o hangē ko ia 'oku fakatātaa'i atú.
- Fakapapau'i 'oku mahino 'a e ngaahi potu folofolá pea mo e ngaahi akonaki 'oku hiki. Fakamamafa'i ange 'a e ngaahi founiga 'e lava'i'aki 'e he ngaahi mo'oni 'o e ontoongolelei 'a e ngaahi fakakaukau hala ko ia 'a Sētané. Hanga 'o fakafuofua'i 'a e taimi fakamatala 'a e ta'ahine taki taha ke fe'unga mo e taimi kalasí.

Faka'osí

- Lau folofola pē ko e la'i peesi tufa
- Tala ange 'oku 'omi 'e he ngaahi potu folofola ko 'ení 'a e fale'i ki he anga ko ia hono ikuna'i 'o e ngaahi mālohi 'o Sētané pea mo e mo'ui 'o fakatatau ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'oku totonú.
- Lea Fakatātā 3:5–6
'Alamā 37:35, 37
Molonai 7:16–17
Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:18
- 'E lava pē ke lau le'o-lahi 'eni 'e he kau finemuí, pe ko ha'o tufa pē ki he kau finemuí ha 'ū la'i pepa kuo 'osi hiki ai 'eni ke nau toki ō 'o lau 'i 'api.

Ngaahi 'Ekitiviti 'Oku Fokotu'u Atu

1. Kapau 'oku 'i ai ha tukupā makehe 'a ha finemui fekau'aki mo hano ikuna'i 'o ha fa'ahinga fakakaukau fakaemāmani, hanga 'o tokoni'i ia 'i hono laú pea mo hono ako 'o e folofola 'a e 'Eikí pea mo 'ene kau palōfitá kae 'oua pē kuo ongo'i 'e he finemui 'okú ne nonga mo ma'u ha ongo'i malu.
2. 'Ai ha taha teuaki he lea, 'i hono fakangofua 'e ho'omou taki lakanga fakataula'eikí, ke ne lea 'i ha faeasaiti fekau'aki mo ha tefito 'e taha pe ua mei he lēsoní. Tuku ange ha taimi ke fai ai ha ngaahi fehu'i mo ha fealēlea'aki mo e kau finemui 'i he hili 'ene leá.

NAUNAU MA'U'ANGA
TOKONI

1. Ko e Nofo Malí

“‘ Oku akonekina kitautolu ‘o pehē ‘oku fie ma'u 'a e nofo malí ki hono fakakakato ‘o e palani 'a e 'Otua, ke 'omi 'a e founiga ke fakahoko ai 'a hono fanau'i mai 'o e tangatá ki he māmaní, peá ke teuteu'i 'a e fāmilí ki he mo'ui ta'e ngatá. Na'e folofola 'e he 'Eikí 'o pehē, 'Kuo tu'utu'uni 'a e 'Otuá 'a e nofo malí ki he tangatá koe'uhí ke lava'i 'e he māmaní 'a e taumu'a 'o hono fakatupú; peá ke lava ke fakafonua'aki ia 'a e toko lahi 'o e tangatá 'o fakatatau ki hono fakatupu ki mu'a 'i hono ngaohi 'o e māmaní' (T&F 49:15–17.)

“Ko e anga ko ia 'o e kalasi fakakaukau 'oku tau ma'u 'o kau ki he nofo mali 'oku tau ma'u ia mei he mo'oni ko ia kuo fakahā maí, kae 'ikai ko e ma'u mei he ngaahi faka'uhinga 'a e māmaní. Na'e akonaki 'a e 'apostolo ko Paulá 'o pehē, “‘ Oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eiki' (1 Kolinitō 1:11.) Na'e fakamatala 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o pehē, “‘ E 'ikai pē lava ke hakeaki'i ha taha ta'e kau ai 'a e nofo mali leleí 'i he founiga totonú' (*Marriage and Divorce* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1976], p. 24)" (Dallin H. Oaks, 'i he Conference Report, Oct. 1993, p. 100 pe *Ensign*, Nov. 1993, p. 74).

2. Ko Hono Fanau'i Mai 'o e Fānaú

“Na'e pehē 'e Palesiteni [Sipenisā W.] Kimipolo, 'Ko ha toki 'ulungaanga siokita mo'oni ia 'o ha ongo me'a malí ke na ta'e fie ma'u ha'ana fānau lolotonga ko iá 'oku na malava ke ma'u ha fānau' ('i he Conference Report, Apr. 1979, p. 6; pe *Ensign*, May. 1979, p. 6.) Ko e taimi ko ē 'oku tautoloi ai 'e he kakai kuo nau 'osi malí 'a e ma'u ha'anau fānaú kae 'oua leva kuo nau fakahoko 'a 'enau ngaahi taumu'a ki he ngaahi me'a fakasi'isi'i angé 'a 'enau kau ko ia ki hono fakahoko 'o e ngaahi palani 'a 'etau Tamai Hēvaní ma'a hono kotoa 'o 'ene fānau fakalaumālié. 'Oku 'ikai teitei totonu ke lau 'e he kakai Siasi mālohi mo angatonú 'a e fānaú ko ha me'a ia 'oku fepaki mo e me'a 'oku ui 'e māmaní ko e 'mo'ui fiemālie.' He 'oku tau ha'isia 'i he'etau ngaahi fuakava na'a tau fai mo e 'Otuá pea mo e taumu'a mahu'inga taha 'o e mo'ui ní ki he ngaahi fānau ko ia 'oku nau fiema'u 'a hotau taimi, 'a 'etau 'ofá pea mo 'etau ngaahi feialaulaú.

“Ko e hā e toko lahi 'o e fānau 'oku totonu ke ma'u 'e ha ongo mātu'a? 'A e toko lahi pē ko ia te na lava 'o tokanga'í! 'Io, 'oku 'ikai ke ngata pē 'a hono tokanga'i 'o e fānaú 'i hono foaki ange ko ia 'o e mo'úi kiate kinautolú. He kuo pau pē ke 'ofa'i, fafanga, ako'i tauhi, fakavalā'i, fakamalumalu'i pea mo kamakamata hono ako'i 'o e fānaú ke nau hoko foki mo kinautolú ko ha ngaahi mātu'a lelei" (Dallin H. Oaks, 'i he Conference Report, Oct. 1993, p. 101; pe *Ensign*, Nov. 1993, p. 75.)

“‘ Oku hanga 'e he sipinga ki he mo'ui fakafāmili 'a ia na'e 'uluaki fokotu'u 'i he te'eki ai ke fakatoka 'a e fakava'e 'o e māmaní, 'o tuku mai 'a e founiga ke fanau'i mai ai 'a e fānaú ki he māmaní pea ke tauhi mo fafanga ia 'e ha tamai pea mo ha fa'ē kuó na hoko ko e husepāniti mo e uaifi kuo na 'osi mali fakalaó. Ko 'ete hoko ko ia ko ha tamai mo e fa'ē, ko ha fatongia mo ha faingamālie ia 'oku toputapu, pea 'oku talitali lelei ai 'a e fānaú ko ha 'tofi'a mei he 'Eiki.' (Saame 127:3)" (Howard W. Hunter 'i he Conference Report, Oct. 1994, p. 8; pe *Ensign*, Nov. 1994, p. 9.)

3. Ko e Fakatōtamá

“Ko e fakatōtamá ko ha angahala ia ‘oku fakautuutu ‘ene lahi hono faí, pea ‘oku mau fakafepaki’i ia. ‘E faingata‘a mo’oni ke fakatonuhia‘i ‘a e fu‘u faiangahala lahi ko ia ‘o e fakatōtamá kuo ‘osi fakakaukau‘i pē ki mu‘a. Pea ‘oku faingata‘a ke tau fakakaukau atu ki hano fai ‘o ha fakatōtamá koe‘uhí pē ke ‘oua na‘a hoko ai ha ngali kovi pe fakamā, pe hoko ai ha palopalema pe fakahela kiate kita ‘i he kaha‘ú, pe ke te kalo ai mei he fatongia ko iá. ‘Oku lava fēfē ‘e ha taha ‘o tuku ke fakahoko kiate ha me‘a peheni pe kau ki hono fakahokó ‘aki ‘ene totongí ‘a e fakamole fakapa‘anga ki hono fakahokó mo ne faka‘ai‘ai ke faí? Neongo pē ‘e ‘i ai ha ngaahi ‘uhinga ‘e lava ke fakatonuhia‘i ai ha fakatomala, ka ko e ngaahi ‘uhinga ‘oku hāhāmolofia ‘aupito ‘ene hokó. ‘Oku mau lau ko e taha ia ‘o e ngaahi angahala lalahi taha pea ‘oku mau fu‘u fakatokanga mamafa ki he kakaí ke nau fakamama‘o mei ai.

“Kuo pau ke lau ‘a e fakatōtamá ko e taha ia ‘o e ngaahi ngāue fakalielia mo angahala‘ia taha ‘i he ‘aho ni ‘i he‘etau mamata ko ia ki hono fakamo‘oni mai ‘o e fakalilifú ‘a e anga fakaingofua ‘okú ne fakatupu ‘a e ‘ulungaanga ‘ulí mo e ta‘e anga-ma‘á.’ (*Tohi Fakaongoongolei ‘a e Lakanga Fakataula‘eikí*, Feb. 1973, p. 9)” (Sipenisā W. Kimipolo, ‘i he Conference Report, Apr. 1974, p. 8; pe *Ensign*, May 1974, p. 7).

4. Ko e Vete Malí

“‘ Oku ‘ikai ke hoko ‘a e vete malí ia ko ha fakalelei‘i ‘o ha faingata‘a ‘oku hoko, ka ‘oku hangē pē ia ko ha ki‘i founiga ke te hola ai ‘o hao, pea ko ha ki‘i ‘uhinga vaivai mo‘oni eni. Kuo mau fakatokanga‘i foki ‘oku ‘ikai ke hanga ‘e he kātoanga‘i pē ko ia ‘o ha malí ‘o ‘omi ha fiefia mo ha nofo mali ‘oku leleí. ‘Oku ‘ikai ke ma‘u ‘a e fiefiá ‘i hano lomi‘i pē ha me‘a kamosi, ‘o hangē ko hono kamosi ‘o e maama ‘uhilá; ko e fiefiá ko ha kalasi tu‘unga fakakaukau ia pea ‘oku ha‘u pē ia mei loto. Kuo pau ke ngāue‘i ia kae toki ma‘u. ‘E ‘ikai lava ke fakatau mai‘aki ia ha pa‘anga; he ‘ikai ke ma‘u noa‘ia pē ia” (Sipenisā W. Kimipolo, *Marriage and Divorce* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1976], p. 12).

5. Ko e Anga-ma‘á (vakai foki, *Ki Hono Fakamālohia ‘o e To‘utupú*, pp. 14–16)

“Na‘e pehē ‘e Solomone ko e mahu‘inga ‘o e fefine anga-ma‘á “oku mahu‘inga ange ia ‘i he ngaahi maka koloá” (Lea Fakatātā 31). Kau finemui, mou tokanga‘i mo malu‘i ‘a homou anga-ma‘á ‘o tatau tofu pē mo ha‘amou tokanga‘i mo malu‘i ‘a ho‘omou mo‘uí. ‘Oku mou loto ke mou mo‘ui anga-ma‘a ‘i hono kotoa ‘o ho‘omou mo‘uí. ‘Oku mau fie ma‘u ‘a e mo‘ui anga-ma‘á ke hoko ia ko ho‘omou tō‘onga mo‘uí.

“‘ Io, ‘e lava pē ‘e ha taha ia ke ne fakatomala mei he‘ene ngaahi angahalá fekau‘aki mo e anga-ma‘á. ‘Oku mo‘oni ‘a e mana ‘o e fakamolemolé, pea ‘oku tali foki ‘e he ‘Eikí ‘a e fakatomala mo‘oní. Ka ‘oku ‘ikai ke fiefia ‘a e ‘Eikí ‘i he‘ete kamata ha ngaahi ‘ulungaanga ‘oku ‘ikai ke leleí, ‘o te fakahoko ha fa‘ahinga faiangahala fekau‘aki mo e maumau‘i ‘o e anga-ma‘á, pea ‘osi ange pē ko ia pea te pehē pē ‘e kita ko ‘ete vete hiá pē pea ‘ai mo ‘ete fakatomala fakavavevave haké pea ‘e fiemālie leva ki ai ‘a e ‘Eikí” (‘Esela Tafi Penisoni, *Ensign*, Nov. 1986, p. 83).

“‘ E hoku ngaahi tuofafine, ‘i ho‘omou fai ho‘omou ngaahi fili ‘i he mo‘uí ni, ‘ai ke mahino lelei kiate kimoutolu ‘oku ‘ikai ke toe liliu ‘a e ‘Otuá ia, pea ‘oku ‘ikai pē ke toe liliu ‘a ‘ene ngaahi fuakava ‘a‘aná ia pea mo ‘ene ngaahi akonakí. Ka faka‘au ke momoko ‘a e ulo ‘a e la‘aá pea ‘ikai ke kei ulo ‘a e ngaahi fetu‘ú, ‘e kei tu‘u ma‘u pē ‘a e fono ‘o e anga-ma‘á ‘i he māmaní ‘o e ‘Otuá pea ‘i he siasi ‘o e ‘Eikí. ‘Oku ‘ikai ke kei pukepuke ‘e he Siasí ia ‘a e ngaahi ‘ulungaanga mahu‘inga ‘oku motu‘a koe‘uhí pē he ‘oku nau motu‘a, ka koe‘uhí pē he ko e totonu ia talu mei he ngaahi kuongá atu ‘o a‘u mai ki he kuonga ni pea koe‘uhí he kuo folofola‘aki ia ‘e he ‘Otuá” (Sipenisā W. Kimipolo, *Ensign*, Nov. 1978, p. 105).

6. Ko e Ponokalafi (vakai foki, *Ki Hono Fakamālohia ‘o e To‘u Tupú*, p. 13).

“‘ Oku faka‘ai‘ai hení ‘a e kāingalotú kotoa pē ‘o e Siasí ‘i he feitu‘u kotoa pē ke ‘oua na‘a ngata pē ‘i he‘enau ta‘ofi ‘a e mafola ko ia ‘o e mahaki faka‘auhá ko e ponokalafi, ka ke nau toe ngāue mālohi foki ‘i hono tau‘i ‘a e fili ko ‘ení ‘oku fe‘ao mo e fa‘ahinga ‘o e tangatá ‘i he māmaní hono kotoa.

“‘ I he ta‘u kuo ‘osí, na‘e fakamoleki ai ‘a e pa‘anga ‘e laui piliona ‘i he ngaahi filimi mo e ngaahi tohi fakalielia. ‘Oku hā mai ‘a e ngaahi me‘a ‘uli ko ‘ení ‘i he ngaahi fale tohí, fale koloa makasiní, ngaahi fale hele‘uhila, pea me‘a pangó ia, ka kuo kamata pē foki ke hā mai ia ‘i he ngaahi fale koloá, ngaahi falekoloa fakatau‘anga me‘akaí, pea a‘u pē ki he ngaahi fale fakatau‘anga faito‘o. . . .

“‘ Oku hanga ‘e he ponokalaffí ‘o fakasi‘isi‘i ‘a e founiga fakatupú pea mo e ‘ulungaanga ‘o e tangatá. Ko e founiga ko ia ‘o e fakatupú ko ha konga pelepelengesi ia ‘o e anga ‘o e fetu‘utaki ‘a e tangatá. Ko e taimi ko ē‘oku ke fakafepaki ai pe fakasi‘isi‘ia ‘a e me‘a ní, ‘okú ke hanga ‘e koe ‘o ‘ai ke hoko ko ha ‘ulungaanga fakamanu pea ‘oku ke fakafepaki‘i ‘e koe ‘a e ‘ulungaanga ko ‘ení ‘o e fa‘ahinga ‘o e tangatá.

“Pea ko ‘ene mafola pē, ‘okú ne uesia ‘e ia ‘a hono kotoa ‘o e kakai ‘o e māmaní. ‘Oku fakafepaki ‘a e ngaahi me‘a ‘oku koví mo fakalielia ki he mo‘ui fakasivilaisé. ‘Okú ne hanga ‘e ia ‘o ‘ohofi ‘a ‘etau ngaahi tefito‘i tuí. Ko e fakafepaki ia ki he ngaahi totonu ‘oku ‘a e fāmilí. (Larry Parrish U.S. Assistant Attorney, ‘i he ‘War on Pornography,’ p. 76)” (Sipenisā W. Kimipolo, ‘i he Conference Report, Oct. 1976 pe *Ensign*, Nov. 1976, pp. 5–6).

7. Ko e Lea ‘o e Potó (vakai foki, *Ki Hono Fakamāloha ‘o e To‘u Tupú*, p. 15).

“Pea ko e me‘a ki he faito‘o kona tapú, . . . Kuo toutou fakafepaki‘i ‘e he Siasí ‘a hono faka‘aonga‘i ta‘e totonu pea mo e founiga fakatu‘utāmaki ‘oku faka‘aonga‘i ki ai ‘a e ngaahi faito‘o kona tapú pe ko e ngaahi faito‘o huhu‘a tatau mo ia ‘a ia ‘e fakatupu ai ha ‘ikai ke toe lava ‘o ta‘ofi hono faka‘aonga‘i pe fakatupu ai ha maumau ki he sinó mo e ‘atamaí pe ko hono tuku ki lalo ‘a e tu‘unga ‘o e anga-ma‘á.’ ‘Oku mau poupopu ki he fakamatala ko ‘ení” (Sipenisā W. Kimipolo, ‘i he Conference Report, Apr. 1974, p. 8; pe *Ensign*, May 1974, p. 7).

“Mahalo ‘oku ma‘u pē ‘e he māmaní ia ‘a ‘ene founiga; ka ‘oku kehe ‘a e founiga ia ‘a e Siasí. Pea mahalo ‘oku pehē pē ‘e he kakai ‘o māmaní ‘oku lelei pē ‘a e ifi tapaká ia; ka ‘oku tu‘u ‘a e Siasí ia ‘i he tu‘unga ‘oku toe mā‘olunga ange ‘a ia ‘oku ‘ikai tali ai ‘a e ifi tapaká ia. ‘E fakangofua ‘e he founiga ia ‘a māmaní ‘a e kakai tangatá mo e fefiné ke nau inu ko ha fakafiefia pē; ka ‘oku hiki‘i hake ‘e he Siasí ia ‘o e ‘Eikí ‘a hono kakaí ki ha founiga ‘a ia ‘oku ta‘ofi faka‘aufuli pē ai ‘a e inu kava mālohí ia” (Sipenisā W. Kimipolo, “President Kimball Speaks Out on Morality,” *New Era*, Nov. 1980, p. 41).

8. Ko e ‘Asitolosia (Astrology)

‘Oku ‘ai ‘e he ‘asitolosiá ke pehē tokua ‘okú ne lava ke tala ‘a e me‘a ‘e hoko mai ki ha taha ‘i he‘ene faka‘uhinga‘i ‘a e anga ‘a e tu‘u ‘a e ngaahi fetu‘ú mo ‘ene fekau‘aki mo e anga ‘a e mo‘ui ‘a e kakaí. Na‘e lahi hono fa‘a kākaa‘i mo lohiaki‘i ‘o e kakai he kuonga fuoloa‘e he fa‘ahinga na‘a nau pehē ‘oku nau fai ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení. ‘Oku faka‘ehi‘ehi ‘a e kakai Siasi ‘osi fakamāma‘i kinautolu mei he fa‘ahinga me‘a pehení he ko e ha‘u ia meia Sētane.

Ko e ‘asitalōmá ko e saienisi ia ‘o e ako ki he ngaahi feitu‘ú—ki he anga honau tupu‘angá mo ‘enau ngauē holó. Ko e kakai ‘asitalōnoma ‘iloa taha ‘i he hisitōlia ‘o e māmaní ko e kau palōfita hangē ko Mōsese, ‘Epalahame pea mo ‘Inoki. Na‘a nau ma‘u hangatonu pē ‘e kinautolu ‘enau ‘iló mei he ‘Eikí. (vakai, T&F 88:41–47; Mōsese 1:27–39; ‘Epalahame 3:1–18.)

“Oku ‘ikai ke lava ‘e he ngaahi fetu‘ú ia ‘o pule‘i ‘a e ngaahi me‘a ‘okú ke faí. . . . Na‘e foaki atu kiate koe ‘e he ‘Otuá ‘a ho‘o tau‘atāina ke ke filí, pea ‘oku ‘ikai pē te Ne fakangofua ‘e ia ‘a e ngaahi fetu‘ú ke nau kaunoa atu ai. Ko Ia na‘á Ne fakatupu ‘a e ngaahi fetu‘ú ka na‘e ‘ikai ke Ne fakatupu ‘e Ia ‘a e fa‘ahinga tui faikehe ko eni ko e ‘asitolosia” (editorial in *Church News*, 14 Oct. 1972, p. 16).

*Ko Hono Tauhi Ma'u 'o e Mo'ui
Lelei Fakasinó*

Ko e Ngaahi ‘Ulungāanga Ke Tupu Mei ai ‘a e Mo‘ui Lelei

TAUMU‘A

‘E mahino ki he finemui taki taha ‘a hono mahu‘inga ko ia ke fakatupu ha ngaahi ‘ulungaanga ‘e tupu mei ai ‘a e mo‘ui leleí.

TEUTEU

1. ‘Omi ha pepa mo ha peni vahevahe ma‘á e kalasí.
2. Vahe‘i ha kau finemui ke nau fai ‘a e ngaahi talanoá, lau ‘a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea te ke fie ngāue‘akí.

FOUNGA FAI

‘O E LESONI ‘OKU
FOKOTU‘U ATU

Fakafuofua‘i pē
‘e kita ‘a kita

Talateu

Tufa ki he kalasí ‘a e pepa mo e peni vahevahé. Fekau e kau finemuí ke nau hiki angé ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení ‘i he houa ‘e uofulu mā fā kuo ‘osí.

1. Me‘akai kotoa pē na‘e kaí
2. Lahi ‘o e ipu vai pē fa‘ahinga me‘a huhu‘a pē na‘e inú
3. Lahi ‘o e houa na‘e mohe ai
4. Lahi ‘o e houa na‘e fakamoleki ki he ngaahi ‘ekitivitī fakasinó ‘o hangē ko e ngāué, sipotí, hulohulá pe fakamālohisinó

Fealēlea‘aki

Fai ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘ení:

1. Ko ha ngaahi me‘a nai ‘ení ‘oku hoko faka‘aho pē ‘i ho‘o mo‘ui?
2. ‘Okú ke kai nai ‘a e ngaahi me‘akai fakatupu mo‘ui lelei ‘o hangē ko e uité, koané, laisé, ngaahi fua‘iakau mo e vesitapoló, me‘akai ngaohi mei he hu‘akaú, kakano‘i manú, iká, moa pea mo e fua‘imoá?
3. ‘Okú ke inu ‘a e ipu vai ‘e ono ki he valu ‘i he ‘aho kotoa.
4. ‘Okú ke faka‘ehi‘ehi mei hono faka‘aonga‘i ‘o ha fa‘ahinga faito‘o ‘o fu‘u tō tu‘a?
5. ‘Oku ke ma‘u ha mālōlō fe‘unga ke fakafo‘ou ‘e ivi ‘o ho sinó?
6. ‘Oku ke fakamālohisino fe‘unga?
7. Ko e hā e founa te ke lava ‘o toe fakalele‘i ange ai ‘a e mo‘ui lelei ‘a ho sinó?

Kuo ‘Osi Tuku Mai ‘e he ‘Eikí ha Ngaahi Fakahinohino Ki He‘etau Mo‘ui Lelei

Fealēlea‘aki ‘i he folofolá

Fekau ‘a e kau finemuí ke nau lau le‘o-lahi ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá vahe 89 pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:124.

Ko e taimi ko ē ‘oku lau ai ‘a e ngaahi veesi folofolá, fekau ‘a e kalasí ke nau fokotu‘u mai angé ha ngaahi fakahinohino mei he ngaahi potu folofolá ‘oku totonu ke hiki ‘i lalo ‘i he ongo ‘ulu‘i tohi ko ‘ení “‘ Oku totonu ke ke—” pea mo e “‘ Oku ‘ikai totonu ke ke—”. Mou alea‘i ‘a e fakahinohino ko ‘eni kuo ‘omai mei he ‘Eikí ke fakapapau‘i ‘oku mahino ki he kau finemuí ‘a hono mahu‘inga ‘o ‘ene fale‘i.

<p><i>'Oku totonu ke ke—</i></p> <p>Kai 'a e ngaahi fua'i'akú mo e vesitapoló Kai 'a e koané, uite mo e laisse Kai fakafuofua pē 'a e kakano'i manú Ma'u ha mohe fe'unga Mohe efiafi 'A hengihengi</p>	<p><i>'Oku 'ikai totonu ke ke—</i></p> <p>Inu kava mālohi Faka'aonga'i 'a e ngaahi inu velá Fakapikopiko Nofo noa Mohe 'o fuoloa ange he taimi totonú</p>
---	---

Ngaahi lea na'e fai

Lau pea alea'i 'a e ngaahi lea ko 'ení na'e fai 'e he kau taki 'o e Siasí 'o kau ki he ngaahi fakahinohino ko ia kuo 'omi 'e he 'Eikí 'o fekau'aki mo 'etau mo'ui leleí:

“ ‘ Oku kei tatau pē 'a e Lea 'o e Potó mo hono fakalea pea mo hono faka'uhinga 'oku hā 'i he vahe 89 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. 'Oku 'ikai toe 'i ai mo ha faka'uhinga kehe ki he Lea 'o e Potó ka ko ia pē kuo fai 'e he Kau Taki Mā'olunga 'i he kamata'anga 'o e Siasí, 'i he taimi na'e fakahā ai na'e 'uhinga 'a e "ngaahi inu velá ki he tí mo e kofí.

“ ‘ Oku te'eki ai ke fakahā 'e he Siasí ha tu'utu'uni mahino 'o kau ki he ngaahi inu kolá, ka 'oku fare'i mai 'e he kau taki 'o e Siasí, pea 'oku mau toe fare'i atu kimoutolu he taimí ni, ke 'oua na'a mou ngāue'aki ha fa'ahinga inu 'oku ma'u ai 'a e kalasi faito'o kona tapu 'oku fakatupu maumau pea 'e iku 'o pōpula ki ai 'a e tangatá. 'Oku totonu ke 'oua na'a mou inu ha fa'ahinga inu 'oku 'i ai ha ngaahi faito'o kona 'oku kovi mo fakatu'utāmaki ki he sinó” (“Policies and Procedures,” *New Era*, May 1972, p. 50).

“ ‘ Oku lava ke uesia 'e he tu'unga 'o e sinó 'a e laumālié. Ko hono 'uhinga ia kuo tuku mai ai 'e he 'Eikí kiate kitautolu 'a e Lea 'o e Potó. Na'á ne toe pehē foki 'oku totonu ke tau mohe efiafi pea ke tau 'ā hengihengi hake (vakai, T&F 88:124). ko ia 'oku totonu ke 'oua na'a tau lele 'o vave ange 'i he mālohi 'oku tau ma'u (vakai, T&F 10:4), peá ke tau 'ai ke potupotu tatau 'a e ngaahi me'a lelei kotoa pē. Ko hono fakakātoá, 'e lelei ange ki he'etau mo'ui 'o kapau te tau faka'aonga'i ke lahi 'a e ngaahi me'atokoni ko ia 'oku tau ma'u hangatonu pē 'i hono tu'unga fakanatula totonú, pea si'si'i ange 'i he taimi 'oku fulihi ai pe toe tānaki atu ki ai mo ha ngaahi me'a kehe ia. 'Oku lava ke uesia 'e he me'atokoni 'a e 'atamaí, pea ko taimi ko ē 'oku si'si'i ai ha fa'ahinga ivi 'o e me'akai 'i he sinó te ne lava 'e ia 'o fakatupu 'a e palopalema ki he 'atamaí. Ko e malu'i lelei ia kapau 'e fakahoko ha sivi fakataimi 'o e sinó pea 'e lava ke ma'u ai ha ngaahi palopalema 'e lava ke ta'ofi kei taimi. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e mālōloó pea mo e fakamālohisinó, pea mo e fakamālohisinó, pea 'oku lava foki ke fakafo'ou 'a e laumālié 'i ha'ate 'eve'eva 'i ha feitu'u 'oku 'ea leleí. Ko e konga pē ia 'o 'etau tui fakalotú 'a e ngaahi 'ekitiviti pē fakafiefia 'oku leleí, pea 'oku leleí ke 'ai pē mo ki'i fetongi 'a e ngaahi 'ekitiviti 'oku faí, pea 'oku a'u pē ki he'ete fo'i fakakaukau 'ata'atā atu pē ki he me'a ko ia 'e faí, 'okú ne fakafiefia'i 'e ia 'a e laumālié” (ēsela Tafi Penisoni, 'i he Conference Report, Oct. 1974, pp. 91–92; pe *Ensign*, Nov. 1974, p. 66).

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange kuo 'osi tuku mai 'e he 'Eikí ha ngaahi fakahinohino pau ki he anga hono tokanga'i 'o hotau ngaahi sinó. 'Oku fakafalala lahi 'aupito 'a e sino mo'ui leleí mo e ivi lahi ki he anga ko ia 'o 'etau to'onga mo 'etau tali 'a e ngaahi fakahinohino ko 'ení, pea 'oku kamata pē foki 'a e ngaahi 'ulungaanga ia 'oku fie ma'u ki he mo'ui leleí mei he'etau kei ikí. Te tau ma'u 'a e ngaahi tāpuakí 'i he taimi 'oku tau fai pau ai ki he ngaahi lao ko 'ení.

- Ko e hā nai ha ni'ihi 'o e ngaahi tāpuakí na'e tala'ofa mai'aki kiate kinautolu 'oku nau tauhi 'a e ngaahi fono 'a e 'Eikí? (Vakai, T&F 89:3, 18–21).

Ko e Ngaahi Tāpuaki Ko Ia 'o Hono Tauhi Ke Mo'ui Lelei 'a e Sinó 'Oku Hokohoko Atu Ia ki he Ngaahi To'u tangata 'Oku Te'eki Ke Fanau'i Mai

Fealēlea'aki

Fakamatala'i ange ki he kau finemuí 'e 'i ai 'a e kaunga 'o 'enau tokanga'i ko ia 'a honau sinó he 'aho ní ki he'enau lavame'a mo 'enau fiefia 'i he mo'ui ni pea mo honau ngaahi tufakanga 'i he kaha'ú 'i he'enau hoko ko e ngaahi uaifi mo e ngaahi fa'ē pea mo e kakai fefine 'i he kuonga ko 'ení.

Mou alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení mo e kau finemuí.

- Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku mātu'aki fu'u mahu'inga ai ki he kau finemuí ke nau ma'u ha sino mo'ui leleí?

- Ko e hā hono mahu'inga 'o ho'o mo'ui leleí kiate koe he taimí ni?
- Ko e hā hono mahu'inga 'o ho'o mo'ui leleí kiate koe 'i ha'o hoko ko ha uaifi pea mo ha fa'ē 'i he kaha'ú?
- 'E uesia fēfē 'e he me'a 'okú ke fai ki ho sinó he 'aho ní 'a ho'o fānau ko ia 'oku te'eki ke fanau'i maí?

Sivi

Fekau 'a e kau finemuí ke nau fakafika mei he 1 ki he 7 'i he'enau 'ū la'i pepá. Fekau ke nau tohi'i 'a e tali ko e mo'oni pe ko e loi ki he fakamatala kotoa pē te ke lau angé. 'Osi pea fakatonutonu 'a e siví.

Sivi Tali Mo'oni pe Loi

1. Ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke ma'u ai 'e he fa'eé ha me'akai fe'ungá, te ne fakatupu 'e ia ha ngaahi palopalema ki he pēpē 'oku 'i manavá pea kiate ia pē foki. (Mo'oni)
2. Kapau 'oku toutou ngāue'aki 'e ha fa'ē 'a e kava mālohi tapú, 'e lava pē ke hoko 'a e ngaahi palopalema faka'atamai mo fakaesinó ki he ki'i pēpē 'oku te'eki ai ke fanau'i maí. (Mo'oni)
3. 'Oku 'ikai ke fakatupu 'e he ngaahi faito'o kona tapú ia hangē ko e heloini, kokeini pea mo e mofiní ha kovi ki he ki'i pēpē 'oku te'eki ke fanau'i maí. (Loi)
4. 'Oku lava ke fakatupu ha kui 'a e ki'i pēpē 'oku te'eki ai ke fanau'i mai mei he mahaki 'oku ma'u 'e he 'ōkani fakatupú pe 'e lava pē ke ma'u ia 'e he ki'i pēpeé 'i he taimi 'oku fanau'i mai aí. (Mo'oni)
5. 'Oku lahi ange ke hoko 'a e tamatoó mo e fā'ele ta'e hokó ki he ngaahi fa'ē ko ia 'oku nau ifi tapaká lolotonga 'enau feitamá. 'Oku toe ma'ama'a ange foki 'a e pāuni 'o 'enau ngaahi pēpeé 'i he taimi 'oku fā'ele'i mai ai kinautolú. (Mo'oni)
6. 'Oku lava ke hoko ha ngaahi liliu ki he anga hono fa'u 'o e ki'i pēpē 'oku te'eki ke fanau'i maí ko e tupu mei hono ngāue'aki 'e ha fefine 'a e faito'o kona tapu ko ia ko e LSD. (Mo'oni)
7. Ko e taimi ko ē 'oku puke ai ha finemui 'i he kalasi mahaki ko e bulimia mo e anorexia, 'a ia ko e kalasi mahaki 'eni 'oku hoko ki he 'atamaí 'o tupu ai ha ta'e fiekie kai 'a e toko taha 'oku puké, 'oku fa'a tupu hení 'a e 'ikai ke nau fanau kinautolu 'i ha'anau matu'otu'a angé. (Mo'oni)

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange ko e kau finemui ko ia 'oku nau tokanga'i fakalelei 'a honau sinó te nau ma'u 'e kinautolu ha fānau 'oku mo'ui lelei peá te nau mo'ui lelei pē kinautolu 'i hono kotoa 'o 'enau mo'uí.

Faka'osí

Potu folofola pea mo e fakamo'oni

Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a e 1 Kolinitō 3:16–17. Fai ha'o fakamo'oni ki hono mahu'inga lahi ko ia 'o hotau sinó pea mo hono mahu'inga ke tau tauhi ia ke mo'ui lelei.

Lau 'a e fakamatala ko 'ení:

"Te mou mo'ui tau'atāina mo mou lava 'o mapule'i 'a ho'omou mo'uí 'i he taimi te mou tauhi ai 'a e Lea 'o e Potó . . . mo e ngaahi founa lelei kehe ki hono tauhi 'o e mo'ui lelei. Te mou ma'u ai 'a e tāpuaki 'o e sino 'oku 'ikai 'ulu'i, mo e 'atamai 'oku longomo'ui, peá mo ha'amou lava 'o ma'u 'a e tokoni mo e poupou mei ho'omou Tamai 'i Hēvaní 'o fou mai 'i he Laumālie Mā'oni'oní.

Ko Hono Faka'aonga'i 'o e Lēsoní

Faka'ai'ai 'a e kau finemuí ke nau fili ha fo'i 'ulungaanga 'e taha 'o e mo'ui lelei 'oku nau fie ma'u ke toe fakalelei'i pea ke nau tukupā ke kamata leva ia 'aki hono to'o ha taimi fe'unga ke fai ai. Fili foki 'e koe ha taha ke ke fai. Tala ange ki he kau finemuí 'a e me'a 'oku ke palani ke fakahokó. 'Osi ko iá pea ke toutou vakai'i pē mo kinautolu taki taha ke lava 'o fai hanau fakalotolah'i mo faka'ai'ai.

'E lava 'e he ngaahi polokalama fakamālohisino fakakalasi hangē ko e heka pasikalá, pe ko e tōtō 'o tokoni'i 'a e kau finemuí ke hokohoko atu pē 'a 'enau feinga 'i he ngaahi me'a 'oku nau faí.

*Ko e Fakalakalaka Fakasōsiale
mo Fakaelotó*

Ko Hono 'Ilo'i Hotau Mahu'inga Fakatāutahá

TAUMU'A   'E mahino ki he finemui taki taha 'o hono mahu'inga 'i he'ene hoko ko ia ko e 'ōfefine 'o e 'Otuá

TEUTEU   Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofola pē ngaahi lea 'okú ne fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

'Oku Tau Mahu'inga Kotoa pē He Ko e Fānau Kitautolu 'a e 'Otuá

Talanoa   Ko e fo'i talanoa 'eni na'e fai 'e 'Eletā Māvini J. 'Esitoni:

“ ‘ I he ngaahi uike si'i kuo ‘osí ‘i ha ‘aho na'e a'usia ai ‘e he feitu‘ú ni ‘a e taha ‘o hono ngaahi ‘aho sinou lahi tahá, ‘oku tau pehē ne ki'i tō tu'á, he na'e lahi fau ‘a e kovi ‘a e ‘eá ‘i he fa'ahita'u momoko ne toki ‘osí, na'e fu'u faingata'a 'aupito ai 'a e feinga ‘a ha talavou sōtia pea mo ha finemui na'a na teu mali ke na a'u ki he Temipale Sōleki Sití ke fakahoko ‘a 'ena malí. He na'e ha'u 'a e ta'ahiné ia mei he feitu'u 'e taha ‘i he Tele'a 'o Sōleki Sití pea ha'u 'a e talavoú ia mei he kolo ofi mai pē ai. Na'e lahi 'aupito 'a e matangí mo e sinoú na'e tō 'i he pō ko 'ení pea tāpuni ai 'o 'ikai ke toe faka'aonga'i 'a e ngaahi hala lalahi 'o a'u mai pē ki he hengihengí. Hili ia ha'amau tatali 'i ha ngaahi houa lahi, ne mau lava ke tokoni'i kinua ke na a'u ki he tempalé 'o fakahoko 'a 'ena ngaahi palani malí 'i he 'aho pē ko iá.

“Na'e fu'u hounga 'aupito kiate kinua, hona ongo fāmilí pē mo ha ngaahi kaume'a 'a e tokoni ko ia mo e tokanga na'e fai ange 'o fakahoko ai 'a e me'a mahu'inga taha ne na palani ke fái. Na'e fu'u fiefia 'aupito 'a hoku kaume'a—tau ui pē ia ko Viliami—'o ne fakahā'aki ia 'ene lea pehē mai, 'Fakamālō atu 'aupito ki he me'a kotoa pē na'a ke fái ke lava 'o fakahoko ai 'a 'ema malí. 'Oku 'ikai ke mahino kiate au 'a hono 'uhinga na'a mou fu'u hela'ia pehē ai ke tokoni'i aú. He ko hono mo'oní 'oku 'ikai ke 'i ai haku mahu'inga.

“ ‘ Oku ou tui na'e fakamo'oni pē 'a Viliami ia 'i he tali na'a ne fái, ka 'oku ou fai ha tali fefeka ki ai 'aki 'a e loto-'ofa mo'oni, 'i he'eku pehē, "E Viliami, kuo te'eki ai ke u tokoni'i 'e au ha "toko taha" 'i he'eku mo'uí. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'oku "ta'e 'i ai hano mahu'inga" 'i he pule'anga 'o 'etau Tamai Hēvaní" (i he Conference Report, 'Epeleli, 1973, p. 20; pe Siulai, 1973, p. 24).

Fealēlea'aki

- Ko e hā hono 'uhinga na'e pehē ai 'e 'Eletā 'Esitoni “ ‘ oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'oku ta'e 'i ai hano mahu'inga 'i he pule'anga 'o 'etau Tamai Hēvaní?
- Ko e hā nai hono 'uhinga ka ongo'i ai 'e ha taha 'oku 'ikai ke 'i ai hano mahu'ingá?
- Ko e hā koe 'i he pule'anga 'o e 'Otuá?

Fakamatala'i ange 'oku tau mahu'inga kotoa pē he ko e fānau kitautolu 'a e 'Otuá. 'I he hoko atu ko ia 'a e lea 'a 'Eletā 'Esitoni, na'a ne pehē ai 'oku 'ikai ke hōifua 'a 'etau Tamai Hēvaní 'i he taimi 'oku tau pehē ai 'oku “ ‘ ikai ke 'i ai ha'atau mahu'inga.” 'I he'etau hoko ko ia ko e fānau 'a e 'Otuá 'oku “ ‘ ia ai hotau mahu'ingá.”

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Fekau 'a e kau finemuí ke nau huke ki he Tokātelina mo e Ngaahi Fuakava 18:10 ke nau 'ilo mai ai ha fo'i tefito'i mo'oni mahu'inga 'o e ongoongolelé.

- Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fu'u mahu'inga ai 'a e toko taha kotoa pē ki he'etau Tamai Hēvaní pea mo hono 'Aló ko Sisū Kalaisi?

Fakapapau'i 'oku mahino ki he finemui taki taha ko e toko taha kotoa pē ko e fānau ia 'a e 'Otuá, pe 'oku lahi ange 'a 'ene 'ofa kiate kitautolu taki tahá 'i he me'a 'oku mahino kiate kitautolú. 'Oku mahu'inga ia 'a Sisū Kalaisi 'iate kitautolu fakatāutaha 'o tupu ai 'a 'ene feilaulau'i 'a 'Ene mo'uí koe'uhí ko kitautolu peá ne mamahi'ia ke fai 'a e fakalelei koe'uhí ko 'etau ngaahi angahalá.

**'Oku Tau Taki taha Ma'u pē 'a e Ivi mo e Mālohi Ke Tau Hoko Ko ha Kakai
Tu'u-ki-mu'a**

Lea na'e fai

Tala ange 'oku tokolahi 'a e kakai ia 'oku nau pehē 'e kinautolu ko e kakai noa'ia pē kinautolu pea 'e 'ikai ke nau lava 'e kinautolu ia 'o fai ha me'a 'oku mahu'inga 'i he mo'ui ní. Ka kuo tuku mai 'e he 'Eikí 'a e toko taha kotoa pē ki he māmaní mo ha misiona ke ne fakahoko. Na'e pehē 'e Pisope H. Burke Pitasoni:

"Ko e taha 'o e ngaahi tukupā lalahi taha ke tau feinga ke ikuna'i ko 'etau ongo'i ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai hatau mahu'inga pē ko ha kakai makehe kitautolu. He 'oku mou pehē 'e faifai angé pea tuku mai noa'ia pē 'e he Tamai Hēvaní 'Ene fānaú ki he māmaní ta'e te Ne 'oange mo ha ngāue mahu'inga ke ne ha'u 'o fakahokó? . . .

" ' E hoku ngaahi kaume'a, ko kimoutolu ko ha to'u tangata faka'e'i'eiki ia. Kuo fakatatali kimoutolu ke mou ha'u ki he māmaní 'i he taimi ni koe'uhí ko ha 'uhinga makehe. 'O 'ikai ko hamou ni'ihi pē, ka kimoutolu hono kotoa. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia ke mou taki taha fai 'a ia 'e 'ikai ke toe lava 'o ha taha ia ke fai 'o lelei ange 'iate koe. Pea kapau 'e 'ikai ke ne mateuteu koe ke fakahoko 'a e ngaahi me'a ni, 'e 'ikai ke lava ia 'o fai. 'Oku ta'e hano tatau pea mahu'inga 'a homou misioná. Kātaki mu'a kae 'oua na'a ke toe tuku 'e koe ia ki ha toko taha kehe ke ne fai ho'o ngāuē. He 'ikai ke ne lava 'e ia 'o fai ia ke lelei 'o tatau mo ha'o fai 'e koe. 'Oku ou 'a'eva mo koe 'i hono kotoa 'o ho'o fononga 'oku fai 'i he māmaní pea ne ue'i koe ke ke 'ilo'i 'a e taumu'a makehe 'okú ke 'i henī aí" ("Your Life Has a Purpose." *New Era*, Mē, 1979, pp. 4–5).

Talanoa

Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení ke tokoni 'i hono fakamahino'i ki he kau finemuí 'e lava pē 'e he kakai 'oku hangē ko ha kakai noa'ia peé 'o fakahoko ha ngaahi me'a mahu'inga.

Taimi si'i pē mei hono fokotu'u 'o e Siasí na'e ului mai ai 'a Siaosi A. Sāmita ki he Siasí 'i he'ene kei talavoú. Ko e taimi ko 'ení na'e fakatanga'i lahi 'aupito 'a e kāingalotú 'i he vahefonua ko Misulí, pea ko e toko lahi ia kuo 'osi tulí mei honau ngaahi 'apí. I he 1834, na'e taki ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha kau tangata 'e toko uangeau mei Ketilani, 'ohaiō 'a ia na'e 'ulu'i 'apitanga ai 'a e Siasí, ki he Vahefonua ko Siakisoni 'i Misulí. Na'e ui 'a e kau tangata ko 'ení ko e 'Apitanga 'o Saioné, pea na'a nau fononga he maile 'e lauafe. Ko 'enau taumu'a ke toe fakafoki mai 'a e kāingalotu 'o e Siasí ki honau ngaahi fonuá mo honau ngaahi 'apí. Ko Siaosi A. Sāmita na'e si'iaki 'enau kau fonongá. Na'a ne ta'u hongofulu mā ono, pea na'a ne tupu lahi mo ha ngali feifeivale ke ne hoko ko ha sōtia. Na'e 'osi tuitui ange 'e he'ene fine'eikí hono ongo talausele loloa mei he kalasi tupenu matohitohi ko ia 'oku kofu'aki 'a e fakamoluú pea mo ha'ané ki'i kato to'oto'o lanu pulepule mei he tupenu 'oku tuitui'aki 'a e 'ēpaní. Na'e 'oange kiate ia 'e he'ene tangata'eikí ha sū puti fo'ou pea mo ha fu'u me'afana motu'a. I he 'osi pē ha ngaahi 'aho si'i mei he fononga ko 'ení, kuo mamulu hono va'é mei hono suú, mahaeiae hono talausese, pea ta'e aonga 'a hono tatā lou'akaú. Na'e 'ikai ke hā ngali molumalu 'a Siaosi. Ka na'a ne mohe ia 'i he tēniti 'o e Palōfítá pea ne fanongo ki he konga lahi 'o e ngaahi akonakí pea mo e ngaahi fakahinohino na'a ne fai ki he kau tangatá ni. Na'a ne ako 'i he 'aho ki he 'aho mei he fa'ifa'itaki'anga pea mo e ngaahi akonaki ko ia 'a Siosefa Sāmitá.

Na'e fononga 'a e kau tangatá ni 'i he lau maile 'i he 'aho taki taha, pea a'u ko ia ki he taimi po'ulí 'oku 'ikai ke nau meimeい lava 'o mohe koe'uhí ko 'ene 'afú mo 'ene fu'u velá. Na'e fu'u ta'e oli 'aupito 'enau fonongá koe'uhí ko e namú mo e fanga langó, pea 'ai ai e 'ikai ke lelei 'enau me'atokoní mo 'ene toe si'isi'i. Na'e pehē 'e Siaosi ko e vaí ia na'e ma'u 'i he ngaahi potu toafa musié na'e fonu ia he fanga ki'i 'inisēkite 'oku ngaungaue holo aí, pea na'a ne ako pē ke ne lava 'o inu kae ta'ofi'aki hono nifó 'a e fanga ki'i 'inisēkite ko 'ení ke 'oua na'a ne folo. Na'e lāunga 'a e toko lahi 'o e kau tangatá ni koe'uhí ko e ngaahi me'a fakamamahi ne nau fetaulaki mo ia, ka na'e muimui loto fiemālie pē 'a Siaosi ia ki he ngaahi fakahinohino 'a e Palōfítá.

'I he taimi ko ia na'e a'u ai 'a e 'Apitanga 'o Saioné ki Misulí, na'e 'ikai ke fie poupou'i kinautolu ia 'e he pule koló 'o hangē ko ia na'a ne palōmesi ange te ne fai ke toe fakafoki ange 'a honau ngaahi 'apí mo honau ngaahi kelekelé. Hangē eni ia kuo maumau taimi mo ta'e 'aonga 'a e taumu'a na'a nau fai ai 'a e fu'u fononga loloa ko 'ení, pea na'e loto mamahi 'a e kau tangata aí. Na'e a'u pē ki ha tafoki hake 'a e ní'ihi i 'o fakafepaki ki he palōfita.

Ka neongo iá, na'e toki mahino ki mui 'a hono mahu'inga 'o e fononga ko 'eni na'e fái. Ko kinautolu ko ia na'a nau kei māteaki'i 'a e 'Eikí pea mo 'ene palōfita 'i he fononga loloa ko 'ení, na'a nau ako'i 'e kinautolu ha ngaahi poto fakatakimu'a pea nau ma'u mo ha mālohi 'i

he'enau feohi ko 'eni mo Siosefa Sāmita. Ko e toko lahi 'o e kau fuofua takimu'a 'o e Siasí na'e fili kinautolu mei he kau tangata mo'ui mateaki mo faitotonu ko ia na'e kau 'i he 'Apitanga 'o Saioné.

Na'e fakanofo 'a e ki'i talavou ha ngali feifeiavale ko 'eni ko Siaosi A. Sāmitá ke ne hoko ko e 'Aposetolo 'i he hili pē mei ai ha ta'u 'e nima. Ki mui maí na'a ne kau ki he Kau Palesitenisi 'Uluakí 'o ne ngāue fakataha ai mo Pilikihami 'Iongi. Na'e teuteu'i ai 'e he ngaahi me'a na'a ne a'usia 'i he 'Apitanga 'o Saioné ki ha tu'unga fakatakimu'a ki hono toenga 'o 'ene mo'uí. Ko 'ene ki'i fehālaakí pē 'a 'ene fakakaukau ko ia ki mu'a 'oku 'ikai hano mālohi ke ne lava 'o fakahoko ai ha ngāue mahu'inga.

Fealēlea'aki

- Ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku tau fa'a tatau ai mo Siaosi A. Sāmitá 'i he taimi na'a ne kei talavou aí?

Fakamatala'i ange 'oku 'ikai ke tau lava kitautolu he taimi 'e ni'ihi 'o mamata ki he founiga 'oku tāpuaki'i mo teuteu'i ai kitautolu 'e he 'Eikí. Te tau ongo'i 'e kitautolu 'oku tau feifeiavale pea 'ikai hatau mahu'inga. Kae hangē ko Siaosi A. Sāmitá, te tau lava ke kei tauhi ki he 'Eikí mo 'ene kau palōfita 'i he mo'oni pea fai 'a hotau lelei taha, pea 'e 'i ai pē 'a e 'aho te tau toki 'ilo'i ai tā na'e teuteu'i kitautolu ia 'e he 'Eikí ke tau ngāue loto-to'a 'i hono pule'angá.

'Oku 'I ai Kotoa pē Hotau Ngaahi Vaivai 'a ia 'E Lava pē Ke Liliu Ke Hoko ko e Ngaahi Mālohinga

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Fakamatala 'a e faiakó Tala ange 'oku tau ma'u kotoa pē ha ngaahi vaivai lolotonga 'etau mo'uí ko 'ení 'a ia 'okú ne ta'ofi kitautolu mei he'etau fakahoko 'a e lelei taha 'oku tau malava ke faí. Ka te tau lava ke fai 'a hotau lelei tahá ke ikuna'i 'aki 'a e ngaahi vaivai ko 'ení pea fulihí ia ke hoko ko e ngaahi mālohinga.

Talanoa

Fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení ki he kalasí:

"Kapau 'oku tau ma'u ha holi ke tau hoko ko ha toko taha sipoti lelei pea kapau te tau feinga mo ako mo fakamālohisino, kuo pau ke tau kātaki ke a'u ki he ngata'anga. Kuo pau ke tau vilitaki atu mo feinga ke ikuna'i 'a hotau ngaahi vaivai pea tau feinga ke tau a'u ki he koló neongo pē ko e hā 'a hotau vaivai. Na'e fai 'a e sipoti 'Olimipíki ki Melipoané, 'aositelēlia 'i he 1960. Pea 'i he puha ko ia 'oku tu'u ai 'a e kau ikuná, na'e lolotonga tu'u ai ha ta'ahine 'Amelika loloa, 'ulu kelokelo pea talavou foki. Na'e lolotonga folahi ange kiate ia 'a e mētali koula. Na'e mapu 'a e tamaiki tangatá mo nau pehē pe, " 'Oku ma'u 'e he ta'ahine ko 'ení ia 'a e me'a kotoa pē.'

"Na'e tafe hifo 'a e lo'imamatá 'i hono kou'ahé 'i he taimi na'a ne ma'u ai hono mētalí. Na'e fakakaukau 'a e toko lahi ia ko 'ene tangí ko 'ene māfana pē he ikuna kuó ne faí. Ka ko e me'a na'e 'ikai ke 'ilo'i ia 'e he toko lahi 'o e kakaí ko e talanoa ko ia fekau'aki mo e feinga na'a ne faí. Na'e puke 'a e ta'ahiné ni 'i he polioó 'i hono ta'u nimá. 'I he 'osi ange ko ia 'a 'ene puké, na'e 'ikai ke toe lava 'o ngāue 'a hono ongo nimá pe ko hono ongo va'é. Na'e 'ave ia 'e he'ene ongo mātu'a ki ha vai fai'anga kakau mo 'ena faka'amu 'e tokoni 'a e vaí ke pukepuke hake hono ongo nimá ka ne feinga ke toe lava 'o faka'aonga'i. Ko e taimi ko ē na'a ne lava ai ke ne hiki pē 'e ia hono ongo nima mei he vaí 'iate ia peé, na'a ne tangi 'i he'ene fiefiá. Pea na'a ne taumu'aki leva ke ne kakau mei he tafa'aki vai kaukau 'e taha ki he tafa'aki 'e tahá 'i hono maokupú, 'osi ko iá pea hoko atu ki he'ene kakau fakalōloa, pea hoko atu mo 'ene kakau fefoki'aki holo he vaí. Na'a ne feinga pē 'o a'u ki he'ene mētali koulá 'i he kakau fakapepeé 'i he 'Olimipíki ko ia 'i Melipoané, 'Aositelēliá. Ko e taha 'ení 'o e kalasi kakau faingata'a taha hono faí. Na'e mei fēfē nai kapau na'e loto-fo'i 'a Shelly Mann? Na'e mei fēfē kapau na'e 'ikai ke ne ako [ke kātaki]?" (Norma Ashton, "Be a 'Most Valuable Player,' *"Improvement Era*, Sepitema, 1965, p. 787).

Fealēlea'aki

- Na'e uesia fēfē 'e he mahaki ko 'ení 'a Shelly Mann?
- Ko e hā 'a e ngaahi 'ulungāanga fakatāutaha na'a ne fakatupu 'ene feinga ke fai 'a e me'a ko ia na'a ne fakahokó?
- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako mei he sīpinga ko 'eni na'a ne taá?

Mou lau fakataha 'a e 'Eta 12:27.

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku tuku mai ai 'e he 'eikí 'a hotau ngaahi vaivai?
- Ko hai te ne tokoni'i kitautolu ke tau liliu 'a e ngaahi vaivaí ke hoko 'o mālohi?

- Ko e hā e me'a kuo pau ke tau fai ke tau ma'u ai 'a e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa mai 'aki 'e he potu folofola ko 'ení?

Fakamatala'i ange kapau te tau falala ki he 'Eikí pea tau fai kotoa 'a ia te tau lavá, te tau lava 'i ai 'a hotau ngaahi vaivaí pea tau ma'u leva 'a e mālohi 'oku tau fie ma'u ke tau ngāue ai ki he 'Eikí 'i he loto-to'a pea fai ki he'ene leleí.

'E lelei pē kapau te ke fie fakamatala ki ha taimi na'a ke lava'i ai hao vaivai pea fakatupulaki mei ai hao mālohinga. Mahalo pē na'a fie ma'u 'e ha kau finemui ke nau vahevahe mo ha ngaahi me'a pehē na'a nau a'usia.

Faka'osí

Potu Folofola

Toe lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:10. Fai ha'o fakamo'oni 'oku mahu'inga lahi 'a e finemui kotoa pē 'i ho'o kalasi ki he Tamai Hēvaní pea mo Sisū Kalaisi. 'Oku ma'u 'e he finemui taki taha 'a e ivi mo e mālohi ke ne hoko ko ha kaunanga 'aonga 'a e 'Eikí.

Ko Hono 'Ofa'i Kitautolu mo e Ni'ihi Kehé

TAUMU'A

'E 'ilo 'e he finemui taki taha ko 'ene ma'u ko ia 'a e 'ofa totonu kiate ia pē, 'e 'āsili ai 'a 'ene malava ke 'ofa ki he kakai kehé.

TEUTEU

1. Vahe'i ha taha he kalasí ke ne fai 'a e talanoa kia Īnosí 'o hangē ko ia 'oku hā 'ia īnosí 1:1–18.
2. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Talateu

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ange ki he fo'i fehu'i ko 'ení. Ko e hā nai 'a e ngaahi 'ulungaanga 'oku ma'u 'e ha taha 'a ia 'okú ne ongo'i lelei'ia pē ia 'iate ia? Fekau e kau finemuí ke nau fokotu'u atu ha ngaahi fakakaukau pea ke hiki kinautolu 'i he palakipoé. Mahalo 'e kau ai 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení:

Ko e toko taha fiefia ia.

'Okú ne 'ofa 'i hono fāmilí pea mo hono ngaahi kaungāme'á.

'Okú ne loto fiemālie pē ke fakahā ha'ane fehālaaki.

'Okú ne 'ilo'i 'a e ngaahi fie ma'u 'a e ni'ihi kehé.

'Okú ne 'ilo'i 'a e ngaahi fie ma'u 'a e ni'ihi kehé.

'Oku ako'i ngofua ia.

'Okú ne sai'ia ke ngaohi 'a e kai kehe ke nau fiefia.

Fakamatala'i ange ko e toko taha ko ia 'okú ne ongo'i lelei'ia pē ia kiate iá 'okú ne mo'ui fiefia ange ia peá ne toe lava lelei ange foki ke tokoni ki he ni'ihi kehé.

'Oku Fie ma'u Ke Tau 'ofa 'Iate Kitautolu pē 'I he Founga 'Oku Totonú

Fakamatala 'a e faiakó

Tala ange 'oku 'i ai e taimi ia 'e ni'ihi 'oku faingata'a ai ke tau tali 'a e fo'i fakakaukau ko ia 'oku pehē 'oku fie ma'u ke tau 'ofa pē kiate kitautolu. He te tau pehē 'e kitautolu ia 'oku totonu ke tau 'ofa ki he kakai kehé kae 'ikai kiate kitautolu pe. He teu tau fifili pe 'e lava fēfē ke tau 'ofa kiate kitautolu pe ta'e te tau ma'u 'a e loto mahikihikí.

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Fakamatala'i ange na'e 'osi fakahā mai pē 'e he 'Eikí ke tau 'ofa kiate kitautolu. Fekau ha taha 'i he kalasí ke ne lau 'a e Mātiu 22:36–39.

- Ko e hā e me'a 'oku fakahā mai 'e he ngaahi veesi ko 'ení fekau'aki mo 'etau 'ofa pē kiate kitautolú?

Tala ange 'oku ako'i mahino mai pē 'e he ngaahi veesi ko 'ení 'oku totonu ke tau 'ofa ki he ni'ihi kehé, ka 'oku nau toe ako'i mai pē 'oku totonu ke tau 'ofa pē kiate kitautolu. Na'e pehē 'e he Fakamo'uí 'oku totonu ke tau 'ofa 'i he ni'ihi kehé 'o hangē pē ko 'etau 'ofa kiate kitautolú. 'Oku 'uhinga 'eni ke tau 'ofa lahi kiate kitautolu 'o hangē pē ko 'etau 'ofa ki he kakai kehé.

Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí 'oku lahi 'a e ngaahi 'uhinga 'oku totonu ke tau 'ofa ai pē kiate kitautolu; ko e fānau kitautolu 'a e 'Otua, pea 'oku lahi 'a e ngaahi taleniti 'oku tau ma'u 'a ia te tau lava 'o tokoni ai ki he kakai kehé, 'oku tau malava pē ke ikuna'i 'a hotau ngaahi vaiváí pea tau hoko 'o mālohi, pea 'oku tau ma'u 'a e ivi mo e mālohi ke hoko 'o tatau mo e 'Otua 'i ha 'aho.

	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku fu'u mahu'inga ai ke tau 'ofa 'iate kitautolu peé? Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemuí. <p>Fakapapau'i 'oku mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ko fānau kitautolu 'a e 'Otuá, pea ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke tau 'ofa ai 'iate kitautolu, 'oku 'ikai leva ke tau faka'apa'apa'i 'e kitautolu 'a e ngaahi me'a ko ia kuo fakatupu 'e he 'Otua. 2. Ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke tau sai'ia ai 'iate kitautolú, 'oku tau fa'a ongo'i mafasia mo loto-si'i. I he'ene peheeé leva 'oku 'ikai ke tau fa'a malava ai ke tauhi ki he 'Eiki. 3. Ko e toko taha ko ia 'oku 'ikai ke ne 'ofa kiate ia peé 'oku 'ikai ke ne fa'a lava 'e ia 'o 'ofa kakato 'i he kakaí pe mahino kiate ia pe 'e lava fēfē ke 'ofa ange ha ni'ihi kiate ia. 4. Ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke sai'ia ai ha taha 'iate ia peé, 'okú ne fa'a feinga ia he taimi 'e ni'ihi ke tali ia mo 'ofa'i ia 'e he ni'ihi kehé 'aki 'ene tuku hifo ia ki lalo koe'uhí kae tali ia mo fiemālie ki ai 'a e kakai kehé.
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange 'oku 'ikai ko e loto mahikihiki pe pōlepole 'a 'ete fakahoko ko ia 'a e 'ofa 'oku totonu kiate kita peé. Ko e toko taha ko ia 'okú ne 'ofa 'iate ia pē 'i he founiga totonu 'okú ne 'ilo'i 'e ia ko e fānau ia 'a e 'Otuá, pea 'oku 'ofa 'a e 'Otuá 'iate ia, pea 'oku lahi 'a hono ngaahi taleniti. Ka 'okú ne toe 'ilo foki ko e kakai kehé ko e fānau pē mo kinautolu 'a e 'Otuá pea 'oku totonu leva ke ne faka'aonga'i 'a hono ngaahi talēnití ke tokoni kiate kinautolu.
Fealēlea'aki 'i he palakipoé	Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā atu angé ha ngaahi founiga te nau lava 'o fakahā'aki 'oku nau 'ofa kiate kinautolu pē 'i he founiga totonú. Hiki 'a 'enau ngaahi talí 'i he palakipoé pea mou alea'i taki taha ia. 'E fu'u 'aonga 'a e ngaahi fakamatala ko 'ení ke ma'u mei ai ha ngaahi founiga 'e ni'ihi. "Kapau 'oku mou 'ofa mo'oni 'iate kimoutolu, te mou manatu'i leva ko e toko taha koe 'oku ke ma'u 'a e sinó, 'atamai pea mo e laumālie. 'Oku 'uhinga 'a e pehē ko ia ke ke 'ofa kiate koe 'o hangē ko ia 'oku finangalo ki ai 'a e 'Otuá ke ne ngāue'aki 'a e fakapotopoto ki hono malu'i 'a ho'o mo'uí peá mo hono fakatolonga 'o ho'o mo'uí koe'uhí kae lava ke ke fakakakato 'a ho misioná na'a ke ha'u ai ki he māmaní. . . .
Lea na'e fai	" ' Oku kau 'i he mālohi faka'atamaí 'a hono manatu'i ko ia ko e nāunau 'o e 'Otuá ko e 'atamai poto. Ko ho'o 'ilo'i ko ia 'ení, te ke fie ma'u 'e koe ke kei hokohoko atu ai pē hono fakatupulaki 'o ho'o 'ilō pea mo ho potó pea ke faka'ehi'ehi ai mei he ngaahi tohí, ngaahi filimi hele'uhilá pea mo e ngaahi talanoa te ne 'ulu'i 'a ho'o fakakaukaú. Ko kitautolu ko ia 'oku tau 'ofa kiate kitautolú 'oku tau tali fakamātoato 'e kitautolu 'a e akonaki ko ia 'a e 'Eikí 'o pehē ke tau tuku ke hanga 'e he anga-ma'á 'o ngaohi ke faka'ofo'ofa ma'u pē 'a 'etau ngaahi fakakaukaú. "Ko ho'o tauhi ko ia koe ke ke mo'ui anga-ma'á, ko ho'o 'ofa ia kiate koe 'i he founiga totonú. . . . "Ko ho'o fakamolemole'i ko ia koe hili ha'o fakatomala mei ha'o fai angahalá, ko e konga mahu'inga ia 'o 'ete 'ofa pē kiate kitá. . . . "Ko e taimi ko ē 'oku ke fakahoa atu ai koe ki he ni'ihi kehé 'e lava ke . . . hoko ai ha'o ongo'i ta'e fe'unga pe ongo'i 'oku 'ikai te ke lelei. . . . Hanga 'o tali fiemālie koe ko ha toko taha mahu'inga ta'e 'i ai hano tatau pea 'oua na'á ke fakafehoanaki koe ki he ni'ihi kehé. Kapau te ke fai 'eni te ke lava ke 'ofa kiate koe pē 'i he founiga totonú 'o 'ikai ke 'i ai ha loto mahikihiki" (Clark Swain, "Q & A," <i>New Era</i> , 'o Māasi, 1979, p. 38). Tala ange ki he finemui ko ía 'okú ne 'ofa mo'oni kiate ia pē, te ne tauhi ia ke ne mo'ui lelei, 'atamai 'ā'ā, mo'ui anga-ma'a, peá ne manava'ofa ki he kakai kotoa pē.
Fakamatala 'a e faiakó	Ko e Taimi Ko ē 'Oku Tau 'Ofa ai Kiate Kitautolu peé, 'E Lava Leva Ke Tau 'Ofa Ki he Ni'ihi Kehé Tala ange ko e taimi ko ia kuo tau ako ai ke tau 'ofa kiate kitautolú, 'oku tau toe mateuteu ange ai ke tau 'ofa ki he kakai kehé. Kapau te tau pehē 'oku 'i ai hatau mahu'inga, te tau lava leva ke pehē 'oku 'i ai e mahu'inga 'o e kakai kehé.

- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘oku lava lelei ange ai ‘e ha finemui ‘okú ne ‘ofa kiate ia pē ‘o tokoni ki he ni’ihī kehē? Tuku ke aleā‘i ‘enī ‘e he kau finemui.

Mahalo te nau fokotū atu ha ngaahi fakakaukau hangē ko ‘enī: Kuo pau ke tau ongo‘i ‘oku ‘i ai hotau mahu‘inga pea tau ma‘u ha me‘a ke foaki atu ka tau toki ongo‘i fiemālie ke tokoni‘i ‘a e ni’ihī kehē; ko e taimi ko ē ‘oku tau mo‘ua aí pē kitautolu hono fakakaukau‘i ‘etau ngaahi palopalema pe ‘atautolu, ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai hatau taimi ‘otautolu pe ko hatau ivi ke tau tokoni ai ki he ni’ihī kehē; ko e taimi ‘oku tau ‘ofa ai pē kiate kitautolū, ‘oku tau ma‘u leva ‘a e tui fakapapau ‘e ‘ofa ‘a e ni’ihī kehē ‘iate kitautolu pea nau fie ma‘u ke tau tokoni‘i kinautolu.

Talanoa

Tala ange ‘oku tau lau ‘i he Tohi ‘a Molomonā ‘o kau kia ‘inosi, ko e foha ‘o Sēkope, ko e foha ‘o Līhai. Na‘e ako‘i a ‘Inosi ‘e he‘ene tamaī ke ne tui ki he ‘Otuā, ka ‘i he konga ia ki mu‘a ‘o ‘ene mo‘uī ‘o a‘u mai ki he taimi ko ‘enī, na‘e te‘eki ai ke ne fakahoko kakato ‘e ia ‘a e ngaahi me‘a ko ia kuō ne ako ‘o ‘ilō.

Kole ki he toko taha ‘i he kalasī na‘e ‘osi vahe ki aí ke ne fai ‘a e talanoa kia ‘Inosi ‘a ia ‘oku hā ‘ia ‘Inosi 1:1–18. ‘Osi ko iá pea mou aleā‘i ‘a e talanoā ‘aki hano faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi fehu‘i hangē ko ‘enī:

- Ko e hā e me‘a na‘e fai ‘e ‘Inosi kae lava ke fakamolemole ai ‘ene ngaahi angahalā? (Na‘a ne tui kia Kalaisi, pea na‘á ne lotu ‘i hono kotoa ‘o e ‘ahō pea mo e pō kotoa.)
- Na‘á ne ‘ilo‘i fēfē kuo fakamolemole‘i ‘a ‘ene ngaahi angahalā? (Na‘a ne ongo‘i ‘a e le‘o ‘o e ‘Eikī na‘e fakahā ange kiate ia kuo fakamolemole‘i ‘a ‘ene ngaahi angahalā.)
- Ko hai na‘a ne fakakaukau ki ai ‘i he taimi na‘a ne fanongo ai ki he ngaahi folofola ‘a e ‘Eikī? (Ko hono kāingā, ko e kakai Nifaí mo e kau Leimanā.)
- Ko e hā e me‘a na‘e ne fie ma‘u ke fakahoko ‘e he ‘Eikī ma‘ā e kakai Leimanā? (Ke tauhi ha tohi fakamatala koe‘uhī kapau ‘e mole ‘a e tui ‘a e kakaā pe ‘auha, ‘e kei lava pē ke ‘ilo ‘e honau ngaahi hako ki muí ‘a e mo‘onī.)
- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga na‘á ne tokanga ai ki hono kāingā hili ia hono fakamolemole‘i ‘e he ‘Eikī ‘a ‘ene ngaahi angahalā? Tuku ke aleā‘i ‘enī ‘e he kau finemui.

Fakamatala‘i ange ko e taimi ko ē na‘a ne ‘ilo‘i ai ‘oku ‘ofa ‘a e ‘Eikī ‘iate iá peá ne fakamolemole‘i ‘a ‘ene ngaahi angahalā, na‘á ne ma‘u ha ongo‘i nonga mo‘oni pea ne ongo‘i ha ‘ofa kiate ia pē ‘o lahi ange ia ‘i ha toe taimi ‘i mu‘a. Ko e taimi ko ia na‘a ne ongo‘i ai ‘a e ‘ofa mo e nonga ko ‘enī, na‘á ne ongo‘i ‘e ia ha ‘ofa lahi mo‘oni ki hono kāingā pea ne fie ma‘u ke tāpuekina kinautolu ‘e he ‘Eikī. Lau ‘a ‘Inosi 1:9 ke fakahā ‘i he hili ‘o e me‘a ko ‘enī na‘e hoko kia ‘Inosí, na‘á ne fakamoleki leva ha fu‘u taimi lahi ke ne feinga ke ako‘i pea mo tokoni‘i ‘a hono kāingā.

Ngaahi lea na‘e fai

Fakamatala‘i ange ‘oku tau fakahā ‘etau ‘ofa ki he ni’ihī kehē ‘i he‘etau leá mo ‘etau ngāuē, ‘oku tau ongo‘i lelei ange ‘iate kitautolu pē. Ko e lahi ange ko ia ‘o ‘etau ‘ofa ki he ni’ihī kehē, ko e faingofua ai pē ia ke tau ‘ofa kiate kitautolū.

Na‘e pehē ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo, “ ‘Oku hoko ko ha kakai mahu‘inga ange ‘i he taimi ‘oku tau tokoni ai ki he ni’ihī kehē. ‘Oku tau hoko ‘o toe fefeka ange ‘i he‘enau tokoni ki he ni’ihī kehē—ko e mo‘oni, ‘oku toki faingofua ange ke tau ‘ilo‘i pe ko e kakai fēfē kitautolu he ‘oku toe lahi ange ‘a e me‘a ke ‘ilo‘i fekau‘aki mo kitautolū!” (“Small Acts of Service,” *Ensign*, ‘o Tisema, 1974, p. 2).

“Ko e kakai tangata mo e kakai fefine kotoa pē ko hotau ngaahi tuonga‘ane mo hotau ngaahi tokoua, pea kuo tuku mai kinautolu ki he māmanī ke nau ngāue‘i ‘a honau fakamo‘uī, pea ‘oku fehangahangai ‘a e toko taha kotoa pē mo e ngaahi palopalemā, pe fie ma‘u foki ‘e he toko taha kotoa pē ‘a e tokoni mo e manava‘ofā. ‘Oku tau fakahoko ‘a e palani ‘a e ‘Otuā ‘i he taimi ko ē ‘oku tau ‘ilo ai honau mahu‘ingā pea tau tokoni‘i kinautolu ‘i he‘etau ngaahi lea pea mo ‘etau ngaahi ngāuē ke nau ongo‘i ‘oku nau lavame‘a, ‘oku ‘i ai honau mahu‘inga pea ko e fānau kotoa kinautolu ‘a e ‘Otuā. Ko e taimi ko ia ‘oku tau tauhī ai ‘a e fekau ko ‘eni ‘a e ‘Otuā, ‘oku fakafoki mai leva kiate kitautolu ‘a e fakamahu‘inga ko ia na‘a tau fai ki he ni’ihī kehē ‘o hangē ko ha me‘ā‘ofa ‘oku foaki mai meiate kinautolū.” (Alice Colton Smith, “Let Every Man Esteem His Brother As Himself,” *Relief Society Magazine*, ‘Akosi, 1968, p. 625.)

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakamatala ange ki he me'a na'a nau a'usiá 'o nauongo'i lelei'ia ange ai 'iate kinautolu pē, ko e tupu mei ha'anau tokoni ki ha taha kehe. Teuteu ke ke vahevahe mo kinautolu ha me'a pehē na'e toki hoko kiate koe.

Faka'osí

Fakamatala'i ange kuo toe 'omi pē 'i he folofola 'o e ngaahi 'aho ní 'a e pōpoaki tatau mo ia 'oku hā 'ia Mātiu 22:36–39. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:24. Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí ko e taimi ko ia 'oku tau ako ai ke tau 'ofa kiate kitautolu 'i he founiga 'oku totonú, 'oku tau toe lelei ange ai ke tau tokoni'i 'a hotau kāingá pea tau toeongo'i lelei ange ai foki.

TAUMU'A

'E mahino ki he finemui taki taha 'a hono mahu'inga 'o e falala'anga'ia kitá.

TEUTEU

1. 'Omai ha uasi.
2. 'Omai ha pepa mo ha peni vahevahe ma'á e kalasí.
3. Vahe'i ha kau finemui ke fai 'a e ngaahi talanoa, lau 'a e ngaahi potu folofolá pē ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Lēsoni mei ha
fa'ahinga me'a

TALATEU

Faka'ali'ali 'a e uasi.

Fakamatala'i ange ki he kalasí 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ha uasi 'oku lelei 'i he taimi 'oku tonu ai 'ene tala taimí. Ka neongo ai ha faka'ofo'ofa 'a ha uasi pea teuteu'i'aki 'a e koula pē siueli, 'oku 'ikai ke fu'u 'aonga ia he 'oku 'ikai te ke lava koe ia 'o falala ki ai te ne tala atu 'a e taimi totonú.

'Oku Mahu'inga 'Aupito Ke Falala'anga Kita

Fakamatala 'a e faiakó

Tala ange na'e 'i ai ha kalasi 'e taha 'a e kau finemuí na'a nau palani mo 'enau 'etivaisá ke nau o 'o ngāue-'ofa ki ha fine'eiki uitou toulekeleka ko Mokeni 'i hono fakama'a 'o hono 'apí. Na'e 'osi palōmesi ange 'a e kau finemuí te nau 'i he 'api 'o Mokení 'i he taimi hiva 'o e pongipongi Tokonakí fakataha mo 'enau leikí, huó, mīsini kosí mo e ngaahi mīsini kini ke faka'aonga'i 'i he ngoué. 'I he pongipongi Tokonakí, ko e 'etivaisa pē mo e finemui 'e taha na'a na a'u ki he 'api 'o Mokení. Pea neongo na'a na ngāue mālohi 'o a'u ki he taimi ho'ataá, ko e ki'i me'a sī'i pē na'a na 'osikí he ko e toko ua pē na'a na fai 'a e ngāue na'e totonu ke fai 'e he toko hongofulú.

Fealēlea'aki

Mou alea'i ange pē ko e hā e ongo na'e ma'u 'e he toko ua ko ia na'a na tauhi ki he'ena leá.

- Ko e hā 'a e tufakanga na'e ma'u 'e he kau mēmipa kehe 'o e kalasí?
- Ko e hā e ongo 'oku mou ma'u 'i he taimi ko ē 'oku fakahā atu ai 'e ha kakai kehe te nau fai ha fa'ahinga me'a pea 'ikai ke nau tauhi ki he'ena leá?

Palakipoe

Mou alea'i 'a hono 'uhinga 'o e falala'angá. Hiki 'i he palakipoé ha ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungaanga 'o ha toko taha 'oku falala'anga. ('E lava pē ke kau 'i he lisí 'a e fatongia'aki, ngāue fakamātoato, mo e ngāue mateaki.)

Lea na'e fai

Ko e taimi ko ia 'oku lau ai 'a e lea ko 'ení pea ke kole ange ki he kau finemuí ke nau fakafanongo ke nau ma'u ha ngaahi fakatātā 'o e kakai ko ia 'oku 'ikai ke falala'angá. 'Osi ko iá peá ke fekau ke nau fakakaukau ange ki he kakai 'oku nau 'ilo'i iá te nau lava ke falala ki aí. Ko e fakatātā 'eni 'e ni'ihi 'a 'enau ngaahi mātu'a, kau faiakó, pīsopé, tangata faka'uli pasi pe ko e toketaá.

“ ‘ Oku ‘i ai ‘a e fakakaukau mei a Confucius ‘a ia ‘oku fekau'aki mo e tupu'anga ‘o e ngaahi palopalema fakatāutaha mo fakapule'anga ‘oku fa'a hokó. Na'a ne pehē 'e ia, 'Ko e tangata 'oku 'ikai ke falala'angá 'oku hala 'atā ke 'i ai hano 'aonga. 'Oku fakahaa'i 'e he lea ko 'ení 'a e fehālaaki 'oku hoko 'i he ngaahi fetu'utaki 'a ha tangata mo e tangata 'e taha—‘a e 'ikai ke falala'angá, 'a e 'ikai lava ke falala 'e fakahoko 'e he kakaí 'a e ngaahi me'a na'e totonu ke nau faí, ke fai 'a e me'a na'a nau pehē te nau faí. 'I he'ene peheeé 'oku hoko ai 'a e ngaahi vātamaki mo e ngaahi mamahi 'i he 'aho ki he 'aho. 'Oku tala mai 'e he taha ha taimi pau ‘e

[osi ki ai ha me'a, pea a'u ki he taimi ko ia 'oku te'eki ai pē ke 'osi ia. 'Oku nō ha taha peá ne pehē te ne totongi pe fakafoki mai e me'a ia ko iá. 'Oku fakamo'oni ha taha ki ha tohi aleapau ke ne fai ha ngāue pea 'ikai pē ke fai ia. 'E lava pē ke toe lōloa atu e lisi ko 'ení ia. 'Oku fa'a 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku hoko ai ha fa'ahinga 'uhinga 'o pau ai 'a e ta'e malava ke fakahoko 'a e lea pe aleapau na'e fái, ka ko e taimi ia 'e ni'ihi ko e ta'e falala'anga pē ia—pea 'oku fa'a hoko hení 'a e 'itá mo e mamahi lahi 'aupito. Mahalo 'e lava pē ke fakafehoanaki atu 'eni ki ha fakamalu 'ea 'oku 'ikai ke lava 'o mafola kakato, pe ko ha me'a ta'ofi 'o ha motokā 'oku 'ikai ke fai ha toutou fakafalala ki ai. . . Fefé kapau na'e 'ikai ke tau lava 'o falala ki he ngaahi tala'ofa 'a e 'Otuá 'oku fai maí. Pe te tau pehē 'eni 'oku 'ikai ke lava 'a e tangata puna vavaá 'o falala ki he ngaahi fakafuofua ko ia kuo fai 'e he ni'ihi kehé, pe 'ikai te ne falala 'e kei tu'u-ma'u ai pē 'a e 'univēsí 'i hono founiga mahení. Pea kapau 'e 'ikai ke tau lava 'o falala ki he hu'a mo e mamaha 'a e tahí, pe ko e la'aá, pe ko e ngaahi fa'ahita'ú. 'Oku 'ikai ko e me'a 'oku hoko ai 'a e mo'uí 'a e me'a ko ē 'oku fai he 'aho ní pea hala 'apongipongi, ka ko hono lahi ko ē 'o e ala falala'angá mo e fai totonú mo e ta'e toe feliliuakí 'a ia 'oku fai ki ai 'a e fakafalalá. Ko e tangata 'oku 'ikai ke falala'angá, 'oku hala 'atā hano 'aonga." (Richard L. Evas, "Reliable Once in a While," *Ensign*, 'Okatopa, 1971, p. 9).

Potu Folofola	Tuku ke kumi hake 'e he kau finemuí pea lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:24.
Fakamatala 'a e faiakó	<p>Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki ha taimi na'e ngalo ai ke nau fai ha me'a na'a nau palōmesi ke nau fái. Kole ke nau fakamatala ange ki he fa'ahinga ongo na'a nau ma'ú.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā 'a e ngaahi tāpuaki 'oku teuteu ma'anautolu 'oku tu'uma'ú?
Potu Folofola	<p>Tuku ke kumi hake 'e he kalasí pea lau 'a e 1 Nifai 3:7. Mou alea'i 'a e founiga na'e tokoni'i ai 'e he 'ulungaanga 'o Nīfaí ia ke ne hoko ko e tamaio'eiki lelei 'a e 'Eikí.</p> <p>Fakamatala'i ange ko e taimi ko ē 'oku tuku mai ai ha ngaahi tufakanga kiate kitautolú, 'oku totonu leva ke tau fai 'a e me'a ko ia 'o hangē pē ko ia ne fakahoko 'e Nīfaí 'i he taimi na'e ui ai ia 'e he 'Eikí ke ne fai 'a e ngāue.</p>

Ko e Taimi ko ē 'Oku Falala'anga ai Kitautolu 'Oku Tokoni ia Ke Tau Falala Ange ai pē Kiate Kitautolu pea Tau Lavame'a

Fealēlea'aki 'i he talanoá	<p>'Oku fakatātaa'í mai 'e he fo'i talanoa ko 'ení na'e fai 'e Palesiteni N. 'Eletā Tena 'a hono mahu'inga 'o e mo'uí 'aki 'a 'etau tui fakalotú pea mo hono falala'anga kitautolú:</p> <p>"Na'e 'i ai ha tangata talēkita 'o ha kautaha pisinisi lahi 'e taha na'a ma maheni, pea na'a ne toe ngāue fakapule'anga pē foki, 'a ia na'a ne pehē mai kiate au 'i he me'a na'e fái. Na'a mau fie ma'u ha kakai ke nau tohi mai 'a ia kuo nau mateuteu ke tali 'a e tu'unga ngāue pau 'i he pule'angá. Na'e toko lahi 'a e fa'ahinga na'a nau tohi ange ki he ngāue ní, pea faifai pē 'o toe pē 'eni 'a e toko hongofulu ke mau fili faka'osi mei aí. Lolotonga 'emau fakakaukau'i 'a e toko hongofulu ko 'ení, na'a mau fakatokanga'i hifo ko e toko taha ai ko e mēmipa ia 'o homou siasí, ko ia na'a mau fili ai pē ia 'emautolú.'</p> <p>"Na'a ku pehē ange, 'Ko e hā e me'a na'a mou fili ai iá?'</p> <p>"Na'a ne pehē mai, 'Koe'uhí he 'oku mau 'ilo'i 'e 'ikai ke toe 'alu ia 'o 'eva po'uli noa'ia holo; na'a mau 'ilo te mau falala kiate ia pea na'a mau 'ilo te ne fai 'a e ngāue ko iá 'e vahe'i ange ke ne fai" ("Dependability," <i>Ensign</i>, 'Epeleli, 1974, p. 4).</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'Oku anga fefé hono ma'u 'e he kāngalotu 'o e Siasí 'a e kalasi ongoongolelei ko 'ení? • Ko e hā ho'omou ongo 'i he taimi ko ia 'okú ke fanongo ai ha talanoa 'o kau ki he kakai angatonu pehení?
Lea na'e fai	<p>Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ki he'enau mo'uí pē 'anautolú lolotonga 'e nau fakafanongo ki he ngaahi fehu'i 'i he lea ko 'eni na'e fái:</p> <p>" ' Oku totonu ke tau ki'i tu'u si'i hifo 'i he 'aho kotoa pē 'o fehu'i kiate kitautolu: 'Oku ou falala'anga naí? 'Oku ou mālohi fe'unga nai mo u fakapapau'i te u hoko ko e kalasi kakai 'e falala ki ai 'a e toko taha kotoa pē? 'Oku tau ma'u takai holo 'iate kitautolu ha ngaahi sīpinga 'o ha fa'ahinga kakai 'a ia 'oku nau ma'u 'a e faingamālie ke nau fai ai ha ngāue</p>

	lelei pea malava ke nau ma'u ha ngāue 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe, pea nau lava ke tokoni mo 'aonga ki he māmaní, ka 'oku 'ikai ke lava 'eni koe'uhí pē he 'oku 'ikai ke nau hanga 'o fakapapau'i 'a e me'a 'oku fie faí, pea 'ikai ke nau mālohi fe'unga ke 'oua na'a hoko ha me'a ke nau fakamā ai pea mo matu'uaki foki mo e ngaahi 'ahi'ahí ko ia 'oku nau fehangahangai mo ia" (N. 'Eletā Tena, "Dependability," p. 4).
Fakamatala 'a e faiakó	Tala ange kapau 'oku falala'anga kitautolu te tau toe lavame'a ange 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'oku tau faí, 'o kau ai pē 'a 'etau hoko ko ia ko e mēmipa 'o e Siasí. Ko e taimi ko ē 'oku tau fakahoko ai 'a hotau ngaahi fatongia, 'oku tau ongo'i lelei 'aupito. 'Oku 'ikai ke fie ma'u ia ke tau kumi 'uhinga koe'uhí ko e me'a 'oku tau faí pē ke tau toitoi mei he'etau ngaahi mātu'á, kakai 'oku omi 'o tānaki mo'uá, kau pule akó, mei he pisopé pe mei he taha pē 'oku fie ma'u ke tau fai ki ai ha fakamatala ki he ngaahi me'a 'oku tau faí. 'Oku tau ongo'i 'oku tau falala pē kiate kitautolu pea 'e faka'apa'apa'i leva kitautolu 'e he kakai kehé mo nau falala mai.
Talanoa	<p>Tuku ange ki ha finemui ke ne fai 'a e fo'i talanoa ko 'ení"</p> <p>"Na'e mamata hake 'a Sinití ki he uasi na'e tu'u 'i he funga matapaá. . . . Me'a kuo vave 'a e lelei ia 'a e taimí 'o 'ikai ke ne loko tui ia kuo mei hoko 'a e tahá. . . .</p> <p>"Na'e pehē ange 'e Taiana, "Tau kí'i tau [tenisi] faka'osí. "Oua 'e lau 'a e ta'u ia na'e toki 'osí." Mahalo te ke mālohi he fo'i tau ko 'ení."</p> <p>"Na'e tali ange 'e Sinití, " 'Ikai, 'oku fe'unga pē ko e ki'i taimi ia ko 'ení ke u lele ai ki 'api 'o kaukau kau 'alu ki falemahaki 'o tokoni kia Hotaia 'i hono fai 'o e ngaahi talanoa mo e ngaahi 'ekitiviti ngāue fakamea'á."</p> <p>"Na'e fingo atu 'a Taina mo ne pehē ange, 'Si'i, ta'e oli mo'oni! 'Ai ai mo e kalasi me'a 'oku fakamoleki ki ai ho taimi mālō! 'Aho 'e ua 'i he uike 'okú ke fakamoleki ki ha fānau 'oku puké.'</p> <p>"Na'e pehē ange 'e Sinití, Ko e taimi loloa 'oku tākoto ai 'a e fānau ko ia 'i he falemahakí. 'Oku nau fa'a ta'e lata, pea ko e tahá, na'á ku 'osi palōmesi te u 'alu ange.'</p> <p>"Na'e kei vili pē 'a Taina, "Si'i, kí'i 'ai tu'o taha pē. Tahá 'oku ke fu'u mahu'inga fēfē fau koe. Na'á ke tala mai 'e koe 'oku 'ikai ke loko 'i ai ha me'a ia ke ke fai.'</p> <p>"Na'e fa'a fakakaukau tu'o lahi a Sinití ki he me'a ni. Ko e me'a pē na'a ne faí ko e tufa e kalá mo e pepá, pe ko e helekosí, pe ko e hā pē me'a na'e fie ma'u ke tufá. Pea na'á ne fa'a tokoni foki hono teke holo e fānau 'i honau sea teketekeké pe ko e 'akau tokotokó. . . .</p> <p>"Na'e pehē atu 'e Taiana, "Ai foki Sinití, ha'u 'o teká.'</p> <p>"Na'e teka'i holo 'e Sinití 'a e fo'i pulú 'i he'ene pate tenisí peá ne kalokalo mo ne pehē ange, 'Taina, he 'ikai ke u lava ia 'e au. Na'á ku 'osi palōmesi, pea he 'ikai lelei ke u ta'e tauhi ia!' . . . .</p> <p>"Na'e fakavavevave hake lea 'a Sinití 'o kaukau mo teuteu ke 'alu ki he falemahakí. Na'á ne manavasi'i telia na'á ne tōmui, ko ia na'á ne lele ia pē he meime'i 'api 'e valu mei hono 'apí ki he falemahakí.</p> <p>Na'e tetenga'ia 'a hono va'é 'i he'ene kaka hake he sitepú ki he fale mahakí peá ne lue he halá ki he loki na'e tatali mei ai 'a e fānau. 'I he'ene a'u atu ki he matapaá, na'a ne kí'i tu'u si'i hifo ke fakatau 'ene manavá.</p> <p>"Na'a ne pehē loto pē kiate ia, "Oku te'eki ai ke kamata 'e Hotaia 'ene ngaahi talanoa. Ko ia mahalo 'oku 'ikai pē ke u fu'u tōmui fēfē fau."</p> <p>" 'I he sio mai 'a e ki'i tamasi'i ko ia ko Tení kia Sinití, na'a ne kaikaila, 'Ko Sinití eni! Na'e sima'i 'a e kongaloto 'o Tení 'o a'u hifo ki lalo, ka na'e 'ikai te ne loto ia ke teitei tō he ngaahi talanoá.</p> <p>"Na'e tafoki hake mo hono toé 'o kaikaila fakataha pe, 'Sinití! Sinití!</p> <p>"Na'e malimali ange pē 'a Hotaia ka na'e 'ilo 'e Sinití na'e 'i ai 'a e me'a 'oku hoko ki he fine'eikí 'ulu hiná ko 'ení, he ko e taimi kotoa pē 'oku ne kata ai pē mo e fānau.</p> <p>"Na'e fehu'i ange 'e Sinití, "Oku ke ongo'i sai pe?"</p> <p>"Na'e kalokalo ange 'a Hotaia. "Ko e 'ahó ni kakato mo 'eku ongo'i ninimo. Na'e 'ikai te u 'ilo 'e au pe te u lava 'o fa'a tatali atu ki ha'o a'u mai. Ka ko 'eni kuo ke 'i hení, pea 'e sai pē 'a e me'a kotoa ia.'</p>

“Na‘e ongo‘i ‘e Sinitī ‘oku kamata ke kula hono mata he‘ene manatu‘i ‘a ‘ene meimeい nofo ‘i hono feinga‘i ia ‘e Taina ke na toe tenisí.

“Na‘e pehē ange ‘e Hotaia, “Oku ‘ikai ke u fie ‘alu ka ke nofo toko taha pē henī ‘e Sinitī, ka he ‘ikai ke u toe hohā‘a mai au ki ha me‘a kapau te u ‘alu ki ‘api he ‘oku sai‘ia kotoa e fānaú ‘ia ‘iate koe. Me‘a lelei mo‘oni ko ‘eku ‘ilō te u lava ke falala atu kiate koe. Koe‘uhí te ke toko taha pē he ‘ahō ni, mahalo ‘e lelei ke ke lau ange ha‘anau ngaahi talanoa. . . .

“Na‘e te‘eki ai foki ke lau ‘e Sinitī ia ‘a e ngaahi talanoa ma‘á e fānaú ki mu‘a. ‘I he‘ene ‘uluaki kamatā na‘e ki‘i tete hono le‘ó pea hangē ko ē ‘oku le‘o si‘i iá, ka na‘e faifai pē peá ne ongo‘i te ne lava lelei pē. “Na‘e pehē ange ‘e Teni, ‘Ha‘u e sai ho‘o lau tohí. Sai tatau pē mo ha toe taha!”

“ ‘ Oku ke lau tohi lelei,‘ ko e tala ange ia ‘e Tenisí. “O sai ange ia ‘i ha toe taha!”

“Na‘e kata ‘a Sinitī mo ne milimili pē ‘a e nima ‘o Teni. “Oku sai foki he ko hoku ngaahi kaume‘á kimoutolu hono kotoa.”

“Na‘e vave ‘aupito ‘a e ‘alu ‘a e taimí—fu‘u vave.

“ ‘ I he ‘ai ke ‘alu a Sinitī, na‘e fehu‘i ange ‘e Teni, ‘Te ke toe ha‘u? Na‘á ke tala mai foki ‘oku tau kaume‘a.

“Na‘e foki atu a Sinitī ‘o kuku mai ‘a Teni mo ne tala ange, “Oku tau kaume‘a. Pea ‘oku ou palōmesi atu te u toe ha‘u pē.”

“ ‘ I he mavahe mai ko ia ‘a Sinitī mei he falemahakí, na‘á ne ‘ilo‘i te ne tauhi ‘a ‘ene palōmesí—pe ko e hā pē lahi hano toutou fie ma‘u ia” (Lucy Parr, “Nothing Important,” Friend)

Fealēlea‘aki

- ‘Oku mou pehē ko e hā e ongo ‘a Sinitī kiate ia peé?
- Ko hai na‘e mei mamahi kapau na‘e ‘ikai ke tauhi ‘e Sinitī ‘a e palōmesi na‘a ne fai?

Faka‘osí

Lea na‘e fai

Kuo pau ke ‘oua na‘a meimeī falala‘anga kitautolu ka ke tau hoko ‘o falala‘anga ma‘u pē. Tau faitotonu mu‘a ‘i he ngaahi me‘a īkí, ‘o tatau pē mo e ngaahi me‘a lalahí. ‘E falala‘anga nai au ke u fai ‘a e ngāue kotoa pē, ‘o tatau ai pē pe (ko ha malanga ‘i he lotú), faiako ‘a‘ahí, ‘a‘ahí ki ha taha ‘oku puke, pe ko haku uiui‘i ke u hoko ko ha faifekau fakasiteiki pe faifekau taimi kakato?” (N. ‘Eletā Tena, “Dependability.” p. 5).

Fakamatala ‘a e faiakó

Fakamatala‘i ange ko e taimi ko ē ‘oku tau tauhi ai ‘etau ngaahi leá pea tau tali kakato ‘a hotau ngaahi fatongiá, ‘e toe mahu‘inga ange ‘a ‘etau mo‘ú, ‘o hangē pē ko hono faka‘alí‘ali mai ‘e he uasi ‘a hono mahu‘inga ‘i he taimi ko ē ‘oku lava ke falala ai te ne fakahā mai ‘a e taimi totonú.

Ko Hono Faka‘aonga‘i ‘o e Lēsoní

Fekau e kalasí ke nau hiki ha lisi ‘o honau ngaahi fatongiá mo e ngaahi ngāue te nau fai he uike kaha‘ú—‘a e ngaahi me‘a hangē ko e ngaahi fakataha‘anga faka-Siasí pe fatongia he Siasí, ngaahi ngāue faka‘apí, ngaahi fatongia fakafāmilí, ngaahi ngāue fakaakó, mo e hā fua. Fakalotolahi‘i kinautolu ke nau palōmesi ke nau hoko ‘o falala‘anga ‘i hono fakahoko ‘o e ngaahi me‘a ko ‘ení.

Ko e Teuteu Ki ha Liliu 'e Hoko

TAUMU'A

'E teuteu'i 'e he finemuí taki taha ia ke ne fetaulaki mo ha liliu 'e hoko.

TEUTEU

1. Fakatātā 16, Ko ha 'Unufe 'Oku Liliu Ko e Pepe. 'Oku 'i mui 'eni 'i he tohi lēsoni. Kapau 'e lava pea 'ai ha tatau 'o e fakatātā ko 'enī ke taki taha 'a e kalasí.
2. Kole ange ki ha taha 'e fakaafe'i atu pē ki ha taha pē 'o e kalasí ke ne fakamatala ki ha me'a na'a ne a'usia 'a ia na'e lava lelei ai pē 'a e hoko 'a ha liliu.
3. Vahe'i ha kau finemuí ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá pe ngaahi lea 'oku ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Fakamatala 'a e faiakó

TALATEU

Tala ange 'oku kamata 'a e mo'ui 'a e pepé mei he fua pea tokifofoa ia ko e 'unufe. 'Oku fa'u 'e he 'unufe ko 'enī ha fa'ahinga nge'esi 'oku ngingila 'o nofo ia ai 'i ha fo'i vaha'a taimi 'o hangē 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia 'e hoko ki ai ka ko 'ene mālōlō pe, kae lolotonga 'enī iá 'oku hoko ha fu'u liliu lahi mo vave ia ki ai. Ko e vaha'a taimi ko 'enī 'oku fu'u uesia ngofua 'aupito ia 'e ha ngaahi mālohi mei tu'a. I he konga faka'osi ko ia 'o e liliu 'oku hokó, kapau 'e fu'u vela, 'e 'ikai ke tupu mo mafola lelei 'a hono ongo kapakaú 'o'ona; pea kapau 'e hangē ka mōmoá, 'e 'ikai ke toe 'i ai hano ivi. Ka 'o kapau 'e lelei 'a e me'a kotoa pē, 'e lava ke hoko 'a e fo'i 'unufé ko 'enī ki he me'a na'e fakataumu'a ki aí—ko ha pepe.

Fakatātā

Faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e 'unufe 'oku liliu ko e pepé. Fakamatala'i ange kuo pau pē foki ke tau a'usia 'e kitautolu 'a e liliú, 'o hangē pē ko ia 'oku hoko ki he fo'i 'unufé. 'E lava 'e he liliu 'oku hokó 'o 'ai kitautolu ke tau toe faka'ofa ange—'o tatau ai pē pe ko e liliu 'i tu'a pe 'i loto, pe fakatu'asino pe fakalaumālie—'o kapau pē 'e hoko ia 'i he'etau muimui ki he palani 'a e 'Eikí.

Ko e Liliú Ko ha Konga pē Ia 'o e Mo'uí Kuo pau Ke Hoko

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange 'oku 'ikai ke tu'u pē 'a e mo'ui. 'Oku 'omi 'e he 'aho kotoa pē ha fa'ahinga liliu ki he'etau mo'ui. Kuo 'osi pehē foki 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hokohoko 'o hangē ko ia ko e liliu, he 'oku ngāue ma'u pē fakalakalaka 'a e mo'ui ia.

Fealēlea'aki 'i he palakipoé

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā atu ha ni'ihi 'o e ngaahi liliu ko ia 'e lava ke hoko 'i he mo'ui fakatāutahá pe mo'ui fakafāmilí 'a ha taha. Hiki 'enau ngaahi talí 'i he palakipoé. Mahalo 'e kau 'a e ngaahi me'a 'o hangē ko e fa'elé, malí, maté, ma'u ha ngāue, ako, ngāue fakafaifekau, hiki ki ha feitu'u pea mo hono fa'u 'o ha 'api pe fāmili fo'ou. Mahalo 'e kau mai 'i he ngaahi tali ia 'e ni'ihi 'a e puké, ta'u motu'a, ngaahi fakatu'utāmakí, vete malí, mole 'a e ngāue, mole 'a e 'apí 'i he vela pe tāfea, pea mo ha ma'u pe mole atu 'a ha pa'anga.

Fakamatala 'a e faiakó

Tala ange 'oku 'i ai 'a e ngaahi liliu 'e ni'ihi 'oku sai pē ia pea fie ma'u ia ke hoko ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi liliu ia 'e ni'ihi 'oku ta'e fakafiemālie. 'Oku fakanatula pē 'etau faka'amu 'a tautolú ki he ngaahi liliu ko ia 'oku leleí, ka 'oku 'i ai 'a e taimi ia 'e ni'ihi 'oku tau pehē ai pē 'e kitautolu ia he 'ikai ke hoko mai ha ngaahi liliu 'oku 'ikai ke tau fie ma'u ki he'etau mo'ui pea mo hotau ngaahi fāmili.

Fealēlea'aki

Mou toe vakai ki he ngaahi liliu ko ia kuo hiki 'i he palakipoé, pea ke fekau e kalasí ke nau fakakaukau'i ange 'a hono 'uhinga 'oku faingofua pe faingata'a ai 'a e ngaahi liliu 'e ni'ihi, pea ko e hā hono 'uhinga 'e tupu mei ai ha mamahi pe ko ha fiefia.

	Tala ange 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku faingata'a ai 'a e ngaahi liliu 'oku leleí.
	• Ko e hā e ni'ihi 'o e ngaahi liliu lelei 'a ia 'e faingata'a 'etau feinga ke tau tali iá?
	Hangē ko e fakatātā ko 'ení, 'oku tau hanganaki atu mo e fiefia ki ha mali 'e fai. Ka 'oku fa'a ongo'i loto mamahi 'a e mātū'a he taimi 'e ni'ihi koe'uhí 'e 'ikai ke nau kei nofo mo 'enau ta'ahiné pe tamasi'i, pea 'e ongo'i faingata'a'ia 'a e tamasi'i pe ta'ahine malí he 'ai ke mavahe mei he malu 'o hono 'apí mo hono fāmilí. Ko ha liliu lelei 'eni ki ha finemui 'okú ne mavahe mei 'api ke 'alu 'o ako pe ngāue, ka te ne ongo'i ta'e fiemālie mo ta'e lata. Ko ha ki'i ta'ahine 'okú ne mavahe atu mei 'api ke 'alu ki he akó pē ngāue 'aongá te ne lava ke fai ha holi ke liliu, ka te ne ongo'i 'oku 'ikai ke malu pea ta'e lata foki. Ko e ta'ahiné kuo pau ke ne ako ke ne mo'ui pē 'iate ia fakapa'anga, mahalo pē te ne ako ha ngaahi me'a lahi, ka 'e fie ma'u ke ne fai 'e ia ha ngaahi feilaulau lahi mo fai ha ngaahi liliu 'i he anga 'o 'ene tō'onga mo'ui.
Fakamatala 'a e faiakó	Fakamatala'i ange ki he kau finemuí 'e lava ke hoko 'a e ngaahi liliu ko 'ení na'a nau 'osi lau ki ai 'i he mo'ui 'a e toko taha kotoa pē pea 'i he fāmilí kotoa pē, 'e lava ke hoko ia he taimi ni pē 'i he kaha'ú. Pe ko e fē pe 'a e taimi 'oku hoko aí, 'oku totonu ke mahino kiate kitautolu ko e konga pē ia 'o hono sivi'i kitautolú lolotonga 'etau 'i he māmaní.
Lea na'e fai	Na'e fakamanatu mai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo kiate kitautolu 'o pehē: "Na'a tau 'osi 'ilo'i pē 'e kitautolu ki mu'a pea toki fanau'i mai kitautolu te tau ò mai ki he māmaní 'o ma'u 'a e sino pea a'usia 'a e ngaahi me'a te tau ma'u ai 'a e fiefia mo e mamahí, 'a e langa mo e fiemālie, 'a e fiemālie mo e faingata'a, mo'ui lelei mo e mahamahaki, lavame'a mo e ta'e lava me'á, pea na'a tau 'osi 'ilo'i pē foki te tau maté. Na'a tau tali loto fiefia kotoa 'a e ngaahi me'a ko 'ení, 'o tau tali loto fiemālie 'a e ngaahi me'a 'e lelei mo ia pe 'ikai" (<i>Tragedy or Destiny</i> [Provo: Brigham Young University Press, 1972], pp. 8–9).
'Oku Tau Ako Ke Tau Lave pē 'o Fenāpasi Lelei Mo ha Liliu 'Oku Hoko	
Fakamatala 'a e faiakó	Tala ange 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku tau tau'atāina ai pē ke tau fili 'a e ngaahi liliu ko ia 'oku hoko mai kiate kitautolú, pea 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku 'ikai ke tau lava ai ke fili. Ka 'oku tau tau'atāina ma'u pē kitautolu ia ke tau fili 'a e me'a ke tau faí 'i he taimi 'oku hoko mai ai 'a e ngaahi liliú. Ko e taimi ko ia 'oku hoko aí 'a e ngaahi liliú 'i hotau ngaahi fāmilí, kae fakatautautefito ki he ngaahi liliu 'oku hoko fakafokifá pea 'ikai ke fie ma'u, 'oku tau lava pē 'e kitautolu ia 'o fulihi 'etau mo'ui ke fe'unga mo ia.
Lea na'e fai	Lau 'a e lea ko 'ení: " 'Oku tau fakahehema ma'u pē ke pehē ko e liliu 'oku hokó 'oku hangē ia ha filí. Ko hotau tokolahi 'oku tau fa'a mahalo'i ha liliu 'oku hoko pea tau fa'a feinga ke ta'ofi 'ene hokó tupu mei he liliu ko ia. Ko e taimi ko ē 'oku fakakaukau'i fakalelei ai ha liliu 'oku hoko mai, 'e lava pē ke ma'u mei ai ha fa'ahinga me'a fakafiefia mo lelei 'i he'etau mo'ui" (Māvini J. 'Esitoni 'i he Conference Report, 'Okatopa, 1979, p. 87; pe <i>Ensign</i> , Nōvema, 1979, p. 61).
Fealēlea'aki	• Ko e hā 'a e ngaahi me'a te ne lava 'o fakapapau'i 'a e founiga ke ke tali'aki ha liliu 'oku hoko? Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemuí.
	Fakamahino'i ange ko e me'a mahu'inga tahá 'okú ne tokoni'i ha taha ke ne lava 'o tali lelei ha liliu 'oku hoko ko ha'ane tui ki he 'Eikí pē mo 'ene 'ilo'i te ne fakahinohino'i mo tokoni'i kitautolu.
Talanoa	Lau 'a e fo'i talanoa ko 'ení ke fakatātā'i'aki 'a e founiga na'e fai 'e ha fefine 'i he taimi na'e hoko ange ai ha fu'u liliu faingata'a na'e hoko ki he'ene mo'ui, pea na'a ne lava'i lelei 'eni koe'uhí pē ko 'ene tui ki he 'Eikí. "Na'a ku 'ā hake 'i he pongipongi Tokonaki māfana ko 'ení 'i Mā'asi, ko e ulo mai 'a e la'aá ki hoku matá. Na'e kei mohe kotoa 'a e fāmilí kau tu'u hake au 'o lue takai holo 'i homau 'apí mo sio 'i hono tō musie mo tō 'akau fo'oú. . . . 'I he'eku vakai holo ko ia ki he tō 'akau fo'oú 'o homau 'api fo'oú mo e 'ū me'a na'e langa aí, na'a ku ongo'i ai 'a 'eku hounga'ia koe'uhí ko e ngaahi me'a faka'ofo'ofa 'oku 'i he funga 'o e māmaní pea mo e fiefia ko ia kuo tāpuekina 'aki kimautolú. "Na'a ma fakamanatu mo hoku husepānití 'a e ta'u uofulu 'o 'ema malí, pea na'a ma fakamoleki 'a e toenga 'o e 'ahó 'i he'ema nofo fakataha pē. Na'a ma ò 'o kai ho'atā 'i he falekaí na'a ma sai'ia taha he kai aí. Na'a ma talanoa ki he ngaahi ta'u ne ma fononga

fakataha mai aí, ‘a ‘ema ului mai ki he Siasi, ‘a hono fanau‘i mai ‘o e fika fitu ‘o ‘ema fānaú, ‘a e ngaahi taumu‘a mo ‘ema faka‘amu kuó ma ‘osi a‘usia. Na‘á ma manatu fiefia ki he‘ema tú‘ulutui ‘i he ‘olita ‘i he Temipale Sōleki Sití he ta‘u ‘e hiva kuo hilí.

“ ‘I hono faka‘osi ko ia ‘o homa ‘aho fakamanatú, na‘á ma teuteu ke ma o ki he fakataha lahi he efiafi Tokonaki ‘o e konifelenisi fakasiteikí. ‘I he‘ema holomui mai he halá ki homau loto ‘apí na‘á ku tafoki ‘o ‘eke atu kia Filipe, ‘Ko ho‘o mo‘oni ‘oku ou ‘asi sai pē ‘i he sote kulokula ‘oku ou tui?

“Ko ‘ene tali mai ‘ení, ‘Oku ke ‘asi talavou pē koe ‘i ha fa‘ahinga me‘a pē ‘oku ke tui!”

“Ko e ngaahi lea fakamuimui taha pē ia ‘oku ou manatu‘i na‘e lea mai ‘aki ‘e hoku husepānítí kiate au.

“ ‘I he‘ema lele atu he halá ki he falelotú, na‘e afe hake ha loli ki he halá na‘á ma lele atu ai. Ko e tu‘o fiha ē ‘a e feinga ‘a e tangata faka‘uli ‘o e lolí ke fakalaka ‘i he ngaahi motokā ‘i he halá. Na‘e ‘ikai pē ke felave ha feinga ia na‘e fai ke ‘oua na‘a hoko ha fepaki. Na‘e ‘ilo ‘e Filipe ‘e ‘ikai pē ta‘e hoko ha fakatu‘utāmaki ia, ko ia na‘a ne tō fo‘ou hifo mai leva ‘i hoku sinó ke malu‘i au.

“Ko e me‘a pē na‘a ku ongo‘i hono hokó ko e tutu‘u ‘e he kau tangata tokoní ‘a e ukamea ‘o ‘ema kaá. ‘I he taimi ko ē na‘á ku ake hake aí, na‘a ku ‘ilo ‘e au kuo mālōlō ‘a hoku malí. Na‘e ‘ikai fie ma‘u ke toe fakahā mai ia ‘e taha kiate au. Ka ‘i he ha‘u ‘a e ‘ilo ko ‘ení ki hoku lotó, na‘á ku ongo‘i ‘e au ‘a e fonu ‘a hoku sinó kotoa ‘i he laumālie ‘o e melino mo e nonga. Na‘e fanafana mai ‘a e Laumālié kiate au ‘o pehē ‘Kuo mole atu ‘a Filipe ia. ‘E lelei ‘a e me‘a hono kotoa. ‘Oku ‘i hoku ‘aofinimá ‘a ho‘o mo‘uí.”

“Pea ‘i he lolotonga ‘o e fu‘u puputu‘u mo e hoha‘a ko ‘ení, ‘a e mole lahi kuo hokó, na‘e mahino kiate au ‘a e nonga ko ia na‘e ‘uhinga ki ai ‘a Kalaisí ‘i He‘ene me‘a ‘o pehē: “Oku ou tuku ‘a e melinó kiate kimoutolu, ko ‘Eku melinó ‘oku ou foaki kiate kimoutolu; ‘oku ‘ikai hangē ko e foaki ‘o māmaní, ‘a ‘Eku foaki kiate kimoutolú. ‘Oua na‘a mamahi ‘a homou lotó, pea ‘oua na‘a manavahē ia” (Sione 14:27).

“Na‘e fasi ‘a hoku kiá mo e ngaahi mamulumulu kehe pē. Ka ‘i he‘emau lele atú ko ia ki he falemahakí na‘e faka‘eke‘eke au ‘e he toko taha mei he falemahakí pea na‘á ku ongo‘i ‘a e fu‘u tokanga mai ‘a ‘eku pisopé mo e palesiteni siteikí kiate au, ka na‘á ku nonga pē au. Na‘á ku fakakaukau ‘o pehē, “Ko e hā nai e me‘a ‘oku nau fu‘u hoha‘a aí? ‘Oku ‘ikai ke nau ‘ilo‘i ‘e kinautolu ‘e lelei pē ‘a e me‘a hono kotoa ia . . .

“ ‘I he taimi ko ia na‘á ku foki mai ai mei he falemahakí ki ‘apí, na‘e kei hilifaki ange pē ‘i he funga toloa teuteú ‘a e la‘i kaati ko ia na‘e foaki mai ‘e Filipé kiate au ‘i he fakamanatú ‘o homa ‘aho malí, pea ko e uike ‘e fā ‘ene hilifaki ai. Na‘á ku ongo‘i pē ‘a e Laumālie ‘o e nongá ‘i he taimi na‘á ku toe lau ai ‘a e ngaahi lea na‘a ne tohi ‘i he kātí: ‘Oku ‘ikai ke u lava ke makapusi ‘a e me‘a ke fakatatau ki ai ‘a e ‘ofa mo e fiefia ko ‘ení ‘i he taimi ‘e kei hokohoko atu ai mo tupulaki ‘o a‘u ki he ta‘e ngata. ‘Ofa lahi atu, Filipe” (Edith Rockwoood, “Peace I Leave With You,” *Ensign*, ‘Epelēli, 1983, pp. 30–31).

Fealēlea‘aki

- Ko e hā ‘a e ngaahi me‘a na‘e tokoni ki he fefine ko ‘ení ke ne ongo‘i ai ‘a e nonga ‘i he taimi na‘e hoko mai ai ha liliu faingata‘á?

Fealēlea‘aki ‘i he folofolá

Fekau e kau finemuí ke nau lau ‘a e Sione 14:27.

- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku faikehekehe ai ‘a e melino ‘oku ‘omai ‘e Kalaisí mei he melino ‘a e māmaní? (He ‘oku hokohoko atu ai pē ‘a ‘Ene melino ‘a‘aná Ia ‘o tatau ai pē pe ko e hā e me‘a ‘oku hoko takai holo ‘iate kitautolú.)

Fakamatala
fakatāutaha

Kole ange ki he taha na‘e ‘osi fakaafe‘i mai pe ki ha taha pē ‘o e kalasí ke ne vahevahé mai ha fa‘ahinga me‘a na‘e hoko kiate ia ke faka‘ali‘ali mai ai ‘a e lava pē ko ia ke te fulihí kita ke fe‘unga mo ha liliu ‘oku hoko mai. ‘E lava pē ke kau hení ha ta‘e lata ‘i ha mavahé mei ‘api ke ‘alu ‘o ako, pe ko e ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau, ngaahi fetongi ‘i ha hiki ki ha feitu‘u fo‘ou, manavasi‘i he hiki atu ki ha ‘apiako fo‘ou, ‘ikai ke lava ‘o fakahoko ha ngaahi palani makehe, feinga ke anga ki ha fa‘ahinga faingata‘a‘ia fakasino pe faka‘atamai, me‘a ke fai he taimi ‘oku hoko mai ai ha fakatu‘utāmaki pe mate, pe fa‘ahinga me‘a tatau mo ia.

Kapau ‘e toe ‘a e taimí pea tuku ke fakamatala ‘a e kalasí ki ha ngaahi me‘a peheni ne nau a‘usia. Kapau ‘e lava peá ke fakamatala mo koe ki ha fa‘ahinga me‘a pehē na‘a ke fetaulaki mo ia.

Faka'osí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamanatu'i ange ki he kau finemuí 'oku hoko 'a e liliu ia ki he mo'uí 'a e toko taha kotoa pē, pea 'i he'ene peheé, 'oku fie ma'u ke nau tali lelei ia mo mateuteu ki ha'ane hoko mai. Te nau lava pē 'e kinautolu ke tali 'a e ngaahi liliu 'e hoko maí 'i he kahaú ta'e te nau manavahē ki ai 'o kapau te nau mo'ui pē 'o ofi ki he 'Eikí pea nau 'ilo'i te nau lava ke tupulaki mei he liliu 'oku hokó. Tufa ange ki he kau finemuí 'a e ngaahi tatau 'o e pepa ke tokoni kiate kinautolu ke nau manatu'i te nau lava 'o faka'aonga'i ha liliu 'e hoko kiate kinautolu ke toe fakalelei'i ai 'a 'enau mo'uí.

Ko Hono Faka'aonga'i 'o e Lēsoní

Fokotu'u ange ki he kau finemuí ke nau alea'i 'a e ngaahi fakakaukau ko ia 'i he lēsoni ko 'ení 'i he'enau efiafi fakafāmili 'i 'apí, pea faka'aonga'i leva ia ki ha fa'ahinga me'a fakafāmili na'e kau ai ha liliu.

Ko e Feohi Mo e Ni'ihi Kehé

TAUMU'A

'E feinga 'a e finemui taki taha ke toe fakalelei'i ange 'a e founiga 'okú ne feohi ai mo e ni'ihi kehé.

TEUTEU

1. 'Omi ha pepa mo e peni vahevahe ke taki taha 'a e kau finemui.
2. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'oku ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI

'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Saati mo e fealēlea'aki

TALATEU

Fakamatala'i ange na'e fa'u 'e he tangata punake mo e faifekau Pilitānia 'iloa ko ia ko John Donne 'i he senituli hongofulu mā fitú ha fo'i maau 'a ia na'a ne pehē ai " 'Oku 'ikai ha tangata 'e tu'u toko taha" (Meditation 17). Fa'iteliha pē koe pe te ke tohi'i ia he palakipoe pe te ke hiki 'i ha saati. Kole ange ki he kalasí ke nau alea'i ange 'a hono 'uhinga 'o e ngaahi kupu'i lea ko 'ení kiate kinautolu.

Ko e Tupulaki 'Oku Hoko Ia 'i he Feohi mo e Kakai Kehé

Fakamatala 'a e faiakó

Tala ange ko 'etau fie ma'u ko ia 'a e tokoni 'a e kakai kehé ko e konga pē ia 'o e palani 'a e 'Eikí. Kuo tuku mai kitautolu ki he māmaní ke tau hoko ko e konga 'o e ngaahi fāmilí, 'o tau fakafalala ai ki ha ni'ihi kehe, pea 'i hono kotoa 'o 'etau mo'ui, 'oku fie ma'u ke tau feohi kitautolu mo e kakai kehé. Na'e 'osi 'afio'i pē 'e he 'Otua ia 'a e fie ma'u ko 'eni 'i he taimi na'a Ne tuku fakataha ai 'a 'Atamā mo Ivi 'i he Ngoue ko 'Itení peá Ne folofola 'o pehē " 'oku 'ikai lelei ke toko taha pē 'a e tangata" (Sēnesi 2:18).

Fealēlea'aki

- Ko e hā 'a e ngaahi founiga 'oku 'aonga ai 'a e kakai kehé kiate kitautolú? Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemui.

Mahalo te nau fokotu'u atu 'oku tau fakafalala ki he ni'ihi kehé ke malu'i kitautolu mo ma'u meiate kinautolu ha mo'ui (kae fakatautautefito 'eni ki he ngaahi pēpē valevalé mo e fānau īkī), ki hono akonaki'i mo e ako'i, ki he veteki 'o e ngaahi palopalema mo fai ha ngaahi ngāue, ke 'ofa'i mo ma'u ai 'a e fiefiá.

- Ko e hā 'a e ngaahi founiga 'oku tokoni'i ai kitautolu 'e he kakai kehé ke tau tupulakí?

'Ekitiviti tohi

Tufa atu ke taki taha 'a e finemui 'a e la'i pepa mo ha peni vahevahe. Kole ange kiate kinautolu ke nau hiki ha lisi 'o e ni'ihi 'o e ngaahi me'a kuo nau 'osi lava'i pea mo honau ngaahi talēnití.

'I he 'osi 'enau fai 'ení, kole ange ki ha ni'ihi fakatāutaha ke nau tala mai angé ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a 'i he'enau lisí. Mou alea'i fakataha leva 'a e founiga na'e lava ke fakatupulaki ai 'a e ngaahi lavame'a pe ngaahi taleniti ko 'ení. Tokoni'i 'a e kau finemui ke nau 'ilo'i neongo na'a nau ngāue ke fakatupulaki 'a e ngaahi taleniti ko 'ení, ka na'e 'ikai ke mei lava 'eni ia ka ne ta'e oua 'a e tokoni 'a e kakai kehe. Hangē ko 'ení, 'E 'ikai ke lava 'o ako ha finemui ia ta'e kau ai 'a e tokoni 'a 'ene ongo mātu'á, ngaahi poate akó, kau faiakó, pea mo e kakai totongi tukuhaú. Na'e 'ikai ke mei ako ia ke tā valivali, tā ha fa'ahinga me'alea, poto he sipotí, pe ako'i ha kalasi ta'e kau ai ha taha ke ne ako'i ia. Pea a'u pē ki hano ma'u 'o ha fakamo'oni, 'oku fakafalala 'a hono kongá 'o'oná ki he ngaahi akonaki pea mo e ngaahi sīpinga ko a 'oku tā 'e he ni'ihi kehé.

Fealēlea'aki 'i he folofolá.

Fekau 'a e kau finemuí ke nau huke hake ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 46:11–12 pea nau lau ia. Fakamatala'i ange 'oku lau 'a e 'Eikí 'i he potu folofola ko 'ení 'o fekau'aki mo e ngaahi foaki fakalaumālie.

• 'Oku ma'u koā 'e he toko taha kotoa pē ha foaki fakalaumālie? 'Oku ma'u koā 'e he toko taha kotoa pē 'a e ngaahi foaki fakalaumālie hono kotoa?

Fakamamafa'i ange kuo foaki mai 'e he 'eikí ha ngaahi foaki fakalaumālie ma'á e toko taha kotoa pē, pea ko e lahi 'o e ngaahi me'a foaki 'oku tau ma'u 'oku nau kehekehe. 'Okú ne finangalo ke tau faka'aonga'i 'a e ngaahi me'a foakí ke fakahaoacao'iaki 'etau mo'uí peá ke tāpuekina ai foki mo e kakai 'oku tau feohí. 'Oku fakahā mai 'e he 'Eikí kiate kitautolu 'i he potu folofola ko 'ení 'a 'ene fu'u fie ma'u lahi ko ai ke tau fevahevahe'aki mo e ni'ihi kehé pea tau tupulaki 'i he'etau fengāue'aki.

Te Tau Lava 'o Ako 'a e Founga Ke Fakalakalaka Ai 'a 'Etau Feohi mo e Kakai Kehé

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke tau ako ke tau lava 'o fefakakoloa'iaki 'a 'etau ngaahi mo'uí. Ka 'oku tokolahi 'a e kakai ia 'oku nau pehē 'e kinautolu 'oku 'ikai ke nau poto kinautolu he feohi pea mo fakahoko ha kalasi fetu'utaki 'oku 'uhingamālie pea mo fakafiemālie mo e ni'ihi kehé. Fakamahino'i ange 'e lava pē 'e ha taha ia ke ne ako 'a e ngaahi poto te ne lava ke fetu'utaki ai mo feohi mo e kakaí.

Fealēlea'aki 'i he palakipoé

• Ko e hā nai 'a e ngaahi me'a te tau lava 'o fai ke fakalele'iaki 'a 'etau fetu'utaki pe feohi mo ni'ihi kehé. Tuku ke alea'i 'eni 'e he kau finemuí pea 'osi ko íá pea ke hiki 'a 'enau ngaahi fokotu'ú 'i he palakipoé.

Mahalo pē te ke fie fakamamafa'i 'a e ngaahi fakakaukau ko 'eni 'e tolú:

1. Loto fiemālie ke ke fakamaheni ki he ni'ihi kehé.
2. 'Oua na'a ke fakaanga'i pe te ke fakamāu'i 'a e ni'ihi kehé.
3. Lotu ke ke ma'u ha 'ofa 'oku toe lahi angé.

Mou toe alea'i faka'āuliliki ange mo e kau finemuí 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení 'o mou faka'aonga'i 'a 'enau ngaahi fakakaukaú pea mo e ngaahi fokotu'u ko 'ení 'oku 'oatú.

Loto Fiemālie Ke ke Fakamaheni Ki he Ni'ihi Kehé

Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ange ki ha'anau feohi 'e ua pe tolu mo ha ni'ihi 'a ia 'oku nau pehē ko e ngaahi feohi mo e maheni 'eni na'a mahu'inga mo fakafiefia taha kiate kinautolú.

• Na'e hoko pē nai 'a e ngaahi maheni pe feohi ko 'ení ta'e kau ai ha'o tokoni pe feinga ke fakahokó? Ko e hā e me'a na'e fie ma'u ke ke fai kae hoko ai 'o lelei 'a e ngaahi feohi mo e fetu'utaki ko 'ení?

Tala ange kuo pau ke tau loto fiemālie ma'u pē ke tau fakamaheni ki he kakai kehe kae toki lava ke tau kamata ha fakakaume'a mo kinautolu. He 'ikai leva ke tau fo'i tangutu pē kitautolu 'o tatali ke nau toki ha'u kiate kinautolu.

• Ko e hā nai ha ngaahi 'uhinga 'e ni'ihi 'oku manavasi'i ai 'a e kakaí ke nau fakamaheni ki he ni'ihi kehé ke nau hoko ko honau kaume'a? (Mahalo pē 'oku nau mā, manavasi'i pe ko e hā ha fakakaukau mai 'a e toko taha koeé, pe ko e fu'u fakapikopiko 'aupito pē ia.)

• Ko e hā nai 'a e ngaahi faingamālie ki he tupulaki 'a ha finemui 'a ia 'e mole meiate ia 'o kapau te ne mā ke fakamaheni ki he ni'ihi kehé? (Mahalo 'e mole meiate ia 'a e faingamālie ke ne fakamafola atu 'a e ongoongolelé, ako ha ngaahi lēsoni mahu'inga mei he ni'ihi kehé 'a 'ene ma'u 'a e fiefia 'i he feohi mo e ni'ihi kehé, pe ko e faingamālie ke kau 'i he ngaahi 'ekitiviti fakatokolahí).

Fakamatala'i ange 'oku fa'a lava ke 'osi 'a e mā 'a e kau finemuí 'o kapau 'e lahi ange 'enau tokanga ki he kakai kehé 'i ha'anau nofo pē 'a nautolu 'o tokanga kiate kinautolu mo e ngaahi ongo 'oku nau ma'u.

Fekau e kau finemuí ke nau fakakaukau ange ki he me'a ko 'ení na'e hokó:

Na'e toki ui pē 'eni 'a Keulen i ke hoko ko e palesteni 'o 'ene kalasí 'i he Kau Finemuí. Na'e te'eki ai ke ne 'ilo kotoa 'e ia 'a e kau finemuí 'i he'ene kalasí koe'uhí he na'a ne mā ia ke ofi

Fakamatala ki ha me'a na'e hoko ke ako mei ai

ki he fa'ahinga ko ē 'oku te'eki ai ke ne maheni mo iá. Na'a ne ongo'i faingata'a'ia he ko hono fatongia foki ia ke ne maheni 'o 'ilo'i 'a e kau finemuí mo tokoni'i kinautolu. Na'a ne manavasi'i ia na'a nau fakakaukau 'o pehē 'oku 'ikai ko ha taki lelei ia pea 'oku nau lelei ange kinautolu 'iate ia.

- Ko e hā nai e me'a 'e lava ke fai 'e Keuleni ke tokoni kiate ia ke ne ma'u ha loto-to'a ke fu'a'aki hono ngaahi fatongia?

- Ko e hā nai e me'a 'e mole meia Keuleni 'o kapau he 'ikai ke ne lava'i 'a 'ene maá?

'Oua na'a ke fakaanga'i pe te ke fakamāu'i 'a e ni'ihi kehé.

Potu Folofola

Fekau 'a e kau finemuí ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:124.
Fakamamafa'i ange kiate kinautolu 'a e veesi ko ia 'oku pehē, "Tuku 'a e fefakaanga'aki 'iate kimoutolú."

- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga kuo fekau'i ai kitautolu 'e he 'eikí ke 'oua na'a tau fakasio mo fakakaukau ki he ngaahi fehālaaki 'a e ni'ihi kehé? ('Oku faingofua ange kiate kitautolu ke tau 'ofa ki he ni'ihi kehé pea mo tokoni kiate kinautolu 'i he taimi 'oku tau mamata ai ki honau ngaahi mālohinga kae 'ikai ko honau ngaahi vaivai; 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'e kitautolu ia 'a e me'a kotoa pē 'o kau ki he kakai kehe, ko ia ai, 'oku 'ikai ha'atau totolu 'atautolu ke tau fakamāu'i 'a 'enau ngaahi tō'onga; ko e taimi ko ē 'oku kamata ke tau fakasio ai 'a 'enau ngaahi fehālaakí, 'oku 'ikai leva ke tau lava kitautolu 'o mamata ki he lelei 'oku ma'u 'e he kakaí.)

Talanoa

Lau 'a e fo'i talanoa ko 'ení ke 'ilo mei ai 'a hono mahu'inga ke 'oua te tau fakaanga:

Na'e 'eke ange 'e Ma'ata kia Tania pē 'okú ne fakatokanga'i 'a e ta'e maau 'a e ta'ahiné ko ē ko Fané na'a nau loki fakataha. Ko hono mo'oní na'e te'eki ai ke fakatokanga'i 'eni ia 'e Tania. Ka ko e 'osi pē hono 'ai ange 'e Ma'ata, na'e kamata leva ke ne fakatokanga'i. Na'e kamata leva ke fakatupu 'ita 'eni kiate ia. Ka neongo ia, na'e 'ikai ke fu'u fuoloa kuó ne 'ilo'i kuo hū mai 'a e ngaahi ongo'i fakaanga ko ia na'a ne ma'u 'o maumau'i 'a 'ene mahení mo 'ene feohi fakakaume'a mo Fané.

Na'e fakakaukau loto pē 'a Tania 'o pehē, "Faikehekehe lahi mo'oni 'oku hoko 'i he taimi 'oku tau feinga ai ke tau hiki hake ha taha ki 'olunga kae 'ikai ko hono fusi kinautolu ki lalo koe'uhí pē ke tau ngali ai kitautolu." Na'a ne 'ilo 'oku tatau pē 'a 'ene fiema'u 'a e 'ofa mo e poupou 'a e ni'ihi kehé mo hono fie ma'u 'e he ni'ihi kehé 'a 'etau poupoú.

Kole ki he kau finemuí ke nau fakakaukau ange ki ha taimi na'a nau fakaanga'i ai hanau kaume'a. 'Osi ko iá pea kole ange ke nau fakakaukau angé pe ko e hā ha'anau ongo 'o kapau 'e fakaanga'i kinautolu 'e he ni'ihi kehé 'o hangē ko 'enau fakaanga'i 'a e toko taha ko 'ení. 'Oku nau 'amanaki atu koā kinautolu ke 'oua 'e fai pehē mai 'a e ni'ihi kehé ia kiate kinautolu ka nau fai pē 'e kinautolu ki he ni'ihi kehé?

Lotu Ke Ke Ma'u Ha 'Ofa 'Oku Toe Lahi Angé

Fealēlea'aki 'i he folofolá

Tuku ke lau 'e he kau finemuí 'a e Molonai 7:46–48.

- 'Oku pehē 'e Molonai ko e hā 'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí?

- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku totolu ai ke tau lotu ki he 'Otua ke tau ma'u 'a e 'ofa ko 'ení? (Kapau 'oku tau loto ke tau ako ke tau 'ofa 'o hangē ko e 'ofa 'a Kalaisí, kuo pau ke ne tokoni mai ia ke tau lava 'o fakatupulaki 'a e 'ofa.)

- 'Oku mou pehē 'e tokoni'i fēfee'i kimoutolu 'o kapau te mou lotu ke mou lava 'o 'ofa ki ha toko taha pau?

'Oku fakatāaa'i mai 'e he ongo fo'i talanoa ko 'ení 'a e ngaahi founiga ke tau lava ke fakatupu ai ha ngaahi fetu'utaki mo ha maheni 'oku toe fefeka angé mo e kakai kehe. Ko 'ene 'osi pē hono lau 'o e fo'i talanoa taki taha pea kole ange leva ki he kau finemuí ke nau alea'i 'a e me'a na'e fai 'e he toko taha 'i he talanoa ke fakatupu 'a e maheni ko 'ení.

Talanoa

"Na'e 'alu kotoa 'a e kau finemuí 'i homau uōtí ki he fale 'i he mo'ungá ke fai ai 'emau 'ekitivitií he pō ko ia. Na'e mā 'a Seli pea 'ikai ke ne fakapapau'i pe ko e hā 'a'ana 'e fái, pea ko 'ene toki fuofua 'alu foki 'eni ki he kalasi 'ekitiviti ko 'ení. I he pō ko 'eni, na'a mau tangutu kimoutolu mo ha ni'ihi 'i he faliki pē 'o e falé ko fai 'emau va'inga. Na'e te'eki ai ke va'inga 'a Seli ia he fo'i va'inga ko 'ení, ka kuo tu'o lahi 'emau fai 'e kinautolu mo e tamaiki fefine koeé. Na'a ku va'inga mālohi peá u feinga ma'u pē au ke u fai 'aki hoku lelei tahá, pea kamata ke ha'u mo e laumālie 'o e fe'au'auhí ia kiate au. Hili ha takai tu'o fiha 'emau

va'inga, na'e kamata ke u fakatokanga'i 'oku va'inga fakalelei pē mo māmālie 'a 'Ane ia, [a ai ko e taha ia 'o 'emau kau finemuí. Na'a ku toki fakatokanga'i leva ko e 'uhinga 'ene va'inga māmālie ke lava ke ngāue a Seli, 'o ne feinga ia ke tukuanga ke mālohi a Seli. I he 'osi ko ia 'emau va'inga, na'e 'ikai ke mālohi 'a Seli, pe ko Ane 'e ko e ongo tamaiki fefine ko ē na'a mau va'inga. Ko au ia na'e mālohi, peá u toki 'ilo'i leva ki mui kuo u ako ha lēsoni na'e 'ikai ke toe ngalo 'iate au; 'oku 'ikai fie ma'u ia ke u va'inga ma'u pē ke u mālohi. Na'a ku mālohi au ia he va'inga ka na'a ku toe mei fiefia ange kapau na'a mālohi a Seli."

- Ko e hā e me'a 'oku fakahā mai 'e he fo'i talanoá 'o kau ki he toko taha 'oku fakamatalá? Ko e hā e me'a 'okú ne fakahā mai 'o kau kia Ané? Ko e hā e me'a 'oku mahu'inga 'i he taimi 'oku fai ai 'e ha kakai ha fa'ahinga va'inga?

Talanoa

'E hounga ma'u pē ki he finemui ko 'ení ko Tainá 'a e me'a na'e fai 'e hano kaume'a lelei ma'aana lolotonga ha taimi na'a ne faingata'a'ia aí, pea na'a ne fai 'eni neongo na'e te'eki ke kole ange ki ai a Taina. I he ta'u hongofulu mā fitu 'a Tainá, na'a ne fu'u puputu'u 'aupito. Na'e fu'u tō tu'a 'a 'ene puputu'u 'o iku ki hano fie ma'u ke fai ha tokanga fakafaito'o kiate ia. Ko e taimi ko ē na'e fanongo ai 'a hono kaume'a ko Lesieli he me'a ni, na'a ne fakapapau'i pē 'e ia 'iate ia te ne faka'ata'ataa'i 'a hono taimí ki ha taimi pē 'e fie ma'u ai ia 'e Tainá. 'Oku a'u pē ki he 'ahó ni mo e pehē 'e Taina na'e fu'u tokoni lahi 'aupito 'a e ngaahi tā telefoní, 'a e ngaahi 'eve'eva lue laló, ngaahi va'inga tenisí, pea mo e ngaahi pō talanoa taimi lōloa na'a na faí 'o fekau'aki mo e ngaahi me'a kehekehé pē 'o a'u pē ki he'ene puke; na'e tokoni 'eni ke ne toe fai 'o sai ange 'a e ngaahi me'a na'a ne fie faí.

- Ko e hā mo ha ngaahi pōto'i ngāue na'e faka'ali'ali 'e Lēsieli? Ko e hā 'a e fakapale 'o Lēsieli 'i he 'ene ngaahi lavame'a?

Faka'osí

Fakamatala 'a e faiakó

Fakamatala'i ange kuo tuku mai fakataha kitautolu 'e he 'Eikí ke tau lava 'o fetokoni'aki ke tau tupulaki ai mo teuteu ki he mo'ui ta'e ngatá. 'Oku tau fefalala'aki koe'uhí ke tau lava kotoa pē 'o a'usia 'a e tu'unga 'oku totonu ke tau lava 'o a'usiá.

Ko Hono Faka'aonga'i 'o e Lēsoní

Kole ange ki he finemui taki taha ke ne hiki ha lisi 'o e ngaahi founiga ko ia te ne lava 'o fakalele'i'aki ha'ane feohi mo ha taha 'i he'ene mo'uí. Kole ange ke ne ngāue ange ki he ngaahi me'a ko 'ení 'i he ngaahi uike hoko maí.

*Ko Hono Tokanga'i 'o e Ngaahi
Ma'u'anga Tokoni Fakatāutahá*

Faka‘ehi‘ehi Mei he Mo‘ui Ta‘e Palaní

TAUMU‘A

‘E ako ‘a e finemui taki taha ‘o ne ‘ilo‘i te ne lava ke faka‘ehi‘ehi mei he mo‘ui ta‘e palaní ‘o kapau te ne palani fakapotopoto.

TEUTEU

1. ‘Omi ha pepa mo ha peni vahevahe ma‘á e kalasi.
2. Hiki ‘a e ngaahi sētesi ko ‘ení ‘i he ‘ū la‘i pepa pe ko ha‘o hiki pē he palakipoe: Fokotu‘utu‘u ke mu‘omu‘a e ngaahi me‘a ‘oku mahu‘inga; tuku e ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai ke mahu‘ingá; fakalelei‘i ‘a e ngaahi founiga ngāuē mo e ngaahi founiga akó; ‘ilo‘i ‘a ho ngaahi fakangatangatá.
3. Vahe‘i ha kau finemui ke nau fai ‘a e ngaahi talanoa, lau e ngaahi folofolá pe ngaahi lea ‘okú ke fie ngāue‘akí.

FOUNGA FAI
‘O E LESONI ‘OKU
FOKOTU‘U ATU

Talanoa

Talateu

Fai ‘a e fo‘i talanoa ko ‘ení:

“Hili e kai efiafi ‘a e fāmilí, na‘e toe lau ‘e Hēleni ‘ene pepa ‘ēseí, pea ko e ‘osi pē ‘ene fakatonutonu e ongo kī‘i hala ‘e ua he taipé, na‘á ne fakahū leva ia ki loto ‘i ha takafi milemila lanu engeengá. ‘Na‘á ne fakakaukau ‘o pehē, ‘Fu‘u peesi ‘e uofulu mā fitu. ‘Ofa pē he ‘ikai ke toe ‘omi ha ‘ēsei lōloa pehē ke u fai ‘amui. ‘Oku ou ‘amanaki pē ‘e sai‘ia e faiakó he‘eku tefitó? Na‘e fa‘oaki fakataha leva ‘e Hēleni ‘ene ‘ēsei mo e toenga ‘o ‘ene nāunaú. Na‘á ne fakakaukau ‘o pehē, “Oku ou fiefia na‘á ku kamata kei taimi, he ka ne ‘ikai, pehē kuo te‘eki ke ‘osi ia ki ‘apongipongi. ‘Oku lahi ‘aupito e me‘a ‘oku ‘amanaki mai e faiakó te mau lava ‘e kimautolu kalasi lalahí. Na‘e ‘alu hifo leva ‘a Hēleni ‘o sio televisone mo hono kī‘i tuonga‘ané ka ne toki ‘alu ‘o mohe he kuo ‘osi foki ‘ene ngāue fakaako ke fai.

“ I he ‘api fika tolu mei hení ‘i ha hala tatau pē, na‘e nofo ai ‘a Pauline ko ha taha pē mo ia ‘i he kalasi tatau pē. Na‘e kei fakavavevave pē ‘e Pauline ha me‘i lāsanía na‘e ngaohi ‘e he‘ene fine‘eikí, ‘a ia ko e taha ia ‘o e ngaahi me‘akai ‘okú ne manako taha aí, peá ne pehē ange, ‘Fine‘eiki, fakamolemole ka uo pau ke u ‘alu ‘o kamata ‘eku ‘ēseí—mo ‘ai ke ‘osi foki! ‘osi pē ko iá peá ne fakavavevave atu leva ki hono lokí. Na‘e fonu hono funga tesí he ngaahi kaati kuo hiki ai ‘ene ngaahi fakamatálá, pe akó ko e konga lahi ia na‘e hiki fakavavevave pe. ‘Me‘a mālie pe tama ko ‘eku hiki ‘eku ngaahi me‘á mei he laipelí ‘anepō kau toki nofo pē ā ‘o taipe ‘ata‘atā pē he poó ni. Na‘á ne pae‘i ‘ene ngaahi kaati ‘e nī‘ihi ki he tafa‘akí kae hili atu ai ‘ene taipe, peá ne fakahū leva ‘a e la‘ipepa ki he taipe peá ne toki sio leva ki he ‘uluaki fokotu‘unga kātí. Na‘á ne pehē, “E ‘ikai teu fa‘u ha ‘uluaki tatau ‘o ‘eku ‘ēsei pea toki fai hano fakatonutonu, pea ‘e ‘ikai pē ke ‘ai ha tatau fika ua ia. Kuo pau ke tānaki ‘a e ‘ēsei ia ko ‘ení ‘apongipongi, ka ‘ikai, te u toki sio au ki he me‘a ‘e hoko aí. Pea ‘i he‘ene kamata taipe‘i ko ia ‘a e tatau pē ‘e taha ‘o ‘ene ‘eseí ‘a ia ‘e fakamaaka mei ai ‘e he‘ene faiakó ‘a e vahe ua ‘e taha ‘o hono maaka ki he tēmí, na‘á ne fifili ‘o pehē, ‘Ko e fē nai ha taimi te u ako ai ke u kamata ‘a ‘eku ngāue ‘i he taimi totonú?” (to‘o mei he lea ‘a Ron Woods ko e “Taking Control If Your Life,” *New Era*, ‘o Sepitema, 1980, p. 12).

Fealēlea‘aki

- Ko e fē ‘a e toko taha hení ‘oku mou tataú? Ko e fē ‘a e ‘ēsei ‘e sai‘ia ange ai ‘a e faiakó? Ko e fē ‘a e toko taha ‘i he ongo tamaiki ko ‘ení te ne ongo‘i lelei hifo pē kiate íá?

Te Tau Lave pē Ke Faka'ehi'ehi Mei he Mo'ui Ta'e Palaní

Fakamatala 'a e faiakó	Tala ange ko e mo'úi ni kuo pau ke fai ai ha ngaahi fili iiki pe a mo lahi. Ko e taimi kotoa pē lolotonga 'a e 'ahó, kuo pau ke tau taki taha fai ai ha fili, 'o tau fili ke fai ha me'a 'e taha kae tuku ha me'a 'e taha. Kuo pau ke tau kau 'i hono fai 'o ha me'a 'e taha kae tuku kotoa e ngaahi me'a kehé ia. 'Oku mahu'inga ke tau fili fakapotopoto.
Lea na'e fai	<p>Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: 'Kuo akonaki'aki 'e Sisū . . . kiate kitautolu 'a hono mahu'inga ke tau hanga 'o faka'aonga'i fakapotopoto 'a hotau taimí. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'eni ia 'e 'ikai ke toe 'i ai hatau taimí 'atā, he kuo pau pē ke 'i ai ha taimi ia ke fai ai ha ki'i fakalaulauloto mo ha fakafo'ou 'o e fakakaukaú, ka kuo pau pē ke 'oua na'a maumau'i 'a e taimí. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e founiga 'oku tau faka'aonga'i ki ai hotau taimí, peá te tau lava pē 'e kitautolu ia 'o pule'i lelei 'a hotau taimí ta'e hoko ai ha ita pē kaunoa. He 'ikai lava ke toe fakafoki 'a e taimí ia. Ko 'ene mavaha atu pē ha momeniti, ko 'ene 'alú ia. Ko e taimi ko ē 'oku pule ai 'a e ngaahi me'a 'oku laulaunoá mo ta'e 'i ai hano mahu'ingá 'okú ne teke'i atu leva 'e ia ki tu'a 'a e kakai 'oku mahu'inga peá mo e ngaahi mōmeniti ko ia 'oku 'aonga mo mahu'inga. 'Oku tau fakahoko 'e kitautolu 'a e ngaahi me'a 'oku hoko fakafokifā hake pē kae tuku 'a e ngaahi me'a ia 'oku lalahí mo mahu'inga, pea 'oku fa'a lahi 'etau fakangofua ke toutou hokohoko 'a e me'a ko iá. Ko 'etau faka'aonga'i fakapotopoto ko ia 'o e taimí ko 'etau pule'i fakapotopoto ai pē ia 'o kitautolú" ("Ko Sisū: Ko e Taki Haohao," <i>Ensign</i>, 'aokosi, 1979, p. 6).</p>
Fakamatala 'a e faiakó	<p>Fakamatala'i ange kuo 'osi foaki mai kiate kitautolu hono kotoa 'a e taimi lahi tatau pe—'a ia ko e houa 'e uofulu mā fā tatau pē 'i he 'ahó. Pea kapau te tau fakamoleki noa mo maumau'i 'a e ngaahi houa ko ia 'oku tau ma'u, 'oku tau ongo'i leva 'oku taulōfu'u mai 'a e ngaahi me'a, pea 'ikai ke te 'ilo pe ko e hā e me'a 'e fai. Pea hangē leva ia 'oku 'i ai pē me'a ia 'oku hoko he taimi kotoa pē.</p> <p>Fakamahino'i ange 'oku femo'uekina 'aupito 'a e mo'ui ia 'a e kakai tokolahí, pea ko e me'a faingofua ke toutou hokohoko mai ha ngaahi me'a kehekehe ia kiate kitautolu. Ka neongo iá, te tau lava 'o ako ke tau faka'ehi'ehi mei he'ene hoko mai 'a e ngaahi me'a ko 'ení kiate kitautolu.</p>
Ngaahi la'i pepa kuo hiki ai 'a e ngaahi sētesi	<p>Fakapipiki hake 'a e ngaahi la'i pepa kuó ke hiki ai 'a e ngaahi sētesí, pe ho ho'o hiki pē 'e koe 'a e ngaahi me'a ko ia 'i he palakipoé. Mou ale'a'i pē 'e tokoni'i fēfee'i 'e he fo'i fakakaukau taki taha ha finemui ke ne lava 'o mapule'i 'a hono taimí.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Fokotu'utu'u ke mu'omu'a 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá.</i> Hanga 'o fakakaukau'i 'i he uike pe 'aho taki taha 'a e me'a te ke fai; 'osi ko iá peá ke fili leva pe ko e fē 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá. 'Uluaki fai 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku mahu'inga tahá. 2. <i>Tuku e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke mahu'ingá.</i> Te ke fakatokanga'i ko e nī'ihí 'o e ngaahi me'a 'okú ke fai 'oku fakamole taimi ia pea 'ikai hano fu'u 'aonga ki ho'o mo'úi. Tuku 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke mahu'ingá. 3. <i>Fakalele'i 'a e ngaahi founiga ngāue mo e ngaahi founiga akó.</i> Hanga 'o ako'i koe ke ke ngāue mo ako mālohi. Kamata 'i he ngaahi ngāue ko ia 'oku fie ma'u ke fakahokó 'i ha taimi loloa koe'uhí ke 'osi 'oku te'eki a'u ki he taimi 'oku totonu ke 'osi ki aí. 4. <i>Ilo'i ho ngaahi fakangatangatá.</i> Manatu'i he 'ikai ke lava 'e ha taha 'o fai 'a e me'a kotoa pē. 'Oua te ke sio koe 'o fakalaka 'i he me'a te ke lava 'o fai. Faka'ehi'ehi mei hono fakafehoanaki 'a e ngaahi me'a 'okú ke lava ki he ngaahi me'a ko ia 'oku lava 'e he kakai kehé. <p>Kole ange ki he kau finemui ke nau vahevahé ha ngaahi me'a na'a nau a'usia 'i ha'anau faka'aonga'i 'a e ngaahi fokotu'u ko 'ení.</p>
Talanoa	<p>Fakamatala'i ange na'e 'i ai ha finemui 'a ia na'a ne mo'ui lolotonga 'a e ngaahi 'aho na'e kamata ai 'a e Siasi, pea na'e 'ilo 'e he finemui ko 'ení ha founiga 'a ia na'e fu'u tokoni kiate ia 'i hono lava'i 'a 'ene ngaahi taumu'á; peá ne faka'ehi'ehi ai mei he mo'ui ta'e palaní. Ko hono hingoá ko Ellis Reynolds Shipp, pea na'a ne hoko ia ko e taha 'o e kau 'uluaki toketā fakafaito'o fefine 'i 'Iutaá. Na'e fakahoko'aki 'eku akó, pea na'e fu'u tokoni lelei ia kiate au 'i he ngaahi ta'u hokohoko maí. Na'e 'ikai ke u fu'u lava au 'o ma'u lelei 'a e ngaahi lēsoní 'i he ngaahi tohi lolotonga 'a e taimi 'ahó koe'uhí ko e lahi e 'ū me'a 'oku fai ki ai e femo'uekiná, ko ia na'a ku fakakaukau ai ke u fai 'eku ako 'i he taimi hengihengí. Ko ia na'e kamata leva</p>

“‘I he‘eku kei finemuí, na‘á ku fa‘ufa‘u ha palani ki he‘eku taimi akó ‘i he taimi fā pongipongí peá u ako ia ‘i he houa ‘e tolu ki mu‘a pea toki kamata ke ‘ā hake homau ‘apí’ (*The Early Autobiography and Diary of Ellis Reynolds Shipp, M.D.*, comp. Ellis Shipp Musser [Salt Lake City: Deseret News Press, 1962], p. 64).

- Ko e hā nai e me‘a te tau lava ke ako mei he sīpinga ko ‘eni na‘e fai ‘e Ellis Roynolds Shipp? Fakamatala‘i ange ‘oku tau lavame‘a pea tau ongo‘i fiemālie ‘i he taimi ‘oku tau fili fakalelei ai ‘i he fa‘a lotu ‘a e me‘a ko ia ‘oku tau loto ke fakamoleki ki ai hotau taimí.

‘Oku Totonu Ke Tau Fai ‘a e Me‘a Kotoa pē ‘i he Fakapotopoto mo e Maau

Lea na‘e fai

Fakamatala‘i ange ‘oku ‘osi ‘afio‘i ‘e he ‘Eikí he ‘ikai ke tau lava ‘o fai ‘a e me‘a kotoa pē ‘oku tau loto ki aí ‘i he mo‘ui ní. Na‘e pehē ‘e ‘Eletā Lōseli Pāleti:” ‘E lava ‘e he‘etau fe‘ao ko ia mo e ngaahi tukupā faingata‘a mo kehekehe ‘o e mo‘ui faka‘ahó, ‘a ia ‘oku ‘ikai ko ha ngāue faingofua ‘eni foki, ke ne maumau‘i ‘a e fa‘ahinga potupotu tatau mo e lele lelei ‘a e ngaahi me‘á, ‘o hangē ko ia ‘oku tau fekumi ki ai. ‘Oku lahi ‘aupito ‘a e kakai lelei ‘oku nau tokanga ki he me‘a ‘oku hokó pea nau feinga mālohi ke pukepuke ‘a e potupotutatau ko iá, ka ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni‘ihi ‘oku nau ongo‘i ‘oku taulōfū‘u e me‘a kotoa pea nau fo‘i ai pē. . . . ‘Oku tokolahi ‘a e kakai ‘oku fu‘u lahi e me‘a ‘oku fie ma‘u mei honau taimí ‘a ia ‘oku kamata ‘eni mei he ngaahi fatongiá fakamātu‘á, fakafāmili ngaahi fatongia ‘i he ngāue, siasí, pea mo e pule‘angá. Ko e palopalema lahi ai ‘a e feinga ke potupotu tatau ‘a e me‘a hono kotoá” (‘i he Conference Report, ‘o ‘Epeleli 1987, p. 15; pe *Ensign*, Mē 1987, pp. 13–14).

Fealēlea‘aki ‘i he Folofolá

Na‘e ‘i ai ‘a e taimi ‘e taha ‘i he mo‘ui ‘a Siosefa Sāmitá ‘i he‘ene kei si‘í na‘á ne toki fakaakeake ai mei ha me‘a na‘e fakatupu loto mamahi kiate ia, pea foaki ange ai ‘e he ‘Eiki ha fale‘i kiate ia ‘a ia na‘e fai ‘i he ‘ofa. ‘E lava pē ke faka‘aonga‘i ‘a e fale‘i ko ‘ení kiate kitautolu kotoa ia kuo tau ongo‘i ‘oku ‘ikai ha ‘aonga ‘o ‘etau ngāue ko e tupu pē mei he ‘ikai ke tau lava ‘o pule‘i lelei ‘a ‘etau mo‘ui.

Fekau ‘a e kau finemuí ke nau lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:4.

- Ko e hā me‘a te tau lava ‘o ako mei he potu folofola ko ‘ení ‘o fekau‘aki mo hono faka‘aonga‘i ‘a hotau taimí mo hotau iví?

Tala ange na‘e lea‘aki pē ‘e he Tu‘i ko Penisimaní ‘a e taumu‘a tatau ‘i he taimi na‘á ne lea ai ki he kakai Nifaí. Na‘á ne valoki‘i kinautolu ke nau mo‘ui kakato‘aki e ongoongoleléi, ke nau fafanga ‘a e fiekaíá, peá ke nau tokoni kiate kinautolu na‘e fie ma‘u tokoni. ‘Osi ko iá na‘á ne toe fai ange pē ha fakatokanga.

Fekau ‘a e kalasí ke nau lau ‘a e Mōsaia 4:27.

- Te tau faka‘aonga‘i fēfee‘i ‘a e akonaki ko ‘ení ki he‘etau mo‘ui?

Tala ange ‘oku ‘ikai ke fie ma‘u ‘e he ‘eikí ia ke tau lele ‘o vave ange pe ngāue ‘o lahi ange ‘i he me‘a ‘oku tau lavá. Ka ‘okú ne finangalo ke tau ngāue mālohi pea tau faka‘aonga‘i ‘a e fakapotopoto mo e fakakaukau lelei koe‘ahi ke tau lava‘i ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘okú ne ‘afio‘i te tau lava ‘o faí.

Faka‘osí

Fakamatala ‘a e faiakó

Fakamatala‘i ange te tau taki lipooti kotoa pē ki he founiga na‘a tau faka‘aonga‘i ki ai hotau taimí. Te tau lava pē ke tala ‘oku ‘aonga ma‘u pē hotau ngaahi ‘ahó mo maau pe ‘oku fonu ia ‘i he ngaahi me‘a ‘oku toki hoko fakatu‘upakē hake pē ta‘e palani ki ai. ‘Oku finangalo ‘a e ‘Eikí ke tau tauhi kiate ia ‘i he lelei taha te tau lava ‘i he ‘aho taki taha.

‘Oku ‘omi ‘e he mo‘ui kiate kitautolu ha ongo me‘a foaki mahu‘inga ‘e ua—ko e taimi pea mo e tau‘atāina ke faka‘aonga‘i ‘a e taimí ko ia ki he me‘a ‘oku tau loto ki aí. ‘Oku hanga ‘e he founiga ‘oku tau fili ke faka‘aonga‘i ki ai ‘a hotau taimí ‘o fakahā mai ‘a e kalasi mo‘ui ‘oku tau ma‘ú.

Ko Hono Faka‘aonga‘i ‘o e Lēsoní

Tufotufa atu ‘a e pepá pea mo e peni vahevahé ki he kau finemuí. Kole ange ke nau hiki ‘a e founiga te nau faka‘aonga‘i ‘aki ha fo‘i fokotu‘u ‘e taha pe ua mei he ngaahi fokotu‘u ko ia kuo mou alea‘i ‘i he ‘aho ní, ke tokoni kiate kinautolu ‘i hono faka‘aonga‘i fakapotopoto ‘a honau taimí.

TAUMU'A

'E ako 'a e finemui taki taha ki ha founга ke ne fili fakapotopoto ai ha'ane ngāue.

TEUTEU

1. 'Omi ha pepa mo ha peni vahevahe ke taki taha 'a e kau finemuí.
2. Fa'iteliha pē: 'Omai mei he ngaahi ngāue'anga palani fakangāue pē 'a e pule'angá ha ngaahi tohi tu'uaki. Tufaki atu ia ki he kau finemuí te nau fie ma'u.
3. Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofolá pe ngaahi lea 'oku ke fie ngāue'akí.

FOUNGA FAI
'O E LESONI 'OKU
FOKOTU'U ATU

Fealēlea'aki

Fakamatala 'a e faiakó

Lea na'e fai

Fealēlea'aki

'Oku Mahu'inga Ke Fili Ha Ngāue

Tufotufa atu 'a e pepa mo e peni vahevahe ki he kau finemuí. Kole ange kiate kinautolu ke nau hiki mai angé ha lisi 'o e ngaahi ngāue'anga 'oku nau 'osi fili ke nau ngāue aí. Ko 'enau 'osi kotoa pē peá ke kole ange ke nau taki taha fakahā atu pe ko e fē 'a e ngāue mei he ngaahi ngāue'anga ko ia na'a ne hiki 'okú ne sai'ia taha aí pea mo hono 'uhingá.

Tala ange ko e kakai fefine foki kinautolu pea 'oku totonu ke nau fakakaukau ki he ongo ngāue 'e ua: 'uluakí ko 'enau hoko ko e toko taha tauhi-'apí, pea ko hono uá, ko 'enau fai ha fa'ahinga me'a te nau lava ke ma'u mai ai ha pa'anga ke tauhi'aki 'a hono fāmilí 'o ka fie ma'u ha taimi. 'Oku 'ilo foki 'e he kakai fefine tokolahi ia 'e nī'ihi 'oku 'i ai honau taimi 'i he te'eki ke nau malí pea ko e 'osi ko ē 'a e laalahi 'a e fānaú ke nau fai ha fa'ahinga ngāue 'aonga.

Fakamatala'i ange 'oku mahu'inga ke fili ha ngāue pea fai fakapotopoto mu'a 'a e fili. 'E lava ke uesia 'a 'etau mo'uí 'e he kalasi ngāue te tau fili 'i he ngaahi me'a lahi. Te tau 'ilo mei ai 'a e feitu'u te tau nofo aí, mo e ngaahi kaumé'a 'oku tau ma'u, pe ko e hā 'ete fuoloa 'i he 'apiakó, ko e hā hono lahi 'o e pa'anga 'e fakamoleki ki he akó, ko e fiha te tau ma'u mai, pea mo e hā hono lahi 'o e me'a te tau lava ke tokoni'i ai 'a kitautolu 'i hotau fāmilí. Pea tatau ai pē pe ko e hā e kalasi ngāue 'oku tau fili, 'oku totonu pē ke tau mateuteu ke fai ia ke lelei.

Na'e pehē 'e 'Eletā Hāuati W. Kimipolo: " 'Oku 'i ai ha 'uhinga mahu'inga ke palani ai 'a e kakai fefiné ke ma'u ha'anau ngāue. . . . 'Oku mau fie ma'u ke nau ma'u ha poto fakaako pea mo ha ako ngāue ki mu'a pea nau toki mali. Kapau 'e 'i ai ha taimi 'e mālōlō ai honau malí pe vete pea fie ma'u ai ke nau ò 'o ngāue, 'oku mau fie ma'u ke nau ma'u ha'anau ngāue lelei. Kapau 'oku 'ikai ke mali ha fefine, 'oku 'i ai 'ene totonu 'a'ana ke ne kau ai ki ha fa'ahinga ngāue 'a ia 'e lava ke fakatupulaki ai 'a hono ngaahi talenití pea mo e ngaahi me'a foaki 'okú ne ma'u" (*Prepare for Honorable Employment*, *Ensign*, Nōvema 1975, p. 124).

- 'E lava fēfē 'e he kalasi ngāue 'oku ke fili ke fakakoloa'i 'a ho'o mo'uí lolotonga ho'o teuteu 'oku faí 'i he taim ní pea 'i he kaha'ú?
- Te ke lava 'o faka'aonga'i fēfē 'a ho ngaahi talenití 'i he ngāue ko 'ení?
- 'E lava ke faka'aonga'i fēfē 'i ia ke ma'u ai ha lelei 'a e fāmilí?
- 'E lava 'e he ngāue ko 'ení ke tokoni'i mo poupou'i koe?

'Oku 'I ai Ha Ngaahi Fakahinohino Te Tau Lava Ke Faka'aonga'i 'i Hono Fili 'o ha Ngāue

Lea na'e fai

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Hauati W. Hanitā 'a ia 'oku 'omi ai ha ngaahi fakahinohino fekau'aki mo hono fili 'o ha ngāue.

“Ko e ngāue ‘oku tau filí ‘oku totonu ko ha kalasi ngāue ia ‘oku taau pea fakatupu ai ha fakalakalaka. Ko hono totonú ke tau kumi ‘a e ngāue ko ia ‘oku fe‘unga mo kitautolú, ‘a ia ‘oku fe‘unga mo hotau manakó, mo e kalasi poto ‘oku tau ma‘ú pea mo e kalasi ako ngāue ko ia na‘a tau faí. ‘Oku ‘ikai ke totonu ke ngata pē ‘i hono ‘omi ‘e ha ngāue (‘a ha taha) ha pa‘anga fe‘unga; ka ‘oku totonu foki ke tupu mei he ngāue ko iá hono ongo‘i ‘e he toko taha ‘oku ‘i ai hono mahu‘ingá pea ne fiefia ‘i hono fai ‘o e ngāue ko iá—‘a ia ko ha me‘a ia ‘okú ne hanganaki fiefia atu ki ai ‘i he ‘aho taki taha.

“Ke u fokotu‘u atu mu‘a ‘a ‘eku faka‘uhinga ki he ngāue‘anga tāú.” Ko e ngāue‘anga tāú ko ha ngāue ia ‘oku fakahoko ‘i he angatonu. ‘Oku fai ia ‘i he founiga ‘a ia ‘oku ‘ikai ke hoko ai ha kākā. ‘Oku mā‘olunga ‘a e tu‘unga ‘oku fakahoko‘aki e ngāué, pea ‘oku toe mahulu ange ‘a e me‘a ‘oku ma‘u ‘e he toko taha ‘oku ‘a‘aná ‘a e ngāue‘angá, toko taha ‘oku fakatupu mai mei he ngāue‘angá, toko taha ‘okú ne totongi ke fai ha ngāue ma‘ana, pe ko ha toko taha mahaki, ‘i he me‘a ko ia na‘a ne ‘amanaki atu te ne ma‘ú. Ko e ngāue‘anga taau ‘oku ma‘a. ‘Oku ‘ikai ke kau ai ha fa‘ahinga me‘a ia te ne fakasí‘isi‘i ‘a e lelei pe ko e ‘ulungaanga ma‘á ‘o e kakaí. Hangē ko ‘ení, ‘oku ‘ikai ke kau ai ha fa‘ahinga me‘a fekau‘aki mo e kava mālohi, ngaahi faito‘o kona tapú ‘oku ta‘e fakalao, pe ko e pele pa‘anga. ‘Oku ‘aonga ‘a e ngāue‘anga tāú. ‘Okú ne ‘omi ‘e ia ‘a e ngaahi koloa pe ko e ngaahi tokoni ‘a ia ‘okú ne ngaohi ‘a e māmaní ke hoko ko ha toe feitu‘u lelei ange ke nofo ai. (“Prepare for Honorable Employment,” pp. 122-23).

Fakamatala ‘a e faiakó
mo e fealélea‘akí

Fakamatala‘i ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakahinohino te tau lava ‘o ngāue‘aki ‘i hono fili ko ia ‘a e kalasi ngāue ‘e ‘aonga ‘i he taimi ní pea ‘i he kaha‘ú foki. Toe fakamanatu mo e kalasí ‘a e ngaahi fakahinohino ko ‘ení ‘e tolu:

1. Ako Ke Tau ‘Ilo‘i Kitautolu

Fakamatala‘i ange ‘oku tokoni ‘i he taimi ‘oku tau fili aí ha ngāue ke tau ako ke lahi ‘aupito fekau‘aki mo e ngaahi me‘a ‘oku mahu‘inga kiate kitautolú, ‘etau ngaahi taumu‘á, ngaahi me‘a ‘oku tau manako aí pea mo hotau ngaahi talēnítí.

Tala ange ‘oku fie ma‘u ke tau fakapapau‘i te tau kei lava pē ke tauhi ‘a e ngaahi me‘a ‘oku mahu‘inga kiate kitautolú pea tau lava ‘o a‘usia ‘a ‘etau ngaahi taumu‘á ‘i he kalasi ngāue ko ia ‘oku tau filí. ‘Oku ‘ikai ke totonu ke hanga ‘e he ngaahi fie ma‘u ia mei he ngaahi ngāue‘angá ‘o fakatupu ha‘atau maumau‘i ‘a e ngaahi fono ‘a e ‘Otuá pe ko e ngaahi tu‘unga ‘ulungaanga mahu‘inga ‘oku tau ma‘ú. ‘Oku toe mahu‘inga foki ke tau fakakaukau‘i ‘a e kalasi ‘ātakai ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue‘angá ko ‘ení pea mo e me‘a te ne uesia ai ‘a ‘etau ngaahi taumu‘a ta‘e ngatá. ‘Oku totonu ke tau faka‘ehi‘ehi mei he ngaahi ngāue ko ia ‘e fie ma‘u ai kitautolu ke tau tukuange ‘a e ngaahi me‘a ‘oku mahu‘inga kiate kitautolu pe fakatafoki ai kitautolu mei he‘etau ngaahi taumu‘a ta‘e ngatá.

- ‘E uesia fēfē ‘e he kalasi ngāue kuó ke fulihí ‘a ho ngaahi tu‘unga ‘ulungaanga mahu‘ingá pea mo ho‘o ngaahi taumu‘á?

Fakamatala‘i ange ‘e fu‘u ‘aonga ‘aupito ki he kau finemuí ke nau ‘ilo‘i ‘a e ngaahi me‘a ‘oku nau manako taha aí ki mu‘a ia pea nau toki fili ha‘anau ngāue. Mahalo ‘e kau ‘i he ngaahi me‘a ‘oku nau manako aí ‘a e ngaahi kalasi ko ia na‘a nau sai‘ia ai ‘i he akó pea mo e ngaahi me‘a ko ia ‘oku nau fai ‘i honau taimi ‘ataá. Ko honau ni‘ihi mahalo ‘e tupu ‘enau manakó mei ha‘anau lau kau ki ai ‘i ha tohi pe ‘i ha‘anau mamata pē ki ha ni‘ihi ‘i he‘enau ngaahi ngāue‘angá.

Ngaahi talanoa

Fai ‘a e ngaahi talanoa ko ‘ení:

Na‘e ‘i ai ha kalasi ‘e taha ‘a e kau finemuí na‘a nau fakamoleki ‘a e ‘aho ‘e taha ‘i he māhina kotoa pē ke nau ngāue ‘ofa ai ‘i ha falemahaki. Tupu mei he me‘a ko ‘ení, na‘e kamata ke sai‘ia ai ha finemui ia ‘e taha ‘i he ngāue fakanēsí pea ko e taimi ni ‘okú ne hoko ia ko e toko taha ke ne pule‘i ‘a e kau neesi ‘i he falemahaki ‘e taha.

Na‘e sai‘ia ‘a e finemui ia ‘e taha he fanga manú. Na‘á ne pole ia ke ne ngāue ta‘e totongi ‘i he ‘ōfisi ‘o ha tangata toketā ki he fanga manú ‘a ia na‘e ofi ange pē ‘i honau ‘apí. ‘I he konga ki muí na‘e ‘oange ai ke ne ngāue totongi ai pea ne fili ai pē ia ke ne ngāue ko e tōketā ma‘á e fanga monumanú.

Na‘e ‘i ai mo ha finemui ia ‘e taha na‘e hoko ‘ene fu‘u manako ‘i he tuituí ko ha me‘a ia ke ne fili ke ne fai. ‘I he ngaahi ta‘u hoko maí, na‘a ne fakatupulaki ‘a hono poto fakatuitu‘i ‘i he‘ene tuitui e ngaahi vala mo‘ona pē pea mo ‘ene fānaú. ‘I he tupu ko ia ‘a ‘ene fānaú ‘o lalahí, na‘á ne ma‘u leva ha‘a ne ngāue ko e fefine tuitui ‘o ne tuitui ‘a e teunga ‘o e kau faiva he televīsoné ‘a ia na‘e ofi ange pē ‘a e kautaha televīsoné ko ‘ení. Pea ko e tupu mei

	<p>he fu'u lelei 'a 'ene tuituí, na'e 'osi pē mei ai ha ta'u 'e taha kuó ne hoko ia ko e talēkita 'o e tafa'aki 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi teuteú mo e valá.</p>
Fakamatala 'a e faiakó	<p>Fakamatala'i ange 'oku totonu ke tau fakakaukau'i 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku tau lava pea mo hotau ngaahi talēniti. 'Oku 'i ai 'a e kakai ia 'e ni'ihi 'oku fakanatula pē 'enau taleniti 'aki 'e kinautolu 'a e ngaahi me'a kehekehé. 'Oku ma'u 'a e talēniti ia 'o e ni'ihi 'i he'enau akó mo ngāue'i iá. 'E lava pē ke hanga 'e he ngaahi me'a 'oku lava 'e ha tangatá 'o 'ai ia ke ne fakahoko 'a 'ene ngāue ke lelei pe 'ikai.</p> <p>Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakakaukau'i ange 'a e ngaahi taleniti mo e ngaahi me'a ko ia te nau lava 'o fai 'i he taimi ní.</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'E faka'aonga'i fēfee'i 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'i he ngaahi kalasi ngāue kuo ke filí?
	<p>2. Ako 'o Kau ki he Ngāue</p> <p>Tala ange 'oku toe fie ma'u ke 'osi 'etau akó 'o 'ilo'i kitautolu pea tau ako 'o kau ki he ngaahi ngāue kehekehe 'oku 'i ai.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni 'i hotau koló 'e lava ke ma'u mei ai ha fakamatala 'o fekau'aki mo e ngaahi ngāue 'oku ma'u aí? <p>Mou aleaf'i 'a e ngaahi feitu'u 'e ma'u mei aí, 'a ia 'e kau ai 'a e kau fai faleí 'a e ngaahi 'apiakó pea mo e kau faiakó, ngaahi ngāue'anga kehekehé pe 'i he koló, ngaahi 'apiako fakatekinikale, pea mo e kakai pē he kolo 'oku lahi 'enau 'iló mo e taukei 'i he ngaahi ngāue'angá.</p> <p>Kapau 'oku 'i ai ha taha 'i he kau finemuí kuo ne a'usia ha fa'ahinga me'a 'a ia na'e tokoni'i ai ia 'e he ngaahi ma'u'anga tokoni ko 'ení ke nau fai ha fili pea ke fakalotolahí'i kinautolu ke nau fakamatala ki ai.</p>
	<p>3. Fa'a Lotu 'i Ho'o Fai Ho'o Filí</p> <p>Lea na'e fai</p> <p>Fakamatala'i ange ko e lotú ko ha konga mahu'inga ia 'o e sitepu ki hono fai 'o e filí. Na'e fai mai 'e 'Eletā Hauati W. Hanita 'a e fale'i ko 'ení ki he to'u tupú 'oku nau kamata ke fili ha'anau ngāue. "Kuo pau pē ke fai hokohoko 'a e lotú lolotonga 'a hono fai 'o e fili ngāue. Ko e taimi ko ē 'oku tau tātānaki mai ai ha ngaahi fo'i mo'oni, fai ha ngaahi fili, fai 'a e ako 'oku totonu mo fe'unga, pea tau kumi ha ngāue, 'oku fu'u mahu'inga ke tau fakataha'i 'a 'etau feinga 'oku tau fai 'o fakafalala pē kiate kitautolú mo ha loto mā'ulalo mo fa'a lotu. 'Oku 'atautolu 'a e fili ia, ka ko e 'Eikí te ne hanga 'o fakalahi ki hotau potó 'o kapau pē te tau kole fakamātoato kiate ia" ("Prepare for Honorable Employment," p. 123).</p> <p>Fealēlea'aki 'i he folofolá</p> <p>Fakamahino'i ange 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke tau fai ha ngaahi fili 'o fekau'aki mo e ngāue te tau fai, pea ko 'ene 'osi ko iá pea tau fakahā leva kiate ia ke ne toki fakapapau'i mai.</p> <p>Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 9:7–9. Ko e hā e me'a 'oku ako'i mai 'e he potu folofola ko 'ení 'o fekau'aki mo e founiga 'e tokoni'i ai kitautolu 'e he 'Eikí ki he'etau ngaahi fili fekau'aki mo e ngaahi ngāue ke tau fai.</p>

Faka'osí

Fakamatala'i ange ko hono fili ko ia 'o ha ngāue ko ha fili matu'aki mahu'inga mo'oni ia ke fai 'e ha ki'i talavou. 'E lava ke teuteu 'a e kau finemuí ke fai 'a e fili ko 'ení 'i he founiga 'e lelei taha ma'anautolú 'aki pē 'enau faka'aonga'i 'a e ngaahi fakahinohino ko ia na'e 'oatu 'i he lēsoni ko 'ení.

Ko Hono Faka'aonga'i 'o e Lēsoní

Fakalotolahí'i 'a e finemui taki taha ke ne toe fakamanatu ange 'a e fakamatala na'e 'oatu 'i he lēsoni ko 'ení peá ne fakapapau'i 'a e me'a te ne lava 'o fai ke kamata'aki ha'ane kumi ngāue 'o kapau kuo te'eki ai ke ne kamata.

Ngaahi 'Ekitivití 'Oku Fokotu'u Atú

Mou palani ha'amou kalasi ke fai he taimi efiafí ke lipooti ai 'a e kau finemuí ki ha ngaahi ngāue pau 'oku nau manako aí. 'E fie ma'u ke faka'ek'eke 'e he kau finemuí ha kakai, nau 'a'ahi ki he ngaahi ngāue'anga pea mo nau lau 'a e ngaahi tohi 'oku fakamatala ai 'o kau ki he ngaahi ngāue'anga ko ia kuo nau 'osi filí.

Ko Hono Pule'i 'o e Pa'angá

TAUMU'A	'E ako 'e he finemui taki taha 'a e ngaahi tefito'i mo'oní ki hono pule'i fakapotopoto 'o e pa'angá.
TEUTEU	Vahe'i ha kau finemui ke nau fai 'a e ngaahi talanoá, lau 'a e ngaahi potu folofola pe ngaahi lea 'okú ke fie ngāue'akí.
FOUNGA FAI 'O E LĒSONÍ 'OKU FOKOTU'U ATÚ	Kuo 'Osi Foaki Mai 'e he 'Eikí ha Ngaahi Fale'i Lelei Fekau'aki mo e Ngaahi Me'a Fakapa'angá Hiki 'eni 'i he palakipoé: 'Oku uesia 'e he founга 'oku tau pule'i 'aki 'a 'etau ngaahi me'a fakapa'angá 'a e ngaahi tapa kotoa pē 'o 'etau mo'uí.
Palakipoé	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā e ngaahi founга 'oku uesia fakalaumālie ai kitautolu 'e he'etau founга pule'i 'o 'etau pa'anga? <p>Tuku ki he kau finemuí ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:34.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e hā mo ha ngaahi founга 'oku uesia ai 'e he 'etau tu'unga fakapa'angá 'etau tu'unga fakalaumālié? <p>Fakamatala'i ange ki he kau finemuí 'e lelei kiate kinautolu 'i honau kaha'ú kapau te nau ako he taimí ni ke nau lava 'o pule'i fakapotopoto 'enau ngaahi me'a fakapa'anga. Kapau te nau fai 'a hotau lelei taha, 'e tokoni'i kitautolu 'e he 'Eikí ke tau pule'i fakapotopoto 'a 'etau pa'anga. Kuó ne 'osi 'omai ha ngaahi fakahinohino kiate kitautolu 'o fakafou mai 'i he kau taki 'o hono Siasí ki he anga 'o 'etau faka'aonga'i 'o 'etau pa'angá.</p>
Alea'i 'o e folofolá	<p>Palakipoé</p> <p>Hiki 'i he palakipoé 'a e ngaahi tafa'aki ko ia 'e ono 'oku fai'aki hono pule'i fakapotopoto 'o e pa'angá 'o hangē ko ia 'oku hiki fakaholoholo 'i lalo. Kole ange ki he kau finemuí ke nau lau 'a e lea 'oku fai 'i he tafa'aki taki taha pea nau alea'i pe te nau fakahoko fēfee'i 'a e fale'i ko ia 'i he'enau mo'uí, pea 'e anga fēfē 'ene hokó ko ha tāpuaki ma'anautolu 'i he kaha'ú. Mahalo pē te ke hiki 'i he palakipoe ha ni'ihi 'o e ngaahi tefito'i fakakaukaú.</p> <p>Ngaahi lea na'e fai pea mo e fealēlea'aki</p> <p>1. <i>Ngaahi Foaki Faka-Siasi</i></p> <p>“ ‘ Oku ou fa'a fifili ma'u pē pe 'oku tau 'ilo'i koā ko hono totongi ko ia 'o 'etau vahehongofulú 'oku 'ikai ko hano foaki ai 'o ha me'a'ofa ki he 'Eikí pea mo e Siasí. Ko hono totongi 'o e vahehongofulú ko 'etau totongi ia 'o e mo'uí ki he 'Eikí. Ko e 'Eikí 'oku ha'u mei ai 'a hono kotoa 'o hotau ngaahi tāpuakí, pea a'u pē ki he'etau mo'uí.</p> <p>“ Ko e totongi 'o e vahehongofulú ko ha fekau ia, ko ha fekau 'oku 'i ai hono tala'ofa. Kapau te tau talangofua ki he fekaú, 'oku 'i ai hotau tala'ofa te tau 'tu'umālie 'i he fonuá.' Ko e tu'umālie ia ko 'ení 'oku 'ikai ke 'uhinga pē ia ki he ngaahi koloa fakaemāmaní—'oku 'uhinga ia ki he mo'ui lelei 'a e sinó pea longomo'ui 'a e 'atamaí. 'Oku kau atu ki ai mo e uouangatahá mo e malu 'a e fāmilí pea pehē ki he tupulaki fakalaumālié. 'Oku ou fakatau ange ko kimoutolu ko ia 'oku 'ikai ke mou totongi kakato 'a ho'omou vahehongofulú he taimi lolotonga ní ke mou fekumi ke ma'u 'a e tui pea mo e mālohi ke mou fakahoko iá. 'I ho'o totongi ko ia 'a ho ngafa ko 'ení ki he 'Eikí, te ke ma'u ai ha fu'u fiefia lahi 'aupito, 'a ia 'oku 'ilo'i pē ia 'e kinautolu 'oku nau tauhi totonu ki he fekau ko 'ení" (N. 'Eletā Tena, 'i he Conference Report, 'Okatopa 1979, p. 119; pe <i>Ensign</i>, Nōvema 1979, p. 81).</p>

2. Mo'ua

“‘Oku fie faka'ai'ai ‘e he Kau Palesitenisī ‘Uluakí ‘a e kāingalotú kotoa pē ‘o e Siasí ke nau muimui ki he sīpinga ko ia kuo fokotu'u ‘e he Siasí pea ke ne mo'ui pē ‘i he'ene pa'anga hū mai. Ka ai ha taha 'oku mo'ui ia 'o laka atu 'i he'ene pa'anga hū mai, 'okú ne fakaafe'i mai 'e ia 'a e faingata'a. Ko e pa'anga ko ia 'oku nō mai 'oku 'ikai ko ha pa'anga hū mai ia. . . . 'Oku 'ikai ke malu 'a e nō mai ko ia 'o e pa'angá ke mo'ui'aki, 'o tatau ai pē pe ko e nō tu'o taha pe ko e nō kae toki totongi fakakongokonga. 'Oku mau kole atu ki he kāingalotú ke nau mo'ui fakapotopoto, fa'a ngāue pea mo'ui fakatuhotuha, fakahū ha pa'anga peá ke mo'ui angatonu” (J. Lūpeni Kalake, Jr. quoted in “Making Money More Valuable,” *Relief Society Magazine*, ‘Okatopa 1975, p. 695).

“‘Oku totonu ke mou fai 'a ia kotoa ke mou lava ke totongi 'a homou mo'ua pea 'oua na'a ke toe fakamo'uá. 'Oku ou 'ilo'i 'oku mou fie ma'u ha pa'anga ke fakatau mai'aki homou ngaahi 'api, pe ke hoko atu'aki ho'omou akó, pea taimi 'e ni'ihi ke fakatau mai'aki ha'amou me'alele, ka ko e ngaahi me'a kehe mei hení 'oku totonu pē ke mou totongi ki ai he taimi pē ko iá” (ēsela Tafi Penisoni, “The Gospel Teacher and His Message,” address given to religious educators, 17 Sepitema 1976).

3. Fakahū Pa'anga

“Kapau 'okú ke fie tu'umālie pea ke fakahū 'a e pa'anga 'oku ke ma'ú. 'E lava pē 'e he valé ia ke ngāue'i 'o ma'u mai ha pa'anga; ka ko e tangata potó pē te ne lava 'o fakahaoifi mo faka'aonga'i 'a 'ene pa'anga ki he me'a 'oku lelei kiate iá” (Brigham Young, *Discourses of Brigham Young*, sel. John a. Widtsoe [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1941], p. 292).

'Oku ou tapou atu ke mou mo'ui'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga ko ia 'o e fa'a ngāué, 'o e fakapotopotó pea mo 'ete mo'ui 'o fakafalala pē kiate kitá. . . . Mo'ui fakafe'unga pē ki he pa'anga 'oku ke ma'ú. Fakahū ma'u pē ha pa'anga ko ia ke malu'i” (ēsela Tafi Penisoni, *The Teachings of Ezra Taft Benson* [Salt Lake City: Bookcraft, 1988], pp. 262–63).

“Kuo pau ke faifai pē pea tau ako ke mapule'i kitautolu, 'a hotau ngaahi u'a pea mo 'etau ngaahi holi fakapa'angá, 'o tatau ai pē pe 'oku tau fai ia 'i he konga ki mu'a 'o 'etau mo'ui, pe 'i he konga ki muí, Monū'ia a ka ko ia 'okú ne ako ke fakasi'isi'i ange 'ene fakamolé 'i he me'a 'okú ne ma'u mai pea ne tātānaki ha me'a ki he 'aho 'o e faingata'a” (N. 'Eletā Tena, “Constancy Amid Change,” *Ensign*, Nōvema 1979, p. 81).

4. Mapule'i Kita

“Kapau 'oku 'ikai te ke lava ke ma'u 'a e me'a kotoa ko ia 'oku ke faka'amu ki ai he 'aho ní, peá ke ako ke ke li'aki 'a e me'a 'oku 'ikai te ke lava ke fakataumai pē totongí; pea 'ai ho'o fakakaukaú ke ke pehē kuo pau ke mo'ui pē 'o fakatatau ki he me'a 'okú ke ma'ú” (Brigham Young, *Discourses of Brigham Young*, p. 293).

“Kuó u 'ilo'i eni 'oku 'ikai pē ha founiga ia te ke lava 'o ma'u ai ha pa'anga 'o lahi ange ia 'i he me'a te ke lava 'o fakamole atú. 'Oku ou 'ilo fakapapau 'oku 'ikai ko e lahi ia 'o e pa'anga 'okú ne 'omai 'a e nonga 'a e fakakaukau ki he taha ka ko hono malava ko ia ke pule'i 'a 'ene pa'angá. 'E lava pē ke hoko 'a e pa'angá ko ha sevāniti talangofua ka ko ha pule kovi. Ko kinautolu ko ia 'oku nau palani 'enau mo'ui ke fakatoe ha ki'i me'a, 'oku nau lava pē 'e kinautolu ke mapule'i 'a e ngaahi me'a 'oku hoko kiate kinautolú. Ko kinautolu ko ia 'oku nau fakamole 'o lahi ange 'i he me'a 'oku nau ma'u mai, 'oku pule'i kinautolu ia 'e he ngaahi me'a 'oku hokó. 'Oku nau nofo hopoate. . . . Ko e ki ki he fakamole 'o si'isi'i ange 'i he me'a 'oku tau ma'u oku faingofua pē ia—'oku ui ia ko e mapule'i kita” (N. 'Eletoni Tena, “Consistant Amid Changes,” p. 81).

5. Ko Hono Fakapatisetí

“Tatau ai pē pe ko e hā hono lahi pe si'isi'i 'o e me'a ke tau mo'ui'akí 'i he uike pē māhina 'e taha, ka 'oku totonu pē ke faka'aonga'i fakapotopoto. 'Oku totonu ke tau vahe'i ha pa'anga pau ke tau mo'ui'aki pea tau fai'aki pē hano ngata'angá. 'Oku pehē 'e he ni'ihi ia 'oku ta'e oli pea fakapōpula 'a hono patisetí kuo pau pē ke nau mamahi kinautolu 'i he'enau ta'e tauhi ki aí. 'Oku ngāue pē 'a e Siasí 'i ha loto'i patiseti kuo 'osi fokotu'u. Ko e ngaahi pisinisi ko ia 'oku lele lelei 'oku fakalele pē ia 'i ha loto'i patiseti. 'Oku 'i ai 'a e patiseti 'a e ngaahi fāmili ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ngaahi mo'ua. 'Oku hanga 'e he ngaahi fakahinohinó ki he fakapatisetí 'o faka'ai'ai ke toe lelei ange 'a hono faka'aonga'i pea mo hono pule'i 'o e pa'angá.” (Māvini J. 'Esitoni, “Its Not Fun Being Poor,” *Ensign*, Sepitema 1982, p. 75).

6. Faitotonu

“Ke mou faitotonu i ho’omou ngaahi me'a fakapa'angá kotoa pē. He ‘ikai pē ai ha taimi ia ‘e pehē kuo motu'a ai ‘a e angatonú. He ‘oku fekau'aki ia mo e me'a kotoa pē ‘oku tau faí. ‘I he'etau hoko ko ia ko e kau taki mo e kāingalotu ‘o e Siasí, ‘oku totonu ke tau hoko ko e sipinga ‘o e mo'ui angatonú” (N. ‘Eletoni Tena ‘i he Conference Report, ‘Okatopa 1979, p. 121; pe *Ensign*, Nōvema 1979, p. 82).

“Ko e faiangahala ‘a e loi. ‘Oku ‘ikai pehē ‘oku hoko fakatu'upakē hake pē ‘a hono ma'u kitautolu ‘e he tauhele ‘o e ta'e faitotonu pea mo e kākaá. ‘Oku kamata ‘e he ki'i loi ‘e taha pe ko ha ki'i ‘ulungaanga ta'e totonu ‘e taha pea hoko atu ki he toe ki'i loi pe ta'e faitotonu ‘e taha pea hokohoko pehē atu ai pē kae ‘oua kuo ‘efihia ‘a e toko taha ‘okú ne fakahoko ia ‘i he tauhele ‘o e anga kākaá. . . .

“‘ I hono kotoa ‘o ‘etau ngaahi leá pea mo e ngaahi ngāue ‘oku tau faí, ‘oku totonu ke tau fehu'i hifo pē kiate kitautolu ko ‘ení. “Oku totonu nai ‘ení? ‘Oku mo'oni? kae ‘oua na'a tau pehē “Oku ‘aonga nai ‘ení, fakafiemālie, faingamālie kiate au pe ma'u mei ai ha tupu?” (Māvini J. ‘Esitoni, ‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1982, pp. 11, 13; pe *Ensign*, Mē 1982, pp. 9, 11.)

Te Tau Ma'u Ha Fiefia ‘Oku Lahi Angé ‘i He'etau Faka'aonga'i Fakapotopoto ‘a ‘Etau Pa'angá

Fakamatala ‘a e faiakó	Fakamatala'i ange ‘oku kehekehe pē ‘a e tu'unga fakapa'anga ‘oku ‘i ai ‘a e kakai ‘o e māmaní. Ka ‘e lava ke ma'u ‘e he toko taha kotoa pē ha nonga pea mo ha fiefia ‘oku toe lahi angé ‘aki ‘enau faka'aonga'i fakapotopoto ‘a e ngaahi ma'u'anga pa'anga ‘oku nau ma'u.
Ngaahi talanoa	Fai ‘a e ngaahi talanoa ko ‘ení ‘o kau ki he ongo finemui na'a na ako ke nau lava ‘o pule'i lelei ‘a ‘ena pa'angá. Na'e faka'amu ‘a Seli ke ‘alu ‘o ‘eva ki he kolo lahi he na'a ne fiefia ma'u pē ia he taimi na'e fakakaukau atu ai ki koló. Kuo ‘osi eni e meimei ta'u ‘e ua ‘ene palani mo ‘ene tānaki ‘ene sēnití ke ‘alu ‘o fai ‘ene ‘evá. Ka ‘i he uike ‘e ua ki mu'a peá ne toki ‘alú, na'e fakahā ange kiate ia ‘e he tangata ngaohi nifó ‘oku fie ma'u ke fai’to'o hono fo'i nifo na'e fa'a mamahí. Me'a mālié na'e ‘i ai ‘a e pa'anga talifaki ‘o totongi'aki ia e konga ‘o e mo'ua ki he fale ngaahi nifó, ka na'e fie ma'u foki mo ha konga ‘o ‘ene pa'anga na'e tānaki ki he'ene ‘evá. Na'a ne fakakaukau leva ke ne tu'usi ha ni'ihi ‘o e ngaahi me'a na'a ne palani ke ne faí koe'uhí ka ne kei lava ‘o ‘alu. Uiike ‘e ua mei ai kuó ne ‘alu fiefia atu ki kolo. <ul style="list-style-type: none"> • Na'e lava fefē ke tāpuni ‘e Seli ‘a e ngaahi fie ma'u fakapa'anga fakatu'upakeé? Ko e hā hono ‘uhinga na'a ne lava ‘o fai ai ‘ení?
	Na'e mali pē a Simi mo Koní lolotonga ‘ena kei ‘i he kolisi. Neongo na'e si'i ‘ena tu'unga fakapa'angá ka na'a na fakatou loto pē ke ‘osi ‘ena akó. ‘I he taimi māfaná leva, na'e ‘alu ‘a Simi ia ‘o ngāue kae ako ‘a Koní. Na'a ne ma'u pē ha pa'anga fe'unga ke totongi'aki ‘ena akó ‘i ha toe ta'u pē ‘e taha.
	Na'e pau leva ke toe lahi ange ‘a e ngaahi kalasi na'e ‘ave ‘e Simi peá ne toe ngāue ‘i he ngaahi ‘aho Tokonakí koe'uhí kae lava ke ‘osi pē ‘ene akó he ta'u ko iá. Na'a na nofo ‘i ha ki'i loki totongi si'isi'i ‘a ia na'e ‘ikai ke loko lahi ‘a e fakamole ki aí pea na'a na ‘uluaki totongi ma'u pē ‘a ‘ena vahehongofulú mo ‘ena ngaahi foaki ‘aukáí. Na'a na toe feinga foki ke fakahaoi ma'u pē ha ki'i pa'anga ‘i he māhina kotoa pē.
	‘I he te'eki ke ‘osi ‘a e ta'u, na'e fā'ele'i ‘ena ki'i pepé. Na'e ako mālohi ‘aupito a Simi pea lelei hono maaka na'e ma'u, pea na'e toe lava pē foki ‘o ‘osi ‘a e ako ‘a Koní.
	‘I he ‘osi ‘a e tānaki tu'unga fakataú na'e ma'u ai ha ngāue ‘a Simi ke ne faiako. Pea tupu mei he'ena kei hokohoko faka'aonga'i fakapotopoto ‘a ‘ena pa'angá, na'e lava ke tupu ia ‘o toe lahi angé. ‘Osi pē mei ai ha ngaahi ta'u si'i, na'a na lava leva ‘o fakatau hona ki'i 'api.
Fealēlea'aki	Kole ange ki he kau finemuí ke nau fakahā atu ha ngaahi sipinga ‘o hono fakatuhotuha mo faka'aonga'i fakapotopoto ‘o e pa'anga kuo nau mamata ai. Kole ange ke nau fokotu'u atu ha ni'ihi ‘o e ngaahi me'a ko ia ‘e lava ‘e he kau finemui ‘i honau feituú ‘o fai ke nau toe fakapotopoto ange ‘i hono pule'i mo tokanga'i lelei ‘a ‘enau pa'angá.

Faka'osí

Fai ho'o fakamo'oní ki hono mahu'inga 'o hono pule'i mo faka'aonga'i fakapotopoto 'o e pa'angá 'i ho'o mo'uí. Fakalotolahi'i 'a e finemui taki taha ke ne fai ha ngaahi liliu 'oku fie ma'u ke fakahoko 'i he'ene mo'uí 'a ia 'e lava ai ke ne toe tokanga ange ki he founiga 'okú ne faka'aonga'i mo pule'i 'aki 'ene pa'angá.

'Ekitiviti 'Oku Fokotu'u Atú

Kapau 'e loto ki heni 'a ho'o taki lakanga fakataula'eikí peá ke hanga 'o fakaafe'i mai ha taha pē 'i he uōtī 'okú ne ngāue'aki akapotopoto 'a 'ene pa'angá ke ne fai ha lea 'o fai ai ha ngaahi fakamatala 'aonga ki he anga hono patiseti'i mo hono tokanga'i lelei 'o e pa'angá.

*Ko Hono Fakatupulaki 'o e Ngaahi
Poto Fakatakimu'á*

Ko e Ngaahi Pōpoaki ‘a e Kau Palōfita ‘o e Ngaahi ‘Aho Ki Mui Ní

TAUMU'A

‘E mahino ki he finemui taki taha ‘a e ngaahi pōpoaki mahu’inga ‘a e kau palōfítá ‘o e Ngaahi ‘Aho Ki Mui Ní ‘a ia ‘e fakahoko atu ‘i he lēsoni ko ‘ení.

TEUTEU

1. Fakamanatu ‘a e Lēsoni 48 felāvē‘i mo hono fokotu‘utu‘u ‘a e ngaahi lēsoní mei he ngaahi malanga konifelenisi lahí. Teuteu ke fakahoko ha fakamatala mei he lēsoni ko ‘ení ‘a ia ‘e ‘aonga taha ki he kau finemúi ‘i ho‘o kalasí.
2. Vahe‘i ha kau finemui ke nau fai ‘a e ngaahi talanoa, lau ‘a e ngaahi potu folofola, pe ngaahi lea ‘oku ke fie ngāue‘aki.

FOUNGA FAI
‘O E LESONI ‘OKU
FOKOTU‘U ATU

(Na‘e to‘o ‘eni mei he lea na‘e fai ‘e Palesiteni ‘Ēsela Tafi Penisoni ki he kau finemui kātoa ‘o e Siasí.)

“ ‘E hoku ngaahi tuofāfine ‘ofeina, ko e fakataha nāunau‘ia ‘eni kuo tau fakahokó. Ko e faingamālie mahu’inga ke lava ‘o fe‘iloaki ai mo e ngaahi ‘ofefine fili ‘a ‘etau Tamai Hēvaní ‘a ia ‘oku nau fakatahataha ‘i he ngaahi fakataha‘anga ‘i he ngaahi feitu‘u kehekehe ‘i he māmaní.

“Ko e hā mo ha ngaahi ‘amanaki ‘oku ou ma‘u ma‘a kimoutolu ‘a e kau fefiné? Ko e hā ha ngaahi ‘amanaki ‘a e Tamai Hēvaní ma‘a kimoutolú?

Kuo fanau‘i mai kimoutolu ki māmaní ‘i he taimi ko ‘ení koe‘uhí ko ha taumu‘a toputapu mo nāunau‘ia. ‘Oku ‘ikai ko ha me‘a fakatu‘upakē, ka na‘e fakatalali koe ke ke toki ha‘u ki he māmaní ‘i he kuonga faka‘osi ko ‘ení ‘o e kakato ‘o e ngaahi kuonga. Ko hono fanau‘i mai koe ‘i he taimi ko ‘ení na‘e tomu‘a fakanofo pē ia mei ‘itāniti.

‘Oku fakataumu‘a mai pē ia ke mou hoko ko e ngaahi ‘ofefine faka‘ei‘eiki ‘o e ‘Eikí ‘i he ngaahi ‘aho faka‘osi ni. Ko e to‘u tupu kimoutolu ‘oku mou ma‘u ‘a e tāpuaki faka‘ei‘eiki ‘o e ‘Uluaki Fānaú (*Himi*, fika 255, 1985).

Fakamālohia ange Ho Fāmilí

“E hoku fanga tuofāfine, ‘oku fiefia ke u sio ki he tokolahi ‘iate kimoutolu ‘oku mou ‘i hení fakataha mo ho‘o mou ngaahi fa‘eé ‘i he efiafi ni. ‘Oku ou akonaki kiate kimoutolu ke mou ‘unu ke ofi ki ho‘o mou taki taha fa‘ē. ‘Ofa ‘iate ia. Faka‘apa‘apa kiate ia. Fakalāngilangi‘i ia. Tali ‘a ‘ene ngaahi fale‘i lolotonga ‘a ‘ene ako‘i mo ‘ofa ‘iate koe ‘i he mā‘oni‘oni. Faka‘apa‘apa mo talangofua ki ho‘o tamai ‘i he‘ene hoko ko e ‘ulu ia ‘o e ‘fāmilí ‘aki ho‘o fa‘ifa‘itaki‘i ‘a hono ngaahi ‘ulungaanga fakalaumālié.

“ ‘E kau finemui, ko e fāmilí ke ta‘e ngata, pea ‘oku totonu ke ke fai ‘a e me‘a kotoa pē ‘i ho mālohi ke fakaivia mālohi ‘aki ia. Fakalotolahi‘i ‘a e fakahoko ‘o e efiafi fakafāmilí ‘i ho fāmilí pea ke kau ‘i hono fakahokó. Fakalotolahi‘i ‘a e lotu fakafāmilí. Tū‘ulutui fakataha mo ho fāmilí ‘i he siakale toputapu ‘o e lotú. Fakahoko ho fatongiá ‘i hono fakalakalaka ‘a e ma‘uma‘uluta mo e tu‘unga ma‘u ‘o e fāmilí.

‘I he ngaahi ‘api peheni, ‘oku ‘ikai ke ‘iloa ai ‘a e ngaahi vā fakato‘utangata. Ko e me‘a ngāue foki ia ‘a e tēvoló. ‘Oku totonu ko ho kaungāme‘a mahu’inga tahá ‘a ho fanga tuonga‘ané mo ho fanga tokouá pea mo ho‘o tangata‘eikí mo ho‘o fine‘eikí. ‘Ofa ho fāmilí. Mo‘ui mateaki ma‘anautolu. Ma‘u ha loto tokanga mo‘oni ki ho ngaahi tuonga‘ané mo ho ngaahi tokoua. Tokoni ke fakama‘ama‘a ‘a ‘enau kavenga pea lava ai ke ke lea‘aki ‘a e lea ‘o e fo‘i hiva ‘oku pehē “‘Oku ‘ikai te ne mamafa, he ko hoku tuonga‘ané ia” (Bob Russel , ‘He Ain’t Heavy, ‘Lynbrook, N.Y.: Harrison Music Corp., 1969).

“Manatu'i ko e fāmilí ko e taha ia ‘o e malu‘anga lelei taha kuo fa'u ‘e he Tamaí ke tau hao ai mei he ngaahi ngāue ‘a e tēvoló ‘i he ngaahi ‘aho ní.

“Tokoni ke tauhi ho fāmilí ke mālohi mo ma‘uma‘uluta pea taau mo e ngaahi tāpuaki ‘a ‘etau Tamai Hēvaní. ‘I ho'o fakahoko ‘ení, te ke ma'u ai ‘a e tui mo e ‘amanaki lelei pea mo e mālohi, ‘a ia te nau tāpuaki‘i ‘a ho'o mo'ui ki he ta'e ngatá.

Lau Faka‘aho ‘a e Folofolá

“Ko e me'a hono hokó kau finemui, ‘oku ou na‘ina‘i atu ke mou ‘i ha polokalama lau faka‘aho ‘o e folofola pea fa'a fifili ki ai. ‘Oku tau manatu ai ki he me'a na'e hoko ki hotau palōfita ‘ofeina ko Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo. ‘I hono ta'u hongofulu mā faá, na‘á ne tali ai ‘a e tukupā ko ia ke ne lau ‘a e Tohi ‘a Molomona mei he kamata‘anga ki he'ene ‘osi. Ko e konga lahi ‘o ‘ene lau tohi ko ‘ení na'e fai ia ‘i he ki'i maama lolo ‘i hono loki mohé ‘i ‘olunga ‘i honau falé. Na‘á ne lau ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i he pō kotoa pē ‘o ‘osi e peesi ‘e 1,519, ‘a ia na'a ne lava'i ‘ení ‘i he ta'u kakato ‘e taha, ka na'a ne ‘osi lava'i ‘a ‘ene taumu'a.

“Mei he ngaahi tohi tapú ko ia ‘e fā ‘a e Siasí—‘a e Tohi Tapú, Tohi ‘a Molomona, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, pea mo e Mata‘itofe Mahu‘ingá—‘oku ou fie tapou kiate kimoutolu ke mou toutou lau ‘a e Tohi ‘a Molomona peá mo fakakaukau ki ai pea mo'ui'aki ‘ene ngaahi akonakí. Na'e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o fekau'aki mo e Tohi ‘a Molomona “ko e tohi totonus taha ia ‘i ha toe tohi ‘i he māmaní, pea ko e maka-tu'uloto ia ‘o ‘etau tui fakalotú, pea ‘e lava ke toe ofi ange ha tangata (pe fefine) ki he ‘Otuá ‘i he'enu tauhi ki hono ngaahi akonakí ‘i ha toe tohi kehe” (*History of The Church*, 4:461).

“Si'i kau finemui, ‘e hanga ‘e he Tohi ‘a Molomona ‘o liliu ‘a ho'omou mo'uí. Te ne malu'i kimoutolu mei he ngaahi kovi ‘o e ‘aho ní. Te ne ‘omi ‘e ia ha ongo fakalaumālie kiate kimoutolu ‘a ia ‘e ‘ikai toe ‘omi ia ‘e ha tohi kehe. ‘E hoko ia ko e tohi mahu‘inga taha ke mou lau'i ho'o mou teuteu ko ia ke fetaulaki mo e ngaahi faingata'a ‘o e mo'uí ni. ‘E lava ‘e he finemui ko ia ‘okú ne ‘ilo'i peá ne ‘ofa ‘i he Tohi ‘a Molomoná, pea ne lau tu'o lahi ia, peá ne ma'u ha fakamo'oni ta'e ue'ia ki hono mo'oni, pea ne mo'ui'aki ‘a ‘ene ngaahi akonakí ke ne matu'uaki ‘a e ngaahi fakatauele ‘a e tēvoló pea te ne hoko ia ko ha me‘angāue mālohi ‘i he to'ukupu ‘o e ‘Eikí.

“‘Ikai ko ia pē, ‘oku ou fakalotolahī'i kimoutolu ‘a e kau finemui ke mou ma'u homou tāpuaki fakapēteliaké ‘i ho'omou kei talavoú. Mou lau fakalelei ia pea ‘ai ke hoko pē ia ko ha tohitapu fakatāutaha ma'amoutolu—he ko e tohitapu pē ia. Ko e tāpuaki fakapēteliaké ko ha ‘ngaaahi akonaki ia ‘oku ‘omi ‘e he Laumālié ‘o ne tomu'a fakahā atu [kiate koe] ‘a ho misioná (‘i he mo'uí ni) . . . fakataha pē ia mo ha ngaahi tāpuaki, ngaahi fakatokanga pea mo ha ngaahi akonaki ‘o hangē ko ia ‘e ue'i ‘a e pēteliaké ke ne foaki atu’ (*Hipa J. Kalānite, J. Lūpeni Kalake, Jr., Tēvita O. Makei, in Messages of the first Presidency of The Church of Jesus Christ of Latterday Saints*, comp. Sēmisi R. Kalake, 6 vols. Salt Lake City: Bookcraft, 1965–75, 6:194).

“Si'i kau finemui, mou ma'u homou tāpuaki fakapēteliaké ‘i he mālohi ‘o e ‘aukaí pea mo e lotú, ‘osi ko ia pea mou toutou lau ma'u pē ia koe'uhí ke mou ‘ilo'i ‘a ia ‘oku finangalo ‘a e ‘Otuá ke mou fakahokó.

‘Alu Ki Ho'o Ngaahi Fakataha‘anga Fakasiasi Kotoa pē

“Tuku ke u taki ‘a ho'omou tokanga ki hono mahu‘inga ko ia ‘o ho'omou ‘alu ki hono kotoa ‘o e ngaahi fakataha‘anga ‘a e Siasí ‘oku totonus ke mou kau ki aí. ‘Oku ‘omi ‘e ho'omou ‘alu ko ia ki he ngaahi fakataha‘anga fakasiasi ha ngaahi tāpuaki ‘a ia ‘e ‘ikai ke mou toe ma'u ia ‘e kimoutolu ‘i ha founiga kehe.

“‘Alu ki he houalotu sākalamēnítí ‘i he ‘aho Sāpate kotoa pē. Fakafanongo fakalelei ki he ngaahi pōpoaki ‘oku ‘oatu aí. Lotu ke ke ma'u ‘a e laumālié ‘o e loto mahinó pea mo e fakamo'oni. Ma'u ‘a e sākalamēnítí ‘aki ‘a e nima ‘oku ma'a pea mo e loto ‘oku ma'a.

“‘Alu ki he houalotu Lautohi Faka-Sāpaté ‘i he ‘aho Sāpate kotoa pē. Fakafanongo fakalelei ki he ngaahi lēsoní peá ke kau ‘i hono aleáí. ‘E tupu mei hení ‘a e mahino ‘o e ongoongoleleí pea mo e tupulaki ‘a e fakamo'oni.

“‘Alu ki ho'omou ngaahi kalasí ‘a e Kau Finemui ‘i he Sāpaté kotoa pē pea mo ho'omou ngaahi ‘ekitivití fakauiké foki. Ako fakalelei ‘a homou ngaahi fatongia ‘i he ongoongoleleí pea mou fakahoko kinautolu ‘i he ngāue mālohi.

“‘ Alu ma‘u pe ki he kalasi seminelí pea ‘ai ke ke ‘osiki ‘a e kalasí. Ko e ngaahi lēsoni ko ia ‘oku ‘oatu ‘i he kalasi seminelí ko e taha ia ‘o e ngaahi me‘a fakalaumālie mahu‘inga taha ke ma‘u ‘e ha finemui.

“Kau finemui, faka‘aonga‘i kakato ‘a e ngaahi polokalama ‘a e Siasí. Fokotu‘u ho‘omou ngaahi taumu‘á ke mou a‘usia ‘a e lelei taha ‘i he ngaahi polokalama lavame‘a ‘a e Siasí.

“Ko e Polokalama ki he Fakalakalaka Fakatāutaha ma‘á e kau finemuí ko ha polokalama lelei ‘aupito ia ki he ngāue ki he ngaahi taumu‘á. Ko hono taumu‘á ke tokoni‘i kimoutolu ‘i hono fakatupulaki ‘o e ngaahi ‘ulungaanga leleí mo e ngaahi ‘ulungaanga ma‘a mo taau mo e kau finemui Siasí. Feinga ke mou ma‘u ‘a e Pale Fakalāngilangi ‘o ‘Ete Hoko Ko e Finemui pea laukau‘aki ho‘o kahoa holo ‘a e fo‘i kahoa kulá ni. ‘Oua na‘a mou fiemālie ki he tu‘unga saisai pē ‘i he polokalama mahu‘inga ko ‘ení kuo fa‘ufa‘u ma‘á e kau finemuí ‘o e Siasí.

Poupou‘i ‘a e Ngāue Fakafaifekaú

“Tuku ke u lau atu kiate kimoutolu he taimí ni ‘o kau ki he ngāue fakafaifekaú ‘i he pule‘anga ‘o e ‘Otua. ‘Oku fu‘u mamafa ‘aupito ‘eni kiate au. ‘Oku ou lotua pē ‘e lava ke mahino kiate kimoutolu ‘a e ngaahi me‘a ‘oku holi ki ai ‘a hoku lotó.

“Na‘e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, “I he ‘osi ange kotoa ‘a e ngaahi me‘a ko ia kuó u lea‘akí, ko [hotau] fatongia lahi mo mahu‘inga tahá ko hono malanga‘i ‘o e Oongoongolei” (*History of the Church*, 2:478).

“‘ Oku finangalo ‘a e ‘Eikí ke ngāue fakafaifekau taimi kakato ‘a e talavou kotoa pē. Ko e taimí ni, ko e vahe tolu pē ‘e taha ‘o e kau talavou fe‘unga ‘i he Siasí ‘oku nau ngāue fakafaifekau taimi kakato. ‘Oku ‘ikai ke fiefia hení ‘a e ‘Eikí. ‘E lava pē ke tau toe ngāue lelei ange. Kuo pau ke tau ngāue ke toe lelei angé. ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he totonu ke lau pē ‘a e ngāue fakafaifekaú ko ha fatongia fakataula‘eikí, ka ‘oku totonu ke hanganaki atu ‘a e talavou kotoa pē mo e loto fiefia ki he ngāue ko ‘ení.

“‘ Oku ‘ikai ha toe me‘a mahu‘inga ange ke fakahoko ‘e he talavoú. ‘E lava pē ke tatali ‘a e akó ia. ‘E lava pe ke fakatoloi pē fakatatali ‘a e ngaahi sikolasipí ki he taimi kehe. ‘Io, pea a‘u pe ki he mali temipalé ‘oku totonu ke fakatatali ia kae ‘oua kuo ‘alu ‘a e talavoú ‘o fai ha ngāue taimi kakato faka‘ei‘eiki ma‘á e ‘Eikí.

“Ko e hā nai hono ‘uhinga ‘oku ‘o hake ai ‘eni ke mou fanongo ki ai he efiafi ní kau finemui? Koe‘uhí he te mou lava ‘o fakalotolahí‘i mo faka‘ai‘ai ‘a e kau talavoú ke nau ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau taimi kakato. ‘Ai ke ‘ilo‘i ‘e he kau talavoú ‘oku mou maheni ‘okú ke fie ma‘u ke nau fua ‘a honau fatongia fakafaifekaú, pea ‘oku ke fie ma‘u ke nau ‘alu atu ‘o ngāue fakafaifekau koe‘uhí he ‘oku ke ‘ilo‘i ko e feitu‘u ia ‘oku finangalo ‘a e ‘Eikí ke nau ‘i aí.

“Faka‘ehi‘ehi mei he faikaume‘a mo ha talavou ki mu‘a pea ne ‘alu atu ‘o ngāue fakafaifekau. Kapau ko ho‘omo mahení pē ‘o ‘ikai ko ha faikaume‘a, ‘e faingofua ange ai ‘ene fili ke ‘alu ‘o ngāue fakafaifekaú pea ne fakamoleki kakato pē ‘a hono iví mo ‘ene tokanga ki he‘ene ngāue fakafaifekaú kae ‘ikai ki hono kaume‘á fefiné ‘oku ‘i ‘apí. Ko e taimi ko ē ‘e ‘osi fakalāngilangi mai ai mei he‘ene ngāue, te ne hoko ia ko ha husepāniti, tamai pea mo ha toko taha ma‘u lakanga taula‘eiki lelei ange, he kuó ne fuofua fakahoko ha ngāue fakafaifekau taimi kakato.

“‘ Oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha veiveiu ‘e lava ‘e he kau finemui angatonu ‘o e Siasí ‘o tokoni lahi ke fakahoko ha lelei ‘i he‘enau tokoni‘i ‘a e kau talavoú ke nau fakalāngilangi‘i ‘a honau lakanga fakataula‘eikí pea ke faka‘ai‘ai kinautolu ke nau fai ‘a e ngaahi ngāue ‘oku lelei pea ke fakahoko ‘a e lelei taha te nau lavá.

“‘ E kau finemui, mou manatu‘i te mou toe ma‘u pē foki ‘e kimoutolu ‘a e faingamālie ke mou o ai ‘o ngāue fakafaifekau taimi kakato. ‘Oku ou fakamālō au koe‘uhí he na‘e ngāue fakafaifekau hoku hoa ki he ta‘e ngata ‘i Hauai‘i ki mu‘a pea ma toki mali ‘i he Temipale‘i Sōleki Sití, pea ‘oku ou fiefia koe‘uhí he kuo ngāue fakafaifekau taimi kakato ‘a hoku ngaahi makapuna fefine ‘e toko tolu. Ko e nī‘ihi ‘o ‘etau kau faifekau lelei taha ko ha kau finemui. . . .

Mo‘ui Fakatatau ki he Mālohi Faka-‘Otua ‘Oku Mou Ma‘ú

“‘ E hoku ngaahi tuofāfine, ‘oku ‘i ai ‘emau ‘amanaki lahi ma‘amoutolu. ‘Oku lahi ‘aupito ‘a e ngaahi me‘a ‘oku mau ‘amanaki atu te mou lava. ‘Oua na‘a mou fiemālie ki ha me‘a ‘oku si‘i hifo ‘i he me‘a ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Eikí meiate koé.

“Hangē ko e lea ‘a e palōfita ko Nifai‘i he 2 Nifai:31:20: “Ko ia ‘oku totonu ke mou vivili atu ki mu‘a ‘ia Kalaisi, pea ma‘u ‘a e ‘amanaki ‘oku mālohi haohaoá mo e ‘ofa ki he ‘Otuá mo e kakai fulipē. Ko ia, kapau te mou vilitaki atu, pea ‘uakai ‘i he folofola ‘a Kalaisí, pea kātaki ‘o a‘u ki he ngata‘anga, vakai, ‘oku folofola peheni ‘e he Tamaí: Te mou ma‘u ‘a e mo‘ui ta‘e ngatá.‘

“ ‘ Io, fakahā mai kiate au ha finemui ‘okú ne ‘ofa‘i hono ‘apí pea mo hono fāmilí, ‘okú ne lau faka‘aho ‘a e folofolá pea ne fifili ki ai, ‘okú ne ma‘u ha fakamo‘oni mālohi ki he Tohi ‘a Molomoná. Fakahā mai kiate au ha finemui ‘oku ‘alu ma‘u pē ki he‘ene ngaahi fakataha‘anga fakasiásí, kuó ne ‘osi mei he kalasi seminelí, kuó ne ma‘u ‘a hono Pale Fakalāngilangi ‘o e Kau Finemui peá ne laukau ‘i he‘ene kahoa holo iá! Fakahā mai kiate au ha finemui ‘oku mo‘ui anga-ma‘a pea ne kahoa holo ia! Fakahā mai kiate au ha finemui ‘oku mo‘ui anga-ma‘a peá ne tauhi ‘a ‘ene anga-ma‘a fakafo‘ituituí, ‘e ‘ikai ke ne mali ‘i ha feitu‘u ka ko e temipalé pē, pea te u fakahā atu kiate kimoutolu ha finemui ‘a ia te ne fakahoko ha ngaahi me‘a mana ma‘á e ‘Eikí ‘i he taimi ni pea ‘i he ta‘e ngata foki. ....

“Pea ‘i he‘eku faka‘osí ‘e ngaahi tuofafine kei talavou, ‘oku ou fie fakahā hení ‘a ‘eku ‘ofa mo e faka‘apa‘apa kiate kimoutolu. ‘Oku ou lotua kimoutolu. ‘Oku ‘iate kimoutolu ‘a ‘eku ‘amanaki! Mou manatu‘i ‘a e akonaki kuó u ‘oatu kiate kimoutolú ‘i he efiafi ní. He ko e me‘a pē ia ‘e finangalo ‘a e ‘Eikí ke mou fanongo ki ai ‘i he taimi ní—‘i he ‘aho ní.

“Mou mo‘ui ‘o fakatatau ki he mālohi faka‘otua ‘oku mou ma‘ú. Manatu‘i pē ko hai ‘a kimoutolu pea mo e tofī‘a faka‘otua ‘oku ‘amoutolu—ko e ngaahi ‘ōefine faka‘ei‘eiki kimoutolu ‘o ‘etau Tamai ‘i Hēvaní. ‘A e kau talavou ‘oku ‘amoutolu ‘a e tāpuaki faka‘ei‘eiki ‘o e ‘uluaki fānaú, ‘oku ou pehē kiate kimoutolu ‘aki ‘a e kotoa ‘o hoku lotó, ‘Laka atu, laka atu, laka atu! (Himi, 1985, fika 255) ‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni.” (“To The Young Women of the Church,” Ensign, Nōvema 1986, pp. 81–85).

Mo‘ui ‘o Tatau Mo e Fakamo‘ui

(Ko e lea ko ‘ení na‘e to‘o ia mei he ngaahi lea ‘a Palesiteni Hauati W. Hanitā.)

“ ‘ Oku ou fakaafe‘i atu hení ‘a e kāingalotu kotoa pē ‘o e Siasí ke nau toe tokanga ange mu‘a ki he mo‘ui pea mo e sīpinga na‘e ta ‘e he ‘Eikí ko Sisū Kalaisí, kae fakatautautefito ki he ‘ofa pea mo e manava‘ofa ko ia na‘a ne faka‘ali‘ali mai. ‘Oku ou lotua ke tau toe fetauhi‘aki ange mu‘a ‘i he angalelei, mo e kātaki ‘oku lahi ange, fefaka‘apa‘apa‘aki mo fefakamolemole‘aki ke lahi angé. ....

“Tau toe ako ange ‘a e ngaahi akonaki kotoa pē ‘a e ‘Eikí pea tau nofo kakato ki he‘ene ngaahi sīpingá. Kuó ne ‘osi tuku mai kiate kitautolu ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku kau ki he mo‘ui pea mo e ‘ulungaanga faka‘otuá. ‘Kuo ne uiui‘i ‘a kitautolu ki he ‘hakeaki‘i mo e mā‘oni‘oni‘ pea Kuó ne ‘foaki ai kiate kitautolu ‘a e ngaahi tala‘ofa ‘oku lahi ‘aupito mo mahu‘inga; koe‘uhí ke [tau] kau ai ‘i he anga ‘o e Otuá (2 Pita 1:3–4).

“ ‘ Oku ou tui au ki he ‘ngaahi tala‘ofa lahi mo mahu‘ingá, ‘pea ‘oku ou fakafeta‘i atu ‘a e toko taha kotoa pē ‘okú ne ongo‘i ‘a hoku le‘ó ke ne tali ia. “Oku totonu ke tau feinga ke tau ‘kau ‘i he anga ‘a e ‘Otuá. ‘Ka pehē te tau toki lava leva ke ‘amanaki atu ki ha melino ‘i mā‘mani, pea mo e mo‘ui ta‘e ngatá ‘i he maama ka hoko mai. (T&F 59:23). ....

“ ‘ Oku ou tuku ha fakamo‘oni molumalu pea ‘i he loto hounga‘ia mo‘oni ko Sisuú ko e Kalaisí ia, ko e Fakamo‘ui ‘o e mā‘mani. Ko e mo‘oni ko e uho ia ‘o ‘etau lotú pea mo e kī ki he‘etau fiefia. Tau muimui mu‘a ‘i he ‘Alo ‘o e ‘Otuá ‘i he ngaahi founiga pea mo e ngaahi hala kotoa pē ‘o e mo‘ui. Tau ‘ai ia ke ne hoko ko hotau tatakí.

“ ‘ Oku tau ‘i he taimi ‘i he hisitōlia ‘o e mā‘mani pea mo e tupulaki ‘a e Siasí ‘a ia kuo pau ke toe lahi ange ai ‘etau fakakaukaú ki he ngaahi me‘a mā‘oni‘oni‘ pea tau ngāue ‘o tatau mo ia na‘e fie ma‘u ‘e he Fakamo‘ui ‘a ‘ene kau ākonga ke nau faí. ‘Oku totonu ke tau fehu‘i hifo pē ‘eni kiate kitautolu ‘i he faingamālie kotoa pē ‘oku tau ma‘ú, ‘Ko e hā nai e me‘a ‘e fai ‘e Sisuú, ‘osi ko iá pea tau loto-to‘a leva ke ngāue ‘o fakatatau ki he talí. Kuo pau ke tau fakahoko ‘a ‘ene ngāue ‘o hangē ko ‘ene fakahoko ko ia ‘a e ngāue ‘a ‘ene Tamaí. ‘Oku totonu ke tau feinga ke tau hoko ‘o hangē ko Kalaisí, ‘a ia ko e sīpinga pē ia ‘e taha ‘o e haohaoá mo e ta‘e ‘i ai ha angahala kuo mamata ki ai ‘a e mā‘mani” (‘i he Conference Report, ‘Okatopa 1994, pp. 7–8, 118; pe Ensign, Nōvema 1994, pp. 8, 87).

Ngaohi ‘a e Temipalé Ke Hoko Ia Ko e Faka‘ilonga ‘o Ho‘omou Hoko Ko e Mēmipa ‘o e Siasí

“ ‘Oku ou fakaafe‘i henī ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí ke nau ‘ai ‘a e temipalé ke hoko ia ko e faka‘ilonga ‘o ho‘omou kau ki he kau mēmipá. Ko e holi lahi taha ia ‘o hoku lotó ke mo‘ui taau ‘a e mēmipa kotoa pē ‘o e Siasí ke ne hū ki he temipalé. E fiefia ‘a e ‘Eikí kapau ‘e mo‘ui taau ‘a e toko taha lahi kotoa pē—peá ne ma‘u foki—ha lekomeni temipale ‘oku lolotonga faka‘aonga‘i. Ko e ngaahi me‘a ko ia kuo pau ke tau fai pē ‘ikai ke tau fai ke tau taau ai ke ma‘u ha lekomeni temipalé, ke hoko ia ko ‘etau taumu‘a ‘uluaki ia ‘i he māmaní pea mo e ngaahi me‘a ko ia ‘oku tau fakahoko ‘i he māmaní. . . .

“Tau teuteu‘i mu‘a ‘a e faifekau kotoa pē ke ne taau ke hū ‘i he temipale pea ne a‘usia ‘a e me‘a mahu‘inga ko ia ‘oku toe mā‘olunga ange ia ‘i hono uiui‘i ke ne ngāue fakafaifekaú. Tau palani pea tau ako‘i pea tau kole ki he‘etau fānaú ke nau mali ‘i he fale ‘o e ‘Eikí, ko ha feitu‘u ‘oku ma‘u ai ‘a e fakahā mo e nonga. Ko e taimi ko ia ‘oku tau ‘alu ai ki he temipalé, ‘oku toe lahi mo loloto ange ‘a e me‘a ‘oku tau aka fekau‘aki mo e taumu‘a ‘o e mo‘ui pea mo hono mahu‘inga ‘o e feilaulaú fakalelei na‘e fai ‘e he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí. Tau ‘ai mu‘a ‘a e temipalé, mo e lotu ‘i he temipalé mo e ngaahi fuakava ‘o e temipalé pea mo e mali temipalé, ke hoko ia ko ‘etau taumu‘a ‘uluaki ia ‘i he māmaní pea mo e ngaahi me‘a ko ia ‘oku tau fakahoko ‘i he māmaní. . . .

“Tau teuteu‘i mu‘a ‘a e faifekau kotoa pē ke ne taau ke hū ‘i he temipale peá ne a‘usia ‘a e me‘a mahu‘inga ko ia ‘oku toe mā‘olunga ange ia ‘i hono uiui‘i ke ne ngāue fakafaifekau. Tau palani pea tau ako‘i pea tau kole ki he‘etau fānaú ke nau mali ‘i he fale ‘o e ‘Eikí. Tau toe fakamamafa‘i ange kiate kinautolu, ke toe mamafa ange ia ‘i ha taimi ‘i he kuohilí, ‘oku mahu‘inga ‘a e feitu‘u ‘oku te mali aí pea mo e mafai ko ia ‘oku fakahoko‘aki ha ongo me‘a ko e husepāniti mo e uaifi.

“ ‘Oku hu‘u taha pē ‘a ‘etau ngaahi ngāue ko ia ke malanga‘i e ongoongoleleí, fakahaohoa‘i e kāingalotú pea mo hono fakamo‘uí ‘o e kakai pekiá, ki he temipale mā‘oni‘oní. ‘Oku pehē he ‘oku matu‘aki fu‘u mahu‘inga ‘aupito ‘a e ngaahi ouau ‘oku fakahoko ‘i he temipalé; he ‘ikai ke tau lava ‘o foki hake ki he ‘ao ‘o e ‘Otua ta‘e kau ai ‘a e ngaahi ouau ko ‘ení. ‘Oku ou fakalotolahii‘i ‘a e toko taha kotoa pē ke ne mo‘ui taau ke ne hū ki he temipalé pe ke ne ngāue ki he ‘aho ko ia te ke fuofua hū ai ke ma‘u ho ‘enitaumení ho ngaahi ouau pea mo ho‘o ngaahi fuakava pē ‘a‘aú.

“Fakatau ange ke nofo‘ia ‘i ho‘omou mo‘ui faka‘ahó ‘a e mahu‘inga pea mo e faka‘ofo‘ofa pea mo e nonga ‘o e temipalé koe‘uhí ke hokosia mai ‘a e ‘aho ‘o e nofo tu‘í, ‘a e ‘aho mo e taimi ko ia ne tala‘ofa mai ‘aki ‘o pehē ‘peá te nau tuki ‘a ‘enau ngaahi heletā ke ngaahi huo, pea mo ‘enau ngaahi heletaá ko e ngaahi hele ‘auhani; ‘e ‘ikai hiki ‘e ha pule‘anga ‘a e heletaá ki ha pule‘anga, pea ‘e ‘ikai te nau toe aka‘i ki he taú . . . [ka te nau] ‘a‘eva ‘i he maama ‘o Sihová” (*isaia 2:4–5*)” (i he Conference Report, ‘Okatopa 1994, pp. 8, 118); pe *Ensign*, Nōvema 1994, pp. 8, 87–88).

Ki he Faiakó: Ko Hono Fokotu‘utu‘u ‘o e Ngaahi Lēsoni mei he Ngaahi Malanga ‘i he Konifelenisi Lahí

Lēsoni

48

Ko e ngaahi ma'u'anga tokoni lelei 'aupito 'a e ngaahi lea ko ia 'a e kau palōfita mo'uí ke fakalahi atu 'aki ki he ngaahi lēsoní. Ko e taimi ko ē te mou fie ma'u ai ke toe fakalahi atu ha ngaahi lēsoní pea mou fili ha ngaahi leva mei he ngaahi malanga konifelenisi fakamuimui tahá 'a ia 'oku pulusi atu 'i he Tūhulú. Ko e taimi ko ē 'oku ke teuteu'i ai mo fai 'a e ngaahi lēsoní ko 'ení, te ke ma'u ai 'e koe 'a e ngaahi faingamālie ke tataki koe 'e he Laumālié 'i hono fakahā ange 'o e ngaahi fie ma'u pau ki he kau finemuí. Tomu'a fakahā ange ki mu'a ki he kau finemuí 'a e lea 'e fai ai ho'o lēsoní koe'uhí ke nau teuteu mai ki ai. Fakafalala ki he ngaahi akonaki 'a e Kau Taki Mā'olunga, ngaahi lea 'i he ngaahi konifelenisi, pea mo e folofolá 'o fai 'aki ia ho'o fakahoko e lēsoní.

Muimui pē ki he founiga teuteu mo hono fakahoko 'o e ngaahi lēsoní 'i he tohi lēsoní 'i ho'o teuteu ko ia mo hono fai 'o e ngaahi lēsoní ko 'ení. Tānaki atu pē ki aí, 'e fu'u tokoni lahi 'aupito 'a e ngaahi sitepu ko 'ení 'i hono fai 'o ho'o teuteú:

1. Ako 'i he fa'a vakai'i ko e hā 'a e tefito'i mo'oni 'o eongoongoleleí pe ko e tefito'i fakakaukau ko ia te ke filí. To'o kongokonga lalahi pē ha ongo fakakaukau tokoni 'e ua pe tolu ke tokoni ki he tefito'i fakakaukaú.
2. Fakapapau'i pe ko e hā 'a e ola 'oku ke fie ma'u ke ma'u mei he lēsoní. Hangē ko 'ení, 'okú ke fie ma'u ke tokoni'i 'a e kau finemuí ke mahino kiate kinautolu ha tefito'i mo'oni, ke fakatupulaki 'a 'enau tuí, fakalakalaka ha fa'ahinga 'ulungaanga, pe faka'ai'ai kinautolu ke nau liliu 'a honau 'ulungaangá?
3. Fokotu‘utu‘u fakalelei 'a e ngaahi fakamatala 'i he lēsoní. Kumi mai mo ha ngaahi fakamo'oni fakatohitapu kehe. Kole ange ki he tauhi laipelí 'a e falelotú ke 'oatu ha ngaahi nānau tokoni faiako.
4. Teuteu'i mai ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo e ngaahi lea na'e fai pea mo e ngaahi potu folofola 'i he malanga ko ia 'okú ke filí. Ko e ha hono 'uhinga 'o e ngaahi lea mo e ngaahi potu folofola ko 'ení? Fakatatau leva kinautolu ki he kau finemuí (vakai 1 Nīfai 19:23).
5. Hanga 'o fili ha ngaahi founiga fakafaiako 'e lava ke fakakau kotoa ai 'a e kalasí ki he lēsoní, pe ko ha'o vahe pē 'a e kalasí ke nau kau hono fai 'o e lēsoní. Vakai ki he 'Oku 'Ikai mo ha Üi 'e Mahu'inga Ange 'i he Faiakó (33043) ke ma'u mei ai 'a e ngaahi fakamatala feku'aki mo e ngaahi founiga fakafaiakó.

'E fu'u 'aonga 'aupito 'a e fakamatala ko 'ení 'i he taimi 'oku mou teuteu ai ha lēsoní mei he malanga konifelenisi.

Tefito 'o e malangá: _____

Tefito'i mo'oni 'o eongoongoleleí pe ko e tefito'i fakakaukau: _____

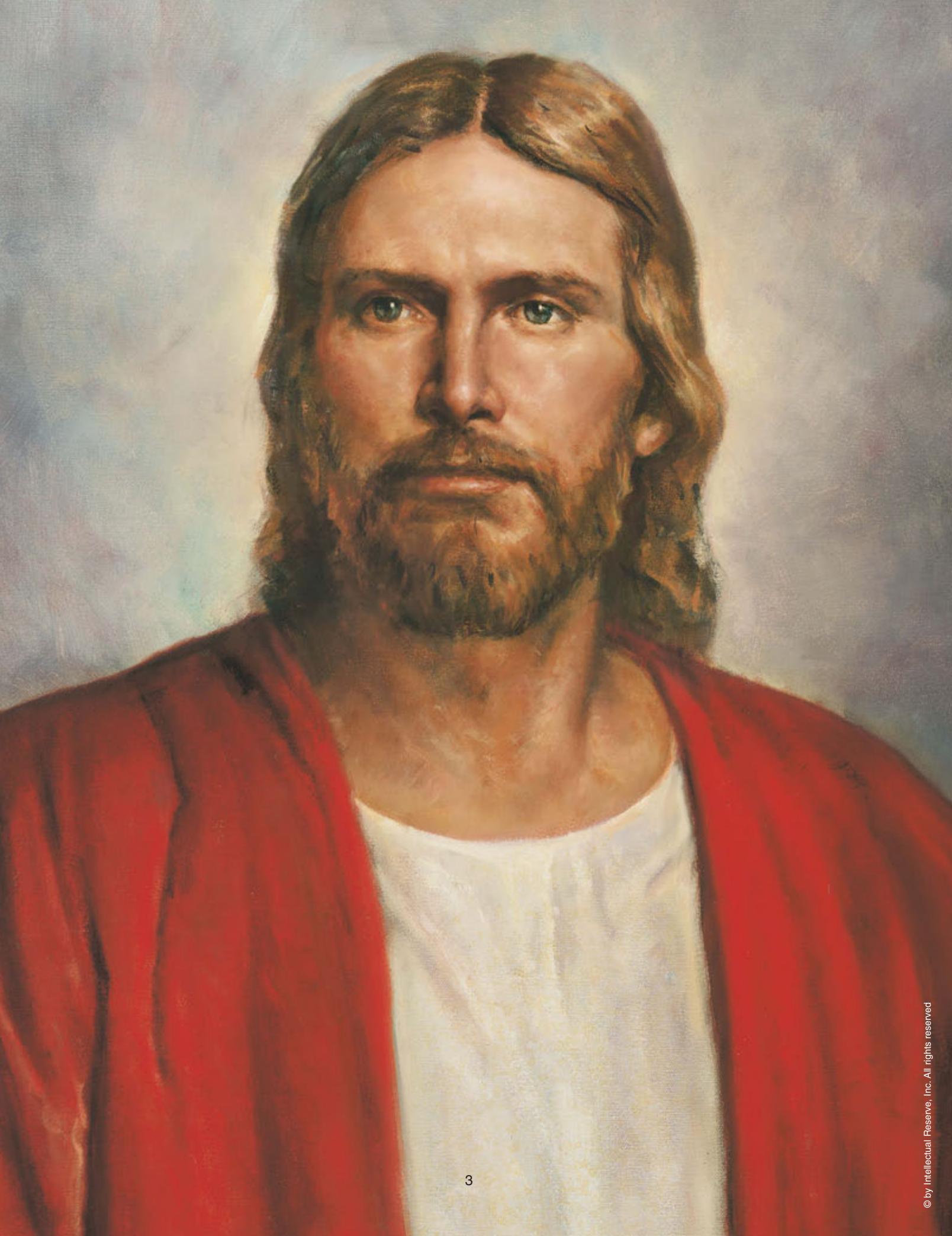
Ngaahi Fakakaukau tokoni: _____

1. Fakafe'iloaki 'a e tefito 'o eongoongoleleí pea mo e ngaahi fakakaukau tokoni.
  - Hiki 'a e tefito 'o eongoongoleleí pea mo e ngaahi fakakaukau tokoni 'i he palakipoé. Faka'aonga'i ha fa'ahinga me'a ke fai mei ai ha ako, fo'i talanoa, fakatātā, pe ha fa'ahinga fehu'i fakatupu fakakaukau ke kamata'aki 'a e lēsoní.
2. Fakahoko leva 'a e sino'i lēsoní.
  - Kumi hake pea alea'i 'a e ngaahi potu folofola 'oku faka'aonga'i 'i he malangá pea tānaki atu pē mo ha toe ngaahi potu folofola kehe ke fakamahino'i 'aki 'a e tefito ko ia 'o eongoongoleleí 'oku ako'i.
  - Alea'i pe ko e hā 'a e me'a kuo lea'aki 'e he 'Eikí mo 'ene kau palōfita 'o fekau'aki mo e tefito'i mo'oni ko 'ení.

- Fai ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo e ngaahi lea 'oku to'o mei he malanga. Fai 'a e ngaahi talanoa mo e ngaahi fakatātā mei he malanga ke fakatātaa'i 'aki 'a e tefito ko ia 'o e ongoongoleleí 'oku ako'í.
  - Alea'i 'a e founiga 'oku lava ai 'e he tefito'i mo'oni ko 'ení 'o fakatupulaki 'a 'etau tuí pea tokoni'i kitautolu ke tau fai 'a e ngaahi fili 'oku totonú pea mo veteki 'a 'etau ngaahi palopalemá.
  - Fai 'a e ngaahi fehu'í pea tataki 'a e fealēlea'akí ke tokoni'i ai 'a e kau finemuí ke nau mo'ui'aki 'a e tefito'i mo'oni ko ia 'o e ongoongoleleí 'oku ako'í.
  - Fakaafe'i 'a e kalasí ke nau fakamatala ki he ngaahi me'a na'a nau a'usiá, ngaahi ongo na'a nau ma'ú pea mo 'enau ngaahi fakamo'oni fekau'aki mo e tefito 'oku mou alea'i. Fakamatala mo koe ki he ngaahi me'a 'oku ke ongo'i fekau'aki mo iá.
3. Faka'osi'aki ho'o fakamatala fakanounou'i 'a e me'a ko ia ke ako'í.
- Fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e tefito'i mo'oni ko ia 'o e ongoongoleleí kuo ke ako'í pea mo hono mahu'inga ki ho'o mo'ui.

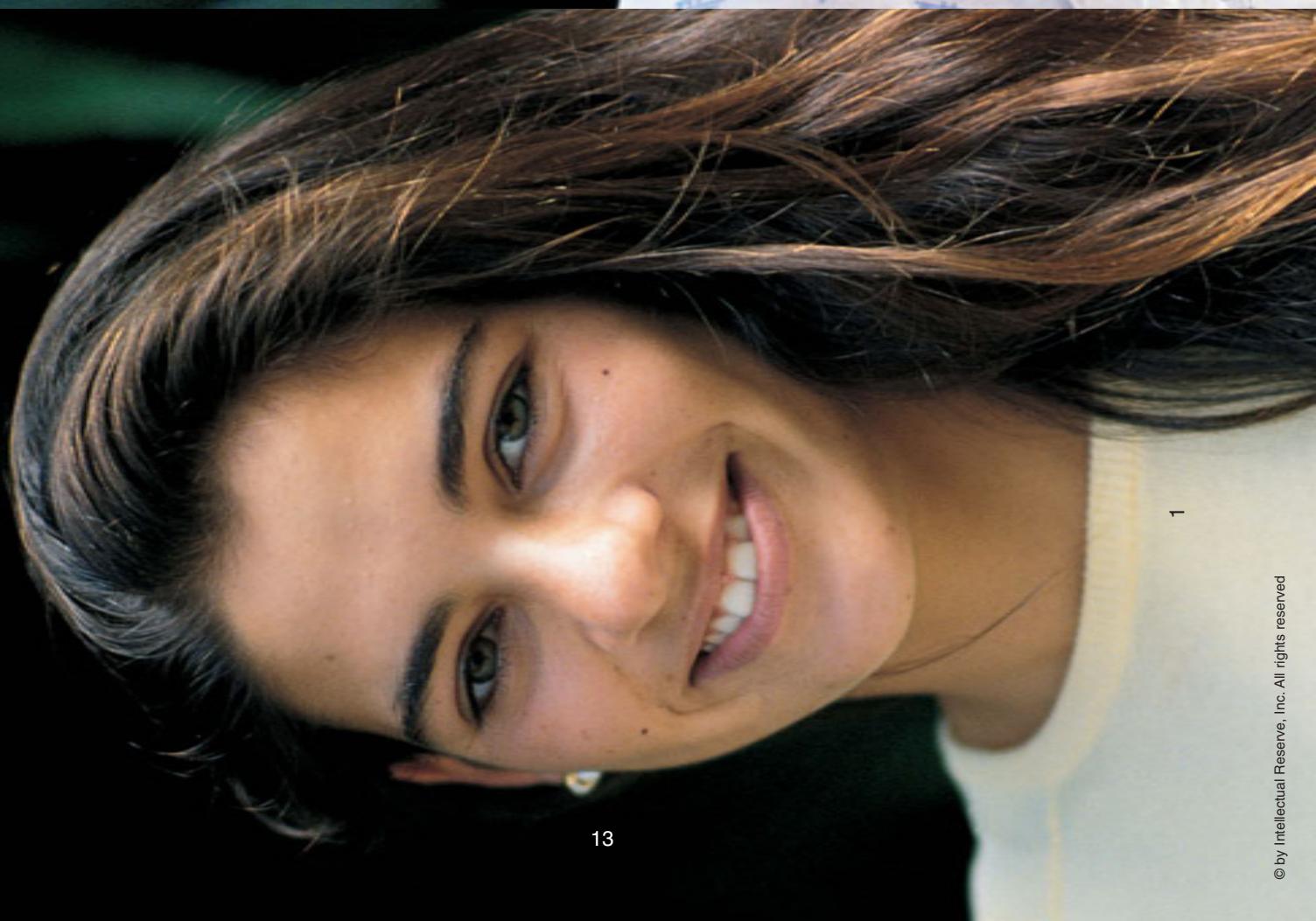

2

1

13

4

3

SIASI 'O
SĪSŪ KALAIKI
'O E KAU MĀ'ONI'ONI
'I HE NGAahi 'AHO
KIMUI NĪ

4 02348 25900 1
34825 900